

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT YURIDIK INSTITUTI

H.R.Rahmonqulov S.S.Gulyamov

KORPORATIV HUQUQ

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta-maxsus ta’lim vazirligining
o‘quv-uslubiy Kengashi qarori bilan huquqshunoslik oliy o‘quv
yurtlari talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan*

Toshkent – 2008

UDK 347.721

R-33

H.R.Rahmonqulov, S.S.Gulyamov.

Korporativ huquq. Huquqshunoslik oliy o'quv yurtlari uchun darslik. –T.: TDYI nashriyoti, 2008. 448-bet.

Mualliflar: akademik **Rahmonqulov** **Hodji-Akbar**
Rahmonkulovich.
TDYI Xalqaro xususiy huquq kafedrası professori,
yuridik fanlar doktori **Gulyamov** **Saydilla**
Saidaxrarovich.

Mas'ul

muharrir: O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi,
O'zbekiston FA akademigi, yuridik fanlar doktori,
professor, "Xalqaro xususiy huquq" kafedrası mudiri
H.R.Rahmonqulov.

Taqrizchilar: O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan yurist, yuridik fanlar
doktori, professor, TDYI "Fuqarolik huquqi" kafedrası
mudiri **I.B.Zokirov.**

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti Huquqiy
tadqiqotlar Markazi direktori, yuridik fanlar nomzodi,
dotsent **Z.S.Ubaydullayev.**

Mazkur darslik orqali talabalarda milliy huquq tizimida etakchi sohalardan biri bo'lib kelayotgan va bozor iqtisodiyoti sharoitida korporativ munosabatlarini huquqiy tartibga solinish va aksiyadorlik jamiyatlariga bog'liq bo'lgan munosabatlarning huquqiy asoslarini tahlil etgan holda o'rgatish, etarli bilim hamda ko'nikmalarni vujudga keltirishdan iborat.

© H.R.Rahmonqulov, S.S.Gulyamov, 2008.

© Toshkent davlat yuridik instituti, 2008-yil.

KIRISH

Huquqiy tizim har biri o'zining predmetiga va ushbu predmetning mazmunini tashkil etuvchi munosabatlarni tartibga solishning o'ziga xos usuliga ega bo'lgan bir qancha huquq sohalaridan tashkil topadi. Huquq sohasi o'z navbatida birgalikda umumiy va maxsus qismni tashkil etadigan me'yorlar, institutlar, subinstitutlar va kichik tarmoqlarga bo'linadi. Huquq sohasi va uning tuzilishi ham bir vaqtda shakllanmaydi: davlat va jamiyat rivojlanishining bosqichidan kelib chiqqan holda ularning mohiyati va qo'llanilishida turli o'zgarishlar sodir bo'ladi, yangi huquq sohaları va soha osti huquqlari paydo bo'ladi, ularning ayrimlari esa o'z mavqeini yo'qotadi.

Lekin, yangi sohalar, huquq osti tarmoqlari va huquqiy institutlarning shakllanishi subyektiv qarashlardan emas, balki obyektiv shart-sharoitlardan, ya'ni jamiyat rivojlanishining u yoki bu rivojlanish bosqichidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardan kelib chiqqan holda shakllanadi.

1991-yil O'zbekiston hayotida davlat qurilishi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning yangi, sifatli bosqichiga o'tish bilan bog'liq yuksak ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy voqealar yuz berdi. Respublikamiz qadam qo'ygan jamiyat iqtisodda davlat mulkining hukmronligi rad etilganligi, mulkchilikning turli shakllari mavjud bo'lishi va bozor iqtisodiyoti sharoitida ularning rivojlanishi, ma'muriy buyruqbozlik usullaridan voz kechilishi va jamiyatni boshqarish tizimida demokratik tamoyillardan foydalanilishi kabilar bilan xarakterlanadi.

Davlat suvereniteti, xalq hokimiyatchiligi, tashqi siyosat, fuqarolarning huquq va erkinliklari, respublikaning iqtisodiy tizimi, milliy-davlat va ma'muriy-hududiy tuzilishi, davlat hokimiyati organlari tizimi kabi muhim masalalar mustaqil O'zbekiston Konstitutsiyasida o'z o'rnini topdi.

Yangi davlat qurilishining asosiy xususiyatlari shu bilan izohlanadiki, O'zbekiston inson huquqlari va davlat suvereniteti tamoyillariga sodiqligini e'lon qilgan holda insonparvar huquqiy davlat qurmoqda. Davlat hokimiyatining manbai bo'lib, millatidan qat'i nazar fuqarolardan tashkil topgan xalq hisoblanadi. Davlat hokimiyati endi birinchi marta hokimiyatlarning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linish tamoyiliga asoslanadi. Respublikadagi ijtimoiy hayot mafkuralar, fikrlar va siyosiy institutlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi. Oldingi ijtimoiy

tizimdan farqli ravishda, hech bir mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi mumkin emas.

Bu o'zgarishlar huquq mohiyatining o'zgarishiga olib keldi va huquqiy tizimga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etdi. Agar oldingi vaqtlarda huquq hukmron sinfning irodasini mujassamlashtirgan va ijtimoiy-sinfy tartibga solish funksiyasini bajargan bo'lsa, hozirgi kunda u butun xalqning erkini ifoda etadi va jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi. Huquq mohiyatining oldingi tushunilishidan uning hayotiy zaruratlariga va zamonaviy voqelikka to'liq javob bermayotganligi ma'lum bo'ldi.

Yaxlit tarzda huquqiy tizim tartibga solayotgan munosabatlarning xarakteridan kelib chiqqan holda ikki asosiy turga bo'linadi – ommaviy huquqiy va xususiy huquqiy. So'nggi yillarda huquq tizimida, xususan xususiy huquq sohasida, bir qancha o'zgarishlar yuz berdi va natijada uning tarkibida yangi huquq sohalari, tarmoq osti sohalari va institutlar paydo bo'ldi. Bular qatoriga bank huquqi, xo'jalik huquqi, tadbirkorlik huquqi, tijorat huquqi, xalqaro savdo huquqi, shu jumladan, korporativ huquq kabilarni misol keltirish mumkin.

O'zbekiston Respublikasida xususiy mulkning rivojlanishi va uning asosida bozor munosabatlarining amalga oshirilishi xususiy huquq majmuasini tashkil etuvchi huquq sohalari me'yorlarining mohiyatini qayta anglashga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Oldingi davrda xususiy huquq me'yorlarida ommaviy huquq unsurlari ustun edi. Masalan, xususiy huquqning oldingi asosiy manbasi hisoblangan 1963-yilgi O'zbekiston Grajdanklik kodeksida xususiy tadbirkorlik faoliyatini chekllovchi me'yorlar mavjud edi, xususiy mulk huquqi mustahkamlanmagan edi, chunki marks-lenin ta'limotiga ko'ra xususiy mulk boshqalar mehnatini ekspluatatsiya qilish manbasi sifatida qaralgan, yuridik shaxslar davlat organlarining buyrug'i yoki ruxsati asosida tashkil etilgan, ichki ishlarga davlatning aralashishiga yo'l qo'yilgan, shartnoma erkinligi deyarli mavjud bo'lmagan, shartnomalar qoida tariqasida davlatning rejalashtirish aktlariga asosan tuzilishi kerak bo'lgan va boshqalar. Xususiy sektorga aloqador deyarli barcha huquq sohalari manbalarining me'yorlari ushbu tamoyil asosida qurilgan edi.

1997-yil 1-martdan boshlab amal qilayotgan O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi me'yorlari asosan xususiy huquq tamoyillari asosida yaratilgan. Fuqarolik kodeksi me'yorlari mazmuni va tuzilishini aniqlashning dastlabki asosi FKning 1-moddasidagi

quyidagi qoidada keltirilgan: "Fuqarolik qonun hujjatlari ular tomonidan tartibga solinadigan munosabatlar ishtirokchilarining tengligini e'tirof etishga, mulkning daxlisizligiga, shartnomaning erkinligiga, xususiy ishlarga biron-bir kishining o'zboshimchalik bilan aralashishiga yo'l qo'yilmasligiga, fuqarolik huquqlari to'sqinliksiz amalga oshirilishini, buzilgan huquqlar tiklanishini, ularning sud orqali himoya qilinishini ta'minlash zarurligiga asoslanadi". Ushbu asosiy tamoyillar fuqarolar va ularning birlashmalarini davlat qat'iy tartibga solishidan ozod etdi. Ular "qonunda ta'qiqlanmagan hamma narsa ruxsat etiladi" tamoyiliga asosan o'z faoliyatlari qoidalarini mustaqil tarzda belgilash imkoniyatiga ega bo'ldilar. Bu yuridik shaxs sifatida tan olingan, birlashgan mablag' asosida xo'jalik yoki ijtimoiy foydali faoliyat yuritayotgan korporatsiyalar – tashkilotlarga ham to'liq tarzda tegishlidir.

Huquq tizimida korporativ huquq mustaqil tarmoq sifatida chiqmaydi. U xususiy huquq tizimidagi turli huquq sohalari: fuqarolik, moliya, mehnat, xo'jalik, tadbirkorlik, mualliflik huquqlari va ularning institutlari, xo'jalik va korporativ faoliyatni tartibga soluvchi alohida huquqiy aktlar, shuningdek, O'zbekiston Respublikasida tan olingan va milliy huquq tizimiga kiritilgan xo'jalik va korporativ faoliyatni tartibga soluvchi xalqaro huquq me'yorlaridan kelib chiqqan holda shakllanadi. Shu jihatdan, korporativ huquqqa ma'lum ma'noda ommaviy va ko'p jihatdan xususiy huquq unsurlarini o'zida mujassam etgan fuqarolik huquqining tarmog'i sifatida qarash mumkin.

Korporatsiyalar bilan bir qatorda barcha yuridik shaxslar faoliyatining huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida, shuningdek, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risidagi boshqa qonunchilik hujjatlarida belgilangan. Shu bilan birga, muayyan miqdordagi me'yoriy hujjatlarning mavjudligiga qaramasdan, hali ham korporativ huquq sohasida tartibga solinmagan munosabatlar mavjud. Bilim va axborotlar darajasi hozircha xususiy sektor rivojlanishi va ishlab chiqarish imkoniyatlari ko'lamidan orqada qolmoqda, ushbu bo'shliqlar muhim to'xtatib turuvchi omil bo'lishi mumkin. Amaliyotdagi huquqshunoslar korporatsiyalar faoliyati bilan bog'liq masalalarni hal qilish yuzasidan iqtisodiy samaradorligi yuksak bo'lgan huquqiy yondashishlarni barcha hollarda ham ishlab chiqa olmaydilar. Sudyalar korporatsiyalar faoliyatida yuzaga kelgan nizolarning nozik jihatlarini huquq va qonunchilikka asosan

to'g'ri va oqilona hal etishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin.

Milliy adabiyotlarda korporatsiyalarning faoliyati bilan bog'liq masalalar yetarli tarzda yoritilmagan. Turli jurnal va davriy nashrlarda chop etilgan maqolalar korporatsiyalar faoliyati va ularni huquqiy tartibga solishning ba'zi jihatlarinigina qamrab oladi. Talabalar va amaliyotdagi huquqshunoslarning korporativ huquq sohasidagi turli savollariga javob beradigan, u006Car murojaat eta oladigan yagona axborot manbai mavjud emas.

Sovet davri huquq tizimi huquqshunoslik oliy o'quv yurtlari o'quv dasturlarida Korporativ huquq fanini o'qitish nazarda tutilmagan edi. U o'sha paytda xo'jalik faoliyati tizimini tartibga solishda qo'llanilgan boshqarishning ma'muriy usullariga mos emas edi. Hozir esa vaziyat o'zgardi. 2002-2003 o'quv yilidan boshlab, Toshkent Davlat yuridik institutida Korporativ huquq fanini o'qitish maxsus kurs sifatida kiritildi. Bunda huquqshunoslarning xususiy huquq, shu jumladan Korporativ huquq fanini o'rganishga bo'lgan talabi oshayotganligi inobatga olindi. Bu avvalo, O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va davlat korxonalarini xususiy lashtirish natijasida xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari, shu jumladan aksionerlik jamiyatlarining turli ko'rinishlari faoliyat yuritishi va rivojlanish jarayonining kuchayib borayotganligi, shuning uchun korporativ huquq me'yorlari, ularning qo'llanilishi va korporativ nizolarni asosli hal etishni takomillashtirish zarurati mavjudligi kabilar bilan izohlanadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda talabalar, o'qituvchilar, korporativ tashkilot rahbarlari va mutaxassislariga korporativ huquqning huquqiy institutlari va me'yorlar mohiyati haqidagi bilimlarni egallash hamda ularni amaliyotda samarali qo'llash jarayonida yordam berish maqsadida TDYI "Xalqaro xususiy huquq" kafedrasida "Korporativ huquq" darsligi tayyorlandi.

Mualliflar ushbu hamkorlikdagi mehnat bo'lajak huquqshunoslarning korporativ huquq sohasidagi bilimlarini oshirishga xizmat qilishiga ishonadilar. Shu bilan birga, ushbu darslikning taqrizchilariga hamda darslik yuzasidan o'zining amaliy fikr-mulohaza va takliflari bilan keyingi nashrlarda uning sifatini oshirishga yordam bergan barcha kitobxonlarga chuqur minnatdorchilik bildiradilar.

I BOB

KORPORATIV HUQUQ TUSHUNCHASI VA UNING BELGILARI

1-§. Korporativ huquq tushunchasi va uning xususiy huquq tizimidagi o'рни

Huquq ijtimoiy hodisa sifatida o'z asosida insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida yuzaga kelgan, davlat tomonidan u yoki bu huquqiy shaklda ruxsat berilgan, mustahkamlangan yoki tan olingan axloq me'yorlarini aks ettiradi. Huquq mohiyati to'g'risida huquqiy adabiyotlarda turlicha nuqtai nazarlar bildiriladi. Tadqiqotchilarning ko'pchiligi huquqqa jamiyatning barcha a'zolari, uning alohida guruh va tuzilmalariga qaratilgan hamda ijro etilishi davlat tomonidan ta'minlanadigan va qo'riqlanadigan me'yorlar, ya'ni xulq-atvor (yurish-turish) qoidalari yig'indisi sifatida qaraydilar. Huquq me'yorlari me'yoriy hujjatlarda turli shakllarda mustahkamlanadi va shu jihatdan ularga axloq me'yorlaridan farqli ravishda huquq normalari sifatida qaraladi.

Huquq me'yorlari faqat ularning yig'indisidan tashkil topibgina qolmasdan, mantiqiy jihatdan o'zaro bog'liq elementlarning muayyan tarmoqlarga bo'lingan tizimini ifoda etadi. Bunday tizimlilik ijtimoiy munosabatlarning xususiyati, ularni huquqiy tartibga solishning o'ziga xos usullari va boshqa obyektiv asoslarga qarab aniqlanadi. Ushbu me'yorlarning ko'pchiligi u yoki bu turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga ixtisoslashadi va muayyan maqsadlarga (natijalarga) erishishni nazarda tutadi. Boshqacha qilib aytganda, huquqiy tartibga solish uchun uning doim alohida, faqat huquq mexanizmiga xos bo'lgan tarzda ijtimoiy munosabatlarni ularning statik (masalan, mulk huquqi himoyasini mustahkamlash orqali) yoki dinamik (majburiyatlar sohasidagi munosabatlarni tartibga solish orqali) jihatlari vositasida tartibga solishning amalga oshirilishi xarakterlidir. O'z tabiatiga ko'ra me'yoriy tashkiliy ta'sirga beriladigan va mavjud ijtimoiy-iqtisodiy sharoit bunday ta'sirni talab qiladigan, huquqiy me'yor va boshqa huquqiy vositalar yordamida amalga oshiriluvchi, huquqiy tartibga solish mexanizmini tashkil etuvchi ijtimoiy munosabatlar tartibga solish predmeti bo'lib hisoblanadi.

Huquq me'yorlari o'zining ichki birligi tufayli ijtimoiy munosabatlarni shaxs, jamiyat va davlat manfaatlaridan kelib chiqqan holda bir xillik va maqsadga yo'naltirilgan holda tartibga solishning asosi hisoblangan alohida tarmoqlardan (konstitutsiyaviy, ma'muriy, fuqarolik, oila, mehnat, yer, jinoyat protsessi, fuqarolik protsessi va boshqalar) tashkil topadi. Shu bilan birga huquq tarmoqlari ular tomonidan tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabatlarning xususiyati va ushbu munosabatlarda ishtirok etuvchi subyektlarning vakolatligidan kelib chiqib ikki asosiy turkumga bo'linadi: ommaviy-huquqiy va xususiy huquqiy. Korporativ huquq ma'lum darajada ommaviy huquq va asosan xususiy huquq me'yorlaridan tashkil topib, fuqarolik huquqining kichik tarmog'i sifatida xususiy huquq tizimida alohida o'rin egallaydi.

Korporativ tijorat faoliyatining huquqiy tartibga solinishini huquqning muayyan bir sohasiga kiritish juda murakkab masala bo'lib hisoblanadi. Haqiqatdan ham ommaviy yoki xususiy huquq tizimidan qaysi birining me'yorlari korporativ faoliyatni tartibga solishda ustunlikka ega va tegishli korporativ huquq ushbu tizimlardan qaysi birining tuzilishidan o'rin egallaydi.

Ushbu masalani hal qilish uchun iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishning rivojlangan mexanizmi busiz bo'lmaydigan ommaviy va xususiy huquq o'rtasidagi eng maqbul o'zaro munosabatni aniqlash lozim¹.

Davlat organlari tomonidan chiqarilgan ommaviy-huquq me'yorlari jamiyatning barcha a'zolariga (ijtimoiy manfaatlar, umumiy manfaatlar) tegishli masalalarni tartibga solganligi tufayli jamiyat, xalq erkini ifoda etadi. Barcha a'zolarining manfaatlari asosan davlat hokimiyatining tuzilishi, shakllanishi va amalga oshirilishi soliq, huquq-tartibotni ta'minlash, ekologiya, odil sudlovni amalga oshirish kabi masalalar doirasida jamlanadi. Ommaviy huquqqa asosan munosabat subyektlari o'zaro bo'ysunish yoki hokimiyat tarzida, boshqacha qilib aytganda "vertikal munosabat"larda bo'ladi.

Xususiy-huquqiy me'yorlar bu davlat tomonidan qabul qilingan va ruxsat etilgan fuqarolar va tashkilotlarning manfaatlarini o'z erklariga muvofiq himoya etishlari uchun ular murojaat etishlari mumkin bo'lgan sud va boshqa davlat organlari uchun majburiy bo'lgan xulq-atvor (yurish-turish) qoidalari yig'indisidir. Xususiy huquq me'yorlari o'zaro tenglik va muvofiqlik ("gorizontal

¹ Яковлев В. Ф. Гражданский кодекс и государство // ВАСРФ. 1997. № 6. 136 б.

munosabatlar") asosida munosabatga kirishayotgan subyektlarning faqatgina alohida (xususiy) manfaatlarini ifoda etadi. Xususiy huquq xarakteridagi me'yorlar faqatgina huquq subyektlarining erkiga muvofiq amalga oshirilib, faqat yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan amal qiladi. Bunday me'yorlarga nisbatan xususiy huquq atamasi ishlatiladi.

Ommaviy huquq ham, xususiy huquq ham huquq tarmoqlarini bildiradigan va ularning tabiatini xarakterlaydigan, u yoki bu huquq sohasidagi me'yorlarning majmuasini tashkil etgan tushunchalarning yig'indisidir. Ushbu o'ziga xosliklarni inobatga olgan holda ommaviy huquq tizimiga konstitutsiyaviy (davlat) huquq, ma'muriy huquq (moliya, soliq), ekologiya huquqi, jinoyat huquqi, xalqaro ommaviy huquq va bo'ysunuv asosidagi munosabatlarni tartibga soluvchi boshqa huquq tarmoqlari kiradi. Xususiy huquq tizimiga fuqarolik huquqi, oila huquqi, mehnat huquqi va ishtirokchilari teng asosda munosabatga kirishadigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi boshqa huquq tarmoqlari kiradi.

Ko'rinib turganidek, huquqiy tizim majmua tariqasida ommaviy va xususiy huquqdan tashkil topadi. Korporativ jamiyatning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash, uning u yoki bu huquq tarmog'ida va tegishlicha, huquq tizimining u yoki bu tuzilishidagi o'rini aniqlash imkoniyatini yaratadi.

Korporativ jamiyat – bu yuridik shaxs huquqiga, ta'sischilari yoki muassislari tomonidan taqdim etilgan alohida mol-mulk kapitaliga, o'z nomiga ega bo'lgan va tashqi korporativ munosabatlarda shu nom bilan harakat qiladigan, o'z majburiyatlari yuzasidan qonunga muvofiq tarzda taqdim etilgan va ro'yxatga olingan, maxsus soliq maqomiga ega bo'lgan, o'ziga qarashli mulk asosida mustaqil javob beradigan, tashkiliy-huquqiy majburiyatlar va jamiyat mulkdorlari haqidagi ma'lumotlarning sir tutilishi haqidagi alohida ijro tartibiga ega bo'lgan fuqarolarning birlashmasidir.

Korporatsiya birlashma, ya'ni fuqarolarning ittifoqi sifatida oddiy sherikchilikdan uyushgan jamoa sifatida yuridik shaxs maqomiga egaligi bilan farq qiladi. Bunday tuzilma tarkibidagi a'zolarning erki guruhliy manfaatlar tomonidan aniqlanadi. Tashqi tashkiliy va mulkiy munosabatlarda u yagona tuzilma sifatida o'z nomidan harakat qiladi. Korporatsiya ishtirokchilarini umumiy manfaatlariga asoslangan ishlar birlashtiradi. Oddiy shirkat, odatda, yakka tadbirkorlar tomonidan yuridik shaxs (boshqaruv organi) tuzmagan holda

tashkil etiladi va bunda umumiy ishlarni yuritish ishtirokchilarning barchasi nomidan ularning biri yoki har biri tomonidan amalga oshirilishi mumkin.

Ishtirokchilar tomonidan kiritilgan ulush, pay, aksiya va boshqalar asosida shakllantirilgan kapital korporatsiyalar rivojlanishining iqtisodiy asosi bo'lib hisoblanadi. Ushbu kapital korporatsiyani tashkil etish va faoliyatini yuritish uchun moddiy asos bo'lib xizmat qiladi va unga to'la ravishda mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan muayyan xo'jalik-ishlab chiqarish majmuasi yoki biror-bir aniq mulk shaklida bo'lishi mumkin. Korporatsiya ishtirokchilari kapitaldagi o'zlarining ulushlariga nisbatan qiymat shaklida mulkdor bo'lib qoladilar.

Korporatsiyaning navbatdagi belgilaridan biri shuki, uning ishtirokchilari jamiyat hayotining savdo, xizmat ko'rsatish, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat kabi turli sohalari uchun muhim bo'lgan ijtimoiy foydali faoliyatni amalga oshirish uchun birlashadi. Shunga qaramasdan, korporatsiyalarning asosiy diqqatini u yoki bu moddiy boyliklar shakllanadigan ishlab chiqarish sohasi jalb etadi.

Korporatsiyalarning sanab o'tilgan belgilari korporatsiya tushunchasining yuridik shaxs tushunchasiga mos kelishi va uning xususiy huquq subyekti sifatidagi huquqiy maqomi O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligi bilan aniqlanganligini tasdiqlashga asos yaratadi.

Jamiyat ta'sisчилilari nazarda tutadigan maqsadlar mutlaq korporativ xususiyat kasb etadi va shu munosabat bilan muayyan shaxslarning xususiy manfaatlari doirasida mavjud bo'ladi, ya'ni xususiy huquqning tartibga solish predmetiga tegishli bo'ladi. Shu bilan birga, ko'rsatib o'tilgan xususiy manfaatni amalga oshirish jamiyat tomonidan to'lanadigan soliq va shunga o'xshash to'lovlar sifatida to'lanadigan iqtisodiy vositalarni tejash hisobidan kelib chiqadi, bu esa ommaviy huquq me'yorlari bilan tartibga solinadigan davlat bilan bo'ladigan munosabatlar sohasi hisoblanadi². Ko'rinib turganidek, korporativ jamiyatlar faoliyatini tartibga solishda aralash – ham fuqarolik, ham ma'muriy (soliq) huquqi me'yorlari qo'llaniladi. Unda ushbu normalarning qaysi biri korporativ faoliyatni tartibga solishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi? Bunday ahamiyat fuqarolik huquqi me'yorlariga tegishli deb o'ylanadi, chunki aynan shu normalar korporativ jamiyatlarni yuridik shaxs

² Богатых Е. Гражданское и торговое право. –М.: Юридическая фирма "Контракт", 2000. 9 б.

sifatida tashkil topishi va faoliyat yuritish asoslarini, ularning tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish shartlarini belgilaydi, soliqlarni to'lash majburiyati esa bunday faoliyatga nisbatan hosila hisoblanadi. Shu munosabat bilan korporativ kompaniyalar faoliyatini huquqiy tartibga solish masalasiga sivilistika nuqtai nazaridan yondashish zarur, ya'ni bunday tartibga solishni ommaviy huquqning emas, balki xususiy huquqning tarkibiy qismi deb qarash lozim.

Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga murojaat qilish maqsadga muvofiq bo'ladi, chunki uning me'yorlari oliy huquqiy kuchga ega bo'lib, butun respublika hududida to'g'ridan-to'g'ri harakatda bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasiga asosan "davlat iqtisodiy faoliyat va tadbirkorlik erkinligini kafolatlaydi...", 51-moddasida esa "Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni to'lashga majburdirlar".

Ko'rinib turibdiki, tadbirkorlik faoliyati va soliq munosabatlarini tartibga solish borasidagi yondashuvlar bir-biridan farq qiladi. Birinchi holatda fuqarolik huquqining "qonun bilan ta'qiqlanmagan hamma narsa ruxsat etilgan" degan umum e'tirof etilgan tamoyili amalga oshirilib xohlagan tadbirkorlik faoliyati erkinligi davlat tomonidan kafolatlanmagan, ikkinchi holatda, soliq to'lash majburiyatini aniqlash borasida "qonun bilan belgilangan" atamasi ishlatiladi. Shunday ekan, soliq asosida tartibga solishda qonunda to'g'ridan-to'g'ri belgilangan, mustahkamlangan ta'qiq va majburiylik usuli amal qiladi. Aynan shu majburiy usul korporativ jamiyatning soliq munosabatlarida qo'llaniladi, korporatsiya jamiyati faoliyatining boshqa hollari esa fuqarolik-huquqiy, ya'ni xususiy-huquqiy usul bilan tartibga solinadi.

Ijtimoiy munosabatlarning xususiyatlaridan kelib chiqib, bir huquq tarmog'i me'yorlaridan boshqa huquq tarmog'ining predmetini tashkil etuvchi munosabatlarda foydalanilish hollari ham tez-tez uchrab turadi. Yoki bo'lmasa, bitta huquqiy hujjatda xarakteriga ko'ra turli xil bo'lgan bir qancha munosabatlarni (ma'muriy, fuqarolik, xo'jalik, korporativ kabi) tartibga solish nazarda tutiladi. Tartibga solishning bunday turi amaliyotda juda qo'l keladi va jamiyatning u yoki bu ijtimoiy hayotidagi munosabatlarni to'liq huquqiy tartibga solish maqsadida maxsus qonun hujjatlarida foydalaniladi. Masalan, 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish

to'g'risida"gi qonunda vertikal (ommaviy-huquqiy) va gorizontal (xususiy-huquqiy) munosabatlarning tartibga solinishiga duch kelamiz. Qonunning jamiyat nizomining tuzilishini aniqlab beruvchi ma'lumotlar, uni ro'yxatdan o'tkazish tartibi, jamiyatning boshqaruv organlari va ularning vakolatlari haqidagi me'yorlari o'zida ommaviy-huquqiy elementlarni aks ettiradi, jamiyat ta'sischilari va aksiyadorlarning huquq va majburiyatlari to'g'risidagi me'yorlar esa xususiy-huquqiy xarakter kasb etadi. Murakkablashgan elementli bunday huquqiy munosabatlar nafaqat korporativ faoliyat subyekti hisoblangan aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatida, balki boshqa xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari faoliyatida ham kuzatiladi.

Korporativ faoliyatning xususiy-huquqiy xarakterliliigi nafaqat O'zbekistonning ichki bozorida ko'rinadi, balki xorijiy sheriklar bilan bo'ladigan munosabatlarda ham yaqqol namoyon bo'ladi. O'zbekiston Respublikasida faoliyat yuritayotgan korporativ tashkilotlar o'zlarining tashqi munosabatlarida iqtisodiy sheriklari bilan bo'ladigan munosabatlarda ham, davlat organlari bilan bo'ladigan munosabatlarda ham milliy qonunchilikda o'rnatilgan barcha talablarga (ro'yxatdan o'tish, soliq hisobi va boshqalar) bo'ysunadilar. Shu ma'noda korporativ faoliyat chet el kompaniyalari faoliyatining shakl va usullaridan zarracha ham farq qilmaydi. Bunday hollarda korporativ faoliyat chet el subyekti ishtirokidagi korxonalar ko'rinishida yuridik shaxs tuzish orqali, xorijiy yuridik shaxsning filial yoki vakolatxonasini tashkil etish orqali, tashqi iqtisodiy investitsiya shartnomalari tuzish kabilar orqali amalga oshirilishi mumkin. Bunday turdagi korporativ faoliyat milliy va xalqaro xususiy huquq me'yorlari bilan tartibga solinadi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, korporativ faoliyat fuqarolik va pirovard natijada xususiy huquqqa tegishlidir. Korporativ faoliyatni tartibga solishning xususiy-huquqiy xarakteri shunda ko'rinadiki, korporativ jamiyat o'zining ichki tuzilishida (respublikadagi filial va vakolatxonalari bilan bo'ladigan munosabatlarini ham inobatga olgan holda) ro'yxatdan o'tgan joy qonuni va ichki korporativ hujjatlarga asoslanadi. O'zbekiston Respublikasida korporativ tashkilot sifatida xorijiy subyekt ishtirokidagi yuridik shaxs tuzish va uning filiali (vakolatxonasi)ni ro'yxatdan o'tkazish O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi va xalqaro xususiy huquq me'yorlari asosida amalga oshiriladi.

Huquq tarmoqlari nafaqat ularning predmetiga kiruvchi munosabatlar bilan, balki bu munosabatlarni huquqiy tartibga solish usuli bilan ham xarakterlanadi. Fuqarolik huquqi usullari asosan xususiy huquq usullari bilan bir xil. Fuqarolik huquqining kichik tarmog‘i sifatida korporativ huquqqa tartibga solishning xususiy-huquqiy usullari xos. Davlat organlarining ijro-boshqaruv faoliyatida bir tomonning ikkinchi tomonga bo‘ysunuvi asosida vujudga keladigan munosabatlar (shu jumladan, mulkiy munosabatlar) ma‘muriy huquq usullari bilan tartibga solinadi.

Tartibga solishning fuqarolik-huquqiy usulini, tomonlarning tengligi, tartibga solinadigan munosabatlarning muqobil-haq baravariga amalga oshirilishi, fuqarolar bunday munosabatlarda huquqning mustaqil subyekt sifatida ishtirok etishlarini, o‘z erklarini ifoda etib, ya‘ni o‘z xohishiga ko‘ra va o‘z manfaatlarini ko‘zlab, "shartnoma tuzishning erkinligi" tamoyili asosida shartnomaviy munosabatlarga kirishishini tahlil qilib, korporativ huquqiy tartibga solish tartibga solishning xususiy huquqiy usuliga tegishliligi to‘g‘risidagi xulosaga kelish mumkin.

2-§. Korporativ huquq fuqarolik huquqining tarmog‘i sifatida

Ijtimoiy munosabatlarning turli ko‘rinishlari (mulkiy, shaxsiy, tashkiliy, oilaviy, mehnat, xo‘jalik, moliya va boshqalar) umuman huquqiy tartibga solinmasdan, qat‘iy belgilangan aniq ko‘rinishda yoki ma‘lum darajada ushbu ko‘rinishga tegishli tarzda huquqiy tartibga solinadi. Ularni huquqiy tartibga solishning o‘ziga xos xususiyatiga ijtimoiy munosabatlarning elementlari-subyektlarning holati, obyektlarni farqlovchi xususiyatlari kabilar ham ta‘sir ko‘rsatadi.

Ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning o‘ziga xos jihatlari uning usullarida ko‘rinadi. Usullar – bu muayyan ijtimoiy munosabatlarda u yoki bu huquqiy vositalar majmuasini qo‘llashni, ularning birligini tavsiflaydigan huquqiy ta‘sir ko‘rsatish yo‘llaridir. Ijtimoiy munosabatlarning har bir ko‘rinishi, har bir turi uchun subyektlarining huquqiy holati (maqomi), huquqiy munosabatlarni tashkil topish asoslari, shuningdek, ularning mazmunini aniqlash usullari va huquqiy cheklashlariga qarab o‘zining alohida tartibga solish usuli xosdir. Huquqiy tizim ijtimoiy munosabatlar subyektlarini u yoki bu huquqiy holatlarda qo‘yib, ushbu munosabatlarda

qo'llaniladigan huquqiy vositalar majmuasining o'ziga xosligini, bu yerdan esa huquqiy tizim tuzilmaviy bo'linmalarining alohida xususiyatlarini aniqlaydi.

Shunday qilib, xususiyatiga ko'ra bir turli munosabatlarni tartibga solishni ta'minlaydigan, munosabatning predmeti va me'yorlarini, ushbu munosabatlarni tartibga solish usullarini tashkil etadigan me'yorlar yig'indisi huquq tarmog'ini tashkil etadi. Shunday ekan, huquq tarmog'i – bu insonlarning muayyan sohadagi faoliyatida (boshqaruv, mehnat, ishlab chiqarish, korporativ va boshqalar) mavjud ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi me'yorlar yig'indisi. Huquq tarmoqlari o'z navbatida o'xshash va o'zaro bog'liq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi me'yorlar guruhi – huquq institutlari (masalan, mulk huquqi, majburiyat huquqi, mulk ijarasi, sug'urta institutlari va boshqalar)ga bo'linadi.

Har bir mamlakat huquq tizimi, shu jumladan, fuqarolik huquq tizimi ham tuzilishiga ko'ra to'la va yagona deb qaralsa-da, nisbatan mustaqil va bir vaqtning o'zida o'zaro bog'liq bo'lgan bir nechta ichki qismlarga bo'linganligi bilan tavsiflanadi. Buning hammasi obyektiv jarayon sifatida mavjud ijtimoiy munosabatlar xususiyati va rivojlanish darajasining namoyon bo'lishidir. Bozor munosabatlari sharoitida bu jarayon me'yorlar, institutlar, subinstitutlar, tarmoqlar, kichik tarmoqlar ajratiladigan huquq tuzilishiga ham zarur ta'sir ko'rsatadi. Ulardan ba'zilari (me'yorlar, institutlar, subinstitutlar) huquq tarmog'ining ichki tuzilishini tashkil etsa, boshqalari (huquqning kichik tarmoqlari) nisbatan mustaqil bo'lib, bir vaqtning o'zida u yoki bu mustaqil huquq tarmog'i bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

Korporativ huquq fuqarolik huquqining tarmog'i bo'lib hisoblanadi. Bu avvalo, tartibga solinadigan munosabatlarning o'xshashligi, u yoki bu holatda mulkiy xususiyat kasb etishi hamda muqobil – haq baravariga tuzilish xususiyatiga ega bo'lishi bilan izohlanadi. Lekin fuqarolik huquqi me'yorlari umumiy xarakterga ega bo'lib, subyektidan qat'i nazar mulkiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo'lsa, korporativ huquq me'yorlari nisbiy xarakterga ega bo'lib, korporatsiya ishtirokchilari va uning xodimlari o'rtasidagi munosabatlarda amal qiladi hamda faqat ular uchun majburiy hisoblanadi.

Umuman olganda fuqarolik va korporativ huquqi me'yorlari o'z mohiyatiga ko'ra xususiy huquq me'yorlari hisoblanadi va

xususiyatiga ko'ra bir turdagi munosabatlarni tartibga solishga qaratiladi. Shunga ko'ra, fuqarolik va korporativ huquq me'yorlari o'rtasida o'zaro mustahkam aloqa va bog'liqlik mavjud. Masalan, korporativ tashkilot tomonidan shartnomaviy majburiyatlarning buzilganligi uchun fuqarolik-huquqiy choralar qo'llaniladigan bo'lsa, korporativ tashkilot doirasida belgilangan xulq-atvor (yurish-turish) qoidalarini buzganlik uchun korporativ huquq me'yorlarida ko'rsatilgan choralar qo'llaniladi. Bunday hollarda muayyan nizoni hal etishda korporativ sanksiyalar yetarli bo'lmagan taqdirda, nizoni hal qilish uchun fuqarolik huquqi me'yorlarida nazarda tutilgan sanksiyalar qo'llaniladi. Fuqarolik-huquqiy sanksiyalarni qo'llash orqali korporativ tashkilot va uning har bir a'zolarining huquq va manfaatlarini himoya qilinishi ta'minlanadi.

Korporativ huquq me'yorlarining nisbiyligi shu bilan izohlana-diki, ular korporatsiya ishtirokchilarining o'zlari tomonidan, o'zlari uchun, o'z manfaatlarini ko'zlab, o'zlarining ichki – tashkiliy masalalarini tartibga solish maqsadida ishlab chiqiladi. O'zining ichki – tashkiliy masalalarini mustaqil tarzda tartibga soluvchi tashkilotlar orasida turli tashkilotlarni uchratish mumkin: xo'jalik jamiyatlari, shirkatlar, unitar korxonalar, kooperativlar, ilmiy, o'quv muassasalari. Shunga ko'ra, erkinlik, korporativ tartibga solishga bo'lgan ehtiyoj va uning darajasi ularning hammasida bir xil emas. Aksiyadorlik jamiyati faoliyatining to'liq va qisman huquqiy korporativ tartibga solinishining muhimligini qayd qilgan holda T.V. Kashanina "tadbirkorlik huquqining kichik tarmog'i sifatida aksiyadorlik huquqining mavjud ekanligini" asosli ravishda tan oladi³.

O'zbekistonda tadbirkorlik huquqi hali uncha katta tarixga ega emas. "Tadbirkor" so'zi paydo bo'lishining o'zi iqtisodiyot tizimida boshqaruvning demokratik usul va shakllariga o'tilishi hamda buning asosida iqtisodiy va huquqiy islohotlarning amalga oshirilishi bilan bog'liq. Tadbirkorlik huquqi xo'jalik huquqi asosida kompleks huquq tarmog'i sifatida vujudga kelgan bo'lib, o'quv muassasalarida mustaqil huquq sohasi sifatida emas, balki o'quv fani sifatida o'qitiladi. Shuning uchun korporativ (aksiyadorlik) huquqini tadbirkorlik huquqining tarmog'i sifatida tan olish hozircha huquq tizimini sohalarga ajratish talabiga mos kelmaydi.

Korporativ tashkilot asosan daromad olishga qaratilgan (mahsulot ishlab chiqarish va ularni ayirboshlash, xizmat ko'rsatish va boshqa

³ Kashanina T.V. Корпоративное право: Учебник для вузов. –М. ^ Изд. Норма-Инфра, 1999. 61 б.

usullar orqali), ijtimoiy ehtiyojni qondiradigan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadi. O'zining tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida korporativ tashkilotlar ko'p jihatdan tavakkal qiladi. Ularning faoliyati natijalari uchun hech kim javob bermaydi. Mulk huquqi subyekti sifatida korporativ tashkilotlar o'z majburiyatlari yuzasidan fuqarolik huquqi me'yorlariga mos ravishda mustaqil mulkiy javobgar bo'ladilar. Bunday huquqiy maqom ularni oxir-oqibatda fuqarolik huquqining tarmog'i sifatida chiqadigan korporativ huquqning yig'indisini tashkil etuvchi korporativ-huquqiy me'yorlar ko'inishini oladigan o'zlari va xodimlari uchun xulq-atvor (yurish-turish) qoidalarini mustaqil belgilash jarayoniga asos bo'lib xizmat qiladi.

O'z mohiyatiga ko'ra korporativ faoliyat ba'zi hollarda fuqarolik va ba'zi hollarda korporativ huquq me'yorlari bilan tartibga solinadigan tadbirkorlik faoliyatidir. Ashyoviy va majburiyat huquqiy munosabatlarni tartibga solish fuqarolik huquqi me'yorlari tomonidan amalga oshirilsa, ichki korporativ munosabatlar korporativ huquq me'yorlari bilan tartibga solinadi. Lekin bunday ajratish nisbiy bo'lib, u tartibga solinadigan munosabatlarning xarakterini emas, balki ularni tartibga solishning usulini qamrab oladi.

Korporativ huquqda tashkiliy huquqiy me'yorlar mavjud bo'lib, bular quyidagilardan iborat: korporativ tashkilotning boshqaruv organlari, ularning vakolatlari, tashkilotning nizomini tasdiqlash, ta'sis shartnomasini ro'yxatdan o'tkazish, u yoki bu faoliyat turi bilan shug'ullanish uchun litsenziya berish tartibi to'g'risidagi me'yorlar. Bunday me'yorlar o'zlarida ma'lum darajada ommaviy huquq me'yorlarining elementlarini aks ettirsalarda, ularga xos xususiyatlarni hisobga olgan holda bunday me'yorlar ko'p jihatdan xususiy huquq elementlarini o'zida mujassamlashtiradi. Bunga asos bo'lib birinchidan, korporativ tashkilotlarning O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 40-moddasiga ko'ra, tijorat tashkilotlari sifatida tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi xizmat qiladi. Tadbirkorlik bu yangi aqliy soha va resurslarni foydali ishlatishni qidirish, ishlab chiqarishda yangi kombinatsiyalarni qo'llash, yangi bozorlarga harakat qilish, yangi mahsulotlar yaratishdir. U iqtisodiyotning u yoki bu sohasida muvaffaqiyat va yo'l boshchilikka erishish asosida nisbatan to'liq qanoatlantirish yo'li bilan o'rta darajadan yuqori daromad olishga qaratilgan. Oldindan ko'rish, asosli tavakkalchilik va strategik boshqaruv tadbirkorlik faoliyatining ajralmas qismi bo'lib hisoblanadi.

Ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining tegishli moddalarida nazarda tutilgan xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarning tashkiliy-huquqiy shakllari va tuzilishini aniqlash, ularning mulkiy munosabatlari tartibga solinishiga fuqarolik-huquqiy tartibga solishning predmeti sifatida qarash lozim. Masalan, yuridik shaxslar va ularning ta'sis hujjatlarini tashkil etish to'g'risidagi me'yorlar (FKning 44-moddasi), yuridik shaxsning organlari va uning vakolatlari (FKning 45-moddasi), yuridik shaxs faoliyatini litsenziyalash kabi me'yorlar tashkiliy huquqiy xarakterdagi masalalarni hal etishga qaratilgan.

O'zida korporativ muomalaning umumiy qoidalarini aks ettirgan bu me'yorlar, fuqarolik-huquqiy tartibga solishning predmeti hisoblangan munosabatlar doirasini kengaytirishga yordam berdi. Ular to'la ravishda korporativ huquq me'yorlarida o'z aksini topdi.

Tuzilmalarning tashkiliy-huquqiy shakli (xo'jalik shirkatlari, jamiyatlar, nodavlat ijtimoiy jamg'armalar va boshqalar) o'z tabiatiga ko'ra fuqarolik-huquqiy xarakterga ega bo'lgan mulkiy munosabatlarni tashkil etish va amalga oshirish bilan bevosita bog'liq bo'lib hisoblanadi. Bu ham korporativ huquqning fuqarolik huquqining tarmog'i ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Bunday tasdiqlash huquqiy manbalarning birligi bilan ham asoslanadi. Turli ko'rinishdagi xo'jalik tuzilmalarini tashkil etish va ularning faoliyatini amalga oshirish masalalariga tegishli fuqarolik-huquqiy munosabatlar to'liq tarzda va korporativ-huquqiy munosabatlari qisman O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi va boshqa me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Korporatsiya tomonidan ishlab chiqiladigan va asosan mazkur korporatsiyaning (xo'jalik birlashmalari, jamiyatlar va shirkatlar) ishtirokchilari va xodimlari uchun amal qiluvchi korporativ tashkilotlar faoliyatini tartibga soluvchi huquqiy me'yorlar fuqarolik qonunchiligining asosiy qoidalariga umumiy jihatdan mos bo'lishi kerak.

Shunday qilib, korporativ huquq – bu: birinchidan, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari faoliyatini tashkil etish, ularning huquqiy maqomini belgilab beruvchi me'yorlar yig'indisidan tashkil topgan fuqarolik huquqining tarmog'i; ikkinchidan, korxonaning mulkdorlari yoki ma'muriyat tomonidan turli ichki korporativ munosabatlarni tartibga solish maqsadida o'rnatilgan qoidalar tizimi.

3-§. Korporativ huquqning predmeti va tartibga solish usuli

Modomiki, korporativ huquq fuqarolik huquqining tarmogʻi sifatida tan olinar ekan, fuqarolik-huquqiy tartibga solishning predmeti va usuli belgilari korporativ huquqqa ham tegishlidir. Lekin muayyan farqlar ham mavjud. Ular tartibga solishning predmeti va usuliga tegishli boʻlmasdan, fuqarolik-huquqiy yoki korporativ-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi shaxslar doirasiga va obyekt tarkibiga tegishlidir. Shu munosabat bilan quyidagilarni taʼkidlash joiz.

Fuqarolik huquqi predmeti mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarni qamrab olib, oʻz tarkibiga koʻra juda keng va xilma-xildir. Lekin bu chegara emas. Predmet tarkibi, shuningdek, qonunda boshqacha holat nazarda tutilmagan boʻlsa, mulk bilan bogʻliq boʻlmagan shaxsiy nomulkiy munosabatlarni ham oʻz ichiga qamrab olishi mumkin. Bunday hollarda ushbu munosabatlarda huquq va muomala layoqatiga ega boʻlgan nafaqat Oʻzbekiston Respublikasining jismoniy yoki yuridik shaxslari, balki boshqa davlatlarning ham shaxslari ishtirok etishlari mumkin. Fuqarolik huquqidan farqli ravishda korporativ huquq predmeti oʻz tarkibiga koʻra bevosita korporativ tashkilotning oʻzida uning aʼzolari va xodimlari ishtirokida paydo boʻladigan iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va ijtimoiy-maishiy munosabatlardan tashkil topadi. Ushbu munosabatlar birgalikda korporativ huquq predmeti mohiyatini aniqlab beradi va jamiyat aʼzolarining aksiyalarga nisbatan boʻlgan mulk huquqida, korporatsiya nizomida nazarda tutilgan nisbatan muhim masalalarni hal etish borasida ularning umumiy yigʻilishda ishtirok etishida, jamiyatning foydasidan tegishli ulushini olishda, jamiyat faoliyati haqida haqiqatga toʻgʻri keladigan axborot olish va jamiyat aʼzolarining boshqa huquq va majburiyatlarida oʻz aksini topadi.

Huquqiy tartibga solish predmeti, shuningdek, korporativ jamiyatni Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 49-moddasida nazarda tutilgan shakllarda qayta tashkil etish, tugatilayotgan jamiyatning mulkini aksiyadorlar oʻrtasida taqsimlash navbati, jamiyat tomonidan aksiya va boshqa qimmatli qogʻozlarni joylashtirish tartibi va narxleri, jamiyat tomonidan aksiya va boshqa qimmatli qogʻozlarni joylashtirishda aksiyadorlarning huquqlari, jamiyat tomonidan dividendlarning toʻlanish tartibi, jamiyatni,

umumiy yig'ilishni boshqarish masalalari, jamiyatning boshqa boshqaruv organlarini (direktorlar kengashi, kuzatuv kengashi), ijro etuvchi va nazorat organlarini tashkil etish va ularning faoliyati, jamiyat tomonidan joylashtirilgan aksiyalarni sotib olish va qayta sotib olish, bajarilishidan aksiyadorlik jamiyati manfaatdor bo'lgan bitimlar va yirik bitimlarning tuzilishi, jamiyat haqida ma'lumot berish tartibi kabi munosabatlarni ham o'z ichiga oladi.

Adabiyotlarda korporativ munosabatlar "ichki firma munosabatlari" deb yuritiladi. Bu munosabatlar nafaqat tuzilmalar (filiallar, vakolatxonalar) orasidagi mulkiy va xo'jalik-tashkiliy munosabatlaridan, balki, avvalo, yagona va to'liq tuzilma sifatida korporatsiya ichida uning a'zolari, boshqaruvchilari va yollanma xodimlari o'rtasidagi munosabatlardan ham iborat bo'ladi⁴.

Korporativ huquq predmeti doirasiga (fuqarolik huquqi predmeti doirasiga to'liq kirganidek) nafaqat korporatsiyaning ichidagi tashkiliy-huquqiy munosabatlar, balki uning tashqarisidagi, ya'ni hamkorlari bilan bo'ladigan munosabatlar ham kiradi. Ichki tashkiliy-huquqiy munosabatlar korporatsiyalarning boshqaruv organlari zimmasiga yuklatilgan majburiyatlar, uning tuzilmaviy bo'linmalari tomonidan o'z funksiyalarining nizomlariga, ichki tartib qoidalarga asosan bajarishlariga va boshqalar bilan bog'liqdir. Tashqi tashkiliy-huquqiy munosabatlar korporatsiya va uning tuzilmaviy bo'linmalari o'rtasidagi munosabatlardan, davlat organlari va boshqa korporatsiyalar bilan bo'ladigan munosabatlardan, shuningdek, tadbirkorlar bilan iqtisodiyot va xo'jalik hayotining turli sohalarida bo'ladigan munosabatlardan tashkil topadi. Bunday hollarda ichki mulkiy va ijtimoiy-iqtisodiy xarakterdagi munosabatlar korporatsiyaning o'zi tomonidan ishlab chiqilgan me'yorlar bilan tashqi mulkiy va ijtimoiy-iqtisodiy xarakterdagi munosabatlar, ushbu munosabatlarning xarakteridan kelib chiqqan holda fuqarolik huquqi me'yorlari bilan tartibga solinadi.

Shunday qilib, korporativ huquq predmetini fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinadigan korporatsiyaning ichki va tashqi hayotida vujudga keladigan munosabatlar tashkil etadi.

Tadbirkorlik faoliyati sohasida korporatsiyalarning o'z hamkorlari bilan bo'ladigan munosabatlarida shartnoma keng qo'llaniladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishga oid munosabatlar

⁴ Кашанина Т.В. Котратийган асар. 49 б.

mulkiy munosabatlar ichida fuqarolik huquqining markaziy institutlaridan biri bo'lgan shartnoma asosida vujudga keladi va tartibga solinadi. Shu bilan birga fuqarolik-huquqiy shartnomaga mulkiy munosabatlarni tashkil etish bilan bog'liq funksiyalar ham kiritiladi. Fuqarolik huquqi mutaxassislari mustaqil huquq tarmog'i sifatida "xo'jalik huquqini" tashkil etishga qarshi fikrlar bildirgan o'sha vaqtlarda, O.A.Krasavchikov mulkiy shartnomalar qatorida tashkiliy-huquqiy shartnomalar borligi haqidagi fikrni ilgari surgan edi⁵. Shundan keyin u "ishtirokchilarning dastlabki tengligi asosida qurilgan ba'zi tashkiliy munosabatlar"ga fuqarolik huquqining predmeti sifatida qarashni taklif qildi⁶. Shartnoma fuqarolik huquqi institutlaridan biri bo'lib hisoblanadi va ko'pgina hollarda fuqarolik huquqiy munosabatlar paydo bo'lishi uchun asos bo'ladi. Shartnomaning mulkiy munosabatlarning tashkilotchisi sifatida tan olinishidan shunday xulosaga kelish mumkinki, fuqarolik huquqi predmeti mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlar bilan bir qatorda tashkiliy-huquqiy munosabatlardan ham tashkil topadi.

Korporativ tashkilotlarning tadbirkorlik faoliyati amaliyotida bir qancha tashkiliy-huquqiy shartnomalar ma'lum. Bular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

– ta'sis shartnomalari (turli xo'jalik birlashmalari, shirkat, shu jumladan, korporatsiya ko'rinishida yuridik shaxslarni tashkil etish to'g'risida);

– qayta tashkil etish to'g'risidagi shartnomalar (qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish, o'zgartirish);

– hamkorlikda faoliyat yuritish to'g'risidagi shartnomalar;

– dastlabki shartnomalar (dastlabki shartnomada ko'rsatilgan shartlar asosida mulk topshirish, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatish to'g'risidagi asosiy shartnomalar);

– korporatsiya tuzilishining o'zidagi tashkiliy-huquqiy munosabatlar;

– uzoq xo'jalik aloqalarini o'rnatishga mo'ljallangan shartnomalar;

– fuqarolik huquqining predmetiga kiradigan, korporativ tashkilotlarning faoliyatida foydalanilishi mumkin bo'lgan boshqa shartnomalar.

⁵ Красавчиков О.А. Гражданские организационно-правовые отношения // Сов. гос. и право. 1966. № 10. 55–56 в.

⁶ Советское гражданское право. Т.1: Учебник/Под редакцией проф. Красавчикова О.А. –М.: Изд. "Высшая школа", 1968. 8 в.

Shunday qilib, korporativ huquq predmeti o'z mohiyatiga ko'ra fuqarolik huquqi predmetidan farq qiladi va mazkur korporativ tashkilot doirasida kelib chiqadigan hamda korporatsiyaning a'zolari va xodimlari uchun majburiy bo'lgan korporativ huquq me'yorlari bilan tartibga solinadigan mulkiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda tashkiliy munosabatlardan tashkil topadi. Korporatsiyaning tashqi munosabatlari, ularning xususiyatidan kelib chiqqan holda ma'muriy yoki fuqarolik huquqi me'yorlari bilan tartibga solinadi. Tashkiliy-huquqiy shartnomalar xo'jalik jamiyatlari, shirkatlar, shu jumladan, korporatsiyalar ishtirok etadigan turli ko'rinishdagi majburiyatlarning vujudga kelishi uchun asos sifatida xizmat qilishi mumkin.

Har bir huquq tarmog'i (tarmoq osti huquqi) o'z predmeti doirasiga kiradigan munosabatlarni tartibga solish usuliga ega. U yoki bu huquq tarmog'i (tarmoq osti huquqi)da qo'llaniladigan huquqiy tartibga solish usuli deganda huquqiy tartibga solish predmetining o'ziga xos jihatlari tufayli subyektlar o'rtasida paydo bo'lgan munosabatlarni tartibga solishda qo'llaniladigan yo'l va usullar yig'indisi tushuniladi. Huquq tarmog'ining predmetini tashkil etuvchi ijtimoiy munosabatlarning har bir sohasida quyidagi elementlarni ajratish mumkin: a) subyektlar; b) xulq-atvor, yurish-turish, harakat; v) insonlar o'zaro munosabatga kirishadigan obyektlar (ijtimoiy boyliklar); g) muayyan munosabatlarni vujudga keltiruvchi, o'zgartiruvchi va bekor qiluvchi ijtimoiy faktlar (voqealar, holatlar)⁷. Natijada bu elementlar munosabatlarning mazmunini tashkil etadi va ularni tartibga solish usullarini aniqlashda asos bo'lib xizmat qiladi.

Korporatsiya subyektlari u yoki bu ichki korporativ masalalarni hal qilish maqsadida mustaqil (avtonom) qarorlar ham qabul qilishlari mumkin.

Korporativ huquqning avtonom usuli (yoki o'z-o'zini tartibga solish usuli) qoida tariqasida xususiyy-huquqiy usul hisoblanadi, lekin korporatsiyalar doirasida ma'muriy-boshqaruv masalalar vujudga kelgani va hal etilishi tufayli o'z ichiga ommaviy huquq usullarining elementlarini ham qamrab oladi. Masalan, kuzatuv kengashi korporativ boshqaruvning muhim bosqichi bo'lib hisoblanadi. Unga bunchalik katta ahamiyat berilishining sababi shundaki, kuzatuv kengashining a'zolari bir tomondan aksiyadorlar

⁷ Матузов Н.И. Система права // Теория государства и права: Курс лекций. Саратов. 1995. 300 б.

vakillari bo'lib, ular jamiyatning muvaffaqiyatli faoliyati uchun aksiyadorlar oldida javobgar bo'ladi. Jamiyatni boshqarishning umumiy yig'ilish vakolatiga kiritilmagan muhim masalalari bo'yicha hal qiluvchi qarorni aynan kuzatuv kengashi qabul qiladi. Ikkinchi tomondan kuzatuv kengashi ijro organlarining faoliyatini bevosita nazorat qiladi. Ijro organlarining faoliyatini tashkil etish to'g'risidagi masalalar xorijiy korporativ boshqarish kodekslari va shunga o'xshash hujjatlar uchun muhim hisoblanmaydi. O'zbekiston Respublikasida ijro organlari korporativ xulq-atvorning haqiqiy hokimiyatga ega bo'lgan elementi hisoblanadi va ularning faoliyati aksiyadorlar huquqlarining buzilishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, kuzatuv kengashi sust bo'lgan ko'pgina jamiyatlarda jamiyatni boshqarish bilan bog'liq deyarli barcha ishlarni, shu jumladan, ichki va tashqi korporativ masalalarni hal etish ijro organiga to'g'ri keladi.

Bir tashkilotning boshqa tashkilot bilan, shuningdek, turli ko'rinisdagi xo'jalik jamiyatlari va shirkatlar bilan bo'ladigan tashqi korporativ munosabatlari turli masalalar: mulk topshirish, ayirboshlash, ish bajarish, xizmat ko'rsatish kabilar yuzasidan kelib chiqadi. Teng huquqli subyektlarning bunday munosabatlari korporativ huquq me'yorlari bilan emas, balki fuqarolik huquqi me'yorlari bilan tartibga solinadi.

Tashqi korporativ munosabatlardagi fuqarolik-huquqiy usulga ba'zi hollarda tavsiyaviy, ayrim hollarda esa shartnomaviy sifatida qarash mumkin. Tavsiyaviy, ya'ni ijro etish uchun majburiy bo'lmagan me'yorlar korporativ tashkilot tomonidan muayyan holatda samarali bo'lgan hollardagina qo'llaniladi; shartnomaviy (dispozitiv) usuldan tashqi korporativ munosabatlar kelishuv asosida aniqlangan hollarda qo'llaniladi.

Tashqi korporativ munosabatlarda hamkorlik qilishni xohlagan tomon iqtisodiy mustaqil subyekt sifatida chiqadi va ular o'zaro teng munosabatlarga kirishadilar. Bu yerda avtonom usulini qo'llab bo'lmaydi, chunki hamkorlik masalalari birgalikdagi harakat va ikkinchi tomonning erkini inobatga olishni nazarda tutadi.

Avtonom boshqarish usuli korporatsiyalar faoliyatida asosiy o'rin egallaydi. Agar korporatsiyaning ichki faoliyati tegishli tartibda qurilgan bo'lsa, tomonlar manfaati hisoblangan shartnomaviy majburiyatlarni maqbul ravishda bajarishda shartnomaviy usul ham kam ahamiyat kasb etmaydi. Avtonom va shartnomaviy usul tartibga

solishning o‘zaro bog‘langan yo‘llaridir. Avtonom usulni qo‘llashning muvaffaqiyati va samaradorligidan shartnomaviy usulni muvaffaqiyatli qo‘llash imkoniyati kelib chiqadi, ya’ni shartnomaviy usuldan oqilona foydalanib, o‘z tashabbusiga ko‘ra va o‘z manfaatlaridan kelib chiqqan holda shartnomaviy munosabatlarni o‘rnatish, ya’ni korxonalar, tashkilotlar, iste’molchilar bilan shartnomaviy munosabatlarni kengaytirish, korporatsiyaning iqtisodiy holatini mustahkamlashga yordam beradi.

Shartnoma hozirgi kunda tartibga solishning qiymat shakllarini faollashtirish sharoitlarida usul sifatida boshqacha sifat kasb etdi. Oldin u rejali vazifalarni amalga oshirish vositasi sifatida, ya’ni majburiyatlar paydo bo‘lishining yuridik fakti sifatida qaralgan bo‘lsa, hozir tizimda iqtisodning demokratik tamoyillari va boshqaruv shakllarini qo‘llash natijasida u huquqiy akt sifatida baholanmoqda. Korporatsiyalar va boshqa ko‘rinishdagi xo‘jalik birlashmalari hamda shirkatlar bilan tuzilgan shartnoma tomonlarning xulq-atvori (yurish-turishi)ni tartibga solish vositasi bo‘lib xizmat qiladi, tegishli huquqiy oqibatlarni nazarda tutgan hollarda ularning zimmalariga shartnoma majburiyatlarining maqbul tarzda ijro etilishi vazifasini yuklaydi.

Shunday qilib, avtonom usul ham, shartnomaviy usul ham fuqarolik-huquqiy tartibga solishning turli ko‘rinishdagi usullari bo‘lib hisoblanadi va korporativ tashkilotlar faoliyatini amalga oshirishda qo‘llaniladi.

4-§. Korporativ huquqning asosiy tamoyillari

Korporativ boshqaruv tamoyillari Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) tomonidan ishlab chiqilgan va 1999-yil 26-27 may kunlari ushbu tashkilot kengashi tomonidan tasdiqlangan edi. Shu vaqtdan boshlab bu tamoyillardan turli davlatlar qonunchiligini takomillashtirish va nisbatan yaxshi korporativ xulq-atvorni shakllantirish maqsadida foydalaniladi.

IHTT hujjatida beshta asosiy tamoyillar ko‘rsatilgan va tushuntirib berilgan: 1) aksiyadorlarning huquqlari; 2) aksiyadorlarga nisbatan teng munosabat; 3) korporatsiyalarni boshqarishda manfaatdor shaxslarning roli; 4) ma’lumotni oshkor etish va oshkoralik; 5) direktorlar kengashining majburiyatlari. Har bir tamoyil uning mazmunini tushunish imkoniyatini beradigan

qisqacha sharh bilan ta'minlangan. Ushbu hujjatning asosiy maqsadi – aksiyadorlar huquqlariga rioya qilish va ularni himoyalash mexanizmlarini ishlab chiqish, aksiyadorlar uchun teng munosabatlarni ta'minlash, kompaniya haqida o'z vaqtida va aniq ma'lumotlar (uning moliyaviy holati to'g'risidagi ma'lumotni inobatga olgan holda) bilan ta'minlashdan iborat.

IHTT tamoyillarida mustahkamlangan qoidalar asosan aksiyadorlar manfaatlarini himoya qilishga yo'naltirilgan. Bunga turli yo'llar orqali erishiladi: direktorlar kengashi (kuzatuv kengashlari) rolini oshirish, jamiyat haqida maksimal miqdordagi haqiqatga to'g'ri keladigan axborot bilan ta'minlash, jamiyat ijro etuvchi organlari faoliyatini nazorat qilish, dividendlar e'lon qilingan hollarda jamiyatning dividendlar to'lash bilan bog'liq majburiyatining maqbul darajada bajarilishi, aksiyadorlar bilan jamiyatning mansabdor shaxslari hamda organlari o'rtasida doimiy va samarali aloqani ta'minlaydigan korporativ kotib mansabini joriy etish.

IHTT korporativ xulq-atvor tamoyillariga asosan 2001-yil dekabr oyida Rossiya Federatsiyasi hukumati tomonidan Rossiyadagi jamiyatlar tomonidan qo'llaniladigan va tavsiyaviy xarakterga ega bo'lgan korporativ xulq-atvor kodeksi qabul qilindi⁸. Ushbu kodeksni 1994-yilda Xususiy huquqni bir xillashtirishning xalqaro instituti (UNIDRUA) tomonidan tayyorlangan Xalqaro savdo shartnomalari tamoyillari hujjati kabi xalqaro tavsiyaviy hujjatlar bilan qiyoslash mumkin. Ma'lumki, bunday turdagi hujjatlardan ular mo'ljallangan shaxslarning ulardan o'zlarining munosabatlarida foydalanish erklarini ifoda etgan hollardagina foydalaniladi. Korporativ xulq-atvor qoidalarini qo'llashga, birinchi navbatda, xalqaro fond bozorlariga chiqadigan yirik turdagi ochiq aksiyadorlik jamiyatlari, shuningdek, ulardan foydalanishni istagan boshqa xo'jalik jamiyatlari muhtojdirlar.

Xususiy huquqning umume'tirof etilgan tamoyillari fuqarolik huquqining mohiyatini va tegishlicha xo'jalik jamiyatlari ishtirokchilarining xulq-atvorini tashkil etadi. IHTT kengashi tomonidan taklif etilgan korporativ huquq tamoyillari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1-moddasida nazarda tutilgan va quyidagi qoidalarda o'z ifodasini topadigan fuqarolik huquqining asosiy qoidalariga o'xshashdir:

– **Aksiyadorlar huquqlari.** Ushbu tamoyil xo'jalik jamiyatlari

⁸ Государство и право. 2002. №5. 36 в.

aksiyadorlari va a'zolarining o'z huquqlarini amalga oshirishlarining haqiqiy imkoniyatini ifodalaydi. Korporativ xulq-atvor amaliyoti aksiyadorlarga – oddiy va imtiyozli aksiyalar egalariga, shuningdek, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar egalariga jamiyatda ishtirok etish bilan bog'liq o'z huquqlarini amalga oshirishning haqiqiy imkoniyatini ta'minlashi kerak.

Ushbu tamoyil doirasida aksiyaga bo'lgan huquq ro'yxatga olinadi. Masalan, jamiyatning umumiy yig'ilishida uning vakolatiga kiruvchi barcha masalalar yuzasidan ovoz berish huquqi bilan ishtirok etish, dividend olish huquqi va jamiyat tugatilgan hollarda unga tegishli mulkning bir qismini olish kabi huquqlarni inobatga olgan holda jamiyat har bir oddiy aksiya egasiga muayyan hajmdagi huquqlar beradi.

Boshqaruvchilar faoliyatini nazorat qilish mexanizmi sifatida aksiyadorlar ovoz berishining qimmati ular qaror qabul qiladigan masala yuzasidan ularning ma'lumot bilan ta'minlanganlik darajasidan kelib chiqadi. Shu munosabat bilan jamiyat faoliyati haqida haqiqatga to'g'ri keladigan ma'lumotni olish aksiyadorlarning ajralmas huquqi bo'lib hisoblanadi. Amaliyotda aksiyadorlik jamiyatlari o'zlarining moliyaviy holatlari va boshqa masalalar yuzasidan cheklangan axborotlarnigina taqdim etishadi. Ba'zi aksiyadorlik jamiyatlari o'zlarining haqiqiy moliyaviy hisobotlarini auditorlardan yashiradilar, aksiyadorlar esa bunday holatga qarshi chiqishmaydi, chunki auditorlardan yashirib qolingan daromad soliq idorasidan ham yashirilgan daromad hisoblanadi.

Huquqlarni amalga oshirishning haqiqiy imkoniyati tamoyili aksiyadorlarga o'zlarining huquqlarini suiiste'mol qilishlariga yo'l qo'ymaslikni nazarda tutadi. Bu deyarli umumfuqaroviy xulq-atvor qoidasi bo'lib hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 9-moddasi 3-qismiga asosan "fuqarolik huquqlarini amalga oshirish boshqa shaxslarning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart. Fuqarolik huquqiy munosabatlari ishtirokchilarining halol, oqilona va adolat bilan harakat qilishi nazarda tutiladi". Boshqacha qilib aytganda, aksiyadorlar jamiyatga ziyon yetkazish yoki o'z huquqlarini boshqacha shakllarda suiiste'mol qilish istagi bilan harakat qilmasliklari lozim;

– **Aksiyadorlarga nisbatan teng munosabatlar.** Bu tamoyil bir xil turdagi aksiyadan bir xil miqdorda egallagan aksiyadorlarga

nisbatan teng munosabatni amaliyotda ta'minlashni ifodalaydi. Shunga asosan IHTTning tamoyillarida quyidagilar tavsiya etiladi: 1) aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ishtirok etish; 2) insayderlik ma'lumotidan foydalanishni ta'qiqlash; 3) boshqaruv a'zolari yoki bosh direktorning bitim tuzishdan manfaatdorligini ma'lum qilish majburiyati.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishini o'tkazish tartibi va jarayoni aksiyadorlarga o'z fikrlarini bildirish va o'zlarini qiziqtirgan savollarni berish imkoniyatini ta'minlashi kerak. Jamiyat faoliyatini amalga oshirish jarayonida insayderlik va sir tutilgan ma'lumotlardan foydalanish ta'qiqlangan bo'lishi kerak, bosh direktor, boshqaruv a'zolari va bitim tuzilishidan manfaatdor boshqa shaxslar esa o'zlarining manfaatdorliklari haqida xabar qilishga majburlilar.

Aksiyadorlarga teng munosabatlarni ta'minlash, shuningdek, quyidagilarda ham o'z ifodasini topishi kerak: 1) jamiyat taqdiri uchun muhim bo'lgan masalalarni hal qilish yuzasidan (masalan, jamiyatni qayta tashkil etish yoki tugatish, yirik bitimlar tuzish) jamiyat organlari tomonidan ko'riladigan muhim harakatlar haqida aksiyadorlarni xabardor qilish; 2) direktorlar kengashi (kuzatuv kengashi) va boshqaruv tarkibiga, a'zolar hamda bosh direktor saylash zarurati bo'lganda, aksiyadorlarni ushbu shaxslar haqidagi to'liq ma'lumotlar bilan ta'minlash; 3) korporativ to'qnashuvlarni tartibga solishda.

Jamiyat organlari tomonidan qabul qilinadigan barcha harakatlar to'g'risida aksiyadorlarni maksimal darajada ma'lumot bilan ta'minlash zarurati, shuningdek, direktorlar kengashi (kuzatuv kengashi), boshqaruv va bosh direktor saylovlarining oshkora o'tkazilishi ta'minlanganligi ko'p jihatdan jamiyat rivojlanish strategiyasini to'g'ri tanlashga yordam beradi.

Jamiyat faoliyatida aksiyadorlarning teng huquqliligini ta'minlash ko'p jihatdan ularning korporativ to'qnashuvlarni hal etishda faol ishtirok etishlaridan kelib chiqadi. Bu yerda korporativ to'qnashuvlar deganda quyidagi ikki turdagi to'qnashuvlar tushuniladi: 1) jamiyat organlari va aksiyadorlar o'rtasidagi; 2) aksiyadorlar o'rtasidagi (agar to'qnashuv jamiyat manfaatlariga daxldor bo'ladigan bo'lsa). Jamiyat nizolarni hal etishning o'z jarayon va mexanizmlarini ishlab chiqqan bo'lsa, ko'pgina nizolar sudning aralashuvisiz hal etilishi mumkin;

-Direktorlar kengashining (kuzatuv kengashining)

majburiyatlari. Ushbu tamoyil to'rt asosiy tavsiyalarni o'z ichiga oladi: 1) direktorlar kengashi jamiyatning rivojlanish strategiyasini belgilaydi; 2) direktorlar kengashining tarkibi unga yuklatilgan funksiyalarni ijro etishni ta'minlashi kerak; 3) direktorlar kengashi muntazam ravishda yig'ilishlar o'tkazib turishi hamda o'z faoliyatining nisbatan muhim yo'nalishlari bo'yicha qo'mitalar tuzishi kerak; 4) direktorlar kengashi ijro organlarining faoliyatini ta'minlaydi va nazorat qiladi. Jamiyatning rivojlanish strategiyasini aniqlash masalasi chuqur tahlilni talab etadi. U bozor talablari, to'liq ravishda jamiyat talablari va qisman aksiyadorlarning talablarini o'rgangan holda amalga oshirilishi kerak. Direktorlar kengashining tarkibi jamiyat muammolarini xolisona hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Direktorlar kengashi tarkibiga professional mustaqil qarorlar chiqarilishini ta'minlaydigan mustaqil direktorlar (kuzatuv kengashi a'zolari)ning kiritilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Direktorlar kengashi uning yig'ilishlarida direktorlar kengashining (kuzatuv kengashi) barcha a'zolari ishtirok etishini ta'minlaydigan tegishli qoidalarni ishlab chiqishi va direktorlar kengashi a'zolarini qaror qabul qilish uchun zarur materiallar bilan ta'minlashi kerak. Demak, korporativ xulq-atvor amaliyoti shunday qurilgan bo'lishi kerakki, unda direktorlar kengashi (kuzatuv kengashi) tomonidan jamiyatni strategik boshqarish va ijro organlari ustidan samarali nazorat qilish, shuningdek, direktorlar kengashi (kuzatuv kengashi) a'zolarining jamiyat aksiyadorlari oldida hisobdorligi ta'minlangan bo'lishi kerak;

– **Korporatsiyalarni boshqarishda shaxslarning manfaatdorligi.** Ushbu tamoyil o'z mohiyatiga ko'ra IHTTning uchinchi tamoyiliga mos keladi va jamiyatning xodimlar va ijro organi vakillari bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarining xarakterini belgilashda ifodalanadi. Jamiyatning ijro etuvchi organi uning joriy faoliyati ustidan rahbarlikni amalga oshiradi. Ijro organining vakolatlari "Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida"gi qonunda belgilangandan ko'ra rasmiy ravishda kengroq, u jamiyatning umumiy yig'ilish va direktorlar kengashi (kuzatuv kengashi) vakolatiga kirmagan barcha vakolatlarni amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Jamiyatning muvaffaqiyati va omadsizliklari ma'lum ma'noda xodimlar va ijro organi xodimlarining o'z majburiyatlarini ijro etishga bo'lgan munosabatidan kelib chiqadi. Shuning uchun IHTT tamoyillarida tarkibiga jamiyatning xodimlari kiradigan

manfaatdor shaxslarning huquqlarini hisobga olish va jamiyat aktivlarini, aksiyalar qiymatini oshirish va yangi ish o'rinlari tashkil etish maqsadida ularni rag'batlantirishning zarurligi nazarda tutiladi;

– **Axborotni oshkor etish va oshkoralik.** Ushbu tamoyilga ko'ra korporativ xulq-atvor (yurish-turish) amaliyoti aksiyadorlar va investorlar asosli qaror qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lishlari uchun jamiyat haqida, shu jumladan, uning moliyaviy holati, iqtisodiy ko'rsatkichlari, mulkchilik tuzilishi va boshqaruvi haqida o'z vaqtida va to'liq hajmdagi haqiqatga to'g'ri keladigan axborotning oshkor etilishini ta'minlashi kerak.

Aksiyadorlar va investorlar uchun o'z vaqtida, ishonchli, solishtirib bo'ladigan va yetarli axborotga ega bo'lish huquqi juda muhim. O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 25-apreldagi "Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida"gi qonunida "qimmatli qog'ozlar va ularning emitentlariga doir axborotning to'la oshkor etilishini, oshkoralikni va bu axborotdan barcha qatnashchilar foydalana olishini ta'minlash" qimmatli qog'ozlar bozorida savdo qilishning asosiy tamoyillari sifatida ko'rsatilgan (6-modda). Ushbu qonunning 26-moddasi emitent zimmasiga o'z qimmatli qog'ozlari va moliyaviy xo'jalik faoliyati to'g'risida tegishli shakldagi axborotni oshkor qilish majburiyatini yuklaydi; 31-moddasi esa emitentlar va qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi axborotni e'lon qilmaganligi yoki o'z vaqtida e'lon qilmaganligi uchun javobgarlikni nazarda tutadi. 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 92-moddasida ochiq aksiyadorlik jamiyatlari barcha manfaatdor shaxslarga oshkor etishga majbur bo'lgan axborotlar ro'yxati keltiriladi.

1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan "Mahsulot bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 11-moddasiga asosan davlat monopoliyaga qarshi kurash organining mansabdor shaxslari xo'jalik yurituvchi subyekt hududiga kirish va so'rov asosida zarur hujjatlar hamda axborotdan foydalanish huquqiga ega bo'ladilar.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga doir axborotni oshkor etish masalasida har kimning erkin va hech qanday to'siqlarsiz o'zi istagan axborotni izlash, olish va uni tarqatish borasidagi konstitutsiyaviy huquqlarini amalga oshirish jarayonida vujudga

keladigan munosabatlarni tartibga soladigan, 1997-yil 24-aprelda qabul qilingan "Axborot olishga bo'lgan huquqning kafolatlari va erkinliklari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunida mustahkamlangan umumiy qoida ham mavjud.

Korporativ xulq-atvor (yurish-turish)ning yuqorida ko'rsatilgan tamoyillari ichki korporativ faoliyatni tashkil etish masalalari bilan bevosita bog'liq bo'lib hisoblanadi. Shu bilan birga, yuridik shaxs sifatida korporativ tashkilot turli xildagi fuqarolik – huquqiy munosabatlarga kirishadi.

Korporativ xulq-atvor me'yorlarini aniqlaydigan tamoyillar o'z tabiatiga ko'ra fuqarolik huquqining asosiy qoidalariga o'xshaydi va o'z mohiyatiga ko'ra xususiy huquq tamoyillariga mos keladi.

Ijtimoiy munosabatlar sohasidagi ichki korporativ faoliyat oxir-oqibat mahsulot ishlab chiqarish va ayirboshlash, turli xildagi xizmatlar ko'rsatish, ijodiy (intellektual) faoliyat mahsulini yaratish kabilarga qaratilishi mumkin. Shunday qilib, ichki korporativ faoliyat tashqi korporativ faoliyati paydo bo'lish zarurati bilan chambarchas bog'liq. Bunday faoliyatning mohiyati va mazmuni fuqarolik huquqining quyidagi tamoyillari orqali aniqlanadigan me'yorlar bilan tartibga solinadi:

– **huquqiy jihatdan tenglik.** Aksiyadorlarga nisbatan teng munosabatda bo'lish jamiyat a'zosi sifatida ularning tengligi, shuningdek, fuqarolik–huquqiy munosabatlari subyektivi sifatida korporativ tashkilotning tengligini nazarda tutadi. Ichki korporativ faoliyatda ishtirok etuvchi shaxslar huquqiy holatining dastlabki majburiy sharti va fuqarolik-huquqiy munosabatlarda korporatsiyaning faoliyati sifatida ularning har biriga tegishli bo'lgan, mulkning alohidaligiga asoslangan huquqiy mustaqilligi tan olinadi. Fuqarolar, fuqarolarning birlashmalari, yuridik shaxslarning huquqiy jihatdan tengligi ular yuritayotgan faoliyat turining mulkchilik shaklidan qat'i nazar tan olinadi. Bu holatda korporativ munosabat ishtirokchilarining huquqiy jihatdan tengligi ularning subyektiv fuqarolik yoki korporativ huquqlarining tengligini bildirmaydi, balki huquqlarning paydo bo'lishi, o'zgarishi va bekor bo'lishi, shuningdek, javobgarlik masalalari kelib chiqishida tenglikni nazarda tutadi;

– Korporatsiya va korporatsiya a'zolari **mulkning daxlsizligi.** O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (53-modda) va O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi (164,166-moddalar)

xususiyl, davlat va mahalliy mulkning tengligini tan oladi va himoya qiladi. Davlat iste'molchilar huquqi ustunligini e'tiborga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi. Xususiyl mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir. Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin. Amaldagi qonunlar va qonunchilik hujjatlarining me'yorlari, shuningdek, davlat organlarining huquqni qo'llash amaliyoti ushbu asosiy tamoyillar orqali aniqlanadi. Ular to'liq ravishda korporativ huquq me'yorlarining mazmun-mohiyatini aniqlab beradi;

– **shartnoma tuzish erkinligi.** O'zbekiston Respublikasi FKning 354-moddasiga asosan fuqarolar va yuridik shaxslar shartnoma tuzishda erkindirlar. Shartnoma tuzishga majbur qilishga yo'l qo'yilmaydi, shartnoma tuzish burchi Fuqarolik kodeksi, boshqa qonunda yoki olingan majburiyatda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Taraflar qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan shartnomani ham tuzishlari mumkin.

Subyektiv huquqlarni amalga oshirish jarayonida huquqiy jihatdan nisbiyl tenglik bilan bir qatorda, har bir fuqarolik-huquqiy, shu jumladan, korporativ huquqiy munosabat ishtirokchisi shaxsining huquqiy jihatdan erkinligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Boshqa huquqiy munosabatlardan farqli ravishda fuqarolik huquqi sohibi qonun chegarasi doirasida o'z manfaatidan kelib chiqqan holda qaror qabul qilishda haqiqiy erkinlik bilan ta'minlangan.

Korporativ tashkilotlarning huquq va majburiyatlari nafaqat shartnomalardan, balki bitimlardan ham kelib chiqadi. Ammo huquqiy munosabatlar paydo bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari aynan shartnoma bilan bog'lanadi. Korporativ munosabatlarda tomonlarning erkinligi, tashabbuskorligini ifoda etadigan shartnoma tuzish erkinligi bozor shartlari asosida tartibga solinadigan munosabatlarda fuqarolik (korporativ) huquqining boshlang'ich hal qiluvchi omili sifatida chiqadi. Shartnoma korporativ tashkilotlar faoliyati va xo'jalik aloqalarini tartibga solishning asosiy shakli va usuli hisoblanadi;

– **korporativ tashkilotning har qanday shaxsiyl ishlariga o'zboshimchalik bilan aralashishga yo'l qo'yilmasligi.** Davlat hokimiyati va boshqaruv, shuningdek, fuqarolarning o'zini o'zi

boshqarish organlari va boshqa shaxslarning O'zbekiston Respublikasi qonunida ko'rsatilmagan hollarda va shartlarda korporativ tashkilotlar faoliyaiga har qanday ko'rinisdagi aralashishi mumkin emas. O'zbekiston Respublikasi Hukumatining tegishli qarorlarida korporativ tashkilotlar faoliyati ustidan kontrol va nazorat qilishning zarurati hamda qoidalari nazarda tutiladi;

– korporativ tashkilot tomonidan o'z huquqlarini hech qanday to'siqlarsiz amalga oshirish zarurati. Korporativ tashkilotlar huquqlarini ular faoliyatini amalga oshirish jarayonida asossiz ta'qiqlash yoki cheklash qonunni buzish deb topiladi. Fuqarolik qonunchiligi tadbirkorlik faoliyati ishtirokchilarining erkinligi va tashabbuskorligini dispozitiv me'yorlar orqali ta'minlashning o'xshash qoidalariga ega (FKning 354-moddasi). Fuqarolik huquqiy tartibga solish usulining ushbu muhim boshlang'ich bosqichi korporativ faoliyat sohasidagi munosabatlarning me'yor darajasida rivojlanishini ta'minlaydi. Dispozitivlik korporativ tashkilotlar shartnomani tuzish yoki tuzmaslik borasida erkinliklarida ko'rinadi. Ular, shuningdek, shartnoma taraflarini tanlashda ham erkin bo'lib hisoblanadilar. FKning 1-moddasi 2-qismiga asosan "Fuqarolar (jismoniy shaxslar) va yuridik shaxslar o'z fuqarolik huquqlariga o'z erklariga muvofiq ega bo'ladilar va bu huquqlarini o'z manfaatlarini ko'zlab amalga oshiradilar. Ular shartnoma asosida o'z huquq va burchlarini belgilashda va qonun hujjatlariga zid bo'lmagan har qanday shartnoma shartlarini aniqlashda erkindirlar" va bu huquqlarni amalga oshirishda hech kim to'sqinlik qilmasligi kerak;

– korporativ tashkilotning mahsulotlari, xizmatlari va moliyaviy vositalari O'zbekiston Respublikasining butun hududida erkin harakatda bo'ladi.

Ko'rinib turganidek, davlat erkin iqtisodiy faoliyatda raqobatni qo'llab-quvvatlab, tadbirkorlarga ularning mahsulot va xizmatlarining erkin harakat qilish imkoniyatini berish orqali Respublikada yagona iqtisodiy hudud amal qilishini kafolatlaydi. Mahsulotlarni topshirish, xizmatlar ko'rsatish yoki moliyaviy vositalar bilan bog'liq munosabatlar alohida olingan hududning biror-bir sohasini tashkil etishi mumkin emas. Ular to'la ravishda jamiyatda harakatda bo'ladi.

FKning 1-moddasi 4-qismi bunday harakatni faqat O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida ko'rsatilgan hollarda cheklash

mumkinligiga yo‘l qo‘yadi. FKda bunday yo‘nalishdagi qonunlarni qabul qilishda e‘tiborga olinishi lozim bo‘lgan quyidagi holatlar keltiriladi: xavfsizlikni ta‘minlash, insonlarning hayoti va sog‘lig‘ini himoya qilish, tabiatni va madaniy boyliklarni muhofaza qilish;

– **korporativ tashkilotning buzilgan huquqlarining tiklanishini ta‘minlash.** Korporativ tashkilotning buzilgan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlari tiklanadi va ularning buzilishi natijasida yetkazilgan zarar qoplanadi (FKning 10-15-moddalari).

Korporativ tashkilot va a‘zolarining fuqarolik huquq va manfaatlarini himoya qilish umuniy sudlar va xo‘jalik sudlarida amalga oshiriladi. Iqtisodiy nizolar hakamlar sudida ham hal etilishi mumkin.

Korporativ tashkilot va a‘zolarining fuqarolik huquq va manfaatlari O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi yoki boshqa qonunlarda ko‘rsatilgan – ko‘rsatilmaganligidan qat’i nazar sud tomonidan himoya qilinadi. Ushbu qoidadan istisno sifatida fuqarolik huquqlarini ma‘muriy tartibda himoya qilish faqat qonun bilan o‘rnatilishi mumkin. Bunday holda sud ma‘muriy tartibda chiqarilgan qarorning qonuniyligini nazorat qiladi. FKning 12-moddasiga asosan ma‘muriy organning qarori ustidan sudga shikoyat qilish mumkin. Qonun subyektga o‘z huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun sud yoki boshqa davlat organiga murojaat etish imkoniyatini bergan hollarda, himoyalani usulini tanlash fuqarolik huquqiy munosabat ishtirokchisiga tegishli bo‘ladi. Sud buzilgan huquqni ham, nizoli huquqni ham himoya qiladi.

Korporativ tashkilotlar ishtirokidagi ishlarning sudga taalluqliligi masalasi protsessual qonunchilik bilan aniqlanadi. Fuqarolik huquqlarini himoya qilish jarayonida sudlarning vakolatlarini aniq chegaralash maqsadida protsessual qonunchilik ikki asosiy mezonni qo‘llaydi: nizolashayotgan tomonlarning subyektiv tarkibi yoki nizo kelib chiqqan munosabat xarakteri. Odatda, nizoli munosabatlar subyektlari nizoning taalluqligini oldindan aniqlaydilar. Korporativ xo‘jalik faoliyatini amalga oshiruvchi yuridik shaxslar o‘rtasidagi hamda bir tomonda yakka tadbirkorlar ishtirok etayotgan nizolar xo‘jalik sudida ko‘riladi.

Shunday qilib, O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligi fuqarolik huquqining tarmog‘i sifatida korporativ huquqning mohiyatini, uni amalga oshirish va himoya qilishning asosiy tamoyillarini aniqlab beradi va zamonaviy O‘zbekistonda

korporatsiyalarning samarali faoliyat olib borishlari uchun muhim huquqiy asos yaratadi.

Nazorat uchun savollar

1. Korporativ huquq nima?
2. Korporativ huquqning tuzilishi qanday?
3. Korporativ huquqning xususiy huquq tuzilishidagi o'rimi qanday?
4. Fuqarolik huquqi tizimida korporativ huquqning holatini qay yo'sinda aniqlaydi?
5. Korporativ huquqning predmeti nima?
6. Korporativ huquqni tartibga solish usuli deganda nima tushuniladi?
7. Korporativ huquqning tamoyillari qanday?
8. Tashqi korporativ munosabatlar qaysi huquq sohasi me'yorlari bilan tartibga solinadi?
9. Qanday qilib korporativ huquq tamoyillari aksiyadorlar huquqlarini himoya qiladi?
10. Korporativ huquqning ommaviy huquq bilan munosabati qanday?

II BOB

KORPORATIV HUQUQ RIVOJLANISHINING QIYOSIY VA TARIXIY JIHLTLARI

1-§. Korporativ huquqning paydo bo'lish va rivojlanish tarixi

Huquqiy institut sifatidagi shirkat haqida insoniyat bilimlarining paydo bo'lishi eramizgacha bo'lgan davrlarga borib taqaladi. Shu o'rinda eramizdan avvalgi 1792-1750 yillarda Bobilda mavjud bo'lgan Xamurappi qonunlarining 282 ta moddasidan 8 tasi shirkat munosabatlarini tartibga solishga qaratilganligidan uning bu sohada muhim ahamiyat kasb etganligini ko'rish mumkin.

Korporativ munosabatlarning kurtaklari, yetarli darajada tashkiliy ichki tuzilmaga ega bo'lgan bir necha ko'rinishdagi shirkatlar Qadimgi Rimda ham kuzatildi. Buni Rim xususiy huquqida shirkat shartnomasining batafsil tartibga solinganini ham isbotlaydi. Gay institutlari (er.avv. III asr), o'sha davrning buyuk huquqshunoslari hisoblangan Pavel va Ulpianning sharhlari, Yustinian Digestlari kabilarning (er.avv. VI asr) salmoqli qismlari shirkat shartnomalariga bag'ishlangan edi (shunga qaramasdan, olimlar o'rtasida korporatsiyalar savdo va dengiz aloqalarining rivojlanishi natijasida rivojlangan buyuk iqtisodiy o'zgarishlar davrida (XIV–XVII asrlar), ya'ni o'rta asrlarda Yevropada vujudga kelgan degan fikrlar ham mavjud).

Rim xususiy huquqida shirkat deyilganda o'z mulki, shaxsiy faoliyati yoki mulkiy badali orqali umumiy ishda ishtirok etadigan, umumiy ishlarni yuritish asosida olingan daromad yoki zararni shartnomada ko'rsatilgan tartibda ulushli yoki teng ravishda taqsimlaydigan ikki yoki undan ortiq shaxsning ruxsat etilgan xo'jalik faoliyatini hamkorlikda amalga oshirish maqsadida birlashishi tushunilgan. Garchi bu shirkatlar korporatsiyalarning barcha belgilarini o'zlarida aks ettirmagan bo'lsa-da, keyinchalik subyektlar jamoasi – kompaniyaning vujudga kelishi uchun namuna bo'lib xizmat qildi.

Umumiy tan olingan fikrga ko'ra, dastlabki o'rta asrlarda paydo bo'lgan savdo gildiyalari (Gilde-nemis tilidan olingan bo'lib korporatsiya degan ma'noni bildiradi), ya'ni savdogarlar ittifoqi

korporatsiyalarning boshlanishiga tamal toshini qo'ydi va Yevropa ichida hamda Buyuk ipak yo'lida quruqlikdagi savdo rivojlangan XII–XV asrlarda ancha rivojlandi. Vaqt o'tishi bilan savdo gildiyalari hamkorlikdagi faoliyatning muayyan qoidalarini ishlab chiqishning rasmiylashtiriladigan tadbirlar sifatida o'tkazadigan amaliyotiga ega bo'la bordi.

Mahsulotlarni dengiz orqali tashish imkoniyatini bergan dengiz yo'lining ochilishi dengiz savdosining rivojlanishi va dengiz shirkatlarining vujudga kelishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Ushbu shirkatlarda endi kapital sohasidagi munosabatlar birinchi o'ringa chiqarilib, shaxsiy munosabatlar nisbatan kamaya boshladi. Shirkat ishtirokchilarining kapitali asosan kemani qurish uchun yig'ilardi. Qurilishning tashabbuskori (patron) kemandi o'lchamlari, ulushlarning miqdori va narxini e'lon qilardi.

Korporativ huquqning tashkil topishida **tog' shirkatlari** ham muhim o'rin egallagan. Bu shirkatlarda ishlarni boshqarishning asosiy masalalari umumiy yig'ilishda ko'pchilik ovoz bilan hal qilinardi. Ulardagi ulush miqdori va sheriklar soni dengiz shirkatlariga qaraganda ancha ko'p edi. Erkin tarzda, lekin ko'chmas mulkni begonalashtirish qoidalariga asoslangan holda begonalashtirilgan ulushlarni sotib olgan har bir shaxs shirkatning ishtirokchisi bo'lishi mumkin edi.

Italiyada aholi tomonidan sotib olingan davlat qarzlari (zayomlari) asosida Venetsiya, Genuya, Florensiya shaharlarida vujudga kelgan o'ziga xos banklar – genuyalik maonlar paydo bo'la boshladi. Bunday qarz shartnomasini tuzish vaqtida fuqarolarga ularning omonatga qo'ygan mablag'larini to'liq qaytarguncha muayyan foizlar to'lanib borilishi va'da qilinardi. Tashkiliy tuzilishining rivojlanishi va mustahkamlanishi darajasidan kelib chiqqan holda maonlar boshqa faoliyat turlari bilan ham shug'ullana boshladi. Boshqa faoliyat turidan olingan daromad kreditorlar o'rtasida ularning qo'ygan mablag'iga mutanosib tarzda taqsimlanardi. Maonlar qo'lida yirik kapitalning to'planishi ularga davlatning ichki va tashqi siyosati hamda hukumatiga sezilarli darajada ta'sir etish imkoniyatini berardi.

Turli mamlakatlarda ulardagi savdo-iqtisodiy munosabatlar rivojlanishining u yoki bu bosqichi davrida korporatsiyalarning paydo bo'lishi o'zining o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan. Shu bilan birga, davlatlar o'rtasida savdo-iqtisodiy munosabatlarning

kengayishi korporativ faoliyat shakllari rivojlanishida umumiy fikrlarning kelib chiqishini taqozo etadi.

Dengiz savdosining tez sur'atlar bilan rivojlanishi Hindiston, Afrika, Braziliya kabi uzoq mamlakatlar bilan savdo aloqalari o'rnatishga intiluvchi tadbirkorlarni rag'batlantirgan yangi mamlakatlar va yangi savdo yo'llarining ochilishiga olib keldi. Lekin bu yo'llarda tadbirkorlarni qaroqchilar hujumi, tabiiy ofatlar kabi bir qancha to'siqlar kutib turar edi. Tarqoq kompaniyalar begona mahsulotlarni sotib olish va o'z mahsulotlarini sotishda yagona narx masalasida hech kelisha olmasdilar. Shu va bir qancha boshqa sabablar tufayli qandaydir savdo qoidalari ishlab chiqish zarurati tug'ildi. Natijada XVI asr oxirlarida turli savdogarlik gildiyalari va dengiz shirkatlari yagona Niderlandiya Ost-Indiya kompaniyasini tashkil etishadi. Dastlab kompaniya a'zolari kapitallarining qismi noteng edi, lekin tez orada har bir ishtirokchining ulushi birja oborotining predmeti hisoblangan teng miqdordagi aksiyalarga taqsimlandi. Aksiyadorlarning Umumiy yig'ilishi mavjud emas edi, kompaniyaning ishlari yuzasidan oliy boshqaruv organi kengash hisoblanar edi. Lekin 1602-yildagi birinchi korporativ Nizomga asosan kompaniyaning oliy organi birinchi 10 yillik o'tishi bilan kompaniya faoliyati haqida hisobot berishi kerak edi. Hisobot bilan tanishish uchun barcha aksiyadorlarga mo'ljallangan alohida nashrlar kerak edi.

Lekin Angliyada korporativ faoliyatni huquqiy tartibga solish sezilarli darajada Gollandiyani ortda qoldirdi. 1496-yil qirol Genrix VII Rossiyadan Hindistongacha bo'lgan shimoliy sharqdagi barcha mamlakatlar bilan savdo aloqalarini yo'lga qo'yishga ruxsat berdi. Tadbirkor Kabot tomonidan tashkil etilgan kompaniya "Orollar, egalikdagi va noma'lum yerlarni ochishni maqsad qilib qo'ygan sarguzasht qidiruvchi savdogarlar" deb atalardi. Keyinchalik u Russia Company nomi bilan qayta nomlandi. Ivan Grozniy bilan savdo kelishuvi tuzildi. Kompaniya Volga daryosidan Kaspiy dengizigacha bo'lgan hududlardagi osiyolik savdogarlar bilan savdo aloqalarini o'rnatdi.

Rus kompaniyasi o'zining tashkiliy darajasiga ko'ra Gollandiyaning Ost-Indiya kompaniyasiga yetmasdi, lekin korporativ tamoyillar rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan uning tamoyillari 1599-yilda Angliya Ost-Indiya kompaniyasini tashkil etish uchun asos bo'lib xizmat qildi. Kompaniyaning har bir

a'zosi 100 dan 3000 funt sterlinggacha bo'lgan turli yirik bitimlarni imzolash orqali o'z ishtirokining miqdorini mustaqil hal qilar edi. Badalni to'lagan har bir ishtirokchiga uning ishtirokini va kompaniya daromadining tegishli qismiga nisbatan bo'lgan huquqini tasdiqlovchi guvohnoma taqdim etilardi.

Kompaniya o'zining ichki korporativ masalalarini hukumatning aralashuvisiz mustaqil hal etardi. Dastlab umumiy yig'ilishlarni o'tkazishning quyidagi qoidalari o'rnatildi: umumiy yig'ilishlar barchaga ma'lum joyda o'tkazilishi kerak edi; bir ishtirokchi faqat bitta ovozga ega edi; yig'ilishda ishtirok etish majburiy bo'lib, kelmaganlarga nisbatan jarima solinar edi. Yig'ilishlar navbatdagi va navbatdan tashqari guruhlarga bo'linardi. Aynan shu qoidalarga ko'ra a'zolarning ishtirok etish shakllari va miqdori hamda daromadlarni taqsimlash kabi masalalar hal etilar edi. Ko'rinib turibdiki, korporatsiyalar vujudga kelishining aynan mana shu bosqichida birgalikdagi kapitalga asoslangan faoliyatni tartibga soluvchi korporativ nizom va boshqa korporativ hujjatlar ko'rinishidagi korporativ huquqning yozma asoslari vujudga keldi.

Angliyada korporativ tizim shakllanishi va rivojlanishida o'z qoida va odatlariga ko'ra amal qiladigan, kompaniya va davlatdan mustaqil bo'lgan birja katta ahamiyatga ega bo'ldi. Qonun chiqaruvchi tomonidan kompaniyaning yuqori darajadagi oshkoraligini ta'minlaydigan va suiiste'molchiliklarning oldini olishga imkoniyat beradigan, ular sodir bo'lgan va boshqa aksiyadorlar qo'llab-quvvatlamagan hollarda esa aksiyadorning sudga murojaat etishi mumkinligi haqidagi qoidalarning kiritilishi ingliz korporativ huquqidagi muhim yangilik bo'lib hisoblandi.

Begona tajribadan, avvalambor, Gollandiya tajribasidan foydalangan Fransiya ham faol tarzda xususiy tadbirkorlikni kirita boshladi. Korporatsiyalar tashkil etishda hukumatning haddan tashqari aralashishi va Hindistonga ekspeditsiyalarning yuborilishi (1601, 1604, 1611, 1615 yillarda) muvaffaqiyatsiz yakun topdi. Ushbu holatni yaxshilash maqsadida fransuz hukumati 1791-yil 2-martda hunarmandchilikning erkinligini e'lon qilgan va aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatining tartibga solinishi masalasi ochiq qoldirilgan qonunni qabul qildi. Nizom jamg'armasi erkin beriladigan aksiyalarga bo'lingan jamiyat tuzish qonunda ta'qiqlandi. Kompaniyalarni tashkil etishga faqat Qonunchilik yig'ilishining roziligi bilangina yo'l qo'yilar edi.

1802-yili Savdo kodeksining qabul qilinishi mavjud qoidalariga bir qancha o'zgartirishlar kiritdi. Kodeks savdo huquqi tizimini aksiyadorlik jamiyati singari yangi huquqiy institut bilan ta'minladi. Kodeksda ushbu jamiyatlar hukumat roziligi bilan tuzilishi mumkinligi haqidagi qoida saqlanib qolgan bo'lsada, shu kundan boshlab ular qonuniylashtirildi.

1856-yilgi kommandit kompaniyalar to'g'risidagi Fransiya qonuni bilan kompaniyaning tashkil etilganligi undagi kapitalning hammasi uchun obuna bo'linganda va umumiy kapitalning chorak qismi to'langan holatda qonuniy hisoblanishi to'g'risidagi qoida kiritildi. Faqatgina shunday to'lovdan keyin egasi yozilgan aksiyalar chiqarishga ruxsat etilar, aksiyalarning uchdan ikki qism qiymati to'lanmaguncha ular begonalashtirilmas edi. Ushbu qonun uchinchi shaxslarga kafolat berdi va kompaniyalarning barqarorligini ta'minladi.

1863-yilgi Fransiya qonuni to'liq ravishda oldingi qonunning asosiy qoidalarini tartibga soldi. Unda kelajakda kompaniyalar sonining oshishiga xizmat qiluvchi kompaniyalar faoliyati asosiy qoidalarining sinchkovlik bilan qayta ishlanganligi hamda hukumat kafolatlarining qonuniy mustahkamlanganligi nazarda tutilgan edi. Shu bilan birga, haddan tashqari tartibga solish xususiy tashabbus va erkin tadbirkorlik ruhini bo'g'ib qo'ygan edi. 1867-yilgi qonun kompaniyalar faoliyatini huquqiy tartibga solishning ba'zi jihatlarini yengillashtirdi. 1884- va 1893-yillarda qabul qilingan kompaniyalar to'g'risidagi qonunlar tadbirkorlik tashabbusini siqib turgan bir qator to'siqlarni olib tashlash orqali korporatsiyalarning o'zini o'zi boshqarish sohasini yanada kengaytirdi. Jumladan, ushbu qonunlarga asosan aksiyalar narxining maksimal qiymati pasaytirildi, kompaniya haqiqiy emas deb topiladigan holatlar soni qisqartirildi, nomi yozilgan aksiyalarni taqdim etuvchiga deb berilgan aksiyalarga aylantirishda aksiyalar qiymatini to'liq to'lash majburiyati olib tashlandi, nizom jamg'armasining minimal miqdori kamaytirildi va boshqalar.

Shunday qilib, Fransiyada korporativ qurilish hukumatning bevosita va faol ishtiroki asosida vujudga keldi. Deyarli uch asr mobaynida hukumat korporatsiyalarning huquqiy holatini qonuniy jihatdan tartibga solish orqali ularning faoliyatiga aralashib keldi. Amaliyot tadbirkorlikning faqat erkin sharoitlar asosidagina muvaffaqiyatli rivojlanishi mumkinligini ko'rsatdi. Lekin boshqa

tomondan, Fransiya tajribasi korporativ qurilish shakllanayotgan bosqichda kompaniyalar faoliyatining davlat tomonidan me'yoriy-huquqiy tartibga solinishi nafaqat mumkin, balki zarurligini, chunki u xulq-atvor (yurish-turish) qoidalarining madaniyatli ishlab chiqilishi va mustahkamlanishiga yordam berishini ko'rsatdi.

Germaniyada korporatsiyalar XVIII asrda, ya'ni Gollandiya, Angliya va Fransiyada butun dunyoda amal qilgan, iqtisodiy asosi korporatsiyalar hisoblangan kolonial tizim rivojlangan vaqtdagina tashkil etila boshlandi. Germaniyada ham xuddi Fransiya singari korporatsiyalarni shakllantirish bilan hukumat shug'ullana boshladi.

Osiyo kompaniyasi deb nomlanadigan birinchi german kompaniyasi 1750-yildagina tashkil etildi. Unda aksiyalar hali mustaqil hujjat ahamiyatiga ega emas edi. Osiyolik va boshqa kompaniyalar keyinchalik yangi ishtirokchilarni olish orqali ko'payishi mumkin bo'lgan jamg'arma tuzish uchun hukumat roziligini ola boshladilar. Ulushlar begonalashtiriladigan edi: kompaniyalar paydo bo'lish vaqtida ular teng, lekin uning roziligi bilan o'zgartirilishi mumkin edi. Javobgarlik to'liq, ovozlar esa kapitaldagi ulushga qarab taqsimlanar edi.

XIX asrning 30-yillarida Germaniya temir yo'llar qurishga kirishdi va shu munosabat bilan holat birdaniga o'zgardi. Temir yo'l qurish qimmatga tushadigan ish bo'lsada, hukumat temir yo'l aksiyadorlik korxonalarining asosiy masalalarini huquqiy tartibga soladigan temir yo'l korxonalari to'g'risidagi qonunni qabul qilish (1838-yil) orqali tashabbusni xususiy tadbirkorlarga berdi. Aynan mana shu qonun kelajakda to'liq korporativ huquq shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qildi.

1843-yilgi aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunda asosiy e'tibor nizam jamg'armasini shakllantirish qoidalariga qaratiladi. Korporatsiyalar faoliyatining ushbu jihati eng muhimligini inobatga olib, qonun chiqaruvchi korporatsiyalarning bu masalada o'zini o'zi boshqarishi mumkin emas degan adolatli xulosaga keldi. Aksiyadorlik jamiyatlarini boshqarishning ko'pgina masalalarini qonun chiqaruvchi ularning o'zlariga havola etdi. Lekin aksiyadorlik jamiyatining umumiy yig'ilishi to'g'risidagi ushbu qonunda nazarda tutilmagan qoidalar 1856-yilgi maxsus qonunda o'z aksini topdi. Boshqaruv organlari to'g'risidagi qoidalar 1861-yilgi Savdo nizomida yanada mukammal tartibga solindi. Aynan shu nizomda korporatsiyalarni tashkil etishning konsessiyaviy tizimi to'liq qonuniylashtirildi.

Korporatsiyalar faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish aksiyadorlarning o'zlarida qoldirildi. Davlat o'zida faqat tashkil etiladigan korporatsiyalarni majburiy ro'yxatga olish huquqinigina qoldirdi. 1884-yilgi qonunga asosan aksiyadorlik jamiyatining nizom jamg'armasi to'liq to'lanishi kerakligi va aksiyalarning minimal qiymati oshirilganligi mustahkamlandi. Aynan shu qonunga ko'ra ta'sischi tushunchasi kiritildi, ular harakatlarining to'g'riligini aniqlash tartibi soddalashtirildi, kuzatuv kengashining funksiyalari aniq belgilandi, korporatsiya hayotidagi barcha masalalarni hal qilishda yetakchi o'rin umumiy yig'ilishga berildi.

Tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish borasidagi hukumat faoliyati o'zining samarali natijalarini berdi. Germaniya tez orada yo'qotilgan vaqtning o'rnini qoplab, qisqa muddat ichida kuchli va mustahkam korporativ tizimni tashkil etdi. 1897-yildagi Fuqarolik ulojeniyasida (nizomida) aksiyadorlik kompaniyasining mustaqilligi g'oyasi o'z aksini topdi. Shunday qilib, Germaniya qonunchiligi zamonaviy korporativ huquq shakllanishiga sezilarli hissa qo'shdi.

1776-yilda mustaqil davlat – Amerika Qo'shma Shtatlari tashkil topgan vaqtda Shimoliy Amerikada allaqachon ingliz savdo kompaniyalarining bo'linmalari mavjud edi. Bundan tashqari, bu yerda suv ta'minoti, sug'urta va qirg'oqlardan foydalanish hamda boshqa faoliyat turlari bilan shug'ullunayotgan mahalliy korporatsiyalar ham mavjud edi. Unga uzoq davom etmagan sukunatdan keyin korporatsiyalar tashkil etishning faol jarayoni boshlandi va 1802-yil ularning soni 335 tagacha yetdi.

AQShda korporativ qurilishning shakllanish jarayoni uzoq vaqt ingliz kompaniyalari an'ana va odatlari ta'siri ostida kechdi. Inglizlardan ishlab chiqarishni tashkil etishning aksiyadorlik jamiyati ko'rinishi va korporatsiyalarni tashkil etishning ruxsat berish tartibi o'zlashtirib olindi. Ruxsat tegishli shtatning qonunchilik yoki federal organlari tomonidan korporatsiyaning nizomini tasdiqlash shaklida berilar edi. Keyinchalik tadbirkorlarning talabiga ko'ra ruxsat berish usuli ro'yxatga olish tizimiga almashtirildi. Bu borada yagona cheklov korporatsiya kapitalining umumiy hajmiga tegishli edi, ya'ni agar korporatsiya kapitalining umumiy hajmi belgilangan miqdordan ko'p bo'lsa, ruxsat olish talab etilar edi. Keyinchalik, korporatsiyalar yakka xo'jalik yuritishga nisbatan o'zining samaradorligini isbotlagach, barcha shtatlar korporatsiyalarni tashkil etishning ro'yxatga olish

usuliga o'tishdi. Korporatsiya to'g'risidagi qonunchilikka korporatsiyalarga ko'proq huquq berishni nazarda tutuvchi quyidagi o'zgartirishlarni bosqichma-bosqich kiritish jarayoni boshlandi: nizom jamg'armasi miqdoriga nisbatan cheklovlar deyarli to'liq olib tashlandi; direktor va boshqaruvchilar korporatsiyani boshqarish sohasida keng huquqlarga ega bo'lishdi; qarz olish va aksiya chiqarishda korporatsiyalarning moliyaviy imkoniyatlari sezilarli darajada oshirildi.

AQShda korporatsiyalar paydo bo'lish jarayonining Fransiya va Germaniyadagidan farqi, bu yerda ishlab chiqarishning korporativ shaklini har tomonlama rag'batlantirishga qaratilgan korporatsiyalarni rivojlantirish bilan bog'liq davlat siyosatini hukumat emas, balki sud amalga oshirardi. O'zlariga berilgan qonunni sharhlar, huquqidan mohirlik bilan foydalangan holda sudlar, yangi pretsedentlar tashkil qilgan holda umumiy huquq me'yorlarini keng qo'llardilar. Shunday qilib, aynan sud qarorlariga ko'ra korporatsiyalar umumiy huquq layoqatini qo'lga kiritdi va daromad keltiradigan deyarli barcha faoliyat bilan shug'ullanish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Korporatsiyalarning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun barcha sharoitlarning yaratilishi to'la ma'noda ijobiy hal etilgan bo'lsada, lekin bu erkin raqobat rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi monopoliyaning unga hamrohligini keltirib chiqardi. Bu unga qarshi kurashishni, ya'ni monopoliyaga qarshi qonunchilikni yaratish istagini uyg'otdi va natijada AQSH Kongressi 1890-yil 2-iyulda chet el davlatlari ishtirokidagi shtatlararo munosabatlarda erkin raqobat va savdoni cheklashga qaratib tuzilgan trest yoki boshqa shakldagi, shuningdek, yashirin til birliktirish shaklidagi birlashmalar noqonuniy deb topilishi va bunday holat sud tomonidan ta'qib qilinishini nazarda tutgan Trestlarga qarshi Sherman Qonunini qabul qildi. Sherman Qonuniga 1944-yilgi Kleyton Qonuni bilan ba'zi muhim o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. Erkin raqobat va savdoni cheklash bilan bog'liq bo'lgan harakatlar aniq ko'rsatildi. Kleyton qonunining umumiy mazmuni yirik korporatsiyalarni yo'qotmasdan, ularni ogohlantirish va ular faoliyatidagi erkin raqobatni cheklashga qaratilgan nomaqbul hodisalarga chek qo'yish kabi qoidalarda ko'rinardi.

Shunday qilib, AQShda korporatsiyalar faoliyatini qonuniy tartibga solish birinchi navbatda, erkin raqobat va savdo sohasidagi

har qanday to‘siqlarni olib tashlash, ichki korporativ munosabatlarni tartibga solishning o‘zini o‘zi boshqarish tizimini kengaytirish va daromad keltiradigan har qanday faoliyat bilan shug‘ullanish uchun maksimal darajada imkoniyat berish masalalariga yo‘naltirildi.

2-§. Kontinental va anglosakson huquq tizimida korporatsiyalar

Kontinental huquq tizimida korporatsiya deganda aksiyadorlik jamiyatlari bilan bir qatorda boshqa yuridik shaxslar, masalan, turli ko‘rinishdagi shirkatlar (to‘liq, kommandit), xo‘jalik jamiyatlari (mas’uliyati cheklangan va qo‘shimcha mas’uliyatli), xo‘jalik birlashmalari (konsern, assotsiatsiya, xolding kabilar), ishlab chiqarish va iste‘mol kooperativlari tushuniladi. Anglosakson huquq tizimida korporatsiyalarga kontinental huquq tizimida yuridik shaxs va tegislincha korporatsiya sifatida tan olinmaydigan tuzilmalar ham kiradi (Bu yerda so‘z boshqaruv faoliyati bilan shug‘ullanadigan davlat organlari haqida ketayapti). Shunday qilib, agar kontinental huquq tizimida korporatsiyalar asosan xususiy huquq subyektlari sifatida qaralsa, anglosakson huquq tizimida ular (Angliya, AQSH) nafaqat xususiy, balki ommaviy huquqning ham subyekti hisoblanadi.

Barcha korporatsiyalar, masalan AQShda to‘rt guruhga bo‘linadi: ommaviy (public), yarim ommaviy (quasi-public), tijoratchi (business), notijorat (non-profit)⁹. Ommaviy korporatsiyalarga davlat va mahalliy organlar kiradi. Yarim ommaviy korporatsiyalar sifatida aholining umumiy ehtiyojlarini (masalan, gaz, suv, elektr energiyasi bilan ta‘minlash) inobatga oladigan korporatsiyalar tushuniladi. Diniy tashkilotlar, ta‘lim sohasidagi korporatsiyalar (maktablar, kollejlari, universitetlar kabi), xayriya jamg‘armalari kabilar notijorat korporatsiyalar bo‘lib hisoblanadi. Tijoratchi (tadbirkorlikka asoslangan) korporatsiyalarga daromad olish maqsadida tuzilgan barcha korporatsiyalar kiradi. Ular yuqorida sanab o‘tilgan korporatsiyalar orasida o‘zlarining iqtisodiy jihatdan baquvvat bo‘lganliklari bilan ulardan ajralib turadi. Bunday korporatsiyalarning siyosiy ta‘siri ham sezilarli darajani tashkil etadi. Tijoratchi tashkilotlar faoliyatini huquqiy tartibga solish o‘z ichiga g‘oyat murakkab tizimni (ommaviy huquqiy tartibga

⁹ Сыродосва О.Н. Акционерное право США и России. –М.: 1996. 17 б.

solishning xususiy huquqiy tartibga solish bilan birikishi) qamrab oladi va korporatsiyalarning boshqa turlariga nisbatan batafsil tartibga solingan hisoblanadi.

Agar tijoratchi korporatsiyalar tushunchasining haqiqiy mohiyati nuqtai nazaridan kelib chiqiladigan bo'lsa, shu narsa ayon bo'ladiki, korporatsiyalar tushunchasi Angliya va AQSH huquqiy tizimiga nisbatan Yevropada aniq va kengroq tushuniladi.

Qonunga ko'ra shirkatlar Angliyada ham AQShda ham yuridik shaxs maqomiga ega bo'ladigan korporatsiyalar tarkibiga kiritilmaydi. Umumiy huquqning an'anaviy tamoyillariga asosan shirkat shaxslarning yig'indisi hisoblanib, yuridik shaxs sifatida tan olinmaydi. Tijoratchi korporatsiyalar qatoriga faqat aksiyadorlik kapitali asosida tashkil etilgan, ya'ni o'zining huquqiy holati bo'yicha kontinental huquq tizimidagi davlatlar aksiyadorlik jamiyatlarini eslatadigan korporatsiyalar kiradi.

Angliya va AQShda davlat korxonalarini Yevropaga nisbatan ancha kam, shu bilan birga, anglosakson huquq tizimida ular korporativ tashkilotlar sifatida tan olinadi. Yevropadagi kontinental huquq tizimiga asosan davlat korxonalariga nisbatan korporatsiyalarning muhim belgilaridan biri hisoblangan kapitalning birlashishi, qo'llanilmasligi va ular davlatga tegishli bo'lgan mulkdan tashkil etilishi hamda xo'jalik yuritish va operativ boshqarish huquqi subyektlari sifatida o'zining xo'jalik-tashkiliy faoliyatini yuritishi sababli bunday korporatsiyalar sifatida tan olinmaydi. Ular o'rtasida kelib chiqadigan mulkiy munosabatlar mulk huquqining o'tishi bilan bog'liq emas.

Ta'sischilar yoki ishtirokchilar hisobidan ixtiyoriylik asosida ulush qo'shish, aksiya sotib olish orqali birlashtirilgan kapitalning mavjudligi korporatsiyaning muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Korporatsiyalar faoliyatini tashkil etish uchun o'z kapitalini qo'yadigan shaxslar doirasi va ular ulushining miqdori korporatsiyalar mavjud bo'lishining xohlagan vaqtida qat'iy belgilanishi mumkin. Davlat korxonalarini bunday belgilarga ega bo'lmaganligi uchun kontinental huquqiy tizimda korporatsiyalar sifatida tan olinmaydi.

Yaqin kunlarga O'zbekistonda davlat korxonalarini mutlaq ko'pchilikni tashkil etgan bo'lsa, bugungi kunda ularning soni ancha kamaydi. Ko'p korxonalar aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi. Lekin tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlarining ko'pchiligida

aksiyalar nazorat paketining muhim qismi davlatga tegishli bo'lib qolmoqda. Kontinental Yevropa mamlakatlarida davlat korxonalarining ulushi uncha katta bo'lmasada, hali ham mavjud. O'zbekistonda davlat korxonalari aholining barcha qismiga xizmat qiladigan xo'jalik sohalarida (transport, aloqa, informatika, yoqilg'i-energetika kabi) yoki butun mamlakat vazifalarini amalga oshirishda yordam beradigan sohada (mudofaa korxonalari) yoxud faqat davlat moliyalashtira oladigan sohalarda (tog'-kon va neftni qayta ishlash sanoati kabi) tashkil etiladi va faoliyat yuritadi.

Kontinental huquq tizimida korporatsiya ishtirokchilari o'rtasida nisbatan mustahkam aloqalar kuzatiladi. Bu har bir ishtirokchining bevosita va o'z shaxsiy mehnati bilan ishtirokini nazarda tutuvchi faoliyatining o'ziga xos xususiyati orqali shirkatning korporatsiyalar orasida muhim o'rin tutishi bilan tushuntiriladi. Lekin shaxsiy ishtirok mutlaqo zarur bo'lmagan, hatto aksiyadorlik jamiyatlarida ham, aksiyadorlar umumiy majlisi ahamiyatining oshishiga xizmat qiladigan ishtirokchilarning jipslashganlik xususiyati kuzatiladi (AQShdagi aksiyadorlardan tashqari). Ishga bunday yondashish aksiyadorlarning individual manfaatlari bilan korporativ manfaatlarni, ya'ni barcha a'zolar uchun umumiy bo'lgan manfaatlarni bog'lash imkoniyatini yaratadi. Kapitalning to'planishi muhim o'rin tutadigan AQShda nisbiy qudrati doim oshib boradigan yirik korporatsiyalar tegishli boshqaruv texnologiyasidan foydalangan hollardagina samarali tashkil etilishlari mumkin.

Aksiyadorlarga ularning korporatsiya ishiga qanday bo'lmasin ta'sir etish borasida berilgan imkoniyat kontinental huquq tizimida aksiyadorlarning huquqiy holati o'zining erkinligi va tengligi bilan ajralib turishidan dalolat beradi. Anglo-amerikan korporatsiyalarda ichki korporativ munosabatlar shundayki, u yerda aksiyadorlarning huquqiy holati korporatsiya ishlarini yuritishda aksiyadorlarning bevositaligi va chetlashtirilganligi bilan xarakterlanadi. G'alati tuyulsada, shuni ta'kidlash joizki, bu ijobiy holat bo'lib, korporatsiyaning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun sharoit sifatida xizmat qiladi, chunki aksiyadorlarning erki bilan bog'lanmagan boshqaruvchilar ko'pgina masalalarni tez va samarali hal qiladi hamda umumiy va individual manfaatlarni ifoda etish orqali korporatsiyaning samaradorligini, uning daromadini oshirishga erishadi.

Amerika va Angliya korporatsiyalari faoliyati nisbatan erkin amalga oshirilsa, Yevropa korporatsiyalarining faoliyati sezilarli

darajada davlat tomonidan tartibga solinadi. Dastlabki bosqichlarda evropa davlatlari korporatsiyalarning faqatgina tashqi munosabatlarini, ularning boshqa huquq subyektlari bilan o'zaro aloqalarini (soliq to'lash, raqobat, iste'molchilar bilan bo'ladigan munosabatlar, xodimlarga pensiya va nafaqalar to'lash kabi) tartibga solishga intilishar edi. Bugungi kunga kelib esa korporatsiya ichidagi munosabatlar (aksiyadorlar reyestri, buxgalterlik hisobi, bank orqali amalga oshiriladigan moliyaviy hisob-kitoblarni yuritish kabi) ham davlat tomonidan tartibga solinadigan bo'ldi.

Anglosakson huquqida korporatsiyalarning huquq layoqati dastlab juda maxsus edi. Oliy qonun chiqaruvchi yoki ijro etuvchi organlar muayyan faoliyat turining mavjud bo'lishi haqida ruxsatnoma berardilar. Bugungi kunda umumiy huquq tizimidan foydalanuvchi ko'pgina mamlakatlar korporatsiyaga davlat tomonidan ruxsat etilgan tadbirkorlik faoliyatining xohlagan turi bilan shug'ullanish huquqini beruvchi umumiy huquq layoqatini o'rnatishga o'tishdi. 1984-yilda qabul qilingan tadbirkorlik korporatsiyalari to'g'risidagi namunaviy AQSH qonuniga asosan korporatsiyalarning o'z nizomida ko'rsatilgan faoliyati bilan bir qatorda, kelajakda ishlab chiqarish va savdo munosabatlarida ma'lum aloqaga ega bo'lgan yoki uning asosiy sohasi bilan umuman bog'liq bo'lmagan faoliyat bilan shug'ullanishiga ruxsat berildi. Shuning uchun har qanday korporatsiya tadbirkorlikning qaysi turi bilan shug'ullanishidan qat'i nazar o'z faoliyatida amaliy jihatdan cheklanmagandir.

Namunaviy Qonunda nazarda tutilmagan huquqlarni ham korporatsiya ishtirokchilari tomonidan uning nizomida nazarda tutilishiga yo'l qo'yiladi. Nizomda nazarda tutilgan ushbu barcha huquqlar ochiq ifoda etilgan huquqlar deyiladi. Agar ba'zi huquqlar u yoki bu sabablarga ko'ra nizomda ko'rsatilmay qolgan bo'lsa, ular nazarda tutilgan huquqlar deb hisoblanib, korporatsiyalar tomonidan ochiq ifoda etilgan huquqlar bilan bir qatorda qo'llanilishi mumkin (masalan, xayriya, homiylik faoliyati kabi).

Shunday qilib, korporatsiyaning nizomi doirasi yoki uning huquqlari chegarasidan chetga chiqib tuzilgan bitimlarning haqiqiy emas deb topilishi to'g'risidagi qoida o'z ahamiyatini yo'qotdi. Tadbirkorlik korporatsiyalari to'g'risidagi AQSH Namunaviy Qonunida korporatsiya tomonidan sodir etilgan harakatlarning realligini korporatsiyaning buni sodir etishga huquqi bo'lmagan yoki

huquqi mavjud emas degan asos bilan rad etish mumkin emasligi to'g'risida aniq ko'rsatma nazarda tutildi. Bu holda birinchidan, faqat nizom doirasida bitim tuzish talabi korporatsiya faolligining rivojlanishiga xalaqit berganligi; ikkinchidan, nizomdan chekinishning ta'qiqlanishi korporatsiyaga bozor konyukturasiga tez moslashish va kapitalni xo'jalikning nisbatan istiqbolli sohasiga jalb etishga va nihoyat, korporatsiya xo'jalik faoliyatining barqarorligini ta'minlashga xalaqit beradigan, korporatsiya nomidan amalga oshiriladigan ko'pgina operatsiyalarning qonuniyligini shubha ostiga qo'yilishi inobatga olinadi.

Belgilangan holatlarda korporatsiyalar faoliyatiga hukumatning aralashishi o'zboshimchalikka, korporatsiyalarni tashkil etish jarayonida muayyan faoliyat sohalari bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziya berish kabi hollarda esa korrupsiyaga aylanib ketishi mumkinligi shubhasizdir. Lekin shunga qaramasdan, shuni tan olish zarurki, davlatning korporatsiyalar hayotiga aralashishining kuchayishi nafaqat Yevropa, balki jahon tajribasi hamdir. Bunday aralashish nafaqat xususiy huquqiy, balki shu bilan bir qatorda, ommaviy huquqiy xarakter ham kasb etadi. Shu bilan birga, kontinental huquq tizimida ommaviylik elementi anglosakson huquq tizimiga nisbatan aniqroq ifodalangan. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti va korporativ qurilishga o'tayotgan mamlakatlar uchun korporativ faoliyatni amalga oshirishda amaldagi qonunchilikka asosan davlatning aralashuvi juda zarur.

3-§. Turkistondagi korporatsiyalar

Sovet hokimiyati o'rnatilgunga qadar Turkistonda korporatsiyalarning paydo bo'lishi va huquqiy maqomi islom huquqi hamda Rossiya imperiyasining fuqarolik qonunchiligi bilan, Sovet davrida esa Sovet davlatining qonunchiligi bilan tartibga solingan.

Sharq musulmon dunyosi, shu jumladan, Turkistondagi korporativ huquqning asosiy farqlovchi jihatlari shundan iborat ediki, o'lkaning Rossiya imperiyasiga qo'shilishiga qadar u shariat qonunlari, Qur'on va sunna asosida, qo'shilgandan keyin esa Rossiya imperiyasi qonunchiligi bo'yicha tartibga solinardi.

O'rta asr musulmon davlatlarining barchasida bo'lgani kabi Movarounnahr huquqiy tizimi ham ko'p me'yorlarni mahalliy odat huquqidan oldi. Shariat me'yorlari va odat qoidalari nufuzli din

pehvolari (faqixlar) tomonidan har kungi huquqiy amaliyotdan kelib chiqqan holda tizimlashtirilgan va tushuntirilgan islom huquqining turli qo‘llanma va sharhlarida berildi.

Ijtimoiy hayotning turli sohalaridagi munosabatlar, turli ishlarda ishtirok etuvchi mulkdorlarning o‘zaro munosabatlari, o‘sha vaqtda paydo bo‘lgan savdo korxonalarining faoliyati shariat, sunna va odat me‘yorlari bilan yetarli darajada tartibga solingan bo‘lsa, ularda nazarda tutilmagan hayot sohaları huquq me‘yorlari to‘plami bo‘lmish musulmon huquqshunoslarining birgalikdagi qarorlari (ijmo‘) asosida tartibga solingan. Ushbu qarorlarning kuchi shunchalik nufuzli ediki, ular butun musulmon dunyosida iqtisodiy va savdo munosabatlarining rivojlanishiga yordam bergan va bir necha davrlar mobaynida hayotda qo‘llanib kelingan.

"Fiqh ilmi" deb nomlanadigan islom huquqida xuddi romano-german huquq tizimidagi pandektlar singari qat'iy huquqiy tizim mavjud bo‘lmagan. "Fiqh ilmi" cherkov huquqidan tashqari bizning zamonaviy tushunchamizdagi deyarli barcha huquq sohalarini (davlat, moliya, yer-suv, fuqarolik protsessual, jinoyat, jinoyat-protsessual va fuqarolik) qamrab oladi.

Demak, agar islom huquqi asosiy manbalaridan biri hisoblangan, O‘rta Osiyo xonliklari va sovet hokimiyati o‘rnatilgunga qadar Turkistonda hamda O‘rta va Yaqin sharqdagi ko‘pgina davlatlarda fuqarolik ishlarini hal etishda rahbariy qo‘llanma hisoblangan "Hidoya" (aniqroq qilib aytganda "Al-Hidoya")¹⁰ asariga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, to‘rtta katta jildlardan tashkil topgan ushbu asarning quyidagi munosabatlarni tartibga solganligini ko‘rishimiz mumkin: birinchi tomda – garov huquqi, nikoh-oila va protsessual huquq me‘yorlariga oid qoidalar; ikkinchi tomda – jinoyat huquqi (jazolar, o‘g‘rilik haqidagi), fuqarolik huquqi (topilma, bedarak yo‘qolish, shirkatlar, vaqf, oldi-sotdi, qarzlarni o‘tkazish to‘g‘risidagi), fuqarolik protsessual huquqi (guvoh ko‘rsatmalari va ko‘pgina boshqa protsessual holatlar)ga tegishli qoidalar; uchinchi tomda – fuqarolik huquqi (ishonchnoma, kelishuvlar, qo‘riqlash, qarz, hadya, ijara), fuqarolik protsessual huquqi (da‘vo, tan olish), oila huquqiga (homiylar haqidagi va boshqa masalalar) tegishli qoidalar; to‘rtinchi tomda – fuqarolik huquqi (garov, vasiyat va boshqalar haqida), jinoyat huquqiga (shaxsga qarshi jinoyatlar va boshqalar) oid

¹⁰ Muallif Buroxoniddin ibn Abu Bakr ibn Abdualil Al-Farg‘oniy Al-Marg‘inoniy Al-Rishtoniy (1123–1197-yillar).

ko'pgina munosabatlar. Islom huquqining o'ziga xos sharhi hisoblangan ushbu asarda butun bir kitob (XIV kitob "Shirkatlar to'g'risida") shirkatlar faoliyatini tartibga solishga qaratilgan. Unda shirkat ishtirokchilari o'rtasidagi mulkiy munosabatlar, savdo kompaniyalarini tashkil etishning amaliy jihatlari, savdo yoki boshqa korxonalarni tashkil etish uchun mablag' qo'yish, ishtirokchilarning javobgarligi kabi qoidalar nazarda tutilgan.

Oldin aytilganidek, korporatsiyalarning ilk kurtaklari oddiy shirkat shaklida bo'lib, savdo faol rivojlangan joylarda paydo bo'la boshlagan. Hozirgi kunda O'zbekiston (oldin Turkiston) joylashgan O'rta Osiyo hududi ham bundan istisno emas edi.

Bu yerda shirkatlarning paydo bo'lishi chuqur tarixga borib taqaladi. Yozma manbalar va arxeologlar tadqiqotlarining guvohlik berishicha, ushbu hududda shakllangan bir qancha davlatlar aynan qadimgi savdo yo'llari kesishgan joyda joylashganliklari tufayli rivojlangan. Qadimgi So'g'diyona va Xorazm, shuningdek, Somoniylar, Xorazmshohlar va Temuriylar davlatlarida savdo ular qudratining iqtisodiy asosi, madaniy rivojlanishining asosiy yo'llaridan biri hisoblanardi. Buyuk Ipak yo'li orqali Xitoy, Hindiston va Movarounnahrda Yaqin Sharq va Yevropa mamlakatlariga yuzlab karvonlar qatnardi.

Karvon savdosining rivojlanishi albatta savdo tadbirkorlari kuchlarining birlashishini talab etardi. Savdogarlar karvon tashkil etish hamda ularni himoya qilish uchun o'z mahsulot va mablag'larini birlashtirardilar. Odatda bunday savdo korxonalarida bir necha savdogarlar ishtirok etardilar, lekin ba'zi paytlarda o'z mahsulotlarini yuzdan ortiq tuyalarda tashiydigan o'nlab ishtirokchilardan tashkil topgan yirik kompaniyalar ham tuzilardi, chunki uzoq va davomli sayohatlarning qiyinchiliklari hamda xavfliligi, yo'lda mahsulotlarni tashish va qo'riqlash uchun ma'lum darajadagi kishilar resurslarining birlashishini talab etardi. Ushbu savdo kompaniyalari ishtirokchilarining o'zaro munosabatlari oddiy shirkat tamoyillari (ular o'rtasida savdo tavakkalchiliklari teng, daromad teng yoki mahsulotga qo'yilgan mablag'ga mutanosib tarzda taqsimlanardi) asosida qurilgan edi. Ishtirokchilar o'rtasidagi shartnomalar odatda og'zaki shaklda tuzilardi.

Islom huquqi xususiy mulkning ilohiyligi va daxlsizligi tamoyilidan kelib chiqardi. Vaqf, jamoa, shirkat va boshqa turli jamiyatlar ko'rinishidagi bir qancha xususiy savdo, hunarmandchilik

va nohunarmandchilik jamoalarining faoliyat yuritishiga qaramasdan ularning faoliyati maxsus qonunchilik bilan tartibga solinmagan edi. Sexlardagi hunarmandlar korporatsiyalarining faoliyati ko'p yillar davomida shakllanib kelgan, usta, uning yordamchisi va shogirdning xulq-atvorini tartibga solishga qaratilgan umumiy qoidalar kiritilgan sex nizomlariga (risolalari) asosan tartibga solingan.

Korporatsiyalarning turli ko'rinishlari shirkat shartnomasi tuzish orqali vujudga kelardi. Bunday shartnoma ikki yoki undan ortiq shaxslarning muayyan umumiy maqsadga erishishini ko'zlab tuzilardi.

Shirkat shartnomalari ikki turga bo'linardi: "shirkati milik", ya'ni ikki yoki undan ortiq shaxslarning umumiy mulkka birgalikda egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etishiga asoslangan shirkat va "shirkati aqid", ya'ni bitim asosidagi shirkat. Bitim asosidagi shirkat o'z navbatida quyidagi to'rt turga bo'lingan:

1. "Shirkati muvafazot", ya'ni shartnomada nazarda tutilgan maqsadga erishish maqsadida ishtirokchilarning o'z mablag' va qarz majburiyatlarini teng ravishda birlashtirishini nazarda tutuvchi o'zarolikka asoslangan shirkat.

Sheriklarning har biri boshqasining erkini ijro etuvchi va o'rinbosari bo'lib, ularning biri tomonidan o'z vakolatlari doirasida tuzilgan bitim boshqa sherik uchun huquq va majburiyat keltirib chiqarardi. Shunday qilib bu shirkat, mulkiy huquq va majburiyatlar, shuningdek, imtiyozlar masalasida ham to'liq tenglikka asoslanib qurilishi lozim edi, chunki "Hidoya"da aytilishicha, "agar ulardan biri boshqasida mavjud bo'lmagan imtiyozlarga ega bo'lsa, bunday sheriklar o'rtasida to'liq tenglikning bo'lishi mumkin emas"¹¹. Bunday shirkatlarda o'z mulki va mablag'larini korporatsiyaning umumiy maqsadlari uchun birlashtirish imkoniyatiga ega bo'lgan mulkdorlar ishtirok etishgan.

2. "Shirkati inon", ya'ni sheriklar mulkining bir qismi savdo munosabatlarini amalga oshirish maqsadida birlashadigan, shartnoma asosida tuziladigan savdo shirkati.

Bunday shartnoma shartlariga ko'ra shirkatning har bir a'zosi boshqasining kafili bo'lmagan holda uning ishongan shaxsi bo'lib hisoblanadi. Shirkatga qo'yilgan mablag'lar teng bo'lmasligi ham mumkin edi. Daromad sherikning qo'shgan hissasi miqdori va shirkat ishlaridagi shaxsiy ishtirokidan qat'i nazar shartnoma

¹¹ Hidoya. T.2. 99. b.

shartlariga ko'ra taqsimlangan. Sherik boshqa sheriklarning majburiyatlari uchun javob bermagan. Zararlar shartnoma shartlariga asosan qoplangan.

3. "Shirkati vujux", ya'ni sheriklardan har birining o'z shaxsiy kreditiga mahsulot olishi, sotishni esa hamkorlikda amalga oshirishini nazarda tutadigan shaxsiy kredit yoki ishonchga asoslangan shirkat. Bu shartnomaga ko'ra shartnomaning har bir ishtirokchisi bir vaqtning o'zida boshqa sherikning ishonchli vakili va kafili hisoblangan. Shartnoma ishtirokchilarining daromad va zararlari ularning hissaları va shirkatda ishtirok etishlariga mutanosib tarzda belgilanar edi.

4. "Shirkati sanoiya", ya'ni muayyan ishni bajarish yoki hunarmandchilik bilan shug'ullanish maqsadida muayyan muddatga tuziladigan hunarmandlar shirkati. Bunday shirkat shartnomasi shartlariga ko'ra sheriklarning bir joyda, aynan bir xil faoliyat turi bilan shug'ullanishlari talab etilmas edi. Birgalikdagi (solidar) javobgarlik o'rnatilgan bo'lib, daromadlarni noteng taqsimlashga ruxsat etilardi.

Qishloq joylarida shirkat shartnomasi asosida "teng sherik" deb nomlangan shirkatlar tuzilib, unga ko'ra har bir sherik o'zining hissasi sifatida teng miqdordagi yerni qo'shardi va olingan hosil ular o'rtasida teng taqsimlanardi. Agar ba'zi sheriklar hissa sifatida o'z mehnatini qo'shgan bo'lsa, ularga shirkat shartnomasi asosida olingan hosilning 1/3 qismi tegardi¹².

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan shirkatlar yuridik shaxs maqomiga ega emas edi. Ular tadbirkorlik faoliyati yuritish yoki ittifoq tashkil etish maqsadida muayyan miqdordagi shaxslar tomonidan tuziladigan shartnomalar asosida tashkil etilardi. Shirkatni shirkat shartnomasi yoki bunday shartnomani tegishli muassasa tomonidan ro'yxatga olish shaklida yuridik shaxs sifatida tan olish zarurati to'g'risidagi maxsus me'yorlar shariat me'yorlarida nazarda tutilmagan edi, ko'p hollarda shartnomalar og'zaki shaklda tuzilib, uning shartlari taraflar tomonidan belgilanardi. Demak, o'sha vaqtdagi fuqarolik huquqi shartnomalarida "la forme emporye le fond" ("shakl mazmuni belgilaydi") tamoyili qo'llanilmas edi. Yuqorida bildirilgan fikrlar Turkistonda faoliyat yuritgan turli ko'rinishdagi shirkatlar faoliyatini shakllantirish va tashkil etish o'zida korporativ xarakterdagi elementlarni mujassamlashtirganligini tasdiqlash uchun asos bo'ladi.

¹² Материалы к истории советского государства и права Узбекистана. –Т.: 1958. 90, 91 б.

Turkistonning boy tabiiy va iqtisodiy salohiyati Rossiyaning ham e'tiborini o'ziga jalb etdi. Rus hukumati O'rta Osiyo xonliklari bilan savdo aloqalarini rivojlantirishga yanada ko'proq ahamiyat bera boshladi. XVIII asrning ikkinchi yarmiga kelib Rossiyaning ushbu xonliklar bilan birlashtirib turuvchi asosiy savdo yo'llari paydo bo'ldi. Rossiyada sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi iste'mol bozorlarini egallash va yangi hududlar tabiiy boyliklarini mustamlaka tarzida o'zlashtirish maqsadida podshohlik va yangi hududlarni bosib olishga undardi. Aynan mana shu intilishlar XIX asrning 50-70-yillarida Rossiyaning O'rta Osiyoni bosib olishiga olib keldi. Qo'shinlar izidan Turkiston o'lkasiga Rossiya sanoati va bank kapitali kirib keldi. O'lkada mahalliy iste'mol bozorlari va xom ashyolarni faol tarzda egallashni boshlagan turli aksiyadorlik jamiyatlari, savdo-sanoat kompaniyalar, sindikatlar, firmalar ko'paya boshladi.

Ular faoliyatining asosiy sohalari bo'lib, birinchi navbatda, paxtani qayta ishlash (paxta tozalash va yog' zavodlari), temir yo'llar qurish, ipakchilik sanoati, sanoat mahsulotlarini olib kelish va sotish kabi sohaslar hisoblandi. Keyinchalik paxtachilikning rivojlanishi va shu maqsadda yangi yerlarning o'zlashtirilishi munosabati bilan ular faol tarzda irrigatsiya-muhandislik qurilmalarini qurishga kirishib ketdilar. XIX asrning oxiri XX asr boshlarida mineral xom ashyo resurslarini o'zlashtirish va tog'-kon sanoati qurilishiga ixtisoslashgan korxonalar tashkil etila boshlandi. Lekin shunga qaramasdan, sanoat sohasida ham, moliya sohasida ham asosiy e'tibor, birinchi navbatda paxtachilikka qaratildi.

Shunisi e'tiborga loyiqki, 1916-yil Turkistonda 58 ta paxta tozalash va 15 ta yog' zavodlariga ega bo'lgan 9 ta yirik savdo-sanoat firmalari faoliyat yuritardi. Bular orasida quyidagi nisbatan muhimlarini ko'rsatish mumkin: 1) 30 ta paxta tozalash va 5 ta yog' zavodiga ega bo'lgan Andrey shirkati – Vadyayevlar savdo uyi; 2) Katta Yaroslavl manufakturasi, Moskva savdo-sanoat shirkati, Eron va O'rta Osiyo o'rtasidagi savdo shirkati, "Bratya Shlosberg" savdo uyi va "Vladimir Alekseyev" shirkatidan tashkil topgan "Besh-Bosh" paxtachilik firmasi; 3) "Bratya Kraft" savdo uyi; 4) "Potelyaxov" firmasi; 5) "Simxayev" firmasi¹³.

Ushbu yirik paxtachilik firmalaridan tashqari Turkistonda boshqa sohalarga ixtisoslashgan qator shirkatlar va aksiyadorlik jamiyatlari

¹³ Аминов А.М., Бабаходжаев А.Х. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. –Т.: 1966, С.85.

faoliyat yuritgan. Bunday jamiyatlar qatoriga Qimmatbaho narsalarni tashishga ixtisoslashgan Sharq jamiyati, Moskva savdo-sanoat shirkati, I.K.Poznan jamiyati, "Bratya Nobel" shirkati kabi jamiyatlar kirgan. Ular yuklarni tashish, manufaktura savdosi, ipak ishlab chiqarish, ko'mir, neft qazib olish, ko'chmas mulk sotib olish, konsessiya asosida berilgan yer maydonlarida gidrotexnika qurilmalari qurish kabilar bilan shug'ullangan.

Sanab o'tilgan kompaniyalar asosan ikki xil yetakchi shaklda faoliyat yuritardi: shaxslar shirkati (to'liq shirkat) va kapitallar shirkati (aksiyadorlik jamiyati). Aksiyadorlik jamiyatlari va shirkatlar ulushlarida egasi yozilgan qog'ozlar (aksiyalar, ulushlar) yoki egasi yozilmagan aksiyalarga ega edi¹⁴.

Dastlab ushbu korporatsiyalarning ta'sisчилari ham, ishtirokчилari ham faqat Rossiya savdo-moliya kapitali vakillaridan iborat edi. Lekin XX asrning boshlaridan boshlab ularni shakllantirish jarayonida mahalliy boylar va chet elliklar ishtirok eta boshladi. Chet el kapitali asosan tog'-kon va neftni qayta ishlash sanoatiga kiritilardi. Kompaniyaning mahalliy ishtirokчилari paxtachilik, yog' sanoati, savdo va unchalik katta mablag' talab qilmaydigan sohalarida o'z imkoniyatlarini amalga oshirar edilar.

Shunday qilib, Turkiston hududida sovet hokimiyatining o'rnatilishiga qadar podsho hokimiyati, rus savdogarlari, fabrikantlari, zavodчилari va boshqa tadbirkorlar vakillaridan iborat bo'lgan bir qancha yuridik shaxslar tashkil topgan edi. Tegishli shirkat va jamiyatlar turli tashkilot va muassasa ko'rinishlarida shakllantirildi. Ular faoliyati Rossiya imperiyasining fuqarolik qonunchiligi bilan belgilanardi va tartibga solinardi.

Turkistonda 1917-yilga qadar korporativ qurilish va huquqning shakllanish tarixi va rivojlanishi borasidagi qisqacha tahlilning yakuni sifatida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Turkistonda kompaniyalarning kurtaklari qadimgi davrlardan vujudga kelgan. Ular asosan turli shirkat ko'rinishlarida amal qilib, u yoki bu korxonani tashkil etish maqsadida kuch va mablag'ni birlashtirish orqali bir yoki bir necha shaxs tomonidan tuzilardi. Odatda, bu savdo maqsadlarida hamkorlikda sayohat qilish uchun birlashgan savdogarlarning assotsiatsiyalaridan iborat bo'lardi;

2. Savdo jamiyatlari o'zining korporativ hamkorlik faoliyati va shakllarini sezilarli darajada keng hududlarda karvon yo'llarining

¹⁴ Доклады Кокандского биржевого комитета ревизирующему по Высочайшему повелению Туркестанский край сенатору графу Палену. -Т.: Кокандский биржевой комитет, 1908. С.7.

xavfsizligi ta'minlangan va savdoning yagona qonun-qoidalarini amal qilgan yirik imperiyalar davrida nisbatan muvaffaqiyatli rivojlantirganlar;

3. O'rta asrlarda musulmon davlatlaridagi korporativ huquqning farqli xususiyati shundaki, ular Yevropadagi singari hukumatning qonuniy hujjatlari va nizomda nazarda tutilgan qoidalarga asoslanmagan, balki keyinchalik nufuzli faqihlar tomonidan sharhlangan shariat va odat qoidalarini hamda faqihlar tomonidan umumiy kelishuv asosida ishlab chiqilgan ijmo' asosida tartibga solingan. Hamkorlikdagi faoliyatning (kiritiladigan hissalarining miqdori, daromadni taqsimlash, umumiy xarajatlarda ishtirok etish kabi) xususiy masalalarini hal etish ishtirokchilar tomonidan og'zaki yoki yozma shaklda shartnomalar tuzish vaqtida aniqlangan;

4. O'zbekiston hududida zamonaviy ma'nodagi korporatsiyalar XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishidan keyin paydo bo'ldi. Kompaniyalar ikki asosiy: shaxslar shirkati (to'liq shirkat) va kapitallar shirkati (aksiyadorlik jamiyatlari) shakllarda tuzildilar. Aksiyadorlik jamiyatlari dastlab egasi yozilgan aksiyalar chiqarardilar, lekin keyinchalik nisbatan keng qamrovli loyihalarni ishlab chiqarish zaruriyatining paydo bo'lishi bilan egasi yozilmagan aksiyalar chiqaruvchi kompaniyalar tashkil etila boshlandi;

5. Kompaniyalardagi ichki korporativ munosabatlar nizomlar asosida tartibga solingan. Lekin bu nizomlar podshoh hukumati tomonidan chiqarilgan va tadbirkorlikning erkinligini cheklashga qaratilgan bir qator me'yoriy hujjatlarga asoslangan. Savdo, Sanoat, kredit nizomlari hamda aksiyadorlik jamiyatining erkin nizomi kabi nizomlar shular jumlasidan edi. Aksiyadorlik jamiyatlari tuzishga uning faoliyati mustamlakachilik siyosatiga zid bo'lmagan, nizomi hukumat tomonidan tasdiqlangan va qimmatli qog'ozlar emissiyasi masalasi Moliya vazirligi tomonidan ko'rib chiqilgandan keyingina ruxsat etildilar. Faqat xristian rus fuqarosi bo'lgan shaxslargina kompaniyaning ishtirokchilari bo'lishi mumkin edi. Mahalliy aholi vakillaridan bo'lgan musulmonlardan tashqari boshqa chet elliklarning aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatida egasi yozilgan aksiyalarni sotib olish orqali ishtirok etishi ta'qiqlangan;

6. Yuqorida ta'kidlanganlardan kelib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkinki, inqilobga qadar Turkistonda korporativ qurilishning nisbatan rivojlanishi kapitalning birlashishi asosida turli

yuridik shaxslar tuzilgan XX asrning boshlariga to'g'ri keladi. Korporatsiyalarning faoliyati ma'lum ma'noda o'lka sanoatining rivojlanishiga yordam bergan bo'lsada, lekin u bir tomonlama yo'naltirilgan va Turkistonni xomashyo bazasiga aylantirgan faqat mustamlakachilarning manfaatlariga qaratilgan edi.

Korporatsiyalarning Turkiston o'lkasining tadbirkorlik hayoti va hududda erkin raqobat ruhining paydo bo'lishiga qo'shgan hissasi borasidagi ijobiy tomonlari ham Turkistonning siyosiy, iqtisodiy va huquqiy tizimida yangi davrni boshlab bergan Sovet hokimiyati davrida butunlay yo'qotildi.

Turkiston avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi (TASSR) Rossiya Sovet Federativ Sotsialistik Respublikasining (RSFSR) bir qismi deb e'lon qilingandan keyin RSFSRning korporatsiyalar to'g'risidagi dekret va me'yoriy hujjatlari TASSRning butun hududida Markaziy ijro qo'mitasi (MIQ) yoki Xalq Komissarlari Kengashining (XKK) maxsus qarorlari bilan amalga kiritilardi. 1918 yilgi TASSR Konstitutsiyasiga ko'ra kengashlarning o'lka syezdlari respublikaning mahalliy xo'jalik va maishiy xususiyatlaridan kelib chiqib "markaz"ning ba'zi Dekretlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish huquqiga ega edi.

Sovet Turkistonining qonunchiligi eski ishlab chiqarish munosabatlarini yo'q qilish va yangi siyosiy va iqtisodiy tizimlarni mustahkamlashga yo'naltirilgan edi. U o'sha davrda respublikaning xo'jalik tizimida quyidagi 5 ta shaklning mavjudligidan kelib chiqardi: patriarxat xo'jalik, kichik mahsulotlarni ishlab chiqarish xo'jaligi, xususiy xo'jalik iqtisodiyotiga asoslangan xo'jalik, davlat kapitalizmi va ijtimoiy soha xo'jaliklari.

Patriarxat shaxsiy mehnatga asoslangan dehqon va chorvadorlik xo'jaliklari asosan o'z ehtiyojlari uchun mahsulot ishlab chiqarardilar va sovet hokimiyati deyarli mavjud bo'lmagan respublikaning uzoq tumanlarida yashardilar. Ularning faoliyati shariat va mahalliy aholining odatlari asosida tartibga solinardi. Vaqt o'tishi bilan kichik mahsulot ishlab chiqaruvchi – kambag'al va o'rtahol dehqonlar, chorvadorlar, kosib va hunarmandlar faoliyati boshqacha tarzda tartibga solina boshlandi.

Xususiy xo'jalik kapitali vakillari – kichik va o'rta sanoat korxonalari mulkdorlari, turli xildagi savdogarlar, shuningdek, o'sha paytda ruxsat etilgan davlat-kapitalistik sanoat va savdo birlashmalari, shirkatlar va jamiyatlar faoliyati davlat manfaatlariga rioya qilingan qonunchilik bilan tartibga solinardi.

Turkistonning birinchi sovet xo'jalik tashkilotlari O'lka kengashi ishlab chiqarishi tarkibida birlashgan korxonalar bo'lib, ularning faoliyati ustidan davlat kontroli va nazorati o'rnatilgan. Xalq Komissarlari Kengashining 1918-yil 8-maydagi buyrug'iga asosan shu paytga qadar jamoat birlashmalari deb hisoblangan zavod-fabrika va nazorat qo'mitalari davlat organlari sifatida qayta tashkil etildi. Zavod, fabrika, ustaxona va boshqa sanoat, shuningdek, savdo korxonalarining mulkiy va ishlab chiqarish holati yuzasidan javobgarlik ular zimmasiga yuklandi¹⁵.

Respublikadagi milliyashtirilgan korxonalarni boshqarish maqsadida Turkiston o'lkasi xalq xo'jalik kengashi doirasida o'lka miqyosida viloyat xalq xo'jalik kengashlari tashkil etildi. Qayta tashkil etilgan davlat korxonalar va muassasalari qabul qilingan nizom va qoidalarga asosan yuridik shaxs sifatida harakat qilardilar.

Shuningdek, qayta tashkil etilgan qishloq xo'jalik kooperativ tashkilotlari – yerga birgalikda ishlov berish yuzasidan tuzilgan qishloq xo'jalik kommunalari, artellari va shirkatlari ham yuridik shaxs sifatida tan olinardilar. Ushbu yangi kooperativ tashkilotlar davlat yeridan foydalanishlari, Sovet hokimiyati organlari rahbarligi ostida yer osti boyliklarini qazib olish ishlarini amalga oshirishlari, o'zlari tomonidan tashkil etilgan savdo do'konlari va omboxonalarni mahalliy aholining turli xom ashyolari bilan ta'minlashlari, sanoat korxonalarini va o'z mahsulotlarini sotishni tashkil etishlari mumkin edi.

Xususiy-kapitalistik sektorga tegishli tashkilotlar (xususiy sug'urta jamiyatlari, savdo va sanoat shirkatlari, kompaniyalari kabi) xususiy yuridik shaxslar hisoblangan. Ularning ayrimlari sovet hokimiyati o'rnatilgunga qadar qabul qilingan nizom va qoidalar asosida faoliyat yuritardilar.

Yer davlat mulkiga o'tkazilgandan keyin, RSFSR Xalq Komissarlari Kengashining 1918-yil 28-iyundagi Dekretiga asosan barcha yirik sanoat korxonalarini, shuningdek, temir yo'l transporti korxonalarini davlat mulkiga aylantirildi. Turkistonda sanoatni natsionalizatsiya qilish bo'yicha tadbirlar 1918-yilgi RSFSR XKKning Dekreti qabul qilingunga qadar ham amalga oshirila boshlangan edi. Shundan kelib chiqib, Turkiston o'lkasi XKKsi o'zining 1918-yil 5-martdagi Dekreti orqali paxtachilik, yog', sovun va paxtani qayta ishlash sanoatini hamda fabrika mahsulotlarini

¹⁵ O'zR MDA, f.R-25, op.1, d.73, l.208.

sotuvchi savdo korxonalarini natsionalizatsiya qilinishini (davlat mulkiga o'tkazilishini) e'lon qildi¹⁶. 1918-yil 16-martda neft va toshko'mir sanoati korxonalarini natsionalizatsiya qilish to'g'risidagi Turkiston XKKsining Dekreti qabul qilindi¹⁷.

Shunday qilib, natsionalizatsiya qilish orqali ishlab chiqarishning barcha asosiy qurol va vositalari: yer, yer osti boyliklari, suv, o'rmonlar, zavod va fabrikalar, shaxtalar, konlar, temir yo'l, suv va boshqa asosiy transport turlari, banklar, aloqa vositalari, davlat tomonidan tashkil etilgan qishloq xo'jalik va kommunal korxonalar hamda shahar va shahar tipidagi posyolkalardagi asosiy turar joy jam'armasiga nisbatan davlat mulki o'rnatildi. Boshqa har qanday mulk ham davlat mulki obyekt bo'lishi mumkin edi. Ko'rib chiqilayotgan vaqtdan boshlab bu obyektlar fuqarolik muomalasidan chiqarilgan bo'lib, ularni begonalashtirishga yo'l qo'yilmasdi.

Davlat mulki huquqi bilan bir qatorda iste'mol mahsulotlariga nisbatan shaxsiy mulk huquqi ham vujudga keldi. Ushbu davrda xuddi Sovet hokimiyatiga qadar bo'lgan davrda bo'lgani singari kichik mahsulot ishlab chiqaruvchilar – kosib va hunarmandlar, dehqonlarning ishlab chiqarish qurol va vositalariga nisbatan xususiy mulki ham mavjud edi.

XX asrning 20-yillarida "Qo'shchilar ittifoqi" nomi ostida tashkil etilgan ishchi dehqonlar ittifoqi korporatsiyalarning timsoli bo'lib hisoblanardi. Uning nizomiga ko'ra, "Qo'shchilar ittifoqi" yuridik shaxs hisoblanardi va uning barcha huquqiy belgilariga ega bo'lardi. Xususan, tashkiliy birlik belgisi uni boshqaruv tomonidan boshqariladigan organ sifatida belgiladi. "Qo'shchilar ittifoqi"ning mulki a'zolik badallari hisobidan tashkil etilib, davlat va boshqa korxonalarining mulkidan ajratilgan edi, o'z majburiyatlari yuzasidan u mustaqil tarzda o'z mulki bilan javob berardi.

Bu davrda Turkiston fuqarolariga hunarmandchilik bilan shug'ullanish, shuningdek, kichik sanoat korxonalari (20 nafargacha xodim ishlaydigan) tashkil etish huquqi berilgan edi. Chorvachilik ko'chmanchi va o'troq aholining mustaqil mashg'uloti hisoblanib, biror-bir tarzda cheklanmasdi.

Xo'jalik yuritishning tashkiliy-huquqiy shakllaridan biri bu trestlar hisoblanardi (1923-yil). O'rnatilgan qoidalarga ko'ra, yuridik shaxs maqomini olish uchun barcha trestlar o'z nizomlarini ishlab

¹⁶ ЦУ РСФСР, 1918. № 47. Ст. 559.

¹⁷ УзР МДА, т. R-25. op.1, d.49, l.54.

chiqishlari, ularni belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazib, tasdiqlashlari lozim edi. Ko'rib chiqilayotgan davrda TASSR yirik sanoatining deyarli barchasi trestlardan iborat edi. Trestlar o'z faoliyatlarini xo'jalik yuritish shaklida amalga oshirib, zimmalariga yuklangan xo'jalik vazifalarini amalga oshirishda korxonalarni erkin harakat va tashabbus bilan ta'minlardilar. Agar dastlabki paytlarda birinchi o'ringa trestlarning xo'jalik mustaqilligi masalasi chiqqan bo'lsa, 1927-yildan boshlab ular rejaviy vazifalarni amalga oshiruvchi davlat organlari sifatida tan olindi.

Trestning huquqiy mohiyati o'zgardi, lekin bu eski shakllarni yangi xo'jalik sharoitlariga mohirona moslashtirish deb qaralardi. Aksiyadorlik jamiyatlaridan farqli ravishda trest, garchi unda korporativlik tamoyili elementlari mavjud bo'lsada, bunday tamoyil ostida qurilmagan edi. Unda davlat mulkiga aylangan, ishonchli organlar tomonidan boshqariladigan mulk to'plangan edi. Shuning uchun davlat korxonalarining barcha o'ziga xos xususiyatlari trestning ichki tashkiliy sohasiga o'tkazildi.

Ko'rib chiqilayotgan davrda Turkistonda turli ko'rinishdagi (iste'molchilar, hunarmandchilik, qishloq xo'jaligi kabi) korporatsiyalar shakllantirilar yoki qayta tashkil etilardi.

Iste'molchilar korporatsiyalari ishchi va dehqonlarga zarur bo'lgan mahsulotlarni yetkazib berish maqsadida tuzilgan ishchi va dehqonlarning birlashmasi edi. Iste'molchilar jamiyatlari va ularning tuman, viloyatlardagi ittifoqlari "Turksoyuz" nomi ostida respublika miqyosida birlashgan edi.

Hunarmandchilik korporatsiyalariga birgalikda ishlab chiqarishni amalga oshirish va hamkorlikda mehnatni tashkil etish maqsadida hunarmandchilik kooperativ shirkatlari yoki artellar tashkil etish huquqi berilgan edi. Yuridik shaxs sifatida hunarmandchilik kooperativlari bitim tuzish, majburiyatlarga kirishish, da'vo qilish huquqiga va o'z majburiyatlari yuzasidan o'zlariga tegishli mulk bilan javob majburiyatiga ega edi.

Qishloq xo'jalik korporatsiyalari (artellar, shirkatlar, ittifoqlar) nafaqat birgalikda qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini amalga oshirish uchun, balki o'z a'zolarining mehnatini tashkil etish, o'z xo'jaligini zarur xom ashyolar bilan ta'minlash va ishlab chiqarilgan mahsulotlarni hamkorlikda sotish uchun ham tashkil etilardi. Ular to'g'risidagi nizomga asosan qishloq xo'jalik kooperativ birlashmalari va ularning ittifoqlari yuridik shaxs huquqidan

foydalangan. Respublika miqyosida ular "Turkselxozsoyuz" va uning joylardagi organlari hisoblangan "Oblselxozsoyuz", "Uyezdselxozsoyuz" larga birlashgan.

Bundan tashqari, kredit-kooperativ shirkatlar faoliyat yuritardi. "Kredit kooperatsiyalari to'g'risida"gi Nizomga asosan TASSR fuqarolari o'z a'zolarining xo'jalik ehtiyojlarini qondirish (xo'jalik yuritishlari uchun zarur bo'lgan xomashyo va uskunalarni sotib olish) uchun ssuda-omomat va kredit-kooperativ shirkatlarini tuzishlari mumkin edi. Bunday kooperativlarga omonat, ssuda, garov, qarz, savdo vositachilik va komission operatsiyalarini amalga oshirish huquqi berilardi. Kooperativ shirkatlar va ularning ittifoqlari ularning nizomlari TASSR Xalq Komissarlari moliya organlarida ro'yxatga olingan kundan e'tiboran yuridik shaxs huquqidan foydalanardi.

Shuningdek, mashinasozlik, urug'chilik, chorvachilik, melioratsiya kabi boshqa turdagi kooperativ shirkatlar ham tashkil etildi.

TASSRda "Turkshelk" ("Turkipak"), "Xlopkovoye tovarishestvo" ("Paxtachilik shirkati"), "Aziaxleb" ("Osiyonon") kabi turli aksionerlik jamiyatlari va shirkatlari faoliyat yuritgan.

Kapitalning jamlanishi va aksiyadorlarning o'z ulush badallarini erkin tasarruf etishi aksiyadorlik jamiyatlarining o'ziga xos xususiyatlari bo'lib hisoblanadi. Lekin rejali tartib xo'jalik yuritishning bu sohasiga kirib bordi. Buni biz imtiyozli aksiyalarni chiqarish, boshqaruvda ma'lum joyni davlat organlari uchun ajratib qo'yish, aksiyadorlik jamiyati mulkining muayyan qismiga nisbatan "qarzlarda ko'rishimiz mumkin. Natijada aksiyadorlik jamiyatlarining sezilarli darajadagi qismi davlat tuzilmalariga aylanib qoldi. Aksiyadorlik jamiyatlariga davlat korxonalari faoliyatini tartibga solishga qaratilgan barcha me'yoriy huquqiy hujjatlar tegishli edi.

Turli ko'rinishdagi shirkatlar o'z mohiyatiga ko'ra davlatga tegishli edi. Ular xuddi aksiyadorlik jamiyatlari singari tashkil etilsada, ular o'rtasida quyidagi ba'zi muhim farqlar mavjud edi: ularda qanday bo'lmasin ta'sischilarning eng kam soni cheklanmagan edi, umumiy yig'ilish va boshqaruv a'zolari mavjud emas edi. Umuman boshqaruv tartibi o'zining soddaligi bilan ajralib turardi. Ushbu davlat shirkatlari trestlardan nimasi bilan farq qilishi jumboq bo'lib qolgan edi.

Shunday qilib, TASSRda faoliyat yuritgan turli ko‘rinishdagi xo‘jalik jamiyatlari va shirkatlari o‘zining huquqiy tabiatiga ko‘ra ham xususiy huquqiy, ham ommaviy huquqiy xarakter kasb etgan. Ularning ayrimlari korporatsiyalarga xos bo‘lgan o‘zining tashkiliy-huquqiy belgilariga ega edi. Yangi iqtisodiy siyosatning (YIS) amalga oshirilishi davrida Sovet Turkistoni qonunchiligi xususiy-xo‘jalik faoliyati yuritishga ruxsat etardi, lekin keyinchalik xo‘jalikni tartibga solishning rejali tartibini har tomonlama, faol kiritish orqali u Sovet qurilishining iqtisodiy asoslarini va davlat mulkini ishlab chiqarishning qurol va vositalarini mustahkamlash maqsadiga xizmat qilardi. Davlat mulkchiligiga asoslangan sotsialistik xo‘jalik yuritish tizimi xususiy tadbirkorlikni siqib chiqardi va bu bilan YASni amalga oshirishning dastlabki yillarida mavjud bo‘lgan turli ko‘rinishdagi kompaniyalar, birlashmalar, shirkatlar, aksiyadorlik jamiyatlarining rivojlanishiga to‘siq bo‘ldi. Yangi iqtisodiy siyosatdan voz kechish orqali xususiy mulkchilik, bozor munosabatlari va tegishli korporativ tuzilmalar faoliyatiga nuqta qo‘yildi.

4-§. O‘zbekistondagi korporatsiyalar

O‘zbekistonda korporatsiyalarning rivojlanishini ikki bosqichga, ya‘ni Sovet davridagi va Sovet davridan keyingi korporatsiyalar rivojlanishiga bo‘lish mumkin. Sovet davri bosqichi 1924-yilda O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi (UzSSR) tashkil etilgan vaqtdan boshlanib, 1991-yilda O‘zbekiston Respublikasining o‘z davlat mustaqilligini qo‘lga kiritishi bilan yakunlanadi. Sovet davridan keyingi davr bosqichi 1991-yil 31-avgustda qabul qilingan "O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi asoslari to‘g‘risida"gi qonuniga asos bo‘lgan 1990-yil 20-iyunda "Mustaqillik Dekloratsiyasi" e‘lon qilingan vaqtdan boshlanadi.

Dastlabki bosqichlarda Sovet O‘zbekistonining xo‘jalik hayotida Sovet Turkistoni davrida shakllangan korporativ tizimning sarqitlari saqlanib qolgan edi, chunki bu paytda inqiloblar natijasida to‘la barbod bo‘lgan mamlakat iqtisodini qayta tiklash zarurati mavjud edi. Lekin shuni ham ta‘kidlash lozimki, O‘zSSRning tashkil etilishi vaqtiga kelib, oldingi ko‘rinishdagi korporatsiyalar tugatilgan, trestlar, sindikatlar, aksiyadorlik jamiyatlari kabi yangi iqtisodiy siyosat davrida (1920-1924 yillar) foydalanilgan korporatsiyalar esa davlat korxonalari hisoblanar edi.

1928-yilning oxiriga qadar O‘zSSR hududidagi mulkiy va xo‘jalik munosabatlari asosan RSFSR Grajdanklik kodeksi bilan tartibga solingan. Xo‘jalikning davlat sektorini boshqarishdagi o‘zining rivojlanish yo‘lini topgan ushbu Kodeks 1929-yilning boshlarida O‘zSSR Grajdanklik kodeksi deb nomlandi.

O‘zSSRning Grajdanklik kodeksi 21-moddasi izohida "yerga nisbatan xususiy mulkning yo‘q qilinishi bilan mulkni ko‘char va ko‘chmas mulklarga bo‘lish ham barham topdi" deb ko‘rsatilgan edi. Xususiy oborotdan olingan predmetlar ro‘yxati 22-moddada batafsil yoritilgan. Unga natsionalizatsiya qilingan deyarli barcha korxonalar kiritilgan.

O‘zSSRning Grajdanklik kodeksi 52-moddasi mulkni quyidagi turlarga bo‘ladi: a) natsionalizatsiya qilingan va munitsipallashtirilgan davlat mulki; b) kooperativ mulk; v) xususiy mulk. 54-moddasida xususiy mulk predmetlari qatoriga demunipalizatsiya qilingan binolar, qonunchilikda belgilangan miqdordan ko‘p bo‘lmagan yollanma ishchilarga ega bo‘lgan savdo, sanoat korxonalari, ishlab chiqarishning qurol va vositalari, qimmatli qog‘ozlar va boshqa qimmatbaho narsalar, shu jumladan, oltin, kumush tangalar va xorijiy valuta, uy-ro‘zg‘or buyumlari, xo‘jalik va shaxsiy iste‘mol buyumlari, sotilishi qonun bilan ta‘qiqlanmagan mahsulotlar va xususiy muomaladan chiqarilmagan barcha mulklar kiritilgan.

Xo‘jalik yuritishning sotsialistik tizimining kengayishi ishlab chiqarish qurollari va vositalarini umumiyLashtirish, xo‘jalik yuritishning xususiy sektori hamda ishlab chiqarish vositalariga nisbatan xususiy mulkchilikni qisqartirish orqali davlat mulkchiligining har tomonlama o‘shini ta‘minlashga imkoniyat yaratdi. 1927-yilgi O‘zSSR Konstitutsiyasining 19-moddasi respublika iqtisodiyotida davlat mulkchiligining bo‘linmas hukmronligini o‘rnatdi.

Xo‘jalik yuritish va mulk huquqining sotsialistik tabiati O‘zSSRning 1937-yilgi Konstitutsiyasida o‘zining yanada aniq va batafsil ifodasini topdi. U O‘zbekiston iqtisodiyotining asosini sotsialistik mulk tashkil etishi to‘g‘risidagi qoidani qat‘iy mustahkamladi (4-modda). Birinchi marta ushbu mulkni davlat va kolxoz-kooperativ shaklida aniqlab berdi (5-modda). 6, 7-moddalar esa birinchi marta "shaxsiy mulk" tushunchasini kiritgan holda ushbu mulkchilik shakllarining obyektlarini ko‘rsatib berdi.

Fuqarolarning mehnat daromadlari, bankdagi omonatlari, turar joylari, yordamchi xo'jaliklari, uy-ro'zg'or buyumlari, shaxsiy iste'mol buyumlari, meros tariqasida olingan mulklari shaxsiy mulki obyektlari bo'lib hisoblangan. Shaxsiy mulk, birinchidan, doim sotsialistik mulkchilikdan yoki shaxsning sotsialistik ishlab chiqarishda ishtirok etishi orqali uning shaxsiy mehnatidan kelib chiqqan bo'lishi; ikkinchidan, iste'mol xarakteriga ega bo'lishi, ya'ni fuqaroning shaxsiy moddiy va madaniy-maishiy ehtiyojlarini qondirish uchun mo'ljallangan bo'lishi lozim edi. Xususiy mulk asosida har qanday ishlab chiqarish, savdo va boshqa shunga o'xshash faoliyat bilan shug'ullanishni tashkil etish va yuritish imkoniyati umuman mavjud emas edi.

1978-yilgi O'zSSRning Konstitutsiyasi sotsialistik ijtimoiy munosabatlarning tamoyillarini mustahkamladi. Oldingi konstitutsiyalardan farqli ravishda bu Konstitutsiyada "Iqtisodiy tizim"ga bevosita bag'ishlangan mustaqil bob kiritildi. Uning 11-moddasida jamiyat iqtisodiy tizimida davlatning rolini oshirishga xizmat qiluvchi davlat mulkining "sotsialistik mulkning asosiy shakli" ekanligi mustahkamlandi. Kolxoz-kooperativ tashkilotlari o'z nizomlarida nazarda tutilgan vazifalarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mulklarga ega bo'lishlari mumkin edi. Masalan, paxtachilikka asoslangan kolxoz o'z nizomiga asosan tegirmonga ega bo'lishi mumkin emas edi. Shuning uchun kolxozlardagi barcha tegirmonlar yo'q qilindi. Olib borilgan iqtisodiy siyosatga asosan "davlat kolxoz-kooperativ mulkchiligining rivojlanishi va uning davlat mulkiga yaqinlashishiga ko'maklashadi" (12-modda).

1978-yilgi O'zSSR Konstitutsiyasiga asosan fuqarolarning shaxsiy mulki borasida biror-bir muhim o'zgarishlar nazarda tutilmadi. Lekin faqatgina mulkdorning shaxsiy mehnati asosida orttirilgan mulk shaxsiy mulk obyektlari bo'lishi mumkin, degan qoida kuchaya boshladi va bu 13-moddaning 3-qismida o'z ifodasini topdi. Unga asosan "fuqarolar egaligi yoki foydalanishidagi shaxsiy mulklar mehnatga oid bo'lmagan daromaddan kelishi va ulardan jamiyat manfaatlariga zarar yetkazadigan tarzda foydalanishga xizmat qilmasligi kerak".

1978-yilgi Konstitutsiyaning 17-moddasida fuqarolar va ular oila a'zolariga ularning shaxsiy mehnatiga asoslangan hunarmandchilik, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish kabi yakka mehnat faoliyati bilan shug'ullanishlariga ruxsat etilgan edi. Bunday faoliyatni tartibga solish davlat tomonidan amalga oshiriladi edi.

Mamlakat iqtisodiy tizimida davlat mulkining hukmronligi xo'jalik munosabatlari sohasida markazlashtirilgan rejalashtirish tizimini qo'llashni oldindan belgilab berdi. Davlatning mulk huquqi subyekti va siyosiy hokimiyat organi sifatidagi hukmron mavqeyi xo'jalik faoliyati sohasida boshqarishning ma'muriy-buyruqbozlik usullaridan foydalanishda asos bo'lib xizmat qildi. Bunday sharoitlarda xo'jalik faoliyatini yuritishni korporativ huquqi tamoyillari asosida tashkil etishning imkoniyati mavjud emas edi. Barcha qarorlar "yuqoridagi" – hukumat, vazirliklar tomonidan qabul qilinib, korxonalar tomonidan faqat ijro etilardi. Ular o'zlarining ichki ishlarini mustaqil hal etish huquqiga ega emas edi, ularning butun faoliyati tegishli me'yoriy yoki qonun osti hujjatlari bilan aniq belgilab qo'yilgan edi.

Hokimiyat tepasiga N.S.Xrushevning kelishi bilan korxonalarining mustaqilligini oshirish borasida siljishlar boshlandi. Asosiy maqsadi korxonalarining mustaqilligi va tashabbuskorligini oshirishdan iborat bo'lgan, 1965-yilda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar, korxonalariga korporativ me'yorlarni qayta tiklash borasida qonuniy imkoniyat yaratdi. Davlat korxonalariga ba'zi huquq ijodkorlik vakolatlarini bera boshladi. Dastlab ishlab chiqarish me'yorlari, smenalar grafigini o'rnatish, mansab yo'riqnomalarini ishlab chiqish, ichki hayotning boshqa mayda masalalarini hal etishga ruxsat berildi. Keyinchalik, ularga kelishuv masalalarini mustaqil hal etish, bahslashish shartlarini tasdiqlash kabi huquqlar berildi. Lekin boshqa masalalarning barchasi oldingidek markaziy tarzda tartibga solinardi. Qonunchilik, ayniqsa, korxonalarining bo'ysunuvi borasidagi huquq ijodkorligi, ijtimoiy rivojlanish yo'liga to'siq bo'lib qolgan, qalashib ketgan va o'zgartirish qiyin bo'lgan tizimga aylanib qoldi.

80-yillarning ikkinchi yarmida iqtisodiyot va huquq tizimi sohasida o'tkazilgan islohotlar va M.S.Gorbachev tomonidan e'lon qilingan jamiyat hayotini "qayta qurish", garchi unda korxonalarining mustaqilligi va tashabbuskorligini oshirish masalasi ustuvor yo'nalish sifatida ilgari surilgan bo'lsada, kutilgan natijalarni bermadi. Ushbu maqsadga erishishga yo'naltirilgan va bir qator korporativ me'yorlarni tasdiqlagan bir qancha qonun va qonunosti hujjatlari qabul qilindi. Lekin qonun chiqaruvchi qanday ezgu niyatlarda qonun qabul qilmasin, ularni xolisona tarzda amalga oshirish mumkin emas edi, chunki davlat mulkchiligi tizimining

mustahkamligi va xalq xo'jaligi barcha tarmoqlarining markazlashtirganligi bunga yo'l qo'ymasdi. Shunday qilib, "qayta qurish" davri ham korporativ huquq sohasida hech qanday ijobiy natijalar olib kelmadi. Faqatgina bozor munosabatlariga o'tilishi munosabati bilan mamlakatda korporativ huquqning rivojlanishiga imkoniyat yaratildi.

Bozor munosabatlarining mohiyati jamiyatda jamiyatning iqtisodiy tizimida yagona mulk shakli, ya'ni davlat mulki hukmronlik qilgan, ishlab chiqarish va moddiy ne'matlarni taqsimlashning rejali tarzda markazlashtirilgan tartibi amalda bo'lgan paytlarda rivojlana olmaydigan tovar-pul munosabatlarining to'la amal qilishini nazarda tutadi.

1990-yil 31-oktabrda O'zbekiston Oliy Kengashi tomonidan qabul qilingan "Mulchilik to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning amalga oshirilishi va bozor munosabatlariga o'tilishini ta'minlagan birinchi muhim me'yoriy huquqiy hujjat hisoblandi. Bu boradi 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan "Korxonalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni, shuningdek, shu yilda qabul qilingan "Xususiy lashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish to'g'risida"gi, "Kooperatsiyalar to'g'risida"gi, "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi, "O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik to'g'risida"gi qonunlari ham muhim ahamiyat kasb etdi. Ushbu qonunlarda 1992-yil 8-dekabrda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida nazarda tutilgan asosiy qoidalar o'z ifodasini topdi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasiga asosan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat barcha mulk shakllarining tengligi va bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi. Xususiy mulk uzoq yillardan keyin birinchi marta konstitutsiyaviy maqomga ega bo'ldi. Agar 1927-yilgi O'zSSR Konstitutsiyasiga ko'ra xususiy mulkka istisno tariqasida yo'l qo'yilgan bo'lsa, 1937-yilgi O'zSSR Konstitutsiyasida u yakka iste'mol xarakteriga ega bo'lgan shaxsiy narsalar sifatida o'zgartirildi, lekin hozir u davlat mulki bilan bir qatorda O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy tizimining negizini tashkil etadi.

Mulk bu jamiyatni rivojlantirishning harakatdagi moddiy asosidir. Moddiy boyliklarning mulk huquqi asosida kimga

tegishligiga qarab, jamiyatning tabiati, davlat va fuqarolarning huquqiy maqomi, turli tuzilmaviy birlashmadagi tashkilotlar va insonlar o'rtasidagi munosabatlar aniqlanadi. Xususiyl mulkchilikni olib kirmasdan turib, bozor munosabatlariga o'tish mumkin bo'lmasa edi.

Turli mulk shakllarining tengligiga asoslangan bozor munosabatlari ushbu munosabatlar subyektlarining tashabbuskorlik va erkin tadbirkorlik faoliyatini namoyon etishlari uchun asos sifatida xizmat qiladi. "Mulkchilik to'g'risida"gi qonunning 1-moddasi 2-qismida mulkdorning "mulkdan qonun hujjatlari bilan ta'qiqlanmagan har qanday xo'jalik yoki boshqa faoliyatni amalga oshirishda foydalanishi mumkin"ligi huquqi nazarda tutilgan. "Korxonalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 2-moddasi, 3-qismida ham shu ma'nodagi quyidagi me'yor belgilangan: "Korxonalar xo'jalik faoliyatining har qanday turlarini, agar ular O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida ta'qiqlab qo'yilgan bo'lmasa va korxonalar Nizomida ko'zda tutilgan maqsadlar va vazifalariga muvofiq kelsa, amalga oshirish huquqiga ega". Ko'rinib turibdiki, birinchi holatda ham, ikkinchi holatda ham gap korxonaning nizomiga muvofiq har qanday xo'jalik faoliyatini yuritish imkoniyati haqida ketmoqda. Bu albatta, korxonaning har bir faoliyati qonun tomonidan aniqlab berilgan oldingi qonunchilik amaliyotiga nisbatan qonunchilik sohasidagi katta to'ntarish hisoblanadi.

Bozor munosabatlariga o'tish ushbu munosabatlarning mazmuniga to'g'ri keladigan, o'z mablag'larini jalb qilish orqali o'z faoliyatini mustaqil tarzda tashkil etadigan shaxslarning birlashuvini tashkil etishga ko'maklashuvchi qonun hujjatlarini qabul qilishdek murakkab vazifani qo'ydi. 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan "Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni shunday mazmundagi hujjat bo'ldi. Ushbu qonunning 1-moddasi xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari tushunchasini quyidagicha ifodaladi: "Xo'jalik yoki tadbirkorlik faoliyatini yuritish maqsadida yuridik shaxslarning, yuridik shaxslar bilan jismoniy shaxslarning hamda jismoniy shaxslarning o'rtasida o'z hissalarini va mol-mulkini birlashtirish asosida o'zaro ixtiyoriy kelishuviga muvofiq tuziladigan korxonalar xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari hisoblanadi".

Mazkur qonunga asosan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari qatoriga quyidagilar kiritildi: aksiyadorlik jamiyatlari, mas'uliyati

cheklangan va qo‘shimcha mas‘uliyatli jamiyatlar, to‘liq va kommandit xo‘jalik shirkatlari. Bularning har birining huquqiy holati alohida qonunlarda o‘z aksini topdi. Ularni tashkil etish tartibi, tashkil etish va faoliyat yuritishining o‘ziga xos xususiyatlari ushbu jamiyat va shirkatlarning korporativligidan dalolat beradi.

Huquqiy holatiga ko‘ra, korporativ tashkilotlar xo‘jalik jamiyatlari va shirkatlari qatorida yuridik shaxs hisoblanadilar. Fuqarolik kodeksining 40-moddasida yuridik shaxslarning quyidagi tijoratchi va tijoratchi bo‘lmagan turlari keltiriladi:

– o‘z faoliyatida foyda olishni asosiy maqsad qilib qo‘ygan tashkilotlar. Bunday tashkilotlar tijoratchi tashkilotlar hisoblanadi. Tashkilotni tashkil etishda ishtirok etishgan uning ta‘sischilari (muassislari) o‘zlari tomonidan tashkil etilgan yuridik shaxsga nisbatan majburiyat yoki uning mulkiga nisbatan ashyoviy huquqqa ega bo‘lishlari mumkin;

– o‘z faoliyatida foyda olishni asosiy maqsad qilib qo‘ymagan tashkilotlar. Bunday tashkilotlar tijoratchi bo‘lmagan tashkilotlar hisoblanadi. Bunday tashkilotning ta‘sischilari (muassislari) yuridik shaxs mulkiga nisbatan huquqlarga ega bo‘lmaydi.

Tijoratchi tashkilotlar xo‘jalik jamiyatlari va shirkatlari, ishlab chiqarish korporativlari, unitar korxonalar (davlat va munitsipal) kabi shakllarda tashkil etilishi mumkin. Bu tashkilotlar boshqa manbalar (masalan, ixtiyoriy badallar, xayriya, investitsiyalar kabi) jalb qilish imkoni bo‘lsada, asosiy faoliyatini o‘z faoliyati natijasida olingan daromad yuzasidan amalga oshiradi.

Jamiyat tugatilayotgan yoki ta‘sischilar (muassislar)ning jamiyat tarkibidan chiqishi hollarida ta‘sischilar (muassislar)ning mulkdagi ulushiga nisbatan alohida qoidalar qo‘llaniladi. Ularning o‘zlariga tegishli ulushlarini so‘rab qilgan talablari ular jamiyat tarkibidan chiqayotgan holda daromadning tegishli qismini yoki yuridik shaxs tugatilayotgan holda mulkning bir qismini berish (ajratish) orqali qondirilishi mumkin. Ta‘sischilar (muassislar)ning o‘zlari ta‘sis etgan yuridik shaxslarga nisbatan majburiyat huquqlari ana shunda ko‘rinadi.

Tijoratchi bo‘lmagan tashkilotlar jamoat birlashmalari, diniy tashkilotlar, ijtimoiy jamg‘armalar kabi shakllarda tashkil etilishi mumkin. Bunday jamoat birlashmalariga, shuningdek, siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari, xayriya tashkilotlari va boshqalar ham kiradi. Ular faqat o‘z nizomlarida nazarda tutilgan vazifalarni

amalga oshirish uchun zarur bo'lgan xo'jalik faoliyati turlari bilan shug'ullanishi mumkin. Bunday tashkilotlar yoki ittifoqlar o'z nizomlarida nazarda tutilgan vazifalarni amalga oshirish maqsadida mustaqil yuridik shaxs hisoblangan tijorat tashkilotlarini tuzishlari mumkin.

Tijoratchi bo'lmagan tashkilotlar qatoriga, shuningdek, tashkiliy-boshqaruv, ijtimoiy-madaniy, ijtimoiy-maishiy va ta'lim kabi sohalarida faoliyat yuritadigan tashkilotlar ham kiradi. Bunday tashkilotlar daromad olishni o'z faoliyatlarining asosiy maqsadi sifatida qo'ymaydilar, balki o'z e'tiborlarini u yoki bu nomoddiy ehtiyojlarni qondirishga qaratadilar. Bunday faoliyat odatda jamoat birlashmasining budjeti yoki ixtiyoriy badallar va xayriyalar hisobidan moliyalashtiriladi.

Yuridik shaxslarning yana bir turi mavjudki, ularning ta'sischilari ushbu yuridik shaxsning mulkiga nisbatan mulk yoki ashyoviy huquqqa ega bo'ladi. Fuqarolik kodeksining 40-moddasida bunday yuridik shaxslar yuridik shaxslarning turlari qatorida nazarda tutilmaydi. Rossiya Federatsiyasi Grajdanlik kodeksining 48-moddasida esa bunday yuridik shaxslar qatoriga bevosita davlat yoki munitsipallarga tegishli bo'lgan unitar korxonalar kiritiladi. Shu bilan birga, ular davlat yoki munitsipal mulkka yoxud xo'jalik yuritish, operativ boshqarish huquqi asosida tegishli bo'lgan mulkdan foydalanish huquqiga ega bo'ladi. Bundan tashqari, bu yerga boshqaruv, ijtimoiy-madaniy yoki tijoratga oid bo'lmagan boshqa funksiyalarni amalga oshiruvchi mulkdor tomonidan to'liq yoki qisman moliyalashtiriladigan muassasalar ham kiradi.

Shunday qilib, huquqiy holatning xarakteri va amalga oshiradigan faoliyat turiga qarab ba'zi yuridik shaxslar tijoratchi, ba'zilari esa tijoratchi bo'lmagan yuridik shaxslar hisoblanadi. Bu tashkilotlarning barchasi yuridik shaxs hisoblansada, lekin ularning hammasi ham korporatsiya hisoblanmaydi. Masalan, unitar korxonalar va muassasalar korporatsiya hisoblanmaydi. O'zi korporatsiyalar orasida tijoratchi yoki tadbirkorlik korporatsiyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat uchun savollar

1. XIX asrga qadar korporativ huquq qanday rivojlangan?
2. XIX asrda korporativ huquq rivojlanishining asosiy davrlari qanday?
3. Kontinental huquq tizimida korporativ huquq qanday tartibga solinadi?
4. Anglosakson huquq tizimida korporativ huquq qanday tartibga solinadi?
5. Turkiston mustamlakaga aylangunga qadar ushbu hududda korporativ tashkilotlar huquq me'yorlari bilan qanday tartibga solingan?
6. Turkistonda 1917-yilga qadar korporatsiyalar faoliyati qanday tartibga solingan?
7. Sobiq SSSR davrida O'zbekistondagi korporatsiyalar qanday sharoitlarda rivojlandi?
8. O'zbekistonning mustaqilligi davrida korporatsiyalar qanday huquqiy asoslarga ega bo'ldi?

III BOB

MUSULMON MAMLAKATLARIDAGI KORPORATIV TASHKILOTLAR

1-§. Musulmon davlatlari korporativ tashkilotlarining huquqiy asoslari haqida

Zamonaviy musulmon mamlakatlari xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining huquqiy holati ushbu mamlakatlarning siyosiy-huquqiy va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish xususiyatlaridan kelib chiqqan holda u yoki bu davrlarda qabul qilingan ularning Fuqarolik, Savdo kodekslari, kompaniyalar to'g'risidagi qonunlari va boshqa tegishli qonunchilik hujjatlari bilan belgilanadi.

Jazoirning xususiy huquqi aralash xususiyatga ega bo'lib, unda romano-german va islom huquqiy tizimi unsurlarining birikishi kuzatiladi. 1975-yilga qadar Jazoirda Fransiyaning 1804 yilgi Fuqarolik kodeksi amal qilgan. 1975-yilda esa Jazoir to'rt kitob, 1003 moddadan iborat o'zining Fuqarolik kodeksini qabul qildi. Kodeksda yuridik shaxslarga bor yo'g'i to'rtta modda ajratilgan. 49-moddada bunday shaxslar doirasiga kiruvchi shaxslarning quyidagi ro'yxati keltiriladi: davlat, viloyatlar, kommunalar, korxonalar, ba'zi muassasalar, kooperativlar, qonun tomonidan yuridik shaxs sifatida tan olingan shaxslarning birlashmalari. Xususiy sektorga nisbatan Fransiyada Savdo kodeksi qo'llaniladi. Xususiy investitsiyalar 1966-yilgi Investitsiya kodeksi bilan tartibga solinadi.

XX asrning 80-yillari oxirlarida Jazoir xo'jalikni bozor iqtisodiyotiga o'tkaza boshladi. 1988-yilgi davlat iqtisodiy korxonalari to'g'risidagi qonun davlat korxonalarini aksionerlik jamiyatlari va xususiy mulk sifatida berishni nazarda tutdi. Xorijiy mablag'larni faol tarzda iqtisodiyotga kiritish siyosati amalga oshirilmoqda. Chet el investitsiyalariga nisbatan cheklovlar olib tashlangan, ularga olgan daromadlarini olib chiqib ketish huquqi berilgan, shuningdek, neft va gaz sanoati sohasiga xorijiy mablag'ni kiritishga ruxsat etilgan.

XIX asrning oxirlarida Misrda romano-german huquqini andoza qilib ola boshladi. Xususan, 1875-yil qabul qilingan Fuqarolik kodeksi fransuz huquqiy doktrinasining kuchli ta'siri kuzatiladi. Milliy fuqarolik huquqi asoslarini shakllantirishga bo'lgan intilish

1948-yilda yangi Fuqarolik kodeksining qabul qilinishiga olib keldi. U islom huquqining bir qator me'yor va institutlarini mustahkamlagan bo'lsada, asosan Yevropa qonunchiligi, ayniqsa, Fransiyaning 1804-yildagi Fuqarolik kodeksini o'zlashtirdi. Misrda savdo huquqining asosiy manbai bo'lib, 1883-yilda fransuz modeli asosida qabul qilingan Savdo kodeksi hisoblanadi. Shu bilan birgalikda, quyidagi bir qator yirik qonunlar ham amal qiladi: 1998-yilgi kompaniyalar to'g'risidagi qonun, 1983 yilgi Lizing to'g'risidagi qonun, 1995-yilgi Lizing to'g'risidagi qonun, 1949-yilgi Patent to'g'risidagi qonun, 1992-yilgi Mualliflik huquqi to'g'risidagi qonun, 1939-yilgi Savdo markalari to'g'risidagi qonun va boshqalar.

XX asrning 90-yillarida Misr hukumati milliy iqtisodiyotni rivojlantirish va iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish borasidagi islohotlarni davom ettirdi. 1991-yilgi jamoat korxonalari to'g'risidagi qonun turli ko'rinishdagi to'liq yoki kommandit shaklidagi shirkatlar, shuningdek, aksionerlik jamiyatlarini tuzishga yordam bergan, jamoat korxonalarining aksiyalarini sotib olish huquqini xususiy, shu jumladan, xorijiy investorlarga berish orqali keng qamrovli xususiylashtirishning amalga oshirilishiga olib keldi. 1997 yilda chet el investitsiyalarini rag'batlantirish va ularning kafolatlari to'g'risidagi qonun qabul qilindi. Qonun chet elliklarga Misr banklari aksiyalarini sotib olishga ruxsat berdi va ular tomonidan bir qancha jamoat banklarini xususiylashtirilishiga yo'l qo'ydi. 1995-yilgi sug'urta to'g'risidagi qonun sug'urta kompaniyalari kapitalarida chet elliklarning ulushi chegarasi (49%)ni olib tashladi va davlat sug'urta tashkilotlarini xususiylashtirishga ruxsat berdi.

Iordaniyada aralash huquq tizimi mavjud bo'lib, uning asosiy qismi Yevropa davlatlari huquq tizimlaridan o'zlashtirilgan huquqlarga asoslanadi, shaxsiy maqom masalalari (nikoh, oila, meros) esa islom huquqi bilan tartibga solinadi. Fuqarolik huquqining muhim manbai sifatida 1976-yilda Misr Fuqarolik kodeksi namunasi asosida qabul qilingan Fuqarolik kodeksi amal qiladi. U kirish qismi va to'rtta kitobdan iborat. Iqtisodiy qonunlar xususiy tadbirkorlik va chet el investitsiyasini rag'batlantirishga yo'naltirilgan. 1995-yilda mahalliy va chet el investorlari uchun qo'shimcha rag'batlar va soliq imtiyozlarini nazarda tutadigan investitsiyalarni rag'batlantirish to'g'risidagi qonun qabul qilindi.

1930-yilda shirkat to'g'risidagi, 1962-yilda esa savdo to'g'risidagi qonun qabul qilindi. Iqtisodiyot xususiy sektorining rivojlanishi barcha turdagi kompaniyalar (xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari)ni qamrab olgan 1989-yilgi "Kompaniyalar to'g'risida"gi qonunni qabul qilishni talab etardi. Ularda boshqa arab mamlakatlari o'xshash qonunlarining me'yorlari qabul qilangan.

Iroqning fuqarolik huquqi uning huquqiy tizimining aralash xarakterda ekanligini yaqqol namoyon etadi. 1951-yilda qabul qilingan va 1953 yilda kuchga kirgan Fuqarolik kodeksi to'la ma'noda romano-german huquqi qoidalariga asoslanib, o'z moddalarida islom huquqining bir qator qoidalarini aks ettirdi. Ushbu kodeks faqat mulk huquqi va majburiyatlarga tegishli me'yorlarni o'z ichiga oladi. 1984 yilgi Savdo kodeksi kummersantning maqomini belgilaydi, savdo kompaniyalari faoliyatini, savdo bitimlarini, bankrotlik, qimmatli qog'ozlar va boshqa masalalarni tartibga soladi. Bundan tashqari, 1970-yilda savdoni tashkil etish to'g'risidagi qonun qabul qilindi. Hozirgi kunda turli xildagi tijorat tashkilotlarining (aksionerlik jamiyatlari, mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar kabi) huquqiy maqomini belgilaydigan 1983-yilda qabul qilingan "Kompaniyalar to'g'risida"gi qonun amal qiladi.

Eronning fuqarolik huquqi uning huquqiy tizimi kabi to'liq ravishda aralash xususiyat kasb etadi. Shaxsiy maqom masalalari (nikoh-oila va vorislik munosabatlari) islom huquqi, qolgan munosabatlar esa fransuz modeli asosidagi romano-german huquq tizimi an'analari bilan tartibga solinadi. Romano-german fuqarolik huquqining Eron huquqiga kirib kelishi XX asrning 20-yillari oxirlarida boshlandi. Fuqarolik qonunchiligining asosiy manbasi 1929-1935-yillarda qabul qilingan Fuqarolik kodeksi hisoblanadi. Eron savdo huquqi va iqtisodiy qonunchilikning rivojlanishida Yevropa mamlakatlarining qonunchilik siyosati keng qo'llanilgan. Savdo kodeksi 1932-yilda fransuz namunasi asosan qabul qilindi. U bilan birga 1931 yilda qabul qilingan patent va savdo markalari to'g'risidagi hamda kompaniyalarni ro'yxatdan o'tkazish to'g'risidagi qonun va boshqa qonun hujjatlari amal qiladi.

Eronda xo'jalik hayotining barcha sohalaridagi xorijiy investitsiyalar rag'batlantiriladi, 1955-yilda qabul qilingan chet el investitsiyalari to'g'risidagi qonunga asosan xorijlik investorlarga ancha keng huquqlar berilgan, ular tadbirkorlik faoliyati va sanoat

ishlab chiqarishini yuritish uchun mulkka, shu jumladan, ko'chmas mulkka egalik qilishi yoki ijaraga olishi mumkin. 1957-yilda Neft va kon qazish ishiga oid, 1960-yilda bank to'g'risidagi, 1974 yilda esa neft haqidagi yangi qonun qabul qilindi. Eronda xorijlik investorlar ishtirokidagi xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari faoliyat yuritadigan bir nechta erkin savdo va sanoat hududlari tashkil etilgan bo'lib, bu hududlarda chet el banklarining offshor bank muassasalarini tashkil etishlariga yo'l qo'yilgan, ushbu hududlarda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga nisbatan sezilarli darajadagi soliq imtiyozlari o'rnatilgan. Xorijiy investorlar turli faoliyat sohaslarida eronlik sheriklar bilan hamkorlikda harakat qilishlari mumkin.

Malayziya o'zida aralash huquqiy tizimining yorqin namunasini ifodalaydi. O'z asosiga ko'ra u sobiq Britaniya mustamlakasi va Hamdo'stlik mamlakatlari a'zosi sifatida ingliz umumiy huquqi va adolat huquqi me'yorlariga, shuningdek, odat huquqi me'yorlariga tayanadi. Lekin bular bilan bir qatorda, aholining alohida guruhlari – malayzialiklar, induslar, xitoyliklarning shaxsiy maqomlarini tartibga solishda tegishli ravishda islom, indus huquqlari yoki an'anaviy konfuan me'yorlari qo'llaniladi.

Savdo va ma'lum ma'noda fuqarolik munosabatlarini tartibga solish hududiy xususiyatga ega bo'lib, asosan ingliz umumiy huquqiga asoslanadi. Savdo va fuqarolik huquqi alohida tarmoqlar va institutlar (masalan, shartnoma huquqi – 1950-yildagi shartnomalar to'g'risidagi qonunda) darajasida kodifikatsiyalashtirilgan. Bozor munosabatlarini rivojlantirish, xususiy sektor va chet el investitsiyalarini rag'batlantirish borasida faol ishlar amalga oshirilmoqda. Mamlakat iqtisodiy qonunchiligining negizini 1975-yilda qabul qilingan sanoat koordinatsiyasi to'g'risidagi, 1968-yilda qabul qilingan chet el investitsiyalari to'g'risidagi, 1986 yilda qabul qilingan koordinatsiyani rag'batlantirish to'g'risidagi va 1974-yilda qabul qilingan neft sohasini rivojlantirish to'g'risidagi qonunlar tashkil etadi. 1958-yilda qabul qilingan Markaziy bank to'g'risidagi Ordonans, 1989-yilda qabul qilingan bank va moliya institutlari to'g'risidagi qonun, shuningdek, offshor bank faoliyati to'g'risidagi qonun va boshqa qonun hujjatlari bank sohasini tartibga soluvchi hujjatlar bo'lib hisoblanadi.

Marokko xususiy huquqi aralash xususiyatga ega bo'lib, o'zida romano-german (fransuz) va islom huquqi unsurlarining birikishini ifoda etadi. Majburiyat va savdo huquqi fransuz huquqidagi bilan

deyarli bir xil. 1913-yildan boshlab bu yerda majburiyat va shartnoma huquqi kodeksi amal qiladi. U 1804-yilgi fransuz Fuqarolik kodeksi tegishli boblarining mahalliy sharoitlarga moslashtirilgan variantini o'zida ifoda etadi.

Marokkoning zamonaviy iqtisodiy qonunchiligi xo'jalik munosabatlarini erkinlashtirish, xususiy tadbirkorlik va xorijiy investitsiyalarni rag'batlantirish me'yorlarini nazarda tutadi. Hozirgi kunda u yerda xususiylashtirish dasturi amalga oshirilmoqda, shuningdek, soliq tizimi, Savdo va Investitsiya kodekslari hamda amaldagi aksionerlik jamiyatlarining huquqlari masalalari qayta ko'rib chiqilmoqda.

Pokistondagi xususiy-huquqiy munosabatlar turli huquq tizimlari bilan tartibga solinadi. Xususiy maqom masalalari – diniy shaxsiy huquq bilan, qolgan munosabatlar esa ingliz umumiy huquqi asosida tashkil topgan hududiy huquq bilan tartibga solinadi.

Pokiston Savdo huquqi qonunchilikka va Angliya hamda Britaniya Hindistonining pretsedent huquqiga asoslanadi. Shartnomalar to'g'risidagi qonun o'z mohiyatiga ko'ra ingliz shartnoma huquqi kodifikatsiyasini ifodalaydi. Pokiston 1913-yilgi Hindistonning kompaniyalar to'g'risidagi qonunini o'z kuchida qoldirdi. Bankrotlik to'g'risidagi qonun hujjatlari ham ingliz modelidan kelib chiqadi. Fond bozori 1969-yilda qabul qilingan qimmatli qog'ozlar va fond bozorlari to'g'risidagi Ordonans bilan tartibga solinadi. 1984-yilgi Kompaniyalar to'g'risidagi Ordonans xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining faoliyatini, aksiyalarning muomalada bo'lish qoidalarini o'rnatish orqali ularning oborotini tartibga soladi.

Hozirgi kunda Pokiston iqtisodiyoti davlat tomonidan tartibga solishdan erkin bozor munosabatlariga o'tish davrini boshidan kechirmoqda. Davlat sektorini xususiylashtirish faol tarzda amalga oshirilmoqda. Iqtisodning qishloq xo'jaligi, xizmatlar ko'rsatish va ijtimoiy sektor kabi sohalariga chet el investitsiyalari kiritilmoqda. 1976-yilgi chet el xususiy investitsiyalari to'g'risidagi qonun va ikki tomonlama xalqaro kelishuvlarga ko'ra to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar ekspopriyatsiyadan himoya qilingan.

Saudiya Arabistoni fuqarolik huquqida markaziy o'rin islom huquqi va shariat qoidalari (Qur'on va Sunna)ga zid bo'lmagan nizomlarga (mamlakatda amal qiluvchi huquqiy aktlar) tegishlidir.

Islom huquqi xususiy mulk huquqini qattiq himoya ostiga olib, tuzilgan shartnomaning muqaddasligi tamoyilini o'rnatadi. Shu bilan

bir vaqtda, kreditlar yuzasidan foizlar olinishini ta'qiqlaydi. Tijorat sohasida islom huquqining asosiy qoidalariga mos tarzda xorij tajribasini hisobga olib qabul qilingan bir qator nizomlar amal qiladi. Jumladan, o'z mohiyatiga ko'ra Savdo kodeksini ifodalaydigan va negizini 1850-yilda fransuz Savdo kodeksiga asosan qabul qilingan islom Savdo kodeksi tashkil etadigan 1930-yilda qabul qilingan Savdo sudi to'g'risidagi nizom amal qiladi. Bundan tashqari, Savdo huquqi sohasida kompaniyalar va tijorat qog'ozlari to'g'risidagi qonunlar amal qiladi. Veksel qonunchiligi Jeneva veksel qonuniga asoslanadi. 1996-yilda Bankrotlik to'g'risidagi nizom qabul qilindi.

Chet el investitsiyalari to'g'risidagi nizom esa 1978-yilda qabul qilingan edi. Xorijiy va mahalliy tadbirkorlar mustaqil tarzda xususiy korxonalar tashkil etish, qonunda ta'qiqlanmagan yoki maxsus ruxsat olishni talab etmaydigan har qanday xo'jalik faoliyat turi bilan erkin shug'ullanish huquqiga ega. Saudiyalik bo'lmagan fuqarolar ba'zi kam uchraydigan holatlarni inobatga olmaganda, ko'chmas mulk sotib olish huquqiga ega bo'lishmaydi. Chet el investitsiyalar, ayniqsa qo'shma korxonalar tashkil etilishi rag'batlantiriladi. Saudiyalik sherik bunday korxonalarda kamida 25% kapitalga ega bo'lishi lozim. Xo'jalik hayotining zamonaviy shakllari vujudga kelmoqda. 1985-yilda Qirollikda shaxsiy fond bozori paydo bo'ldi. 1997-yildan boshlab esa unga xorijliklarning ham ishtirokiga ruxsat etildi.

Suriya xususiy huquqi mamlakat huquqiy tizimining romano-german va islom huquqi madaniyati unsurlari bilan birikib ketganligini ko'rsatadi.

Suriyaning ashyoviy va majburiyat huquqini, birinchi navbatda, Misr Fuqarolik kodeksidan ko'chirilgan, 1949-yilda qabul qilingan Fuqarolik kodeksi tartibga soladi. U qabul qilinguniga qadar mamlakatda fuqarolik huquqining asosiy manbasi bo'lib islom huquqining mashhur turk kodifikatsiyasi "Majalla" hisoblangan.

Suriyada hozirgi kunda iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish va xususiy tadbirkorlarni rag'batlantirish siyosati amalga oshirilmogda. 1991-yilgi "SARda investitsiyalar to'g'risida"gi qonuni mamlakat iqtisodining muhim sohalariga mahalliy va xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga qaratilgan. Mazkur qonunga asosan kompaniyalar direktorlar kengashidagi chet elliklarning eng ko'p soni chegarasi yanada oshirildi. U xolding kompaniyalar va shunga o'xshash yuridik shaxslar tashkil etishda amal qiladi. 1949-yilga

qadar Suriyada Fransiyaning 1807-yilgi Savdo kodeksidan ko'chirilgan 1856-yilgi usmoniylik Savdo kodeksi amal qilgan. 1949-yilda qabul qilingan amaldagi Savdo kodeksi Suriya tijorat huquqining asosiy manbasi bo'lib hisoblanadi.

Sudanda fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish maqsadida 1889-yildan boshlab ingliz "Umumiy huquqi" qo'llanila boshlandi. Uning ta'sir doirasi fuqarolik huquqining ko'pgina institutlari va to'la ravishda savdo huquqini qamrab olgan. 1971-yilda ko'pgina arab mamlakatlari Fuqarolik kodekslarining asosi bo'lgan Misr variantidagi fransuz Fuqarolik kodeksi modelidan andoza olishga harakat qilindi. 1974-yilga kelib Sudan "Umumiy huquq" tizimiga maxsus qaytdi. 1984-yilda e'lon qilingan huquqiy tizimni islomlashtirish kursiga asosan ingliz huquqi tegishli tamoyillarining kodifikatsiyasini tashkil etuvchi bir qator huquqiy hujjatlar (1974-yilgi shartnomalar, savdo, vakillik to'g'risidagi va boshqa qonunlar) bekor qilindi va islom majburiyat huquqi tamoyillarini o'zida aks ettirgan fuqarolik huquqiy munosabatlarni to'g'risidagi qonun qabul qilindi.

Shunday qilib, ko'pgina zamonaviy musulmon mamlakatlarida fuqarolik huquqiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish odatda aralash huquq tizimi asosida amalga oshiriladi. Ba'zi mamlakatlarda islom huquqiy tizimi ustunlik qilsa, ba'zilarida romano-german huquq tizimi yetakchi mavqega ega bo'ladi. Shunday mamlakatlar ham borki, ularda ikkala huquq tizimi ham bir me'yorda amal qiladi. Alohida mamlakatlarda "Umumiy huquq", ya'ni anglo-amerikan huquq tizimining ham ishtiroki ko'rinadi. Bunday aralash mohiyat ayniqsa, shaxsiy huquqiy maqom, ya'ni fuqarolarning huquq va muomala layoqatini aniqlash, nikoh-oila, ayollar huquqlari, ashvoviy-huquqiy munosabatlarda ko'rinadi. Kompaniyalar, tijorat, savdo tashkilotlari faoliyatini huquqiy tartibga solish asosan romano-german huquq tizimi qoidalari, alohida hollarda esa "Umumiy huquq" tamoyillariga asoslanadi.

2-§. Arab mamlakatlari korporativ tashkilotlarining ba'zi o'ziga xos xususiyatlari

Turli ko'rinishdagi korporatsiyalarning, shu jumladan, arab mamlakatlari korporativ tashkilotlarining rivojlanishi o'zining alohida xususiyatlariga ega. Dastlab oddiy shirkat shaklida paydo

bo'lib, keyinchalik savdo-iqtisodiy munosabatlarning o'sishi va har tomonlama rivojlanishi natijasida xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari ko'rinishidagi murakkab tashkiliy-huquqiy shaklga ega bo'lgan yuridik shaxs darajasigacha yetadi.

Shaxslarning birgalikda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish maqsadida tuzadigan birlashmasi shakli sifatida shirkat haqida insoniyat eramizdan avvalgi vaqtlarda ham bilgan. Arab mamlakatlari bunday faoliyat yuritish shaklini islomga qadar ham bilishgan. Shunday shirkatlar shakllaridan biri sifatida bir shaxsning ikkinchi bir shaxsga daromadni teng taqsimlash sharti asosida savdo yoki boshqa hunarmandchilik faoliyati bilan shug'ullanish uchun foizsiz qarz berishini misol keltirish mumkin.

Arab mamlakatlari qonunchiligining qiyosiy tahlili xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari o'z tabiatiga ko'ra ko'pgina umumiy belgilarga egaligi, farqlari esa ular faoliyatini tartibga solishning me'yoriy manbalari, huquqiy shakllari va usullarida ko'rinishini tasdiqlash uchun asos yaratdi. Ba'zi mamlakatlarda me'yoriy manbalar Fuqarolik va Savdo kodekslari hisoblansa, ba'zilarida fuqarolik va kompaniyalar to'g'risidagi qonunchilik, boshqalarida esa alohida me'yoriy hujjatlar hisoblanadi. Lekin ushbu farqlanishlarga qaramasdan, bu mamlakatlarda qonunchilikni uning maqsadga muvofiqligidan kelib chiqqan holda bir xillashtirish jarayoni davom etmoqda.

Arab mamlakatlari qonunchiligi bo'yicha shirkat har biri umumiy mablag' va mulkni shakllantirish, daromad va xarajatlarni taqsimlashda ishtirok shart bo'lgan, hamkorlikda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi bir necha shaxslarning shartnomaviy birlashuvi sifatida tushuniladi. U bir-birini bilgan va bir-biriga ishongan (ya'ni, shirkat ishtirokchilarning shaxsiy munosabatlari, shu jumladan, ular o'rtasidagi ishonchga ham tayanadi) ikki yoki undan ortiq shaxslar, aksariyat hollarda qarindoshlar yoki do'stlarning birlashishi natijasida shakllantiriladi.

Arab mamlakatlari qonunchiligida birinchi marta shirkat shartnomasining shakli borasida talab qo'yilmadi. Shartnomalar ko'p hollarda og'zaki shaklda tuzilardi. Shunga qaramasdan, shartnoma ishtirokchilari shartnoma asosida olgan majburiyatlarini bajarardilar. Shirkat shartnomalarini yozma shaklda tuzish savdo-iqtisodiy munosabatlarining rivojlanishi bilan amalga oshirila boshlandi. Qonunchilikda shartnoma ishtirokchilarini himoya

qilishda, ayniqsa, shirkat shartnomasi haqiqiy emas deb topilishi kerak bo'lgan hollarda qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradigan shartnomalarni ro'yxatdan o'tkazish borasida ham hech qanday talab yo'q edi. Bularning hammasi arab mamlakatlari qonunchiligi shartnomalarni ro'yxatga olishning tegishli tartibini nazarda tutishiga olib keldi. Shirkatning umumiy va majburiy asosiy shartlaridan biri bu daromad va zararlarni taqsimlashning asosi hisoblanadigan, har bir sherikning nizom jamg'armasida o'z ulushi bilan ishtirok etishidir. Shuningdek, shartnomani haqiqiy deb topish uchun muhim bo'lgan xususiy shartlar ham nazarda tutiladi. Shariatga asosan shirkat ishtirokchilarining soni ikki kishidan kam bo'lmasligi shunday shartlardan biridir. Ishtirokchilar sonining yuqori chegarasi shirkatning turidan kelib chiqadi. To'liq shirkatda a'zolar soni 20 kishidan oshmasligi kerak.

Misir Fuqarolik kodeksi va Iordaniyaning "Kompaniyalar to'g'risida"gi qonuniga asosan shirkat nizom jamg'armasida har bir ishtirokchining ulushi aniq ko'rsatilishi kerak. Bunda barcha ulushlar bir xil shaklda bo'lishi talab etilmaydi, ya'ni ulushlar pul, narsalar yoki mehnat shaklida bo'lishi mumkin. Nizom jamg'armasidagi ulushlar quyidagicha aniqlanadi:

a) nizom jamg'armasidagi ishtirokchining narsasi sifatidagi ulushini belgilangan muddat ichida to'lanishi kerak bo'lgan muayyan miqdordagi pul tashkil etadi. O'z ulushini to'lay olmagan ishtirokchi shirkatning qarzdori bo'lib hisoblanadi va unga nisbatan majburiyat huquqi qoidalari qo'llaniladi. Jamiyat ishtirokchidan nafaqat qarzini, balki to'lovni kechiktirganlik uchun ma'lum foizlarni, shuningdek, belgilangan vaqtda to'lanmaganligi uchun ishtirokchilarga yetkazilgan ma'naviy zararni ham qoplashni talab qilishi mumkin;

b) nizom jamg'armasidagi ishtirokchining narsasi sifatidagi ulushi ko'char yoki ko'chmas mulkdan iborat bo'lishi mumkin. Masalan, uskuna, mahsulot, mahsulot belgisi, ixtiro kabi. Sherikning ishtirok etishi jamiyatga mulk huquqi asosida berilishi mumkin bo'lgan mulk shaklidagi ulushni berishda ifodalanadi. Bunday holda shirkat ishtirokchiga tegishli mulkka ishtirokchi shirkatga o'zining ulushini bergan vaqtdagidek egalik qiladi. Lekin bu bitimga oldisotdi shartnomasi sifatida qaralmaydi, agarda shunday bo'lganda edi, topshirilgan mulk uchun muqobil ijro amalga oshirilgan, ishtirokchi shirkat foydasidan daromad olish va shirkat tugatilgan

vaqtda biror bir talab bilan chiqish huquqidan mahrum bo'laradi. Narsa sifatidagi ishtirokchining ulushi shirkatning mulki hisoblanadi va ishtirokchi shirkat tarkibidan chiqqan yoki shirkat tugatilgan hollarda, ishtirokchi ushbu ulushning mulkdori sifatida emas, balki majburiyat huquqi me'yorlariga asosan da'vo tartibida uning qiymatini undirish huquqini saqlab qoladi. Ulush sifatida berilgan ixtiro va mahsulot belgilariga nisbatan ijara qoidalarini qo'llaniladi;

v) ulush ishtirokchining mehnati, uning kasbiy tajribasi va bilimi, boshqaruv borasidagi malakasi (bunday holda ishtirokchining hokimiyat yoki siyosiy obro'yi hech qanday tarzda ulush sifatida inobatga olinmaydi) shaklida ham bo'lishi mumkin.

Ishtirokchiga bo'lishi mumkin bo'lgan g'irrom raqobat tufayli o'zining yoki boshqa shaxslarning manfaatini ko'zlab, shirkat chegarasidan chiqqan holda o'z vazifasini amalga oshirish ta'qiqlanadi. Odatda shirkat ishtirokchilari ishtirokchining faoliyat turi va chegarasini kelishib olishadi va u shirkatning barcha talablarini bajarishga majbur bo'ladi hamda o'z mehnati uchun shirkat daromadidan uning ulushini bekor qilishgacha to'liq javobgar bo'ladi.

3-§. To'liq shirkat

a) To'liq shirkat tushunchasi haqida.

Arab mamlakatlari qonunchiligida to'liq shirkat tushunchasining aniq ta'rifi keltirilmaydi, keltirilgan ta'riflar esa to'liq shirkatning barcha muhim tomonlarini qamrab olmaydi.

Misrning Savdo to'g'risidagi qonunining 20-moddasida quyidagi me'yor mustahkamlangan: "Ikki yoki undan ortiq shaxs tomonidan birgalikda tadbirkorlik faoliyati yuritish maqsadida tuzilgan va muayyan nom ostida harakat qiluvchi har qanday kompaniya kompaniya sifatida tan olinadi". Iordaniya, Iroq va Quvaytning kompaniyalar to'g'risidagi qonunlarida to'liq shirkatning tushunchasiga daxldor moddalar mavjud emas. Lekin ushbu qonunlarning ba'zi moddalari mazmunidan shunday xulosaga kelsa bo'ladiki, to'liq shirkat bu ikki yoki undan ortiq shaxs tomonidan birgalikda tadbirkorlik faoliyati yuritish maqsadida tuzilgan, muayyan nom ostida harakat qiluvchi va ishtirokchilari o'z majburiyatlari bo'yicha o'zlariga tegishli bo'lgan mulk bilan shaxsan va teng ravishda javobgar bo'ladigan kompaniya. Bu

ta'rifda to'liq shirkatni boshqa shirkatlardan ajratib turuvchi eng muhim belgilaridan biri bo'lgan shirkat ishtirokchilarining uning majburiyatlari bo'yicha birgalikdagi javobgarligi masalasi mavjud emas.

To'liq shirkat ishtirokchilarining soni turli mamlakatlarda turlicha belgilanadi. Masalan, Misr va Iordaniya qonunlariga ko'ra u kamida 2 va ko'pi bilan 20 kishidan iborat bo'lishi kerak. Iroqning "Kompaniyalar to'g'risida"gi qonuniga asosan to'liq shirkat ishtirokchilarining soni kamida 2 va ko'pi bilan 10 nafar kishini, buning ustiga ushbu shaxslar haqiqiy shaxslardan (naturalnie litsa) iborat bo'lishi kerak, bu shu bilan izohlanadiki, shirkat faoliyatida ishtirokchi shaxsining roli va shirkat tomonidan mijozlar ishonchining qozonilishi muhim ahamiyatga ega. Shu munosabat bilan qonunchilik to'liq shirkat nomida uning barcha ishtirokchilarining yoki bir, yoxud bir necha ishtirokchilarning nomi ko'rsatilishi kerakligini mustahkamlaydi. Odatda shirkat nomida tadbirkorlik sohasida nisbatan muhim va tanish bo'lgan ishtirokchilarning nomi ko'rsatiladi. Mijozlarning ishtirokchilar shaxsi haqida ma'lumotga ega bo'lishi, shirkatning ular oldidagi majburiyatini bajarilishining kafolati deb tushuniladi. Iroqning Kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 10-moddasi va Quvaytning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 8-moddasiga asosan agar kafolat hosil qilish va boshqalarning ishonchini qozonish maqsadida ishtirokchining nomi shirkat nomiga uning roziligisiz kiritilsa, bu qilmish qonunni buzish deb hisoblanadi va jinoyat jazosini qo'llashni nazarda tutadi. Ismi shirkat nomiga uning roziligisiz kiritilgan shaxs umumiy qoidalarga ko'ra o'ziga yetkazilgan zararni undirishni talab qilish huquqiga ega.

To'liq shirkat a'zolarining javobgarligi masalasi Misrning savdo to'g'risidagi qonunining 22-moddasi, Iroqning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 37-moddasi, Iordaniyaning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 26-moddasida keltirilgan. Ushbu va boshqa arab mamlakatlari qonunlarida to'liq shirkat a'zolarining javobgarligi masalasi deyarli bir xil hal etiladi: har bir ishtirokchi jamiyat kreditorlari oldida nafaqat qo'shgan ulushi doirasida, balki o'zining butun mol-mulki bilan shaxsan javobgar bo'ladi. Demak, kreditor oldida ikkita qarzdor mavjud – yuridik shaxs sifatida shirkat va jismoniy shaxs sifatida uning ishtirokchisi.

Iroqning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 37-moddasiga asosan "to'liq shirkat kreditorlari shirkatga yoki majburiyat kelib

chiqqan vaqtda shirkat a'zosi hisoblangan uning har bir a'zosiga nisbatan sud tartibida da'vo qo'zg'atish huquqiga ega; ishtirokchilar ushbu majburiyatlar bo'yicha birgalikda va qo'shimcha javobgar bo'ladilar". Ko'rinib turibdiki, to'liq shirkat majburiyatlari bo'yicha uning ishtirokchilarining birgalikdagi javobgarligini nazarda tutuvchi qoida o'rnatilgan. Ishtirokchini shirkat majburiyatlari bo'yicha javob berishga majbur qilish faqatgina shirkatni ogohlantirgandan keyingina amalga oshiriladi.

Qarzni to'lash haqida shirkatni ogohlantirishning zarurligi boshqa bir qancha arab mamlakatlari qonunchiligida ham o'z aksini topgan.

b) Ishtirokchining shirkat tarkibidan chiqish shartlari va yangi ishtirokchining majburiyatlari.

Ishtirokchining shirkat tarkibidan chiqishi mumkinligi to'liq shirkatning faoliyat yuritish muddatidan kelib chiqadi. Agar u biror bir muddat bilan chegaralanmagan bo'lsa, ishtirokchi kompaniya boshqaruvchisiga ariza berish orqali shirkat tarkibidan o'z erkiga ko'ra chiqish huquqiga ega bo'ladi. Shirkat tarkibidan chiqish boshqaruvchining ishtirokchi hisobidan kamida ikkita mahalliy gazetada ishtirokchining chiqishi haqida e'lon qilgan vaqtdan boshlab haqiqiy hisoblanadi.

Shirkat faoliyati muayyan muddat bilan chegaralangan hollarda ishtirokchi ushbu muddat tugagunga qadar shirkat tarkibidan chiqish huquqiga ega bo'lmaydi. Faoliyat muddati shartnomaning shartlaridan biri bo'lib, bu shartga har bir ishtirokchining amal qilishi talab etiladi. Lekin bu ishtirokchini shirkatdan chiqish masalasini hal etish uchun sudga murojaat etish huquqidan mahrum etmaydi.

Chiqib ketayotgan ishtirokchi shirkatning majburiyatlari bo'yicha, agar bu majburiyatlar uning shirkatdagi ishtiroki davomida vujudga kelgan bo'lsa, birgalikda qo'shimcha tarzda javob berishga majbur. Chiqib ketayotgan ishtirokchining shirkatdagi ishtiroki davom etayotgan bo'lsa, masalan, agar uning ismi shirkat nomi va hujjatlarida saqlangan bo'lsa, u javobgarlikdan ozod etilmaydi. Qonun chiqaruvchi ishtirokchining shirkat tarkibidan chiqib ketish holatini tegishli tartibda shartnoma va boshqa hujjatlarga, shuningdek, shirkat nomiga o'zgartirish kiritish orqali rasmiylashtirishni talab etadi.

Ishtirokchi o'zining shirkatdan chiqishi natijasida shirkat ko'rgan zararni qoplashga majbur. Iordaniyaning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 28-moddasiga asosan "u shirkat va uning a'zolari oldida

o zining shirkat tarkibidan chiqishi natijasida yetkazilgan zararni qoplashga majbur". Ko'pgina arab mamlakatlari qonunchiligida ushbu masala xuddi shunday tarzda hal etiladi.

Ushbu mamlakatlar qonunchiligi to'liq shirkat tarkibiga yangi ishtirokchining qabul qilinishini istisno etmaydi. Bunday holda yangi ishtirokchining u shirkatning ishtirokchisi bo'lmagan vaqtda vujudga kelgan shirkat majburiyatlari bo'yicha javob berishi asosiy shartlardan biri bo'lib hisoblanadi. Chunki u shirkatning majburiyatlari, ularning ijobiy va salbiy tomonlarini bilgan va shunga qaramasdan uning tarkibiga kirishga rozi bo'lgan deb hisoblanadi. Shu bilan birga, yangi ishtirokchi shirkatning u kiringunga qadar vujudga kelgan majburiyatlari bo'yicha javob bermaslik huquqi bilan ham shirkat tarkibiga kirishi mumkin. Bu shart shartnomada nazarda tutilgan bo'lishi kerak va u belgilangan tartibda maxsus reyestrda ro'yxatga olingandan keyin haqiqiy hisoblanadi.

Shirkat faoliyati ishtirokchilarning shaxsi mezoniga, ya'ni ular o'rtasidagi o'zaro ishonchli munosabatga asoslanar ekan, ularni yangi, hech qaysilari bilmaydigan va ishonmaydigan ishtirokchini qabul qilishga majburlash mumkin emas. Shuning uchun yangi ishtirokchini qabul qilishda shirkatning barcha a'zolari roziligi sharti qo'yiladi.

v) Shirkat ishtirokchisi ulushining o'tishi shartlari.

Arab mamlakatlarining kompaniyalar to'g'risidagi qonunchiligiga asosan shirkatning barcha ishtirokchilari roziligisiz bir ishtirokchi ulushining boshqa shaxsga o'tishiga yo'l qo'yilmaydi. Ishtirokchi ulushining o'tishi barcha ishtirokchilar amal qilishi lozim bo'lgan shartnomaga o'zgartirish kiritishni talab etadi. Shu asosga ko'ra, ishtirokchilardan biri vafot etgan taqdirda, merosxo'rlar uning shirkatdagi o'rmini egallay olmaydi, chunki sobiq ishtirokchiga bo'lgan ishonch uning merosxo'rlariga nisbatan tatbiq etilmaydi. Lekin ulushning o'tishiga yo'l qo'ymaslik umumiy qoida bo'lib hisoblanmaydi. Ulushning o'tishi shartnomada nazarda tutilgan hollarda, muomalaga layoqatli merosxo'rlarga nisbatan amalga oshirilishiga yo'l qo'yiladi.

Barcha ishtirokchilarning roziligi asosida, o'rnatilgan qoidalarga amal qilgan holda ulushning boshqa shaxsga o'tishida bu haqda kompaniya boshqaruvchisiga xabar qilingandan keyin boshqaruvchining ishtirokchi hisobidan kamida ikkita mahalliy gazetada bu haqda bergan e'loni chiqqan kunning ertasidan boshlab haqiqiy sanaladi.

Ishtirokchi o'zining ulushiga bo'lgan huquqni boshqa shaxsga ularning o'rtalarida tuzilgan shartnoma asosida berishi mumkin. Lekin bu shartnoma shirkat va boshqa shaxslar oldida hech qanday kuchga ega bo'lmasdan, faqat shartnoma tuzgan shaxslargagina tegishli bo'ladi. Shirkatning ishtirokchisi hisoblanmagan boshqa shaxs kompanyon (sharik) deb yuritilib, shirkat majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydi, shuningdek, u shirkatdan ishtirokchining ulushini talab qilish, shirkatni boshqarish ishlarida ishtirok etish, shirkat ishlariga aralashish yoki uning hujjatlari bilan tanishib chiqish kabi huquqlarga ega bo'lmaydi. Shirkat o'zining zararlari yuzasidan kompanyonga nisbatan ishtirokchining ulushini to'lash yoki asosiy ishtirokchining ulushini kiritishni to'g'ridan-to'g'ri ravishda da'vo qilish orqali talab qilishga haqli emas. Lekin shirkat egri da'vo qilish orqali uning ishtirokchisi tomonidan yetkazilgan zararni qoplashni talab qilishi mumkin. O'z navbatida kompanyon ham egri da'vo qilish orqali shirkatdan kreditor sifatida unga tegishli bo'lgan daromadni to'lashni talab qilishi mumkin.

4-§. To'liq shirkat ishlarini boshqarish

Belgilangan tartibda ro'yxatga olingandan keyin shirkat yuridik shaxs huquqini qo'lga kiritadi va turli munosabatlarda mustaqil ishtirok etadi. To'liq shirkat ishlarini boshqarish barcha ishtirokchilarning roziligi asosida amalga oshiriladi. Ta'sischilarning ko'pligi sababli shirkat ishlarini boshqarish vazifasi uning ishtirokchilari tomonidan ularning biri yoki bir nechasiga topshiriladi. Iordaniyaning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 17-moddasiga asosan "har bir ishtirokchi shirkatni boshqarishda ishtirok etish huquqiga ega, ta'sis shartnomasida shirkat ishlarini boshqaradigan va imzo huquqiga ega bo'lgan ishtirokchilarning ismlari, vakillarning huquq va majburiyatlari ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Vakillar bu ishi uchun ish haqi olishga haqli emas. Bunday ishlar uchun ish haqi faqat shirkatning barcha ishtirokchilari roziligi bilan to'lanishi mumkin". Boshqa arab mamlakatlari qonunchiligida ham shunga o'xshash me'yorlarni uchratish mumkin.

Qonunchilikda ko'rsatilishicha, vakil (direktor deb ham yuritiladi) ishtirokchilar yoki begona shaxslar tomonidan saylanmaydi, balki tayinlanadi. Ko'p hollarda bu ishtirokchilarning biri bo'ladi, chunki shirkatning begona shaxs tomonidan boshqarilishi uning faol

faoliyatini, bu shaxsning shirkat ishlari uchun na shaxsiy va na moddiy javobgar bo'lmaganligi sababli o'z majburiyatlariga nisbatan vijdonan munosabatda bo'lishini kafolatlamaydi. Direktorning tayinlanishi ta'sis shartnomasi yoki maxsus qo'shimcha shartnoma orqali amalga oshirilishi mumkin. Buning uchun har qanday holatda ham ta'sis shartnomasida bo'lgani singari oddiy ko'pchilik ovoz emas, balki barcha ishtirokchilarning roziligi talab etiladi.

Shirkat direktorini ishdan olish masalasi turlicha hal etiladi. Agar shirkat ishtirokchisi va u ushbu mansabga ta'sis shartnomasi asosida tayinlangan bo'lsa, uni ishdan olish nafaqat barcha ishtirokchilarning, balki uning o'zining ham roziligini talab etadi, chunki direktorning tayinlanishi ta'sis shartnomasi orqali shartlashilgan bo'ladi. Lekin zarur sabablar bo'lgan hollarda xohlagan ishtirokchi yoki ularning hammasi direktorni ishdan olish to'g'risida sudga da'vo arizasi bilan murojaat etishlari mumkin. Sud bu talabni qanoatlantirishi yoki asoslantirilmaganligi uchun qanoatlantirmasligi mumkin.

Agar direktor ta'sis shartnomasi bilan emas, balki shirkat ishtirokchilarining qaroriga asosan tayinlangan bo'lsa, ishtirokchilarning ko'pchilik ovozi bilan uni ishdan olish mumkin. Agar u o'zini ishdan olish to'g'risidagi qarorni adolatsiz deb hisoblasa, asossiz ravishda ishdan olingani yoki boshqa adolatsiz sabablarga ko'ra, yetkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli. Qaysi yo'l bilan (ta'sis shartnomasi, ishtirokchilarning kelishuvi, qo'shimcha shartnoma) tayinlanganidan qat'i nazar direktor unga shirkat faoliyatiga rahbarlik qilishga imkon beradigan barcha vakolatlariga ega bo'ladi. Agar uning vakolatlari shartnomada belgilanmagan bo'lsa, uning harakatlari tadbirkorlik to'g'risidagi qonun hujjatlariga mos bo'lishi kerak.

Direktor ba'zi harakatlarni faqat maxsus vakolatlariga ega bo'lgan holdagina amalga oshirishi mumkin. Bularga shirkatning ko'chmas mulkni sotish va uni garovga qo'yish, shirkat huquqlarini boshqa shaxslarga o'tkazish kabi holatlar kiradi. Bu harakatlar shartnomada kelishilmagan bo'lsada, ularni sodir etish ta'qiqlangan. Direktorning shirkat manfaatlariga qarshi bo'lgan o'zining yoki boshqa shaxslarning manfaatini ko'zlovchi faoliyat bilan shug'ullanishi, shuningdek, bir vaqtning o'zida boshqa shirkatni boshqarish yoki uning a'zosi bo'lishi ta'qiqlanadi. Lekin u boshqa shirkatlarga omonat sifatida pul qo'yishi mumkin, chunki uning pul omonatlari

unga xususiy mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi. Direktorga, shuningdek, boshqa ishtirokchilarning roziligisiz shartnoma shartlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish, yangi ishtirokchilarni kiritish va eskilarini ishdan bo'shatish, ishtirokchilar ulushlarini begona shaxsga o'tkazish ta'qiqlanadi. Iordaniyaning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 18-moddasiga asosan direktor shirkat foydasiga halol va vijdonan ishlash hamda ishtirokchilarga shirkat ishlari haqida muntazam ravishda va ularning talabiga ko'ra hisobot taqdim etishga majbur. Axloqiy va huquqiy majburiyatlarini buzganlik uchun direktor jinoiy javobgarlikka tortiladi. Iordaniyaning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 19-moddasiga asosan "direktor tomonidan majburiyatlarining buzilishi uni jinoiy jazo nazarda tutilgan har bir Iordaniya qonuni bo'yicha javobgarlikka tortishga asos bo'ladi".

Arab mamlakatlari qonunchiligiga asosan to'liq shirkat ishlarini boshqarishni bir necha direktorlar amalga oshirishi va bunday hollarda ularning har birining vakolati asosiy shartnomada nazarda tutilishi mumkin. Qonunlarda shirkatning bir necha direktorlar tomonidan boshqarilishi mumkinligi nazarda tutilsa, ularning vakolatlari maxsus tartibga solinmaydi. Masalan, Misr Fuqarolik kodeksining 594-moddasi bu masalani quyidagicha hal etadi: "1) direktorlarning ko'p sonligiga yo'l qo'yiladi; 2) bunday holda ularning har birining vakolatlari kelishilgan va aniqlangan bo'lishi kerak". Bundan agar boshqaruv direktorlar tomonidan amalga oshiriladigan bo'lsa, ularning faoliyat sohasi aniq belgilangan bo'lishi (masalan, bir mahsulotni sotish bilan bog'liq ishlarni bajarisa, biri sotib olish, boshqasi esa umumiy ishlarni bajarishi mumkin) kerak degan xulosaga kelish mumkin. Direktorlar faoliyatini aniq belgilanmagan holda ular hamkorlikda ishlashga majburlirlar.

Direktorlar o'rtasida turli fikrlarning bo'lishi ularni shirkatning boshqa a'zolari oldida javobgarlikdan ozod etmaydi. Bir direktor tomonidan boshqasining qarorini bekor qilish tartibi va ularni tartibga solish usullari barcha arab mamlakatlari qonunchiligida ham nazarda tutilmagan. Lekin bu umumiy an'anaviy qoida bo'lganligi uchun u arab mamlakatlarida deyarli bir xil hal etiladi.

Agar boshqaruv direktorlar tomonidan hamkorlikda amalga oshirilsa, qaror direktorlarning ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi. Bu qoida qo'shimcha muhokamani talab etadigan yoki masalani hal qilishni kechiktirish shirkat faoliyatiga zarar yetkazishi mumkin

bo'lgan hollarga tatbiq etilmaydi. Bu holda masala ulushidan qat'i nazar shirkat ishtirokchilarining ko'pchilik ovozi bilan hal etiladi.

Direktorlarning ko'pligi ularga direktorlardan birini muayyan ishni bajarish haqida yozma xabar qilishga xalaqit bermaydi. Bu holda ushbu direktorning qarori butun direktorlar nomidan chiqarilgan deb hisoblanadi va shirkat bu qaror uchun javobgar bo'ladi. Shirkat uning nomidan faoliyat yurituvchi har bir shaxsning faoliyati (uning shirkat ishtirokchisi yoki ishtirokchi emasligidan qat'i nazar) va u tomonidan shirkat nomidan imzolangan har bir hujjat uchun javob beradi. Shirkat direktorning o'z vakolatlarini g'araz maqsadlarda suiiste'mol qilishi uchun javob bermasada, direktorning vijdotsizlik qilganini isbotlab berishi kerak. Ba'zi mamlakatlar qonunchiligi bo'yicha shirkat direktorning noqonuniy harakatlari uchun agar u raqobat manfaatlarini ko'zlab amalga oshirilgan bo'lsa javob beradi, agar ular jinoiy javobgarlikka tortish xarakteriga ega bo'lsa, shirkat bu harakatlar uchun javob bermaydi.

Direktorning javobgarligi shirkat a'zosi sifatida uning ish haqi olmasligi yoki begona shaxs sifatida haq olishidan kelib chiqadi. Qonunchilik haq olmaydigan direktorni shaxsiy manfaatlarda qilgan harakatlari uchun javob berishni, haq oladigan direktorni esa mas'ul mansabdor shaxs sifatida javobgarlikka tortishni nazarda tutadi.

Tadbirkorlik javobgarligi muddati 10 yilgacha davom etsada, qonun chiqaruvchi direktorning shirkat oldidagi javobgarligini u direktorlik lavozimidan bo'shagandan keyin 5 yil muddat bilan chegaralab qo'ydi. Direktorlar ko'p bo'lgan hollarda ular shirkat oldida teng ravishda javobgar bo'ladilar.

Shirkat direktori javobgarligining muayyan shartlari mavjud. Masalan, Iordaniyaning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 286-moddasiga asosan direktor shirkat a'zolaridan shirkat faoliyatiga daxldor axborotni, shu jumladan, shirkatning daromadlari va zararlari to'g'risidagi ma'lumotlarni yashirishgan bo'lsa, unga nisbatan 10000 dinordan kam bo'lmagan miqdordagi jarima yoki 1 yildan 3 yilgacha jinoiy jazo qo'llanilishi mumkin.

Qonun chiqaruvchi odatda direktor bo'lmagan ishtirokchilarga shirkat ishlarini boshqarishda ishtirok etishni ta'qiqlaydi. Lekin bu ularni shirkat faoliyatini kuzatish huquqidan mahrum etmaydi. Misr Fuqarolik kodeksining 519-moddasiga ko'ra, "direktor hisoblanmagan ishtirokchilarga shirkat ishlarini boshqarish ta'qiqlanadi, lekin ular shirkatning hujjatlari bilan tanishib chiqish huquqiga egadirlar;

ishtirokchilarni ushbu huquqdan mahrum qilishni nazarda tutuvchi har qanday shartnoma haqiqiy emas deb topiladi".

5-§. Kommandit shirkat

Bir qator arab mamlakatlari qonunchiligi me'yorlari kommandit shirkat va uning tushunchasiga bag'ishlangan. Misrning Savdo to'g'risidagi qonunining 23-moddasi kommandit shirkatni quyidagi tartibda ifodalaydi: "Birgalikda qo'shimcha javobgarlikka ega bo'luvchi bir yoki bir necha shaxs tomonidan tuzilgan shirkat kapitali tarkibida shirkat faoliyatida aralashish huquqiga ega bo'lmagan boshqa bir yoki bir necha tomonidan qo'shilgan hissa (hissalar) mavjud bo'lsa, bunday shirkat kommandit shirkat deb topiladi". Iordaniyaning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 41-moddasiga asosan "kommandit shirkat nomlari ta'sis shartnomasida ko'rsatiladigan ikki toifadagi ishtirokchilarga ega bo'ladi".

Xo'jalik jamiyatlari quyidagi ikki toifadagi ishtirokchilardan tashkil topadi: shirkat majburiyatlari bo'yicha o'z mol-mulki bilan birgalikda va qo'shimcha javobgar bo'luvchi to'liq sheriklar hamda shirkat majburiyatlari bo'yicha javob bermaydigan hissa qo'shuvchi (kommanditchi). Kommandit shirkat tushunchasini aniqlashda asosiy mezon bo'lib, birinchidan, unda kommanditchi shirkatni boshqarish huquqiga ega bo'lmasligi va, ikkinchidan, u shirkat majburiyatlari bo'yicha nizom jamg'armasidagi o'z ulushi doirasida javobgar bo'lishi hisoblanadi.

Kommanditchi belgilangan muddat ichida nizom jamg'armasiga o'z ulushini kiritishi kerak. Shirkat undan o'z ulushini kiritishni talab qilishga haqli. Shirkat kreditorlari o'z talabini nizom jamg'armasidagi kommanditchining ulushiga ham qaratishi mumkin, chunki barcha ishtirokchilarning (ular to'liq sherik yoki kommanditchi bo'lishidan qat'i nazar) ulushlari shirkat kafolati sifatida xizmat qiladi, faqat bu yerda kreditor kommanditchining ulushiga nisbatan ushbu ulush miqdorida talab qo'yish huquqiga ega bo'ladi.

Kommanditchi shirkatdagi hissasidan daromad olgan holda kreditor unga to'g'ridan-to'g'ri da'vo bilan murojaat etish huquqiga ega, chunki bu daromad o'z mohiyatiga ko'ra o'z navbatida kreditor uchun kafolat hisoblangan kapitalning bir qismi hisoblanadi. Kommandit shirkat paydo bo'lgan vaqtda kommanditchilar o'z

nomini yashirgan holda (anonim) harakat qiladi, keyinchalik ularning nomlari shartnomada ko'rsatilgan va har birining ulushi aniq belgilangandan keyin ular qonuniy harakat qiladi. Ularning kreditor oldidagi to'g'ridan-to'g'ri javob berishi shu bilan tushuntiriladi.

Shirkat tarkibiga kirgan kommanditchi tadbirkor hisoblanmaydi. Faqat to'liq sherik tadbirkor bo'lishi mumkin. Shirkatning bankrotligi umuman shirkatning bankrotligini keltirib chiqaradi. Kommanditchi bankrot bo'lishi mumkin emas, chunki u tadbirkorlik bilan shug'ullanmaydi. Shunday bo'lsada, kommanditchining shirkat majburiyatlari bo'yicha javobgarligi uning shirkatning tadbirkorlik faoliyati uchun javob berishi sifatida qaraladi, chunki shirkat faoliyatida ishtirok etadimi demak, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadi.

Kommanditchi tomonidan o'zining ulushini boshqa shaxsga berilishi arab mamlakatlari qonunchiligida turlicha hal etiladi. Iordaniyaning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 44-moddasiga asosan "kommanditchi o'z erkiga ko'ra o'ziga tegishli ulushni (agar to'liq sheriklar uning to'liq sherik sifatida ishtirok etishiga kelishib olmagan bo'lsa) kommanditchi bo'ladigan boshqa shaxslarga berishi mumkin". Deyarli shunga o'xshash qoida Misrning kompaniyalar to'g'risidagi qonunida mustahkamlangan. Boshqa arab mamlakatlari qonunlari ishtirokchilarning to'liq sherik yoki kommanditchi ekanligidan qat'i nazar, har bir ishtirokchining shaxsiga e'tibor qaratadi. Shartnomada boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa, ishtirokchining ulushini boshqa shaxsga barcha ishtirokchilarning roziligisiz berish mumkin emas. Agar shartnomada ulushning boshqa shaxsga o'tishi mumkinligi nazarda tutilgan bo'lsa, bu holda qonun bilan o'rnatilgan tartibga rioya etish talab etiladi.

Kommanditchining ismi odatda shirkat nomida ko'rsatilmaydi. Agar kommanditchining ismi shirkat nomiga o'zining roziligi asosida kiritilgan bo'lsa, u shirkat majburiyatlari bo'yicha to'liq sherik sifatida javob berishga majbur. O'z ismi kiritilishiga rozilik bergan kommanditchi tadbirkor belgisini qo'lga kiritadi va shirkatning bankrotligi uning ham bankrotligini keltirib chiqaradi.

Agar kommanditchining ismi shirkat nomiga uning roziligisiz yoki unga xabar qilmagan holda kiritilgan bo'lsa, shirkat oldidagi uning javobgarligi oldingidek, ya'ni o'z ulushi doirasida qoladi. Bunday holda kommanditchi ushbu harakat uning roziligisiz sodir

etilganligini isbotlashi va uning ismini shirkat nomidan chiqarish bilan bog'liq chora-tadbirlarni ko'rishi kerak. Bunday kommanditchi uning ismidan vijdonsizlarcha foydalanilishi natijasida o'ziga yetkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli.

Kommanditchining kommandit shirkat tarkibidan chiqishi odatda shirkatni tugatishga olib kelmaydi. Misrning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 32/1-moddasiga asosan kommanditchi vafot etgan, muomala layoqatini yo'qotgan yoki bankrot bo'lgan hollarda kommandit shirkati tugatilmaydi. Shu bilan birga, kommanditchining shirkatni tugatish haqidagi arizasi ko'rib chiqiladi. Shirkatni tugatish masalasi to'liq sheriklar tomonidan hal etiladi.

Kommandit shirkatni boshqarishda kommanditchining ishtiroki bir qancha o'ziga xosliklarga ega. Kommandit shirkatni boshqarish uning ta'sis shartnomasida nazarda tutilgan to'liq sherik yoki to'liq sheriklar tomonidan amalga oshiriladi. Shuningdek, xuddi to'liq shirkatda bo'lgani kabi shirkatni boshqarish uchun begona shaxs ham taklif etilishi mumkin.

Kommandit shirkatning ishlarini boshqarish to'liq shirkatning ishlarini boshqarish tamoyillari va huquqiy asoslariga ko'ra amalga oshiriladi. Boshqaruvchini tayinlash va ishdan olish, uning shirkat ishtirokchilari va boshqa shaxslar bilan munosabatlari, o'z faoliyati uchun javobgarligi masalalari xuddi to'liq shirkatdagidek hal etiladi. Lekin umumiy qoidaga ko'ra, kommanditchi shirkat ishlarini boshqarish yoki shirkatni boshqarish masalalariga aralashish huquqiga ega bo'lmaydi. Ko'pgina arab mamlakatlari qonunchiligi ham bu masalani shu nuqtai nazardan hal etadi. Shu bilan birga, bu mamlakatlar qonunchiligi kommanditchiga buxgalterlik kitoblari va shirkatning boshqa hujjatlari bilan tanishib chiqish, shirkatning moliyaviy va ish holati bilan qiziqish, bu borada boshqa shirkatning ishtirokchilari bilan munozaralar o'tkazish huquqini cheklamaydi. Masalan, Misr Fuqarolik kodeksining 519-moddasida bu masala quyidagicha hal etilgan: "Ishtirokchilarga kommandit ishtirokchining shirkat hujjatlari bilan tanishib chiqish huquqini cheklash haqida kelishish ta'qiqlanadi, chunki u ishtirokchi sifatida bu huquqdan foydalanadi". Kommanditchiga bunday huquqning berilishiga qaramasdan, uning javobgarligi nizom jamg'armasidagi ulushi doirasida cheklanadi. Misrning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 31-moddasiga asosan "agar kommanditchi shirkatning faoliyati bo'yicha taklif kiritgan, tanbeh bergan yoki kuzatuv olib

borgan bo'lsa, bu uchun u hech qanday javobgarlikka tortilmaydi". Bu yerda kommanditchining shirkat majburiyatlari yuzasidan o'z ulushi doirasidagi javobgarligi emas, balki uning bergan maslahat va takliflar yuzasidan javobgarligi nazarda tutiladi.

6-§. *Shirkat faoliyatini to'xtatish*

Arab mamlakatlari qonunchiligi bo'yicha to'liq shirkat faoliyatini tugatishning asoslari va sabablari muhim farqlarga ega emas. Bu sabab va asoslar quyidagilardan iborat:

– shirkat faoliyatini to'xtatish yoki uni qayta tashkil etish to'g'risida barcha ishtirokchilarning qarori;

– shirkat faoliyat yuritishining muddati o'tishi. Bunda muddatning shartnomaga ko'ra asosiy yoki ishtirokchilar qaroriga ko'ra uzaytirilgan muddat ekanligi ahamiyatga ega emas;

– shirkatni tuzish vaqtida ko'zlangan maqsadga erishilishi;

– shirkatda faqat bir nafar ishtirokchi qolgan holda;

– shirkat ishtirokchilari bankrot deb topilgan holda;

– ishtirokchilardan birining bankrotlikka uchrab, o'z mulkini olgan holda, agar boshqa ishtirokchilar asosiy shartnomaga ko'ra shirkat faoliyatini davom ettirish to'g'risida kelishmagan bo'lishsa;

– sud qaroriga ko'ra;

– shirkatni ro'yxatdan o'tkazish haqiqiy emas deb topilgan holda va boshqalar.

Ko'rinib turibdiki, to'liq shirkat faoliyatini to'xtatishning ba'zi asoslari har bir yuridik shaxs faoliyatini to'xtatish uchun umumiy bo'lsa, ba'zilari ishtirokchining shaxsi mezoniga tayangan holda yuridik shaxs sifatida faqat shirkatga tegishli bo'lib hisoblanadi.

Ishtirokchilar to'liq shirkat faoliyatini to'xtatish masalasini uning muddati o'tgan yoki o'tmaganligidan qat'i nazar hal etish huquqiga ega bo'ladilar. Lekin Misr Fuqarolik kodeksining 528-moddasi, Saudiya Arabistonining kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 35-moddasida nazarda tutilishicha, bunday to'xtatish uchun shirkatning barcha ishtirokchilarining roziligi olinishi kerak. Bu qoida kommandit shirkat faoliyatini to'xtatishga ham tatbiq etiladi. Shirkatni qayta tashkil etish ham agar asosiy shartnomada boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, barcha ishtirokchilarning roziligi asosida amalga oshiriladi.

Barcha arab mamlakatlari qonunchiligi ham shirkat faoliyat yuritish muddatining tegishli hujjatlarida belgilanishini talab

etmaydi. Shirkatning faoliyat yuritish muddati odatda shirkat oldiga qo'yilgan maqsadlardan kelib chiqqan holda ko'pincha asosiy shartnomada belgilanadi. Shuning uchun muddatning o'tganligi va maqsadga erishilganligi faoliyatni to'xtatish asosi bo'lib hisoblanadi. Agar muddat maqsadga erishilgunga qadar o'tgan bo'lsa, uni uzaytirishga, shuningdek, muddat o'tgandan keyin ham belgilangan maqsadga erishish uchun faoliyat yuritishga yo'l qo'yiladi. Oxirgi holatda shirkatga yangi tuzilma sifatida qaraladi va asosiy shartnomaga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish hamda belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazish talab etiladi.

Shirkat tuzilayotgan vaqtida uning oldiga qo'yilgan maqsadga erishilishi bilan u o'z mohiyatini yo'qotadi va shu sababdan bu holat uning faoliyatini to'xtatilishiga xizmat qiladi. Agar muddat o'tgandan keyin ham shirkat belgilangan maqsadga erishish uchun o'z faoliyatini davom ettirayotgan bo'lsa, Iordaniya Fuqarolik kodeksining 602/3-moddasiga asosan tomonlarning sukut saqlashi shartnomani uzaytirish roziligi sifatida qaraladi. Sud qaroriga asosan shirkatga berilgan litsenziyaning bekor qilinishi natijasida shirkatning oldiga qo'ygan maqsadga erishish mumkin bo'lmay qolgan holda, shirkat o'z faoliyatini to'xtatadi.

Ko'pgina arab mamlakatlari qonunchiligi bir shaxs ishtirokidagi shirkatning mavjud bo'lishiga yo'l qo'ymaydi. Agar boshqa ishtirokchilarning vafot etishi natijasida nizom jamg'armasidagi barcha ulushlar bir shaxsga tegishli bo'lib qolsa, qonunga asosan bunday shirkat o'z faoliyatini to'xtatadi. Shirkat shartnomaviy tuzilma sifatida qaraladi, shartnomaning bir shaxs bilan tuzilishi mumkin emas.

Ba'zi mamlakatlarda shirkat tarkibi qisqargan hollarda uning faoliyatini tugatish talab etilmaydi. Masalan, Misr Fuqarolik kodeksining 528-moddasi (kompaniyalar to'g'risidagi fransuz qonunining 9-moddasi) shirkat faoliyatini davom ettirish uchun bir yil davomida zarur miqdordagi ishtirokchilarga ega bo'lishni nazarda tutadi. Iordaniyaning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 28/4-moddasi esa ishtirokchilarning bunday zarur qabul qilinishi uchun 3 oylik muddat o'rnatadi.

To'liq yoki kommandit shirkatning bankrotligi ularning bekor bo'lishiga olib keladi. Shirkatning bankrotligiga uning barcha to'liq sheriklarining bankrotligi sifatida qaraladi. Kommandit shirkatda kommanditchining bankrotligi shirkatning to'liq bankrotligini keltirib chiqarmaydi.

Qonunga asosan to'liq shirkat ishtirokchilardan mulk undirilganda yoki bankrot deb e'lon qilingan vaqtda o'z faoliyatini tugatadi, chunki bunday holda shirkat shaxsiy xususiyatini, ya'ni tashkil etilayotgan vaqtda u tayangan asosiy mezonni yo'qotadi. Lekin bir ishtirokchi bankrot bo'lgan yoki undiruv uning mulkiga qaratilgan hollarda boshqa asosiy shartnoma ishtirokchilari kelishib shirkat faoliyatini davom ettirish to'g'risida qaror chiqarishlari mumkin. Bunday hollarda Iordaniyaning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 32/6-moddasi asosiy shartnomaga tegishli o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish hamda uni belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazishni talab etadi.

Shirkat faoliyatining sud qaroriga asosan tugatilishiga quyidagi hollarda yo'l qo'yiladi:

- ishtirokchilardan biri o'z faoliyatida qo'pol qoidabuzarlikka yo'l qo'ysa yoki o'zining doimiy yanglishishlari yoxud shirkat ishlarini mas'uliyatsizlik bilan bajarishi hamda shirkatning huquqlarini himoya qilishga yetarli darajada e'tibor bermaganligi tufayli shirkatga yirik miqdorda ziyon yetkazgan hollarda;

- u yoki bu sabablarga ko'ra shirkat zarar ko'rib faoliyat yuritayotgan hollarda;

- shirkatning kelgusidagi faoliyatini foydasiz qiluvchi uning butun mablag'i yoki katta qismi yo'qotilgan taqdirda;

- shirkatning kelgusida o'z faoliyatini yuritishga imkon bermaydigan darajada ishtirokchilar o'rtasida hal etib bo'lmaydigan nizolar kelib chiqqan hollarda;

- ishtirokchilardan biri shirkatda faoliyat yuritish va uning majburiyatlari bo'yicha javob berish layoqatini to'liq yo'qotgan hollarda.

Shirkat faoliyatini sud tartibida tugatishga asos bo'luvchi boshqa sabablar ham mavjud. Lekin ular arab mamlakatlari qonunchiligida to'liq ma'noda, bir xil daraja va ketma-ketlikda o'z aksini topgan emas.

Sanab o'tilgan holatlar va sabablardan istalganining kelib chiqishi sudga shirkat faoliyatini tugatish masalasini uzil-kesil hal qilish majburiyati yuklanmaydi, balki unga shirkat faoliyatini davom ettirish yoki tugatish masalasi haqida qaror chiqarishga imkon beradigan vujudga kelgan holatni o'rganish yuzasidan to'liq va mutlaq huquq beradi. Sud shirkatga o'z faoliyatini yetarli sharoitlarda amalga oshirish imkoniyatini yaratgan holda bir yoki bir

nechta ishtirokchilarning shirkat tarkibidan majburiy chiqarilishi haqida qaror chiqarishi mumkin.

7-§. Shirkat faoliyatini tugatish

Shirkat faoliyatining to'xtatilishi bilan uni yuridik shaxs sifatida tugatish zarur bo'ladi. Tugatilayotgan shirkat u tugatilayotgan vaqtga qadar o'zining yuridik shaxs sifatidagi huquqiy maqomi va tugatish uchun muhim bo'lgan vakolatlarini saqlab qoladi. Shirkat ishlari boshqaruvchisining vakolatlari uning shirkat ishtirokchisi yoki jalb etilgan shaxs bo'lishidan qat'i nazar tugatiladi.

Shirkatni tugatish shirkatga o'z kreditorlari oldidagi majburiyatlarini bajarish, o'ziga tegishli bo'lgan mulkning barchasini yoki uning bir qismini sotish imkoniyatini beradigan tugatish komissiyasi tomonidan amalga oshiriladi. Saqlanib qolinadigan yuridik shaxs tugatish balansini tuzadi. Tugatish komissiyasi faqat shirkatni tugatish jarayoni bilan shug'ullanib, shirkat nomidan boshqa harakatlarni amalga oshirish huquqiga ega bo'lmaydi.

Shirkat tomonidan yuridik shaxs huquqining saqlanishi quyidagi oqibatlarni keltirib chiqaradi:

- shirkatga sud orqali da'vo qo'zg'atishda imkoniyat yaratadigan shirkat (uning bosh markazi) joylashgan joyning saqlanishi;
- o'z nomi yoki mahsulot belgisining "tugatilishi lozim" degan so'zlar bilan saqlanishi;
- moliyaviy mustaqillik va kreditorlarga qarzlarni birinchi navbatda shirkat mulkidan to'lashning saqlanishi;
- shirkat vakili sifatida tugatish komissiyasi ishtirokchilardan ularning qarzlarini to'lashni talab qilish huquqiga ega;
- shirkat egaligida bo'lgan har bir ishtirokchining ulushi ko'char mulk deb hisoblanadi;
- shirkatni tugatish davrida agar u o'z qarzlarini to'lash imkoniyatiga ega bo'lmasa, bankrot deb e'lon qilish imkoniyatining mavjudligi.

Shirkatni tugatish shirkat ishtirokchilarining xohishiga ko'ra ixtiyoriy ravishda amalga oshirilishi ham mumkin. Bunday holda rasmiy ravishda tugatish komissiyasi tayinlangunga qadar shirkat ishtirokchilarga nisbatan tugatish komissiyasining vazifasini bajarib turishi mumkin. Tugatish komissiyasining tayinlanishi asosiy shartnomada nazarda tutilgan bo'lishi yoki bu haqda qo'shimcha

shartnoma tuzilishi mumkin. Tugatish komissiyasi, shuningdek, sud qaroriga ko'ra ham tayinlanishi mumkin.

Tugatish komissiyasining huquq va majburiyatlari shirkat shartnomasi va sud qaroriga ko'ra belgilanadi. U shirkatni tugatish uchun zarur bo'lgan barcha qarorlarni chiqarish huquqiga ega. Masalan, shirkat mulkini aniqlash, uning qarzlarini kreditorlarga qaytarish to'g'risidagi, ya'ni tugatish balansini tuzish, qolgan mulkni qonunchilikka muvofiq ishtirokchilar o'rtasida taqsimlash jarayonlarida zarur bo'lgan qarorlar. Iordaniyaning kompaniyalar to'g'risidagi qonunining 40-moddasida bu masalada quyidagicha me'yor mustahkamlangan: "tugatuvchi ushbu qonunning to'liq shirkatni tugatishni nazarda tutuvchi me'yorlariga hamda shunday tugatishni nazarda tutuvchi har qanday boshqa qonunga amal qilishi lozim".

Tugatish komissiyasiga shirkatni tugatish jarayonida uning vakili sifatida qaraladi. Shuning uchun Misr apellatsiya sudining 17-aprel 1978-yildagi qarorida shunday deyiladi: "Tugatuvchi kreditorning emas, balki shirkatning vakili hisoblanadi, u o'zining haq to'lanmaydigan mansabi uchun shirkat oldida va har bir xato qarori uchun kreditorlar oldida, agar bu harakatlari oqibatida ularga ziyon yetkazsa javob beradi".

Tugatuvchi shirkat ishtirokchilarning qarzini to'lashni rad etgan hollarda, ularning birinchi navbatda qarzlarini olishlari kerakligini bilgan holda shirkatning haqiqiy holatini oshkor etganlik uchun javobgar bo'ladi. Misr apellatsiya sudining qaroriga asosan "shirkatning sobiq direktoridek tugatuvchi ham sodir etgan xatolari uchun javobgar bo'lishi kerak. U, shuningdek, qonunga xilof ravishda ishdan bo'shatilgan va shirkat tugatilgunga qadar sudning qaroriga asosan ishga qayta tiklangan xodimning ish haqini to'lamaganlik uchun ham javobgar bo'ladi". Misr apellatsiya sudining qaroriga asosan "O'z ishi uchun ish haqi olgan tugatuvchi shirkat shartnomasi moddalaridagi tushunmovchiliklar sababli qarzlarni o'z vaqtida to'lamaganlik uchun javobgar bo'lmaydi".

Tugatuvchilar ko'p sonli bo'lganda (komissiya) agar ularni tayinlash to'g'risidagi shartnomada boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa, qaror uning barcha a'zolari nomidan chiqariladi. Tugatuvchi tomonidan tugatish balansi shirkat ishtirokchilari e'tiboriga imzolash uchun taqdim etilganidan keyin tugatuvchining ishtirokchilar oldidagi javobgarligi o'z kuchini yo'qotadi, lekin bu tugatish balansini tuzishda ishtirok etmagan kreditorlarning huquq-

lariga ta'sir ko'rsatmaydi. Ular tugatuvchidan qarzni to'lamaganlik uchun o'zlariga yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish huquqiga ega. Tugatuvchi shirkat mulkini kreditorlarning qarzlarini to'lagunga qadar taqsimlagan hollarda, shirkatning har bir ishtirokchisi o'ziga yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish huquqiga ega bo'ladi. To'liq yoki kommandit shirkatning tugatuvchisi tugatish davridagi o'z faoliyati uchun shaxsan javob beradi.

Qat'iy tugatish balansi tuzilgan, shirkatning barcha qarzlari to'langan va qolgan mol-mulk shirkat ishtirokchilari o'rtasida taqsimlangandan keyin tugatish tamom bo'lgan hisoblanadi.

Tugatish komissiyasining faoliyati shirkat tugatilganligi haqida matbuotda e'lon qilingan va shirkat yuridik shaxs sifatida korxonalarining yagona davlat reyestridan chiqarilgandan boshlab tamom bo'lgan hisoblanadi.

8-§. Tugatilayotgan shirkatning mol-mulkini taqsimlash

Arab mamlakatlari qonunchiligida tugatilayotgan shirkat mulkining uning ishtirokchilari o'rtasida taqsimlanishi masalasi deyarli o'xshash tarzda tartibga solinadi. Shirkatni tugatish yakunlangan va u yuridik shaxs sifatida o'z faoliyatini to'xtatgandan keyin shirkatning qolgan mol-mulki uning ishtirokchilarining umumiy mulki hisoblanadi va bu mol-mulk ular o'rtasida taqsimlanadi. Mol-mulknini taqsimlash har bir ishtirokchining umumiy mulkdagi xususiy mulk huquqi asosidagi ulushini aniqlashni nazarda tutadi.

Misr Fuqarolik kodeksining 843-moddasiga asosan "ishtirokchi umumiy mulkdagi o'z ulushiga umumiy mulknini tashkil etishdagi uning ishtirokidan boshlab egalik qiladi va boshqa ulushlarga nisbatan hech qanday huquqlarga ega bo'lmaydi" Iordaniya Fuqarolik kodeksining 609-moddasi esa uning tabiatidan qat'i nazar, shirkat mulkini taqsimlash mulknini taqsimlashning umumiy qoidalariga asosan amalga oshirilishi lozimligini nazarda tutadi.

Mulknini taqsimlash tomonlarning kelishuvi yoki sud tartibida amalga oshirilishi mumkin. Umumiy mulknini barcha muomalaga layoqatli ishtirokchilar ishtirokida taqsimlash ishtirokchilar kelishuvi (shartnoma) asosidagi taqsimlash deyilsa, ishtirokchilar ishtirok etmagan yoki ishtirokchilardan biri yoki undan ortig'i muomalaga

layoqatsiz bo'lgan va mulkni taqsimlashda ishtirokchilar o'rtasida turli fikrlar bo'lgan holda mulkni taqsimlash – sud tartibida mulkni taqsimlash deyiladi.

Agar shirkatning mulki ko'chmas mulk bo'lsa, taqsimlash natijalarini tegishli davlat organida ro'yxatdan o'tkazish lozim. Kelishuvga ko'ra, mulkni taqsimlashda ishtirokchilar butun mulk yoki uning ma'lum bir qismini taqsimlash yoki ommaviy tartibda sotish va tushgan mablag'ni o'zaro taqsimlash, shuningdek, o'z xohishlariga ko'ra taqsimlashning boshqa usullarini tanlashlari mumkin.

Mulkni taqsimlashning sud tartibi ishtirokchilar o'rtasida kelishuv bo'lmagan, ular o'rtasida nizo mavjud bo'lib, ishtirokchilardan biri mulkni taqsimlanganligidan norozi bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Ishtirokchi sud orqali mulkni qayta taqsimlashni so'rashi mumkin, bunday hollarda qolgan barcha ishtirokchilar yoki ulardan birortasi javobgar bo'ladi.

Sud tartibi, shuningdek, mulkni taqsimlashda ishtirokchi ishtirok etmagan yoki muomalaga layoqatsiz bo'lgan hollarda ham qo'llaniladi. Bunday hollarda taqsimlashda ishtirok etmagan yoki muomalaga layoqatsiz bo'lgan ishtirokchilarning vakillari yoki homiylari ularning nomidan harakat qiladi. Umumiy mulkni taqsimlash to'g'risidagi sudning qarori qat'iy bo'lib, uning ustidan shikoyat qilish mumkin emas. Bunda sud ishning barcha holatlari va shirkat ishtirokchilarining huquqlari poymol bo'lishining oldini oluvchi barcha choralarni ko'rgan deb hisoblanadi.

Taqsimlanishi kerak bo'lgan mulk bu shirkatning qarzlari to'langandan keyin qolgan mulkdir. Uning tarkibiga ko'char va ko'chmas mulklar, boshqa shaxslarning shirkatga berishi kerak bo'lgan qarzlari, savdo do'konlar, shirkatning ko'chmas mulkini ijaraga berishdan kelgan mablag'lar, ishtirokchining shirkat oldidagi qarzlari kabilar kiradi. Umumiy mulkdan shirkatni tugatish va uning mulkini taqsimlash bilan bog'liq xarajatlar chiqarib tashlanadi. Patent, savdo belgisi va boshqa intellektual mulk obyektlari taqsimlanmasdan o'z mulkdorlariga qaytariladi.

Ishtirokchilarga nizam jamg'armasidagi ularning ulushlarini qaytarib berishning o'ziga xos tartibi mavjud. Har bir ishtirokchiga nizam jamg'armasidagi uning ulushiga muvofiq pul summasi beriladi. Agar nizam jamg'armasidagi ishtirokchi ulushi bajarilgan ishdan tashkil topsa, u shirkatning daromadlari va zararlarida

ishtiroki sifatida baholanadi. Agar nizom jamg'armasidagi ishtirokchi ulushi u tomonidan shirkatning foydalanishiga berilgan narsa, uskuna va boshqalardan iborat bo'lsa, ushbu narsalar ishtirokchiga qiymati hisoblangan va ularning shirkat daromad va zararlarida ishtirok etgan darajasini hisobga olgan holda qaytariladi. Agar narsa yo'qotilgan bo'lsa, ishtirokchiga uning qiymati to'lanadi.

Mulkni taqsimlashda ishtirokchining shirkat zararlaridagi ishtiroki inobatga olinadi. Agar qolgan mulk barcha ishtirokchilarning ulushini qoplamasa, shirkat zarar ko'rgan hisoblanadi. Har bir ishtirokchi o'z ulushi bilan shirkat zararini qoplashi lozim, bundan boshqacha qoidani nazarda tutuvchi shartnoma haqiqiy emas deb hisoblanadi. Lekin agar ishtirokchining ulushi bajarilgan ishdan iborat bo'lsa yoki ishtirokchining zarardagi ishtiroki kam bo'lsa, bunday hollarda ishtirokchini zararni qoplashda ishtirok etishdan ozod etishga yo'l qo'yiladi.

Shirkatning qarzlari to'langandan va ishtirokchilar ulushlari qaytarilgandan keyin qolgan mulk, tarkibiga zahira jamg'armasi va ishtirokchilar ulushidan qolgan summa kiradigan sof foyda hisoblanadi. Sof foyda umumiy mulk hisoblanib, shirkat ishtirokchilari, shu jumladan, o'z mehnati bilan ishtirok etgan ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanadi. Agar shartnomada foydani taqsimlash shakli nazarda tutilmagan bo'lsa, u ishtirokchilar o'rtasida ularning nizom jamg'armasidagi ulushlariga mutanosib tarzda taqsimlanadi. Qolgan mulk pul summasidan iborat bo'lgan holda uni taqsimlash ishtirokchilarning ulushidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Agar mulk ko'char yoki ko'chmas mulkdan iborat bo'lsa, ishtirokchilar uni taqsimlashning usuli haqida kelishishlari mumkin, ya'ni agar mulkni bo'lib olish mumkin bo'lsa, natura tarzida o'zaro bo'lib olishlari, agar mulkni bo'lib olish mumkin bo'lmasa, mulkni ommaviy savdoda sotish va tushgan mablag'ni o'zaro taqsimlashlari mumkin.

Shirkat mulkining adolatli taqsimlanishi uchun uning har bir ishtirokchisi boshqa ishtirokchiga taqsimlash vaqtida qoidabuzarliklarga yo'l qo'yilmasligi, bir-birlarining huquqlari buzilmasligi va buning natijasida noxush oqibatlar kelib chiqmasligining kafolatini berishi kerak. Masalan, Misr Fuqarolik kodeksining 844-moddasiga asosan "1. Taqsimlash ishtirokchilari bir-birlariga oldingi taqsimlashga nisbatan qonuniy shikoyat qilish uchun asos bo'ladigan oqibatlar kelib chiqmasligining kafolatini

berishi kerak. Kafolatga muhtoj kishiga yetkazilgan zarar yuzasidan ularning har biri o'z ulushlari doirasida javob beradilar, ishtirokchi kafolat bo'yicha javob bera olmaydigan hollarda uning ulushi qolgan barcha ishtirokchilar, shu jumladan, kafolatga muhtoj ishtirokchi o'rtasida taqsimlanadi; 2. Kafolat majburiyatini bir yoki bir necha ishtirokchilar zimmasidan soqit qilish yuzasidan kelishuvga erishishga yo'l qo'yiladi, ya'ni qonuniy shikoyatning sababi mulkni taqsimlash jarayonida yo'l qo'yilgan xato bo'lgan hollarda kafolat qo'llanilmaydi".

Umumiy mulkni taqsimlash adolat va tugatilayotgan shirkat ishtirokchilari huquqining tengligi tamoyillari asosida amalga oshiriladi. Mulk adolatsiz taqsimlangan hollarda, ishtirokchi taqsimlash natijalarini qayta ko'rib chiqishni talab qilishga haqli. Taqsimlashni qayta ko'rib chiqishga mulkni taqsimlash ishtirokchilarning kelishuvi asosida amalga oshirilgan hollardagina yo'l qo'yiladi.

Mulkni taqsimlash natijalari sud tartibida qayta ko'rib chiqilishi mumkin. Shirkatning huquqlari buzilgan ishtirokchisi bunday qayta ko'rib chiqish haqidagi da'vo arizasi bilan mulkni taqsimlash to'g'risida shartnoma tuzilgan vaqtdan boshlab bir yil davomida sudga murojaat etishi mumkin. Sud ishtirokchining da'vosini qanoatlantirish va taqsimlashni qayta ko'rib chiqish haqida qaror chiqarishi mumkin. Sud adolatli taqsimlashni kafolatlaganligi uchun uning qarorini qayta ko'rib chiqishga yo'l qo'yilmaydi.

Nazorat uchun savollar

1. Musulmon mamlakatlari korporativ tashkilotlarining huquqiy asoslari qanday?
2. Musulmon mamlakatlari korporativ tashkilotlari huquqiy asoslarida Romano-german va anglosakson huquq tizimlari me'yorlari qanday o'z aksini topadi?
3. Musulmon mamlakatlari korporativ tashkilotlarini huquqiy tartibga solishning zamonaviy yo'nalishlari qanday?
4. Musulmon mamlakatlari korporativ tashkilotlarining muhim o'ziga xos xususiyatlari nimada?
5. Musulmon davlatlarida to'liq shirkatlar huquq tomonidan qanday tartibga solinadi?
6. Ularda ishlarni boshqarish qanday tashkil etilgan?

7. Arab mamlakatlaridagi kommandit shirkatlarning o'ziga xos xususiyatlari nimada?

8. Musulmon mamlakatlarida shirkat faoliyatini to'xtatish huquq me'yorlarida qanday tartibga solinadi?

9. Musulmon mamlakatlarida shirkat faoliyatini tugatish huquq me'yorlarida qanday tartibga solinadi?

10. Musulmon mamlakatlari qonunchiligiga ko'ra tugatilayotgan shirkat mol-mulki qanday taqsimlanadi?

IV BOB

KORPORATIV HUQUQNING SUBYEKTLARI VA OBYEKTALARI

1-§. Korporativ huquqning subyektlari. Ularning umumiy tavsifi

Barcha korporatsiyalar daromad olish maqsadini ko'zlashi yoki bunday maqsadni ko'zlamasligiga qarab ikki guruhga – tijoratchi va tijoratchi bo'lmagan korporatsiyalarga bo'linadi. Bu yerda e'tibor ularning asosiy maqsadiga qaratiladi. Olingan daromaddan foydalanish tartibi ham bunday tartibda guruhlariga bo'lishning mezoni hisoblanadi. Tijoratchi tashkilotning asosiy maqsadi daromad olish va uni ta'sischi (ishtirokchilar) o'rtasida taqsimlashdan iborat. Tijoratchi bo'lmagan korporatsiya odatda ijtimoiy masalalarni hal etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Agar tijoratchi bo'lmagan tashkilot tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullansa, bunday faoliyat natijasidan olingan daromad uning ishtirokchilari (a'zolari) o'rtasida taqsimlanmaydi, balki ijtimoiy foydali masalalarni hal etishga sarflanadi.

Korporativ huquq subyektlari xo'jalik yurituvchi subyektlar qatoriga kiradi. O'zbekistonda bu milliy va chet el tijorat tashkilotlari va ularning birlashmalari (ittifoqi yoki assotsiatsiyalari), tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan tijoratchi bo'lmagan tashkilotlardir. O'zbekiston Respublikasi va uning joylardagi tuzilmalari fuqarolik qonunchiligi bilan tartibga solinadigan fuqarolar va yuridik shaxslar bilan o'zaro tenglikka asoslangan tijorat munosabatlariga kirishadilar. Respublika va uning mahalliy tuzilmalari nomidan tijorat munosabatlarida huquq subyekti sifatida o'z vakolatlariga ko'ra fuqarolik huquqlariga ega bo'luvchi va ularni amalga oshiruvchi davlat hokimiyati organlari va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari chiqadi.

Korporativ subyektlar qatoriga to'liq shirkat, kommandit shirkat, mas'uliyati cheklangan jamiyat, qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat, aksiyadorlik jamiyatlari, ishlab chiqarish kooperativlari kabilarni kiritish mumkin. Bularning hammasi yuridik shaxs hisoblanib, o'z xo'jalik yurituvidagi mulkiga ega bo'ladi va o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradi, o'z nomidan mulkiy

va shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'ladi, sudda da'vogar va javobgar bo'ladi, mustaqil balans va smetaga ega bo'ladi.

FKning 39-moddasida yuridik shaxs mulkinging alohidaligi ifodalanadigan huquqiy shakl va huquqlari nazarda tutilgan. Shuningdek, mazkur moddada yuridik shaxsning ushbu mulk bilan javob berishi ko'rsatilgan. Lekin shuni ham nazardan chetda qoldirmaslik lozimki, yuridik shaxsning mulki bu bilan chegaralanmaydi. Amaliyotda yuridik shaxsning qarzlarini undirish obyektini boshqa mulk bo'lishi ham mumkin. Odatda bu shirkat va jamiyatlarning bankdagi vositalari bo'ladi. Yuridik shaxs o'z majburiyatlari bo'yicha aynan mana shu vositalar (mulk) bilan javob beradi.

Korporatsiyaning mustaqil balans va smetasining mavjudligi uni mustaqil yuridik shaxs deb topishning zaruriy belgisidir. Mustaqil balans va smetaga ega ekanligini ko'rsatuvchi tegishli hujjatlarning mavjudligi yuridik shaxsning mulkiy mustaqilligini ifodalaydi va ma'lum ma'noda ta'minlaydi.

Yagona xo'jalik maqsadiga erishish uchun korporativ tashkilot ishtirokchilari o'zlarining vositalarini birlashtiradilar. Shirkat ko'p hollarda ishtirokchilarning shaxsiy sifatleri hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan shaxslarning birlashmasi bo'lib, unda ishtirokchilarning nisbatan jipsroq shaxsiy munosabatlari kuzatiladi. Jamiyatlarda ishtirokchilarning shaxsiy sifatleri ular o'rtasidagi munosabatlarda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lmasdan, birinchi o'rinda mablag'ning jamlanishi masalasi chiqadi.

Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari xo'jalik yuritish uchun birlashgan subyektlar erkiga ko'ra tashkil etiladi. Fuqarolar va yuridik shaxslar, ularning ta'sischilari (ishtirokchilari) bo'lishi mumkin. Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining ishtirokchilari o'zlari tomonidan tashkil etilgan yuridik shaxsga nisbatan majburiyat huquqiga ega bo'ladi. Bu shu bilan izohlanadiki, ta'sischilar (ishtirokchilar, shu jumladan, aksiyadorlar) shirkat yoki jamiyat mulkiga nisbatan ulushli mulk huquqi subyekti bo'lib hisoblanmaydi, shirkat yoki jamiyatning mulkiga nisbatan mulk huquqi yuridik shaxsga tegishli bo'ladi.

Yakka tartibda tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi fuqarolar ushbu faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bitimlar tuzish va boshqa huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan harakatlarni o'z nomidan, tavakkalchilik asosida amalga oshiradi. Kreditorlar oldida u o'zining

faqatgina tadbirkorlik faoliyatini yuritishda foydalanayotgan mulki bilan emas, balki butun mol-mulki bilan javob beradi.

Fuqarolar va yuridik shaxslar korporativ tashkilot (xo'jalik shirkati yoki jamiyati) shaklidagi tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishga bo'lgan huquqini amalga oshirar ekan, ular korporatsiyalar bilan bog'liq muayyan huquqlarga ega bo'ladilar va majburiyatlarni bajaradilar. Har bir ishtirokchi korporatsiya (shirkat va jamiyat) faoliyatini boshqarishda ishtirok etish huquqiga ega. Shirkat yoki jamiyatning turidan kelib chiqqan holda uni boshqarish ishida ishtirok etish huquqi bevosita boshqaruv qarorlari chiqarish (masalan, to'liq shirkatda) yoki aksiyadorlik jamiyatlardagidek boshqaruv va nazorat organlarini tashkil etish shaklida amalga oshirilishi mumkin.

To'liq shirkat ishtirokchisi bo'lgan kommanditchi uni boshqarishda ishtirok etish huquqiga ega emas. Aksiyadorlik jamiyati nizomida aksiyadorlik jamiyatini boshqarish ishlarida aksiyadorlarning ishtirok etishi cheklab qo'yilishi mumkin.

2-§. Xo'jalik jamiyatlari

a) Xo'jalik jamiyati tarkibidagi aksiyadorlik jamiyati.

Aksiyadorlik jamiyatini tashkil etish, uning huquqiy holati, aksiyadorlarning huquq va majburiyatlari, ularning huquq va manfaatlarini himoya qiluvchi huquqiy me'yorlar Fuqarolik kodeksi (64-modda), 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni va boshqa qonunchilik hujjatlari bilan belgilanadi.

Ustav fondi jamiyatning aksiyadorlarga nisbatan majburiyatlarini tasdiqlovchi muayyan miqdordagi aksiyalarga taqsimlangan xo'jalik yurituvchi subyekt aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. Aksiyadorlar o'zlariga tegishli aksiyalar qiymati doirasida jamiyatning majburiyatlari bilan bog'liq zararlar bo'yicha tavakkal qiladilar va javobgar bo'ladilar. Jamiyat yuridik shaxs hisoblanadi va o'zining mustaqil balansida hisobga olinadigan alohida mol-mulkiga ega bo'ladi. U o'z majburiyatlari bo'yicha o'ziga tegishli mol-mulk yuzasidan javob beradi.

Aksiyadorlik jamiyatining nizom jamg'armasi aksiyadorlar tomonidan aksiya uchun to'langan to'lovdan shakllantiriladi. Aksiya

haqini o'z vaqtida to'lamaslik nizomida ko'rsatilgan mablag'i mavjud bo'lmagan aksiyadorlik jamiyatining xo'jalik faoliyatini qiyinlashtirib qo'yishi mumkin. Aksiya puli aksiyadorlar tomonidan o'z vaqtida to'lanishi uchun qat'iy qoida o'rnatilgan, bu qoidaga ko'ra aksiyalar haqining hammasini to'lamagan aksiyadorlar jamiyat majburiyatlari yuzasidan o'zlariga tegishli aksiyalar qiymatining to'lanmagan qismi doirasida solidar javobgar bo'ladilar.

Aksiyadorlar jamiyatining huquqiy holati jamiyat mulki aksiyadorlarning umumiy mulki ekanligi haqida xulosa chiqarish uchun asos bo'ladi. Fuqarolik kodeksining 216-moddasiga ko'ra, mol-mulk mulkdorlardan har birining mulk huquqidagi ulushi aniqlab qo'yilgan (ulushli mulk) yoki bunday ulushlar aniqlab qo'yilmagan (birgalikdagi mulk) holda umumiy mulk bo'lishi mumkin.

Har bir aksiyador uning ulushini umumiy mulkdan ajratib bo'lmasligi sababli alohida holda jamiyat mulkiga nisbatan huquqqa ega bo'lmaydi, shuning uchun aksiyador faqat majburiyat huquqlariga ega bo'lganligi bois jamiyat tugatilayotgan vaqtda mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt sifatida chiqa olmaydi hamda o'z ulushini talab qila olmaydi. Lekin keyingi holatda aksiyador kreditorlar bilan hisob-kitob qilingandan keyin qolgan mulkdan o'z ulushini talab qilish huquqini yo'qotmaydi.

Fuqarolik kodeksining 58-moddasiga ko'ra faoliyatining asosiy maqsadi daromad olishdan iborat bo'lgan jamiyatlar xo'jalik jamiyatlari sifatida tan olinadi. Lekin shuni ham nazarda tutish kerakki, aksiyadorlik jamiyatining ishlab chiqarish yoki boshqa faoliyati, birinchi navbatda, jamiyat ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. Shunday ekan, daromad olish undan ham oliy maqsad – ehtiyojlarni qondirishga bo'ysungan. Ehtiyojlar qondirilmas ekan, daromad ham bo'lmaydi.

Aksiyadorlik ishining mohiyati olingan daromadni qayta investitsiya qilish orqali ishlab chiqarishning rivojlanishini tezlashtirish maqsadida, investorlar (aksiyadorlar)ning vositalarini jalb etishdan iborat. Shuning uchun aksiyadorlik jamiyati kapitalining o'sishi olingan daromadning qayta investitsiya qilingani va yig'ilganida ko'rinadi, degan formula aksiyadorlik jamiyatlarining asosiy maqsadlaridan birini nisbatan to'liq ifodalaydi. Bu maqsad bosh vazifa – jamiyatning muayyan turdagi mahsulot va xizmatga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga bo'ysundirilgan.

b) Ochiq va yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari.

Ochiq aksiyadorlik jamiyati o'zi chiqarayotgan aksiyalarga ochiq obuna o'tkazishga, aksiyadorlar esa o'zlariga tegishli aksiyalarini o'zga aksiyadorlarning roziligisiz boshqa shaxslarga berishi mumkin. Ochiq aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlarining soni chegaralanmaydi. Aksiyadorlik jamiyatining ochiqligi uning har yili yillik hisobot, buxgalterlik balansi, daromad va xarajatlar haqidagi ma'lumotlarni chop etishi kerakligida ko'rinadi.

Chop etish mahalliy va markaziy matbuotda amalga oshirilishi mumkin. Chop etish uchun qaysi nashrning tanlanishi aksiyadorlik jamiyati aksiyalarining tarqalgan hududiga ham bog'liq.

Yopiq aksiyadorlik jamiyatida aksiyalar faqat o'z muassislari yoki oldindan belgilangan doiradagi shaxslar orasida taqsimlanadi. Bunday jamiyatlarda aksiyadorlar soni qonun bilan cheklanadi. 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni bunday aksiyadorlarning soni ellik nafardan oshishi mumkin emasligini belgilaydi. Aks holda aksiyadorlik jamiyati bir yil ichida ochiq aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilishi yoki sud tartibida bekor qilinishi kerak. Bir yil ichida aksiyadorlar soni qonunda belgilangan miqdorga keltirilgan hollarda bu oqibatlar kelib chiqmaydi.

Yopiq aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlari ushbu jamiyatning boshqa aksiyadorlari sotayotgan aksiyalarni o'zga shaxsga taklif etilayotgan narxda sotib olishda imtiyozli huquqqa ega bo'ladilar. Bunday hollarda aksiyalar uchinchi shaxs bilan tuzilgan bitim asosidagi shartlar asosida sotib olinadi. Jamiyat nizomida ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari chop etadigan ma'lumotlarni chop etish hollari nazarda tutilishi mumkin.

Jamiyat nizomida, shuningdek, o'zining aksiyadorlari tomonidan sotiladigan aksiyalarni sotib olishda aksiyadorlar o'zlarining imtiyozli huquqlaridan foydalanmagan hollarda bunday huquqqa jamiyatning ega bo'lishi belgilanishi mumkin. Aksiyadorlar sotayotgan aksiyalarni sotib olishda imtiyozli huquqdan foydalanish tartibi, muddati jamiyat ustavida belgilab qo'yiladi. Imtiyozli huquqdan foydalanish muddati aksiyalar savdoga qo'yilgan paytdan boshlab 30 kundan kam va 60 kundan ko'p bo'lishi mumkin emas.

v) Aksiyadorlik jamiyatining filiallari va vakolatxonalari.

Aksiyadorlik jamiyatlari filiallar tashkil etishi hamda vakolatxonalar ochishi mumkin. Ular o'zlarini tashkil etgan jamiyat

tomonidan mol-mulk bilan ta'minlanadi va shu jamiyat tasdiqlagan nizomlar asosida ish ko'radi.

Filial yoki vakolatxonaning rahbari jamiyat tomonidan tayinlanadi va jamiyat bergan ishonchnoma asosida ish ko'radi. Filial hamda vakolatxona faoliyati uchun javobgarlik ular tuzgan jamiyat zimmasida bo'ladi.

Jamiyat ustavida uning filiallari hamda vakolatxonalari to'g'risida ma'lumotlar berilgan bo'lishi kerak. Jamiyatning filiallari hamda vakolatxonalariga doir ma'lumotlar o'zgarishi munosabati bilan uning ustaviga kiritilgan o'zgartishlar to'g'risidagi axborot yuridik shaxslarni davlat ro'yxatiga oluvchi organga ma'lumot tarzida taqdim etiladi. Jamiyat ustavidagi mazkur o'zgartishlar ma'lum qilingan paytdan boshlab uchinchi shaxslar uchun kuchga kiradi.

g) Sho'ba xo'jalik jamiyati.

Asosiy va sho'ba jamiyati o'rtasida iqtisodiy qaramlik darajasi muhim o'rin tutadi. Agar bir (asosiy) xo'jalik jamiyati yoki shirkati ikkinchi xo'jalik jamiyatining ustav fondida undan ustunlik mavqeyiga ega bo'lgan holda ishtirok etishi tufayli yoxud ular o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq yo bo'lmasa boshqacha tarzda ikkinchi xo'jalik jamiyati tomonidan qabul qilinadigan qarorlarni belgilab berish imkoniga ega bo'lsa, ushbu ikkinchi xo'jalik jamiyati sho'ba xo'jalik jamiyati hisoblanadi (FKning 67-moddasi 1-qismi).

Sho'ba xo'jalik jamiyati yuridik shaxs hisoblanadi. Asosiy jamiyat (shirkat) aybi bilan sho'ba xo'jalik jamiyati nochor (bankrot) bo'lib qolgan taqdirda, asosiy jamiyat (shirkat) uning qarzlari bo'yicha subsidiar javobgar bo'ladi. Sho'ba xo'jalik jamiyati o'zining asosiy jamiyati (shirkati)ning qarzlari bo'yicha javob bermaydi.

Asosiy jamiyatning aybi sho'ba xo'jalik jamiyatini uning faoliyatida qo'llab bo'lmaydigan harakatlarni sodir etishga majbur qilish shaklida ifodalanishi mumkin. Asosiy jamiyatning majburiy ko'rsatmalarini bajarish zararga olib kelsa, aksiyadorlar asosiy jamiyatdan ushbu zararlarni qoplashni talab qilish huquqiga ega. Sho'ba xo'jalik jamiyati bankrotlikka tushib qolishining oldini olish uchun zararlarni undirish talabini o'z vaqtida amalga oshirishi lozim.

Asosiy jamiyat majburiy ko'rsatmalarni berayotgan vaqtda ular sho'ba xo'jalik jamiyatini inqirozga olib kelishini bilgan holatdagina

sho'ba xo'jalik jamiyatiga zarar yetkazishda subsidiar javobgar bo'ladi.

d) Qaram xo'jalik jamiyati.

Xo'jalik jamiyatida ishtirok etuvchi boshqa jamiyat xo'jalik jamiyatiga qarashli ovoz beradigan aksiyalarning yigirma foizidan ko'prog'iga ega bo'lsa, bunday xo'jalik jamiyati qaram jamiyat deb hisoblanadi (FKning 68-moddasi 1-qismi). Xo'jalik jamiyatida ishtirok etuvchi boshqa jamiyat qaram jamiyat ustav fondining tegishli qismini qo'lga kiritib olganligi haqidagi ma'lumotlarni qonunda nazarda tutilgan tartibda darhol e'lon qilishi shart.

Xo'jalik jamiyatlari bir-birlarining ustav fondlarida o'zaro qatnashishining chegarasi va bunday jamiyatlardan biri boshqa jamiyat ishtirokchilari yoki aksiyadorlarining umumiy yig'ilishida foydalanishi mumkin bo'lgan ovozlar soni qonunda belgilab qo'yiladi.

Qaram jamiyatlar ustun jamiyat bilan bo'ladigan munosabatlarda ehtiyotkor bo'lishi lozim. Chunki ustun jamiyatda yigirma foiz ovoz beruvchi aksiyalarning mavjudligi unga aksiyadorlarning uchdan to'rt qism ovozini talab etadigan quyidagi masalalarni o'zi xohlaganicha hal etish imkoniyatini beradi:

- ustavga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish yoki ustavning yangi tahririni tasdiqlash;
- jamiyatni tugatish;
- e'lon qilingan aksiyalarning chegara miqdorini belgilash;
- yirik bitimlar tuzish.

Qonun aksiyadorlik jamiyatlariga bunday holatlarning oldini olishning quyidagi imkoniyatini yaratadi: jamiyat ustavida bir nafar aksiyadorga (yuridik yoki jismoniy shaxsga) tegishli bo'lishi mumkin bo'lgan aksiyalarning miqdori yoki qiymati, shuningdek, bir nafar aksiyador ega bo'la oladigan eng ko'p ovoz miqdori chegaralanishi mumkin.

Bir jamiyatning ikkinchisiga qaramligi darajasi xo'jalik munosabatlarining subyektivi sifatida qaram jamiyatining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Masalan, bunday jamiyat bilan yirik bitim tuzishda ushbu bitim qaram jamiyat tomonidan qay darajada qo'llab-quvvatlanishini baholash lozim bo'ladi.

Qaram jamiyat yuridik shaxs bo'lib, unga tegishli huquqlarga ega bo'ladi hamda o'z majburiyatlari bo'yicha mustaqil tarzda javobgar bo'ladi.

3-§. Xo'jalik shirkatlari

a) Xo'jalik jamiyatlari tizimida to'liq shirkat

Ishtirokchilari o'z o'rtalarida tuzilgan shartnomaga muvofiq shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan hamda uning majburiyatlari bo'yicha o'zlariga qarashli butun mol-mulk bilan javob beradigan shirkat to'liq shirkat hisoblanadi (FKning 60-moddasi 1-qismi).

Shirkat to'liq shirkat sifatida tan olinishi uchun uning tarkibida shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyatini yuritadigan kamida ikki nafar ishtirokchi bo'lishi kerak. To'liq shirkat a'zolarining shirkat majburiyatlari yuzasidan cheklanmagan tarzda solidar javobgar bo'lishi uning yana bir asosiy belgilaridan biridir. Yuqori darajadagi o'zaro ishonch, tadbirkorlik faoliyati sohasida tan olish kabilar to'liq shirkat ishtirokchilariga xos xususiyatlardan hisoblanadi. To'liq shirkatda har bir ishtirokchi shirkat ishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Jismoniy va yuridik shaxslar to'liq shirkat ishtirokchilari bo'lishi mumkin, lekin bir shaxs faqat bitta to'liq shirkatning ishtirokchisi bo'lishi mumkin. Xo'jalik jamiyati yoki boshqa shirkatga omonatga pul qo'ygan shaxs bir vaqtning o'zida to'liq shirkat ishtirokchisi bo'lishi mumkin.

To'liq shirkat yuridik shaxs bo'lib hisoblanadi. Bunday holda tijorat tashkiloti sifatida u firma nomiga ega bo'lishi kerak. Firma nomida shirkat faoliyatining xarakterini ko'rsatish talab etilmaydi, lekin unda tashkiliy-huquqiy shakli, ya'ni "to'liq shirkat" so'zi kiritilgan bo'lishi lozim. Bu shirkat bilan munosabatga kirishmoqchi bo'lgan shaxslar uchun muhimdir.

To'liq shirkat bunday turdagi xo'jalik shirkatlariga xos bo'lgan yagona ta'sis hujjati – ta'sis shartnomasi asosida tashkil etiladi va faoliyat yuritadi. Ta'sis shartnomasi to'liq shirkat tuzmoqchi bo'lgan shaxslarning o'zaro munosabatlari va ularning aniq shirkat xususiyatlari borasidagi erkini ifoda etish uchun zarur va yetarli shakl bo'lib hisoblanadi.

b) Kommandit xo'jalik shirkati.

Kommandit shirkat ham ishonchga asoslangan shirkat bo'lib hisoblanadi. Shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan hamda shirkatning majburiyatlari bo'yicha o'zlarining butun mol-mulkulari bilan javob beradigan ishtirokchilar (to'liq

shiriklar) bilan bir qatorda shirkat faoliyati bilan bog'liq zarar uchun o'zlari qo'shgan hissalar doirasida javobgar bo'ladigan hamda shirkat tomonidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda qatnashmaydigan bir yoki bir necha ishtirokchi (hissa qo'shuvchi, kommanditchi) mavjud bo'lsa, bunday shirkat kommandit shirkat hisoblanadi (FKning 61-moddasi).

Ko'rinib turganidek, kommandit shirkat (ishonchga asoslangan shirkat) shirkatda turli mavqega va shunga qarab turli huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan ikki toifadagi ishtirokchilardan tashkil topadi. Kommandit shirkat faoliyati uning to'liq ishtirokchilari tomonidan belgilanadi. Ularning maqomi to'liq shirkat ishtirokchilarining maqomi bilan bir xil. Shirkatning tadbirkorlik faoliyatida ishtirok etuvchi ikkinchi toifa hissa qo'shuvchilar bo'lib, ular o'zlari kiritgan summa miqdori doirasidagina tavakkal qiladilar. Shunday qilib, kommandit shirkat faoliyatida hissa qo'shuvchilarning ishtiroki ushbu faoliyatni moliyaviy ta'minlash uchun vosita va mablag'ni berish bilan chegaralanadi.

Kommandit shirkatning huquqiy holati tashkilot xarakteri haqida ma'lumotni o'zida aks ettirgan uning firma nomi bilan aniqlanadi. Firma nomiga hissa qo'shuvchining ismi faqat uning roziligi bilan kiritilishi mumkin. Aks holda hissa qo'shuvchiga to'liq sherikning majburiyat va mas'uliyatlarini yuklash uchinchi shaxslar uchun ijobiy huquqiy oqibatlar keltirib chiqarmaydi va bu holat sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

To'liq sheriklar tomonidan imzolanadigan ta'sis shartnomasi kommandit shirkatning paydo bo'lishi va faoliyat yuritishining asosi bo'lib hisoblanadi. Hissa qo'shuvchilarga ta'sis shartnomasini ishlab chiqish va muhokama qilish jarayonida ishtirok etish ta'qiqlanmaydi. Hissa qo'shuvchilarning shirkat hujjatlarini muhokama qilishda ishtirok etish huquqi ta'sis shartnomasida nazarda tutilishi mumkin. Ta'sis shartnomasida, shuningdek, hissa qo'shuvchilar tomonidan kiritiladigan hissaning umumiy miqdori ko'rsatilishi kerak. Kiritiladigan hissalar teng bo'lmashligi ham mumkin, lekin ta'sis shartnomasida ularni teng miqdorda kiritish belgilangan bo'lishi mumkin. Ta'sis shartnomasida qonun talablariga zid bo'lmagan boshqa shartlar ham nazarda tutilishi mumkin.

4-§. Korporativ huquq obyektlari. Ularning umumiy tavsifi

Korporativ huquqning asosiy obyekti bo‘lib tadbirkorlik hisoblanadi. Tashabbuskorlik va tavakkalchilikka asoslangan holda daromad (foyda) olishga qaratilgan faoliyat sifatida tadbirkorlik dastlab xususiy mulk shaklida vujudga keldi. Xususiy mulk, bozor munosabatlari, tadbirkorlik – bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy hodisadir. Xususiy mulk negizida paydo bo‘lgan bozor munosabatlari tadbirkorlik vositasida amal qiladi. Xususiy mulk negizida bozor munosabatlarining amalga oshirilishi, tadbirkorlikning rivojlanishi iqtisodiy munosabatlar tizimiga boshqaruvning demokratik shakl va usullarini kiritishni taqozo etadi. Bozor munosabatlari faqat xususiy mulk subyektiga xos bo‘lgan erkin, tashabbuskor tadbirkorlik faoliyatini talab etadi. Xususiy mulk nafaqat iqtisodiy erkinlikning, shaxs erkinligining ham asosi bo‘lib hisoblanadi. Xususiy mulk va unga asoslangan shaxs erkinligi ijtimoiy hayotning turli sohalarida, shu jumladan, tadbirkorlik sohasida ham ijodiy va tashabbuskor faoliyatni amalga oshirish uchun zarur sharoit yaratadi.

Tadbirkorlik resurslardan oqilona foydalanishning yangi sohalarini qidirish va ularni foydali joylashtirish, ishlab chiqarishning yangi kombinatsiyalarini amalga oshirish, yangi bozorlar sari qadam qo‘yish, yangi mahsulotlar yaratishdir. U iqtisodiy hayot va ishlab chiqarish texnologiyalari, turli xildagi xizmat ko‘rsatishning u yoki bu sohasida muvaffaqiyatga erishish asosida ehtiyojlarni nisbatan to‘liq qondirish orqali daromad olishga yo‘naltirilgan. Oldindan ko‘ra bilish, asosli tavakkalchilik va strategik boshqaruv tadbirkorlikning ajralmas qismlari bo‘lib hisoblanadi. Shuning yordamida tadbirkorlik iqtisodni rivojlantirish va mustahkamlashning faol omiliga aylanadi¹⁸.

Tadbirkorlik bilan shug‘ullanayotgan korxonaning asosiy maqsadi texnologik va tashkiliy xarakterdagi faoliyat sohasida rivojlanishga bo‘lgan uzluksiz intilish natijasida erishiladigan daromad imkoniyatlarini oshirish bo‘lib hisoblanadi. Bunga daromad olish ehtimolini baholash va boshqaruv sifatini oshirish, ijod va tashabbusni rag‘batlantirish, oqilona tavakkalchilik harakatlariga yo‘l qo‘yish, yaratuvchilik tavakkalchiligiga tayyor

¹⁸ Круглова Н.Ю. Коммерческое право: Учебник. –М.: 2000. 59 б.

turish, korxonaning muammolarini inobatga olgan holda moslashuvchan tashkiliy tuzilma tashkil etish kabilar orqali erishiladi.

Tadbirkorlik faoliyati bilan yuridik shaxslar hamda yuridik shaxs tashkil etmagan holda fuqarolar shug'ullanishlari mumkin. O'z faoliyatlarini muvofiqlashtirish hamda tadbirkorlarning (yuridik shaxslar) manfaatlarini ifodalash va himoya qilish maqsadida assotsiatsiya, ittifoq shakllaridagi birlashmalar tashkil etilishi mumkin. Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolar birgalikda faoliyat olib borishlari uchun xo'jalik birlashmalari va shirkatlarini tashkil etishlari mumkin.

Yuridik shaxs hisoblangan tadbirkorlar assotsiatsiyalari (ittifoqlari) konsern, korporatsiya va xo'jalik birlashmalarining boshqa shakllari sifatida qayta tashkil etilishi mumkin. Ishtirokchilar qaroriga ko'ra, assotsiatsiya zimmasiga tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish yuklanganda bunday qayta tashkil etish muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Korporatsiyalar yuridik shaxs sifatida tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadi. Yuridik shaxsning asosiy belgilari FKning 39-moddasida belgilangan. Unga asosan u o'z mulkida, xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulkka ega bo'lishi hamda o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob berishi, o'z nomidan mulkiy yoki shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'la olishi va ularni amalga oshira olishi, majburiyatlarni bajara olishi, sudda da'vogar va javobgar bo'la olishi lozim.

Yuridik shaxsning alohida mol-mulki unga mulk huquqi (FKning 208-moddasi), xo'jalik yuritish (FKning 176-moddasi) yoki operativ boshqarish (FKning 178-moddasi) huquqi asosida tegishli bo'lishi mumkin.

Shundan kelib chiqib, yuridik shaxs o'z majburiyatlari bo'yicha o'zining alohida mol-mulki bilan ushbu mol-mulkka nisbatan qanday huquq, ya'ni mulk huquqi, xo'jalik yuritish huquqi, operativ boshqarish huquqi asosida boshqarishidan qat'i nazar javob beradi. Tijorat tashkiloti sifatida korporatsiyaning mol-mulki ko'p hollarda unga tegishli alohida mulk sifatida qaralmaydi. Shuning uchun korporativ tashkilot o'zining majburiyatlari bo'yicha faqat bu mulk bilan javob bermaydi. Amaliyotda umuman boshqacha, mulk undiruvni qaratish obyekti hisoblanadi. Odatda bu tashkilotga

majburiyat huquqi asosida tegishli bo'lgan bank hisob varaqlaridagi vositalari bo'ladi.

Korporatsiyalarning tijoratchi tashkilot hisoblanishi va tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi tufayli ular faoliyatiga quyidagi asosiy belgilar xos bo'ladi: 1) mulkiy munosabatlarda daromad olishga yo'naltirilganlik; 2) bunday faoliyat muntazam ravishda, ya'ni doimiy asosda amalga oshirilishi kerak; 3) bu faoliyat belgilangan tartibda tadbirkor sifatida ro'yxatdan o'tgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshirilishi mumkin.

Korporativ tashkilotning tadbirkorlik faoliyati har doim tijorat xarakteriga ega bo'ladi. Bunday faoliyat odatda tijorat tashkiloti va mahsulot sotish yoki xizmat ko'rsatish bo'yicha uning majburiyatlarini o'rnatadigan shaxs o'rtasida tuziladigan ommaviy shartnoma asosida amalga oshiriladi (FKning 358-moddasi) bunday shartnoma quyidagi belgilarga ega bo'ladi: 1) u faqat tijorat tashkiloti, ya'ni tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi tashkilot bilangina tuzilishi mumkin; 2) bunday shartnoma bo'yicha faoliyat o'z xarakteriga ko'ra ommaviy bo'lishi kerak, ya'ni kommersant shartnoma tuzish taklifi bilan shartnoma tuzish istagini bildirgan har bir shaxsga murojaat etishi kerak.

Ommaviy shartnoma bo'yicha tijorat tashkilotiga quyidagi majburiyatlar yuklanadi: 1) umumiy qoidaga ko'ra u shartnoma tuzayotgan vaqtda bir shaxsning oldida boshqasiga afzalliklar berishga haqli emas; 2) mahsulot narxi va ommaviy shartnomaning boshqa shartlari barcha uchun bir xil bo'lishi kerak; 3) iste'molchini mahsulot yoki xizmat bilan ta'minlash imkoniyati bo'lganda tashkilot shartnoma tuzishni rad etishga haqli emas; 4) shartnoma tuzish asossiz ravishda rad etilgan hollarda FKning 377-moddasi 6-qismida nazarda tutilgan qoida qo'llaniladi. Unga asosan shartnoma sud tartibida tuzilishi yoki shartnoma tuzishni asossiz ravishda rad etish natijasida yetkazilgan zarar qoplanishi mumkin.

Korporativ tashkilot tomonidan samarali tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun oldindan ko'ra bilish, tadqiqot va ijod muhim hisoblanadi. Ushbu usullar uzoq muddatli muhim oqibatlariga ega bo'lgan va tadbirkorlik faoliyatining hayotiyliigi va daromadlilikini mustahkamlaydigan qarorlar qabul qilish va amalga oshirishning o'ziga xos modellarini qo'llashni talab etadi.

Strategik rejalashtirish, raqobatda strategik pozitsiyani tanlash, aniq va maqsadli belgilangan strategik vazifalarni belgilash orqali

hamda tadbirkorlik korporativ tashkiloti tuzilmasi vakolatlari doirasida namunali boshqarish qarorlar qabul qilishning nisbatan o'ziga xos modeli hisoblanadi. Raqobatda korporativ tashkilotning strategik pozitsiyani tanlash modeli daromadni qisqa fursatda va uzoq muddatga ko'paytirish uchun asosiy model bo'lib hisoblanadi. Strategik pozitsiyaning to'g'ri tanlanishi bozor iqtisodiyoti sharoitida korporativ tashkilotning muvaffaqiyati va rivojlanishining asosiy sharti bo'lib hisoblanadi.

5-§. Tadbirkorlik faoliyati turlari korporativ huquq obykti sifatida

Tadbirkorlik faoliyati umumiy vazifa – ishlab chiqarish, savdo va aholiga xizmat ko'rsatishni rivojlantirish, jamiyat a'zolari ehtiyojlarining qondirilishiga erishishga yo'naltirilgan tegishli faoliyatlar yig'indisidan tashkil topadi. Ishlab chiqarish faoliyati sanoat sohasida texnika, uskuna tayyorlash, qurilish sohasida bino va inshootlar qurish, qishloq xo'jaligi sohasida mahsulotlarni yetishtirish va ishlab chiqarish kabilarga yo'naltirilgan bo'lishi mumkin. Savdo sohasidagi faoliyat mahsulotlarni ulgurji va chakana shakllarda sotish orqali amalga oshirilishi mumkin. Xizmat ko'rsatish faoliyati keng soha bo'lib, o'z ichiga turli xildagi transport vositalarida yo'lovchi, yuk va bagaj tashish, aholiga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish kabilarni qamrab oladi. Tadbirkorlik faoliyati turlariga, shuningdek, moliya, hisob-kredit operatsiyalari o'tkazish, fuqarolar shaxsi, mulkini hamda tashkilotlarni sug'urta qilish kabilar ham kiradi. Tadbirkorlik faoliyati turli ko'rinisdagi – iqtisodiy, texnik, moliyaviy, ilmiy, huquqiy kabi maslahatlar berish shaklida ham amalga oshirilishi mumkin.

Sanab o'tilgan tadbirkorlik faoliyati turlari butunning bir qismi sifatida bir-birini to'ldiradi va bir-biridan kelib chiqadi. Ma'lumki, ishlab chiqaruvchilar xomashyo olish va o'z mahsulotlarini sotish uchun vositachi xizmatiga muhtoj bo'lishadi, xizmat ko'rsatuvchi firmalar esa yordamchi ishlab chiqarish va mahsulotni sotish maqsadida tashkil etiladi. Ayniqsa atelyelar, tuzatish ustaxonalari, sog'liqni saqlash muassasalari, xususiy maktablar, mehmonxonalar kabi madaniy-maishiy xizmat sohasi jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda.

Tadbirkorlik faoliyatining u yoki bu turi bu oziq-ovqat, uy-joy, texnika, ilmiy va tajribaga asoslangan bilimlarni, informatsion va boshqa xizmatlarni, bir soʻz bilan aytganda, moddiy va maʼnaviy ishlab chiqarishda yaratiladigan, isteʼmol xususiyatlariga ega boʻlgan va insonlarning turli ehtiyojlarini qondira oladigan barcha mahsulotlarni yaratish va ishlab chiqarish hamda ularni realizatsiya qilishning iqtisodiy jarayonidir.

Tadbirkorlik faoliyatining alohida turlari qonunchilikka asosan litsensiziyalanadi. 2003-yil 25-mayda qabul qilingan "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari toʻgʻrisida"gi Oʻzbekiston Respublikasi qonunining 13-moddasiga asosan, tadbirkorlik faoliyatining alohida turlarini litsensiyalash tartibi qonunda koʻrsatilgan hollardan tashqari Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

2000-yil 25-mayda qabul qilingan "Faoliyatning ayrim turlarini litsensiyalash toʻgʻrisida"gi Oʻzbekiston Respublikasi qonunining 5-moddasiga asosan, Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakolatlari jumlasiga quyidagilar kiradi:

- litsensiyalovchi organlarni va faoliyatning ayrim turlarini litsensiyalash tartibini belgilash, qonunda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;

- Oʻzbekiston Respublikasi hududida litsensiyalar reyestrini yuritish tartibini belgilash;

- faoliyatning ayrim turlarini litsensiyalash sohasidagi qonun hujjatlariga litsensiyalovchi organlarning rioya etishlarini nazorat qilish;

- litsensiyalashning ayrim turlarini amalga oshirish.

Litsenziya talab qilinadigan faoliyat turlari Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qaroriga asosan belgilanadi. "Korxonalar (tashkilotlar) faqat maxsus ruxsatnoma (litsenziya) asosida shugʻullanishi mumkin boʻlgan faoliyat turlari toʻgʻrisida"gi Qaror dastlab 1992-yil 14-yanvarda qabul qilingan edi. Keyinchalik bu qarorga tegishli oʻzgartirish va qoʻshimchalar kiritildi. Litsensiyalanishi lozim boʻlgan faoliyat turlari roʻyxati belgilangan amaldagi Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarori 2001-yil 12-mayda qabul qilingan.

Amaldagi roʻyxat tadbirkorlar litsenziya asosida shugʻullanishi mumkin boʻlgan faoliyat turlarining qanchalik keng va turli-tumanligini koʻrsatdi. Qurol va oʻq-dorilarni ishlab chiqarish,

tuzatish, qayta ishlash va sotish bilan bir qatorda, bu ro'yxatga ov va sport o'q otar qurollarini ishlab chiqarish, tuzatish va realizatsiya qilish; ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini amalga oshirish; magistral gaz, neft quvurlarini loyihalashtirish, qurish, tuzatish; bank, veterinariya, tibbiyot, sug'urta, auditorlik, advokatlik, notarial, noshirlik, birja, turistik va boshqa faoliyat turlari kiritilgan. Ro'yxatda, shuningdek, mahalliy va xalqaro yo'nalishlari, shuningdek, mahalliy va xalqaro havo yo'nalishlari bo'yicha temir yo'l, avtomobil va suv transportida yo'lovchi va yuklarni tashish; telekommunikatsiyalari, mobil radiotelefon aloqasi tarmoqlarining xalqaro tarmoqlarini loyihalashtirish, qurish, ulardan foydalanish va ularga xizmat ko'rsatish; neft, gaz hamda gaz kondensatini qazib chiqarish, qayta ishlash va realizatsiya qilish; nodavlat ta'lim muassasalarining faoliyati; badiiy va xronikal-hujjatli, ilmiy-ommabop, tasviriy, multiplikatsion kinovideofilmlar hamda dasturlar ishlab chiqarish kabi bir qator faoliyat turlari nazarda tutilgan.

Tadbirkorlik faoliyatining turli ko'rinishlari umumsanoat va xalq iste'moli mollarni ishlab chiqarish, sotish va sotib olish bilan bog'liq. Mahsulotlar rejalashtirish vaqtida bo'lganidek, ishlab chiqaruvchi, yetkazib beruvchi va iste'molchigacha tasdiqlash, taqsimlash orqali yetkazib berilmaydi. Bozor munosabatlari sharoitida mahsulot ishlab chiqarish va realizatsiya qilish munosabatlari tadbirkorlar tomonidan tuziladigan tegishli shartnomalarni tuzish orqali amalga oshiriladi. Hatto aholining ijtimoiy ehtiyojlari uchun muhim bo'lgan davlatning oziq-ovqat, yoqilg'i-energetika va xom ashyolarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish maqsadida buyurtmachi va yetkazib beruvchilar bilan davlat shartnomasi tuziladi. Davlat shartnomasi ijro etilganidan keyin korxonalar (fermer xo'jaliklari) tasarrufida qolgan mahsulotlarni realizatsiya qilish mol-xom ashyo birjalari ishtirokida ulgurji savdo yarmarkalarini tashkil etish orqali amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasining korxonalar, tashkilot va firmalari mahsulotlarni import va eksport qilish yuzasidan xorijiy sheriklar bilan samarali faoliyat yuritmoqdalar. Mol-xom ashyo birjalari ishtirokida ulgurji savdo yarmarkalarini tashkil etish va o'tkazish orqali mahsulotlarni O'zbekiston Respublikasidan chetga chiqarishda, tasdiqlovchi hujjatlarga ega bo'lgan holda bunday faoliyat litsenziyalanmaydi va bunday mahsulotlardan bojxona

bojlari olinmaydi. O‘zbekiston Respublikasiga olib kirilayotgan mahsulotlarning ayrim turlariga bojxona bojlarining o‘rnatilishi O‘zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan belgilangan muddatlarda amalga oshiriladi. Shu bilan birga, zarur hollarda O‘zbekiston Respublikasi Hukumati vaqtincha O‘zbekiston Respublikasiga olib kirilishi va undan olib chiqilishi mumkin bo‘lmagan mahsulotlarning ro‘yxatini belgilashi mumkin.

Respublikada tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish, eksport-import operatsiyalarini amalga oshirish mexanizmini soddalashtirish, chet el investitsiyalari kirib kelishi va oziq-ovqat mahsulotlarini import qilishda raqobat muhiti shakllantirilishini rag‘batlantirish borasida qizg‘in jarayon ketmoqda. Tashqi savdo tarifli va tarifsiz tartibga solish orqali amalga oshiriladi, buning ustiga kvotalanadigan va litsenziyalanadigan mahsulotlar ro‘yxatini ma‘lum darajada qisqartirish nazarda tutilgan. Davlat ehtiyojlari uchun oziq-ovqat mahsulotlarini import qilish tender asosida nodavlat mulk shakliga asoslangan holda tashkil etilgan tashqi iqtisodiy firmalar tomonidan amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan yuridik shaxs tashkil etmagan holda yakka tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi fuqarolarning qonunda belgilangan ba‘zi alohida faoliyat turlari bilan shug‘ullanishi ta‘qiq qo‘yilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tuzilgan davlat unitar korxonalar va muassasalari, basharti ularni tashkil etish to‘g‘risidagi hujjatlarda faoliyatning mazkur turini amalga oshirish nazarda tutilgan bo‘lsa, faoliyatning litsenziyalanadigan turini tegishli litsenziyani olmasdan amalga oshirishga haqlidir. Mazkur qoida ko‘rsatilgan korxonalar va muassasalarni litsenziya talablari va shartlarini, shuningdek, faoliyatning litsenziyalanadigan turlarini amalga oshirish bilan bog‘liq, qonun hujjatlariga muvofiq qo‘yiladigan boshqa talablarni bajarishdan ozod etmaydi.

Bugun O‘zbekiston Respublikasi korporatsiyalari tomonidan amalga oshirilayotgan tadbirkorlik faoliyati jamiyatning farovonligini, ishsizlik muammosini hal etishda yangi usullarning yaratilishini ta‘minlaydi. Bugun aynan tadbirkorlik o‘zining to‘layotgan soliqlari bilan davlatni ta‘minlamoqda. Korporatsiya daromadining soliq ko‘rinishida umumiy manfaatlarga tushishi hisobidan fan, ta‘lim, madaniyat, sog‘liqni saqlash kabi sohalar rivojlanadi.

6-§. Tadbirkorlik faoliyatini yuritish uchun litsenziya tushunchasi, turlari va harakati

Litsenziya tushunchasi va turlari haqida bilimlarga ega bo'lish nafaqat korporativ huquqni o'rganuvchilar, balki tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxslar uchun ham muhimdir.

a) Litsenziya tushunchasi:

Litsenziya – litsenziyalovchi organ tomonidan yuridik yoki jismoniy shaxsga berilgan, litsenziya talablari va shartlariga so'zsiz rioya etilgani holda faoliyatning litsenziyalanayotgan turini amalga oshirish uchun ruxsatnoma (huquq);

faoliyatning litsenziyalanayotgan turi – O'zbekiston Respublikasi hududida amalga oshirilishi uchun litsenziya olish talab qilinadigan faoliyat turi;

litsenziyalash – litsenziya berish to'g'risidagi arizani topshirish va ko'rib chiqish, litsenziyani qayta rasmiylashtirish, litsenziyaning amal qilishini to'xtatib turish, tugatish va bekor qilish jarayoni bilan bog'liq tadbirlar kompleksi;

litsenziya talablari va shartlari – faoliyatning litsenziyalanayotgan turini amalga oshirayotganda litsenziat tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan, qonun hujjatlarida belgilangan talablar va shartlarning majmui;

litsenziyalovchi organlar – qonun hujjatlariga muvofiq litsenziyalashni amalga oshiruvchi maxsus vakolatli organlar; 1994-yil 21-yanvarda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoniga asosan bunday organlar qatoriga quyidagilar kiradi:

1. Vazirlar Mahkamasi;
2. Adliya vazirligi;
3. Moliya vazirligi;
4. Markaziy bank;
5. Ichki ishlar vazirligi;
6. Sog'liqni saqlash vazirligi;
7. Xalq ta'limi vazirligi.

litsenziya da'vogari – litsenziyalovchi organga faoliyatning litsenziyalanadigan turini amalga oshirish uchun litsenziya berish to'g'risidagi ariza bilan murojaat etgan yuridik yoki jismoniy shaxs;

litsenziat – faoliyatning litsenziyalanadigan turini amalga oshirish litsenziyasi bo'lgan yuridik yoki jismoniy shaxs;

litsenziya shartnomasi – faoliyatning litsenziyalanadigan turini amalga oshirish uchun litsenziyatning litsenziya olishi va undan foydalanishi borasidagi litsenziyalovchi organ bilan litsenziya da’vogari o’rtasidagi munosabatlarni tartibga solib turadigan va ular o’rtasida tuziladigan shartnoma;

litsenziyalar reyestri – berilgan, to’xtatib turilgan, qayta tiklangan, qayta rasmiylashtirilgan, bekor qilingan litsenziyalar, shuningdek, amal qilishi tugatilgan litsenziyalar to’g’risidagi ma’lumotlarni o’z ichiga olgan litsenziyalovchi organlarning ma’lumotlar bazalari majmui.

b) Litsenziyalar namunaviy (oddiy) va yakka tartibdagi bo’lishi mumkin.

Namunaviy (oddiy) litsenziyalar jumlasiga cheklanmagan doiradagi yuridik va jismoniy shaxslarga beriladigan litsenziyalar kiradi, agar ushbu shaxslar tegishli faoliyat turini amalga oshirishga nisbatan qo’yiladigan yagona shartlar va talablarga javob bersalar.

Yakka tartibdagi litsenziyalar jumlasiga yuridik va jismoniy shaxslarga alohida talablar va shartlar asosida beriladigan, litsenziyatlarga faoliyatning mazkur turini amalga oshirishda mutlaq huquqlar beruvchi, miqdoriy cheklangan litsenziyalar kiradi. Yakka tartibdagi litsenziyalar amal qilish hududi, faoliyat obyekti yoki O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilaydigan boshqa asoslarga ko’ra miqdoriy cheklanadi.

Yakka tartibdagi litsenziyalarni berish, qoida tariqasida, tanlov (tender) asosida amalga oshiriladi. Yakka tartibdagi litsenziyalarni berish tartibi va shartlari, shu jumladan, tanlovlarni (tenderlarni) o’tkazish shartlari O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

v) Litsenziya har bir litsenziyalanadigan faoliyat turi uchun alohida beriladi.

Litsenziya da’vogarining arizasiga muvofiq litsenziya litsenziyalanayotgan faoliyat turining bir qismiga (qismlariga) berilishi mumkin.

Amalga oshirilishi uchun litsenziya olingan faoliyat turi faqat litsenziyani olgan yuridik yoki jismoniy shaxs tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Litsenziyalarni yoki ularga doir huquqlarni boshqa shaxslarga berish ta’qiqlanadi.

Amalga oshirilishi uchun litsenziya berilgan faoliyat, agar litsenziya talablari va shartlarida boshqacha qoida nazarda

tutilmagan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasining butun hududida amalga oshirilishi mumkin.

g) Litsenziyaning amal qilish muddati, qoida tariqasida, cheklanmaydi.

Litsenziya – litsenziya da'vogarining arizasida ko'rsatilgan muddatga beriladi. Qonun hujjatlari bilan litsenziyaning cheklangan amal qilish muddati belgilanishi mumkin, lekin bu muddat besh yildan kam bo'lmasligi lozim. Litsenziya faqat litsenziya da'vogarining arizasiga ko'ra besh yildan kam muddatga berilishi mumkin.

Faoliyatning ayrim turini amalga oshirishga doir davlat monopoliyasi joriy etilgan hollarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan litsenziyaning amal qilish muddati besh yildan kamroq etib belgilanishi mumkin.

Litsenziyaning amal qilish muddati tugagach, u litsenziyaning arizasiga binoan uzaytirilishi mumkin. Litsenziyaning amal qilish muddatini uzaytirish to'g'risidagi ariza litsenziyalovchi organga litsenziyaning amal qilish muddati tugashidan kamida ikki oy oldin berilishi lozim. Litsenziyaning amal qilish muddatini uzaytirish litsenziyani beruvchi uchun nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi.

Ko'rinib turganidek, har bir litsenziya muayyan tadbirkorlik faoliyatini yuritish uchun mo'ljallangan. Har bir litsenziyaning mazmuni u yoki bu faoliyat turidan kelib chiqib belgilanadi. Litsenziyada nazarda tutilgan talab va shartlar litsenziyat, ya'ni o'z faoliyatini amalga oshirayotgan tadbirkor uchun majburiy hisoblanadi.

Tadbirkorlik faoliyatini litsenziyalash borasidagi qonun talablarining buzilishi javobgarlikka tortishgacha bo'lgan salbiy oqibatlariga olib keladi.

Nazorat uchun savollar

1. "Korporativ huquq subyekti"ning ta'rifini bering.
2. Korporativ huquq subyektlari doirasiga kimlar kiradi?
3. Xo'jalik jamiyatlarini korporativ huquq subyekti sifatida tavsiflang.
4. AJning filial va vakolatxonalarini korporativ huquq subyekti sifatida o'zida nimani ifoda etadi?

5. Xo'jalik shirkati nima?
6. Kommandit shirkatni tavsiflang.
7. Korporativ huquq obyektining ta'rifini bering.
8. Mazkur obyektlarning tasniflanishini ayting.
9. Tadbirkorlikning qaysi turlari ushbu obyektlarga tegishli?
10. Tadbirkorlik faoliyati borasidagi litsenziyalar haqida nimalarni bilasiz?

V BOB

KORPORATSIYALARNI TA'SIS ETISH VA RO'YXATDAN O'TKAZISH

1-§. Korporatsiyalarni ta'sis etish: ishtirokchilar va ta'sischilar, ta'sis hujjatlari

"Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuniga asosan, aksiyadorlik jamiyatlarini ta'sis etish va qayta tashkil etish usullari orqali shakllantiriladi. Ushbu bobda aksiyadorlik jamiyatlarini ta'sis etish haqida so'z boradi.

Aksiyadorlik jamiyati ochiq va yopiq turda tashkil etilishi mumkin. Qatnashchilari o'zlariga tegishli aksiyalarini o'zga aksiyadorlarning roziligisiz boshqa shaxslarga berishi mumkin bo'lgan aksiyadorlik jamiyati ochiq aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. Aksiyalari faqat o'z muassislari yoki oldindan belgilangan doiradagi shaxslar orasida taqsimlanadigan aksiyadorlik jamiyati yopiq aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. Ochiq aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlarining eng kam soni chegaralanmagan, yopiq aksiyadorlik jamiyatlari aksiyadorlarining soni esa kamida uch nafar qilib belgilangan. Agar jamiyat a'zolarining soni qonunda belgilangan miqdorgacha kamaytirilmagan bo'lsa, jamiyatning har bir ta'sischisi aksiyador bo'lishi kerak.

Ochiq aksiyadorlik jamiyati o'zi chiqarayotgan aksiyalarga ochiq obuna o'tkazishga va qonun hujjatlarining talablarini hisobga olgan holda ularni erkin sotishga haqlidir. Bunda uning aksiyadorlari soni cheklanmagan bo'lishi mumkin.

Bunday jamiyat o'zi chiqarayotgan aksiyalarga ochiq obuna o'tkazishga yoxud ularni cheklanmagan doiradagi shaxslarga sotib olish uchun boshqacha tarzda taklif etishga haqli emas. Yopiq aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlarining soni ellik nafardan ziyod bo'lishi mumkin emas. Belgilangan chegaradan ortib ketgan taqdirda u yopiq aksiyadorlik jamiyatlari uchun miqdori aksiyadorlarning chegaralangan limitidan ortib ketgan shaxslar aksiyadorlar reyestrída ro'yxatga olingan kundan e'tiboran olti oy ichida ochiq aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilishi, ushbu muddat tugagach, sud tartibida tugatilishi lozim.

Jamiyatni ta'sis etish orqali tuzish yuridik yoki jismoniy shaxs

bo'lgan va uni tuzish haqidagi ta'sis shartnomasini imzolagan ta'sischi qaroriga asosan amalga oshiriladi. Aksiyadorlik jamiyatini tuzuvchi yuridik shaxs sifatida har qanday boshqa aksiyadorlik jamiyati ta'sischi bo'lishi mumkin. Yangi jamiyatni tashkil etish to'g'risidagi qarorni tegishli jamiyatning kuzatuv kengashi qabul qiladi. Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi faqat jamiyatning xolding kompaniyalari, moliya-sanoat guruhlarini va boshqa tijorat tashkilotlari birlashmalarida ishtiroki masalasini ko'rib chiqadi. Bunday qarorlar aksiyadorlar umumiy yig'ilishining bayonnomasida nazarda tutilgan bo'lishi lozim.

Jamiyatni ta'sis etish to'g'risidagi qaror ta'sis yig'ilishi tomonidan qabul qilinadi. Jamiyat bir shaxs tomonidan tashkil etiladigan hollarda, uni ta'sis etish to'g'risidagi qaror ushbu shaxs tomonidan yakka holda qabul qilinadi. Ta'sis yig'ilishi quyidagi uchta asosiy masalani hal etishi lozim: jamiyatni tashkil etish, uning nizomini tasdiqlash, jamiyatni boshqarish organlarini saylash. Bunda qaror aynan ko'rsatilgan ketma-ketlikda qabul qilinishi kerak. Ovoz berish natijalari ta'sis yig'ilish bayonnomasida qayd etilishi lozim.

Ta'sischi bir nechta bo'lgan hollarda ular o'rtasida jamiyatni tashkil etish yuzasidan hamkorlikdagi faoliyatni ta'minlashga qaratilgan ta'sis shartnomasi tuziladi. Bunday hollarda jamiyatni tashkil etish, ular tomonidan birgalikdagi harakatlarni amalga oshirish tartibi, jamiyat ustav fondining miqdori, ta'sischi o'rtasida taqsimlanadigan aksiyalarning turlari va shakllari, jamiyatni tashkil etish bo'yicha ta'sischilarning huquq va majburiyatlari kabi masalalar kelishib olinadi.

Zarur bo'lgan hollarda ta'sischi shartnomada qonunga zid bo'lmagan har qanday qoidalarni kiritishlari mumkin. Hamkorlikdagi faoliyat tartibi haqidagi shartlar ta'sischi o'rtasida vazifalarni taqsimlash, masalan, ularning biriga jamiyat uchun bino qidirish topshirilsa, boshqasiga davlat organlarida tegishli hujjatlarni rasmiylashtirish, yana biriga esa mulkiy badal va aksiya to'lovlarini xolis ekspertiza qilish kabi masalalar topshirilishi mumkin. Ta'sischi o'rtasida ular o'z zimmasiga olgan vazifalarni bajarmagan hollarda mulkiy jazolarning qo'llanilishi nazarda tutilishi mumkin bo'lgan shartnoma tuzilishiga yo'l qo'yiladi.

Aksiyadorlik jamiyatini tashkil etish vaqtida muassislar jamiyatni tashkil etish bilan bog'liq bitimlar tuzadilar va boshqa majburiyatlarga kirishadilar. Bunda ular o'z nomlaridan harakat qiladilar, chunki ro'yxatdan o'tmagunga qadar aksiyadorlik jamiyati

subyekt sifatida mavjud bo'lmaydi. Bunday majburiyatlar bo'yicha muassislar solidar tarzda javobgar bo'ladilar.

Aksiyadorlik jamiyati bir shaxs tomonidan qaror chiqarish orqali ta'sis etiladigan hollarda bir necha ta'sischilar tomonidan tuziladigan aksionerlik jamiyatiga o'xshab deyarli bir xil mazmun kasb etishi kerak. Bunday hollarda yakka tartibda qabul qilingan hujjat – "qaror" ta'sischining ochiq jamiyat tuzish va uning nizomini tasdiqlash haqidagi erkini ifoda etadi.

Jamiyatni ta'sis etish, uning nizomi, qimmatli qog'ozlarning qiymati hamda pul bahosiga ega bo'lgan aksiyador tomonidan jamiyat aksiyasini sotib olish natijasida kelib chiqadigan boshqa mulkiy huquqlarni tasdiqlash kabi muhim masalalar yuzasidan qarorlar ta'sischilar tomonidan yakdillik bilan qabul qilinadi. Bunday holda, hech bo'lmasa bir nafar ta'sischining noroziligi qarorni qabul qilib bo'lmaslik holatini keltirib chiqaradi.

Jamiyat ishtirokchilarini uning ta'sischilaridan farqlay bilish kerak. Ishtirokchilar deganda jamiyat ustav fondini tashkil etishda o'zining vositalari (ko'p hollarda mablag'lari) bilan ishtirok etadigan yuridik va jismoniy shaxslar tushuniladi. Bunday holda ular yuridik shaxs sifatida aksiyadorlik jamiyatining kelgusida mavjud bo'lishining moddiy asosi bo'ladigan alohida mulkini shakllantiradilar.

Aksiyadorlik jamiyatining ishtirokchilari aksiyadorlar deb ataladi. Jamiyat ustav fondiga o'z mulklarini kiritish orqali aksiyadorlar aksiyadorlik jamiyati mulkiga nisbatan o'zlarining mulk huquqini tasdiqlovchi hujjat – aksiyaga ega bo'ladilar. Shu ma'noda "aksiya" tushunchasi "mulk" ma'nosida emas, balki "mulk huquqini tasdiqlovchi hujjat" sifatida tushuniladi. Shunday qilib, ta'sischilar bu jamiyatni ta'sis etish tashabbusi bilan chiqadigan shaxslar bo'lsa, ishtirokchilar uning moddiy bazasini shakllantirish uchun o'z mulklarini kiritgan shaxslar hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, bir shaxs bir vaqtning o'zida jamiyatning ta'sischisi va ishtirokchisi bo'lishi mumkin.

Jamiyatni tashkil etish o'zida fuqarolik huquq va muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxs (shaxslar) – ta'sischi (ta'sischilar)ning erkini ifoda etadi. Ta'sis yig'ilishi yoki konferensiya aksiyadorlar erkini birlashtirish usuli hisoblanadi.

Ta'sis yig'ilishi:

– aksiyadorlik jamiyatini ta'sis etish to'g'risida qaror qabul qiladi va uning ustavini tasdiqlaydi;

– aksiyalarga ortiqcha obunani qabul qiladi yoki rad etadi. Aksiyalarga ortiqcha obuna qabul qilingan taqdirda ustav fondi tegishli ravishda ko'paytiriladi;

– ta'sis etish jarayonida muassislar tomonidan tuzilgan shartnomalarni tasdiqlaydi;

– chiqarilayotgan aksiyalar xillari va turlarini hamda ularning sonini belgilaydi;

– jamiyatning kuzatuv kengashini, taftish komissiyasini saylaydi.

Ta'sis yig'ilishida (konferensiyasida) ovoz berish muassislar qo'shgan hissalariga muvofiq o'tkaziladi. Ta'sis yig'ilishi (konferensiyasi) qarorlarini oddiy ko'pchilik ovoz bilan qabul qiladi. Ta'sis shartnomasini o'zgartirish to'g'risidagi qarorlar qabul qilinayotgan hollar bundan mustasnodir, bunda barcha muassislarning roziligi talab etiladi.

Ustav yoki ta'sis shartnomasi va ustav yoxud ta'sischilarning ta'sis yig'ilishi qarori bilan tasdiqlangan, faqat ta'sis shartnomasi jamiyatning ta'sis hujjatlari bo'lishi mumkin.

Ustav va jamiyatni tashkil etish to'g'risidagi shartnomaning farqi shundaki, ustav barcha aksiyadorlar va aksiyadorlik jamiyatining organlari uchun majburiy sanaladi, shartnoma esa faqat uni imzolagan ta'sischilar uchun majburiy hisoblanadi.

Ustav tegishli jamiyat faoliyati va uning muhim tashkiliy masalalari bilan bog'liq holatlarni tartibga soluvchi lokal me'yoriy huquqiy hujjatdir. Bu hujjatning huquqiy kuchi, uning barcha aksiyadorlar uchun majburiyligi nafaqat ustavning ta'sischilar tomonidan tasdiqlanishi faktiga, balki keyinchalik jamiyatni davlat ro'yxatidan o'tkazishga ham asoslanadi. Jamiyatning ustavida quyidagi ma'lumotlar bo'lishi lozim: aksiyadorlik jamiyatining to'liq va qisqartirilgan nomi hamda joylashgan yeri (pochta manzili); faoliyat sohasi, maqsadi va muddatlari; ustav fondining miqdori; ustav fondini ko'paytirish yoki kamaytirish tartibi; chiqarilayotgan aksiyalar turlari, ularning nominal qiymati, har xil turdagi aksiyalarning nisbati; daromad (foyda)ni, dividendlarni taqsimlash va zararni qoplash tartibi; zahira fondini va boshqa fondlarni tashkil etish tartibi; jamiyat qatnashchilarining huquq va majburiyatlari; jamiyat boshqaruvining tuzilishi, ijroiya va nazorat organlari a'zolarining soni, ularni saylash tartibi, bu organlarning vakolatlari; yillik hisobotlarni tuzish, tekshirish va tasdiqlash tartibi; jamiyatni qayta tuzish va tugatish tartibi.

Bu jamiyatning ustavida nazarda tutilish kerak bo'lgan eng kam ma'lumotlar hisoblanadi. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunida "agar jamiyat ustavida boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa" degan qoida ko'p ishlatiladi. Shundan kelib chiqib, jamiyatning ustavi har bir aksiyadorlik jamiyati olib boradigan siyosatidan kelib chiqqan holda qonunda belgilangan qoidalardan kengroq bo'lishi mumkin. Lekin ushbu qoidalar O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga zid bo'lmasligi kerak. O'z vaqtida bu shundan dalolat beradiki, tajribali huquqshunos jamiyat ustavini tuzayotganda faqatgina qonunda belgilangan qoidalar bilan cheklanib qolmaydi. Masalan, bir aksiyadorga tegishli bo'lishi mumkin bo'lgan eng ko'p aksiyalarning soni va qiymati jamiyat ustavi bilan belgilanishi mumkin. Bu qoidaning maqsadi kompaniyani boshqarishda monopoliyaning oldini olish bo'lib, u bir shaxs tomonidan katta miqdordagi aksiyalarning sotib olinishi yo'li bilan jamiyat ustidan mutlaq nazorat qilish hamda boshqa aksiyadorlarni boshqaruvdan chetlashtirish imkoniyati berilishiga yo'l qo'ymaydi.

Ustav turli ko'rinishdagi aksiyalarning egasi hisoblangan aksiyadorlarning huquqlarini o'zida aks ettirishi kerak. Jamiyatning tashkiliy-huquqiy shakli, boshqaruv organlari tizimi, ularni tashkil etish va faoliyat yuritish tartibi, har bir organning vakolati aynan ustavda mustahkamlanadi.

Ustavni ishlab chiqishda ta'sischi bilan bir qatorda taklif etilgan mutaxassislar ham ishtirok etishi mumkin. Ko'p hollarda ushbu sohada ko'p yillik tajribaga ega bo'lgan mutaxassislar (odatda huquqshunoslar) taklif etiladi. Agar jamiyat bir shaxs tomonidan tashkil etilayotgan bo'lsa, tabiiy ravishda u tomonidan tasdiqlanadi. Ustavda jamiyatni tuzish to'g'risidagi ta'sis shartnomasida ko'rsatilgan, ustav ta'sischi tomonidan tasdiqlangandan keyin kuchga kiradigan qoidalar nazarda tutilishi mumkin.

Qonun aksiyadorlik jamiyatining oliy organi hisoblangan umumiy yig'ilishning vakolatlari va faoliyat tartibini mukammal tartibga solishning zarurligiga alohida e'tibor qaratadi. Faqatgina yakdillik bilan qabul qilinadigan ustavdagina bir aksiyadorga tegishli bo'lishi mumkin bo'lgan aksiyalarning soni va qiymatiga nisbatan cheklovlar bo'lishi mumkin. Shuningdek, aksiyadorda mavjud bo'lgan aksiyalar soni va miqdoridan qat'i nazar bir aksiyador ega bo'lishi mumkin bo'lgan eng ko'p ovozlar sonini ham

cheklashga yo‘l qo‘yiladi. Bunday cheklov nisbatan kam miqdordagi aksiyadorlarning jamiyat ishlariga haddan tashqari ta‘sir etishining oldini olish maqsadida nazarda tutilishi mumkin.

Manfaatdor shaxsning ustavdan oladigan ma‘lumoti unga fuqarolik subyekti sifatida jamiyat, uning asosiy faoliyat yo‘nalishlari, mulkining holati haqida to‘liq taassurot berishi kerak. Qonun aksiyadorlar umumiy yig‘ilishi vakolati va faoliyat tartibi mukammal tartibga solinishi lozimligiga alohida e‘tibor qaratadi.

Ustav unga nisbatan qonuniy manfaatga ega bo‘lgan shaxslar uchun ochiq ommaviy hujjat hisoblanadi. Aksiyador, auditor yoki xohlagan manfaatdor shaxsning talabi bilan jamiyat ustavida ko‘rsatilgan muddatlarda ustav hamda unga kiritilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalar bilan tanishib chiqish imkoniyatini yaratishi lozim. Jamiyat aksiyadorga uning talabiga binoan amaldagi ustav nusxasini taqdim etishga majbur.

Ustavga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish, shuningdek, ustavning yangi tahririni tasdiqlash umumiy yig‘ilishda ishtirok etgan aksiyadorlarning ko‘pchilik (to‘rt dan uch qismi)ning ovozi bilan qabul qilingan umumiy yig‘ilish qaroriga asosan amalga oshiriladi. Ustavga qo‘shimcha aksiyalar joylashtirish orqali ustav fondini ko‘paytirish bilan bog‘liq o‘zgartirish va qo‘shimchalar aksiyadorlarning oddiy ko‘pchilik ovozi bilan kiritiladi. Agar ustav yoki umumiy majlis qarorida ushbu masalani ko‘rib chiqish kuzatuv kengashi vakolatiga kiritilgan bo‘lsa, bu organning qarori ustavga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish uchun asos bo‘ladi va bu bir ovozdan bilan qabul qilinishi kerak.

Ustavdagi har bir o‘zgartirish va qo‘shimchalar aksiyador va kontragentlar uchun muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Shuning uchun kiritilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalarni ustav ro‘yxatdan o‘tkazilgan tartibda ro‘yxatdan o‘tkazish zarur. Agar aksiyadorlik jamiyati ustavi matbuotda e‘lon qilingan bo‘lsa, unga kiritilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalar yoki ustavning yangi tahririni ham o‘sha matbuotda e‘lon qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ushbu ma‘lumotlarning haqiqatga yaqinligini ta‘minlash maqsadida ular ro‘yxatga o‘tkazilgandan keyin chop etiladi.

2-§. Korporatsiyaning ustav fondi, uni tashkil etish va miqdorini o'zgartirish

Fuqarolik huquqi nazariyasi an'anaviy tarzda yuridik shaxsni fuqarolik huquqi subyekti sifatida qarashga yordam beradigan asosiy belgilarni aniqlaydi. Bu bir qancha shaxslarga bir tashkilotga birlashish orqali fuqarolik muomalasida bitta shaxs sifatida chiqish imkonini beradigan tashkiliy birlik; tashkilotga o'zining moddiy bazasi va faoliyatini tashkil etishga imkon beradigan alohida mol-mulk; O'zbekiston Respublikasi FKning 39-moddasida nazarda tutilgan mustaqil fuqarolik-huquqiy javobarlik tamoyili.

Ko'rinib turibdiki, alohida mol-mulkka katta e'tibor qaratiladi, u jamiyatning xo'jalik faoliyatini boshlashda ham jamiyatni tugatish vaqtida kreditorlar huquqlarining kafolati sifatida ham talab etiladi. Tijorat tashkiloti, shu jumladan, aksiyadorlik jamiyatining dastlabki alohida mol-mulki ustav fondini tashkil etish orqali amalga oshiriladi.

Jamiyatning ustav fondi aksiyadorlar tomonidan sotib olingan aksiyalarning nominal qiymatidan tashkil topadi. Boshqacha qilib aytganda, aksiyadorlik jamiyati ustav fondini tashkil etishning asosiy manbai bo'lib, aksiya sotishdan tushgan mablag'lar hisoblanadi. Shuning uchun ham yuridik shaxsning bu turi aksiyadorlik jamiyati deb ataladi.

Iqtisodiy ma'noda ustav fondi tashkilot ta'sisчилari (ishtirokчилari) tomonidan kiritilgan ulushlar (aksiyalar, badallar, paylar) yig'indisidan iborat.

Ustav fondi o'z mohiyatiga ko'ra, jamiyat tomonidan o'z faoliyatini boshlashi uchun ajratiladigan, miqdori ustav va ta'sis shartnomasi bilan belgilanadigan asosiy mulk hisoblanadi. Ustav fondi, shuningdek, aksiyalarni sotishdan kelgan mablag'dan, xususiy kapital kiritishdan, davlat vositalaridan, nou-xau qiymatidan, litsenziya va boshqalardan tashkil etilishi mumkin. Ustav fondini tashkil etish, uning tarkibi va miqdorini belgilash ta'sisчилarning erkidan kelib chiqadi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi yuridik shaxs o'z majburiyatlari yuzasidan o'ziga tegishli mulk doirasida javob berishi to'g'risidagi umumiy qoidadan kelib chiqqan holda "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 19-moddasi 2-qismida jamiyatning ustav

fondini uning mol-mulkining o'z kreditorlari manfaatlarini kafolatlaydigan darajadagi eng kam miqdorini belgilashini mustahkamladi. Jamiyatning kreditorlar oldidagi qarzini undirishning obyekti bo'lib, ustav fondidan tashkil topadigan uning mulki hisoblanadi, jamiyat aksiyadorlari esa faqat cheklangan hollardagina javobgar bo'ladilar.

Ustav fondining quyidagi funksiyalarini alohida ko'rsatish mumkin:

1. Ustav fondi jamiyat tashkil etilgan vaqtda uning o'z faoliyatini boshlashi va keyinchalik davom ettirishi uchun moddiy baza bo'lib hisoblanadi, boshqacha qilib aytganda, ustav fondi tadbirkorlik faoliyati uchun kapital aylanishi rolini bajaradi;

2. Ustav fondi (aniqrog'i, uning miqdori) jamiyat daromadlarini taqsimlashda har bir aksiyadorning ulushini ustav fondida mustahkamlash orqali uning ishtirok etish ulushini belgilaydi. Butun ustav kapitali har biri nominal qiymatga ega bo'lgan bir necha qismlarga bo'linadi. Bir shaxsga tegishli bo'lgan barcha aksiyalarning summasi kapitalning yirikligiga nisbatan aksiyadorning ulushi va jamiyatdagi holatini aniqlab beradi. Aksiyalarning nominal bahosi qancha kam bo'lsa, keng doiradagi tijorat tashkilotlarini jalb etish va yirik mablag' vositalarini to'plashga shuncha ko'p imkoniyat paydo bo'ladi;

3. Ustav fondi aksiyadorlik jamiyati xo'jalik faoliyati samaradorligining o'ziga xos indikatori hisoblanadi.

Aksiyadorlik jamiyati faoliyati davomida aksiyadorlar o'zlari qo'shgan mablag'ni bozor yoki fond birjasida qaytarib olish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Lekin bunda ular boy berishlari ham mumkin, chunki sotilayotgan vaqtda aksiyalarning narxi olingan vaqtdagi narxga nisbatan ancha past bo'lishi mumkin. Ulushning haqiqiy bahosi nafaqat ustav kapitali miqdoridan, balki tashkilotning butun mol-mulkini baholashdan ham kelib chiqadi. Odatda me'yoriy holda faoliyat yuritayotgan tijorat tashkiloti ustav kapitali miqdoridan ko'p miqdordagi mol-mulkka ega bo'ladi. Ishtirokchining tashkilot ustav kapitalidagi dastlabki ulushi unga tashkilotning butun mulkiga nisbatan muayyan (majburiyat va korporativ) huquqlarni berishi tufayli tashkilot mulkining ko'payishi bunga mutanosib tarzda ulushning ham ko'payishini bildiradi.

Ustav fondining mohiyatini anglab yetish tadbirkorlik faoliyatining tashkiliy-huquqiy shakli sifatida aksiyadorlik

jamiyatining tabiatini tushunishga yordam beradi. Chunki, aksiyadorlar jamiyat ustav fondiga o'z ulushlarini kiritish orqali aksiyadorlik jamiyati bilan ashyoviy emas, balki majburiyat huquqiy munosabatlariga kirishadilar.

Aksiyadorlik jamiyati o'z mulkida alohida mol-mulkka, shu jumladan, aksiyadorlar tomonidan aksiya sotib olish natijasida berilgan mulkka ega bo'ladi. Aksiyadorlar esa mas'uliyati cheklangan jamiyatlarda bo'lganidek, butun jamiyat mulkiga nisbatan emas, balki o'zlariga tegishli aksiyaga nisbatan mulk huquqiga ega bo'lishadi. Shuning uchun aksiyadorlar jamiyat majburiyatlari bo'yicha javob bermaydilar va uning faoliyati bilan bog'liq zararlar yuzasidan o'zlariga tegishli aksiyalar doirasida tavakkalchilik qiladilar.

Ustav fondi jamiyatning barcha mulkidan emas, balki minimal darajadagi muhim mulkidan tashkil topadi. Shundan kelib chiqqan holda, "ustav fondi" va "aksiyadorlik jamiyati mol-mulki" tushunchalarini bir-biridan farqlash lozim. Aksiyadorlik jamiyati unga aksiyadorlar tomonidan berilgan, xo'jalik faoliyati yuritish natijasida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning, olingan daromadlar va qonunchilikka zid bo'lmagan boshqa faoliyat bilan shug'ullanish natijasida olingan mulklarning mulkdori hisoblanadi. Aksiyadorlik jamiyatining mol-mulki asosiy fond va aylanma vositalardan, shuningdek, bahosi jamiyatning mustaqil balansida ko'rsatiladigan qimmatliklardan iborat bo'ladi.

Masalan, aksiyadorlik jamiyati balansida turuvchi barcha mol-mulk 120 ming AQSH dollarini tashkil etsa, ustav fondi 75 ming AQSH dollarini tashkil etishi mumkin. Qoidaga ko'ra bunda korporatsiyaning mol-mulki miqdori 75 ming AQSH dollaridan kam bo'lmasligi kerak, aks holda, ustavda nazarda tutilgan ustav fondi miqdorini tegishli korporatsiyaning mol-mulki miqdorigacha pasaytirish lozim bo'ladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ustav fondining ikkita asosiy xususiyatini ajratish mumkin:

1) uning ko'pligi nafaqat balansda aks ettiriladi, balki aksiyadorlik jamiyatining har qanday boshqa pul ekvivalenti sifatida jamiyatning ta'sis hujjati hisoblangan ustavda ham nazarda tutiladi, shuning uchun "ustav fondi" deyiladi;

2) ustav fondini tashkil etish usuli sifatida qonun chiqaruvchi aksiyadorlik jamiyatining aksiyalarini chiqarish va joylashtirishni belgilaydi.

Agar dastlab aksiyadorlik jamiyatining barqarorligi uning ustav fondining yuqoriligi bilan belgilanadigan bo'lsa, keyinchalik u jamiyatning sof aktivlari miqdori bilan ham bog'lanadi. Jamiyatning muvaffaqiyatli faoliyatida uning sof aktivlari qoida tariqasida uning ustav fondi miqdorini oshiradi. Ustav fondi bilan sof aktivlarni solishtirish ustavda nazarda tutilgan ustav fondi miqdorining haqiqiy mavjud yoki mavjud emasligini ko'rsatadi. Sof aktivlar – bu aksiyadorlik jamiyati aktivlari summasidan, majburiyatlarining hisob-kitobini chegirib tashlash orqali aniqlanadigan miqdor. Jamiyatning sof aktivlari qiymati buxgalterlik hisobi ma'lumotlari asosida belgilangan tartibda baholanadi. Jamiyat sof aktivlarining qiymati buxgalteriya hisob-kitob ma'lumotlari bo'yicha belgilangan tartibda baholanadi. Agar ikkinchi moliya yili va undan keyingi har bir moliya yili tugaganidan keyin jamiyat aksiyadorlari tasdig'iga taqdim etilgan yillik buxgalteriya balansiga yoki auditorlik tekshiruv natijalariga ko'ra, jamiyat sof aktivlarining qiymati uning ustav fondidan oz bo'lib chiqsa, jamiyat o'z ustav fondining sof aktivlari qiymatidan oshib ketmaydigan miqdorgacha kamaytirishini e'lon qilishi shart. Agar ikkinchi moliya yili va undan keyingi har bir moliya yili tugaganidan keyin jamiyat aksiyadorlari tasdig'iga taqdim etilgan yillik buxgalteriya balansiga yoki auditorlik tekshiruv natijalariga muvofiq jamiyat sof aktivlarining qiymati qonunchilikda ko'rsatilgan ustav fondining eng kam miqdoridan oz bo'lib chiqsa, jamiyat o'zini tugatish haqida qaror qabul qilishi shart. Tugatish aksiyadorlar, kreditorlar va vakolatli davlat organlarining talabiga ko'ra sud tartibida amalga oshirilishi mumkin.

Sof aktivlar va ustav fondi miqdorlarining mos kelish parametrlari aksiyadorlarning umumiy yillik yig'ilishi tomonidan ko'rib chiqiladi. Ular tasdiqlash uchun taklif etilgan yillik buxgalterlik balansi bilan birgalikda ko'rsatiladi.

Jamiyat sof aktivlari qiymatining yo'l qo'yib bo'lmaydigan darajada past bo'lishi, birinchidan, xo'jalik yuritishning samarasizligi, ikkinchidan, noqulay iqtisodiy konyukturaning natijasi bo'lishi mumkin. Iqtisodiy jihatdan samarasiz korxonalar ertami kechmi baribir bankrot deb topiladi. Bu esa, ko'p hollarda mulkning yanada omilkor mulkdorga o'tishiga olib keladi. Tugatishda ham xuddi shunday bo'ladi, ya'ni kompaniyaning mol-mulki sotilishi natijasida ushbu mol-mulki foydali maqsadga yo'naltiruvchi yangi mulkdor paydo bo'ladi.

-Dunyo tajribasiga asosan, aksiyadorlik jamiyatini majburiy ravishda sud tartibida tugatish ularning qonunchilik talablarini qo'pol ravishda buzganliklari uchun sanksiya sifatida qaraladi va bu aksiyadorlarni bunday holatlarning oldini olishga undaydi.

Ustav fondini tashkil etish uchun bankda ta'sischi tomonidan aksiyalarni sotib olish orqali kiritilgan vositalarni hisobga o'tkazish maqsadida vaqtinchalik hisob raqamlari ochiladi. Natijada jamiyatni ro'yxatdan o'tkazish tugatilayotgan vaqtga kelib ustav fondiga ulush kiritish, dividendlarni to'lash kabi ta'sischi bilan bo'ladigan barcha hisob-kitoblar jamiyat tomonidan ochiladigan maxsus hisob raqamiga o'tkaziladi. Bunda qonunchilik ochiq va yopiq turdagi jamiyatlar ustav fondining eng kam miqdorini cheklashini inobatga olish lozim. Bunday eng kam miqdor romano-german huquq tizimidagi ko'pgina davlatlar qonunchiligida nazarda tutilgan. U aksiyadorlik jamiyatning shaklidan kelib chiqqan holda (ochiq jamiyat turida u yopiq jamiyatga nisbatan ko'proq bo'ladi) farq qilishi mumkin. AQShda ustav fondining eng kam miqdori qonunda nazarda tutilmaydi. Fondning miqdori, uning joylashtirilgan va to'langan qismlari, aksiyadorlik jamiyati faoliyatining boshqa muhim jihatlari ta'sis hujjatlarida nazarda tutiladi. Qonunga asosan, agar qonunchilikda boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa, ta'sis hujjatlarida belgilangan ustav fondini shakllantirish jamiyat davlat ro'yxatidan o'tgan kundan boshlab bir yildan oshmasligi kerak.

Qator tijorat tashkilotlari, masalan, tijorat banklariga nisbatan qonunchilikda ustav kapitalning nisbatan ko'p minimal miqdori, shuningdek, kreditorlarining mulkiy manfaatlarini ta'minlaydigan boshqa talablar (masalan, o'zining va qarzga olingan kapitallari miqdorining mos kelishi) o'rnatilgan.

Aksiyadorlik jamiyatini ta'sis etish jarayonida ustav fondini shakllantirishda uning barcha aksiyalarning ta'sischi o'rtasida taqsimlanishi bu aksiyalarning egasi yozilgan aksiyalar ekanligidan dalolat beradi. Jamiyatni tashkil etish vaqtida ta'sischi tomonidan sotib olingan aksiyalardan tashqari, aksiyalar ularning to'liq qiymati to'lanmagunga qadar ovoz berish huquqini bermaydi.

O'zining barqarorlik kuchi tufayli ustav fondi odatda yer, ko'chmas mulk, uskuna kabi tez pulga aylanadigan aktivlarni (likvid aktivlar) qoplaydi. Aksiyalarni (ustav kapitalini) sotishdan kelib tushgan mablag'lardan yangi aksiyadorlik jamiyati tuzilgan hollarda dastlab sotish uchun mo'ljallanmagan aktivlar, ya'ni bino, qurilmalar, mashina va uskunalar, hisoblash texnikalari kabi asosiy

vositalar sotib olinadi. Ulardan o'zgartirilmagan natural shaklda uzoq muddat davomida, ya'ni ularning qiymati qismlarga bo'lib ishlab chiqarilayotgan mahsulotga yuklanguniga qadar foydalaniladi. O'z ichiga naqd pul va ishlab chiqarish jarayonida tez pulga aylanadigan aktivlarni oladigan aksiyadorlik jamiyatining aylanma vositalari qoida tariqasida teng qoplama – veksel yoki bank krediti ko'rinishidagi qisqa muddatli qarzlarga ega bo'ladi. Bundan tashqari, xo'jalik faoliyati natijalariga ko'ra jamiyat daromad olishi mumkin. U dividendlar to'lash yoki ishlab chiqarishni rivojlantirishga yoxud bir vaqtning o'zida har ikkalasiga ham belgilangan miqdorda yo'naltirilishi mumkin.

Jamiyat tomonidan joylashtiriladigan aksiyalar oddiy va imtiyozli aksiyalarga bo'linadi. Bir xil nominal qiymatga ega bo'lgan va o'z egalariga bir xil huquq beruvchi oddiy aksiyalardan farqli ravishda bir jamiyatning imtiyozli aksiyalari qiymati va o'z egalariga beradigan huquqlari hajmiga qarab bir necha turlarga bo'linishi mumkin. Lekin imtiyozli aksiyalarning bir turi doirasida ularning qiymati va o'z egalariga beradigan huquqlar hajmi teng bo'lishi kerak. Joylashtirilgan imtiyozli aksiyalarning nominal qiymati jamiyat ustav fondining yigirma foizidan oshib ketmasligi kerak.

Aksiya qimmatli qog'oz bo'lib, belgilangan shakl va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda taqdim etilganda haqiqiy sanaladigan mulk huquqini tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi. Ustav fondiga pul yoki mulk kiritish orqali aksiyador bu mulkka nisbatan o'zining mulk huquqini aksiya olish orqali jamiyatga topshirgan hisoblanadi. Jamiyatning ta'sischilari sifatida chiqayotgan yoki aksiyani keyinchalik yoxud takroriy qimmatli qog'ozlar bozorida sotib olgan yuridik va jismoniy shaxslar aksiyaning egalari bo'lishi mumkin.

Joylashtirilgan va e'lon qilingan aksiyalarning mavjudligini ko'rsatish muhim ahamiyatga ega.

Joylashtirilgan aksiyalar – aksiyadorlar tomonidan sotib olingan aksiyadorlik jamiyati ustavi bilan belgilangan aksiyalarning miqdor va nominal qiymati.

E'lon qilingan aksiyalar – joylashtirilgan aksiyalarga qo'shimcha tarzda jamiyat joshlashtirishi mumkin bo'lgan aksiyadorlik jamiyati ustavi bilan belgilangan aksiyalarning miqdor va nominal qiymati. Jamiyatning ustavida aksiyadorlar sotib olgan aksiyalarning (joylashtirilgan aksiyalarning) soni va nominal qiymati belgilab qo'yilishi lozim. Jamiyatning ustavida e'lon qilingan aksiyalarni

jamiyat tomonidan joylashtirish tartibi va shartlari, shuningdek, jamiyat joylashtirayotgan aksiyalarning har bir xili beradigan huquqlar belgilab qo'yilishi mumkin. Ko'rsatib o'tilgan qoidalar ustavda bo'lmasa, jamiyat ana shunday xildagi qo'shimcha aksiyalarni joylashtirishga haqli emas.

Fikrimizcha, joylashtirilgan aksiyalar dastlabki ustav fondini shakllantirish uchun mo'ljallangan bo'lsa, e'lon qilingan aksiyalar ustav fondini ko'paytirish maqsadini ko'zlaydi.

Aksiyador ta'sis yig'ilishida (konferensiyasida) belgilangan muddat ichida, ammo jamiyat ro'yxatdan o'tkazilganidan keyin ko'pi bilan bir yil ichida aksiyalarni to'liq sotib olishi lozim. Aksiyalarni sotib olish muddati o'tganidan keyin aksiyadorlik jamiyati bu aksiyalarni o'z xohishiga ko'ra realizatsiya qilishga haqlidir. Bunday holda jamiyat tasarrufiga o'tgan aksiyalar ovoz huquqini bermaydi, ovozlarni hisoblab chiqish vaqtida inobatga olinmaydi, ular bo'yicha dividendlar yozilmaydi. Bunday aksiyalar jamiyat tasarrufiga o'tgan paytdan e'tiboran ko'pi bilan bir yil ichida realizatsiya qilinishi lozim, aks holda, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi ko'rsatib o'tilgan aksiyalarni muomaladan chiqarish orqali jamiyatning ustav fondini kamaytirish to'g'risida qaror qabul qilishi lozim.

Jamiyatning qo'shimcha aksiyalariga ularni joylashtirish to'g'risidagi qarorga muvofiq belgilangan muddat ichida, biroq ular sotib olingan (joylashtirilgan) paytdan e'tiboran ko'pi bilan bir yil ichida haq to'lanishi lozim. Jamiyat ustavida aksiyalar haqini to'lash majburiyatini bajarmaganlik uchun neustoyka (jarima, penya) undirish nazarda tutilishi mumkin.

Jamiyatni ta'sis etish chog'ida uning aksiyalariga haq to'lash shakli jamiyatni tashkil etish to'g'risidagi shartnomada (qayta tashkil etish to'g'risidagi qarorda) yoki jamiyat ustavida belgilab qo'yiladi. Jamiyatning aksiyalari va boshqa qimmatli qog'ozlariga haq to'lash qonun hujjatlarida belgilangan tartibda pul va to'lovning boshqa vositalari, mol-mulk, shuningdek, pulda baholanadigan huquqlar (shu jumladan ashyoviy huquqlar) vositasida amalga oshiriladi. Bunday holda mustaqil narxlovchi chiqarishi kerak. Jamiyat ustavida uning aksiyalari va boshqa egasi yozilgan qimmatli qog'ozlari haqi sifatida topshiriladigan mol-mulk turlari cheklab qo'yilishi mumkin.

Davlat korxonalari aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirilganida aksiyalar haqini to'lash tartibini davlat mulkini tasarruf etishga vakolat berilgan organ belgilaydi.

Jamiyat aksiyalarining haqini to'lash pul bilan bir qatorda, qimmatli qog'ozlar bilan ham amalga oshirilishi mumkin. Qimmatli qog'oz deganda belgilangan shakl va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda taqdim etilgandagina mulkiy huquqlarni tasdiqlovchi hujjat tushuniladi. Qimmatli qog'oz topshirilishi bilan u tasdiqlaydigan barcha huquqlar majmua sifatida o'tadi. Qimmatli qog'ozlarga obligatsiyalar, veksel, chek, depozit va omonat sertifikatleri, bank omonat daftarchalari, konosament, aksiyalar, xususiylashtirilgan qimmatli qog'ozlar va qonunchilikda qimmatli qog'ozlar qatoriga kiritilgan boshqa hujjatlar kiradi.

Quyida aksiyadorlik jamiyatining aksiyasini sotib olishda qimmatli qog'oz egalari huquqlarining o'tishiga misol keltiriladi. Egasi yozilmagan qimmatli qog'ozlar bo'yicha huquqlarning o'tishi order (buyruq) qog'ozining topshirilishi va qog'ozga topshirish yozuvi (indossament)ning kiritilishi orqali amalga oshiriladi. Egasi yozilgan qimmatli qog'oz bo'yicha huquqlarning o'tishi aksiya (boshqa qimmatli qog'oz) oluvchi tomonidan tuzilgan bitimlar asosida amalga oshiriladi.

Shunday qilib, ustav fondiga kiritiladigan ulushning asosiy belgisi uning pulda baholanishidir. Jamiyat davlat mulki negizida tashkil etilganda uning ustav fondi miqdorini qonunda belgilangan holda aniqlangan korxonaga (mulk)ning bozor qiymati tashkil etadi.

Dastlabki ustav fondi miqdori va uni shakllantirishning aniq muddati belgilangach, qonun chiqaruvchi ta'sischi'larga, keyinchalik aksiyadorlik jamiyati ishtirokchilariga joylashtirilgan aksiyalarning haqini to'lash qanday amalga oshirilishini hal etishni o'zlariga qo'yib beradi.

Bu qarorni ta'sischi'larning jamiyatni ta'sis etish vaqtida qabul qiladilar va u aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi qarorida o'z aksini topgandan keyingina jamiyat ustavida mustahkamlanadi. Aksiyalarning haqini to'lash pul, qimmatli qog'oz yoki boshqa narsalar yoxud pul qiymatiga ega bo'lgan boshqa mulkiy huquqlar asosida bo'lishini ta'sischi'larning o'zi belgilaydi. Lekin ustavda muayyan mulkni aksiyaning haqi sifatida olishga cheklashlar qo'yilishi mumkin.

Ustav fondi miqdori ko‘paytirilishi yoki kamaytirilishi mumkin, bunday hollarda ustavga o‘zgartirishlar kiritiladi. Umumiy qoidalarga asosan ustavga o‘zgartirishlar kiritish aksiyadorlar umumiy majlisining vakolatiga kiradi. Lekin ustav fondi ko‘paytiriladigan hollarda ustavga o‘zgartirish kiritish kuzatuv kengashi tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin. Bu faqatgina kuzatuv kengashining bunday huquqqa egaligi jamiyat ustavi yoki aksiyadorlarning umumiy yig‘ilish qarorida nazarda tutilgan hollardagina yo‘l qo‘yiladi.

Ustav fondining o‘zgartirilishi aksiyadorlik jamiyatlarining ustavlari bilan tartibga solinadi. Ustavda, birinchidan, aksiyadorlar tomonidan sotib olingan (joylashtirilgan) aksiyalarning soni va nominal qiymati; ikkinchidan, jamiyat ustavida keyinchalik ustav fondining oshirilishi nazarda tutilib, joylashtirilgan aksiyalarga qo‘shimcha sifatida ushbu aksiyalar egalarining huquqlarini ko‘rsatgan holda e‘lon qilingan aksiyalarni joylashtirishi ham belgilanishi mumkin.

Ustavda, shuningdek, e‘lon qilingan aksiyalarni joylashtirish tartibi va shartlari ham nazarda tutilishi mumkin. Aks holda jamiyat qo‘shimcha aksiyalarni joylashtirish huquqiga ega bo‘lmaydi. Ustav fondini ko‘paytirish uning qiymati to‘langan va jamiyat zararlari to‘liq qoplangandan keyingina amalga oshirilishi mumkin.

Aksiyadorlik jamiyati ustaviga ustav fondini o‘zgartirish bilan bog‘liq o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish yoki uning yangi tahririni tasdiqlash aksiyadorlar umumiy yig‘ilishida ishtirok etgan ovoz beruvchi aksiya egalari aksiyadorlarning 3/4 qismi ko‘pchilik ovozi bilan qabul qilingan qarori asosida, shuningdek, ustav fondi jamiyat tomonidan qo‘shimcha aksiyalar joylashtirish orqali ko‘paytirilayotganda esa, umumiy yig‘ilishda ishtirok etgan ovoz beruvchi aksiya egalari – aksiyadorlarning ko‘pchilik ovozi bilan qabul qilingan qaror yoki bir ovozdan qabul qilingan kuzatuv kengashi qarori asosida amalga oshiriladi.

Bu qarorlar ixtiyoriy yoki majburiy bo‘lishi mumkin. Birinchi holatda jamiyat o‘z huquqidan foydalangan holda tashabbus asosida ustav fondini o‘zgartirsa, ikkinchi holatda esa muayyan holatlar, masalan, sof aktivlar va ustav miqdori bir-biriga mos kelmay qolishi natijasida vujudga kelgan majburiyatni bajaradi.

Jamiyatning ustav fondi aksiyalarga bo‘linadi va uning miqdori joylashtirilgan aksiyalarning nominal qiymati summasiga mos

keladi. Ustav fondini ko'paytirish aksiyalar nominal qiymatini oshirish yoki jamiyat ustavida nazarda tutilgan, e'lon qilingan aksiyalar soni doirasida qo'shimcha aksiyalar chiqarish orqali ham amalga oshirilishi mumkin. E'lon qilingan aksiyalar deganda, jamiyat kelgusida chiqarishni rejalashtirayotgan aksiyalar tushuniladi.

Ustav fondini aksiyalarning nominal qiymatini oshirish orqali ko'paytirish faqat aksiyalarni sotishdan kelgan emission daromad, asosiy jamg'armalarni qayta baholashdan kelgan vositalar, taqsimlanmagan foyda kabi jamiyatning ichki manbalari hisobidagina amalga oshirilishi mumkin. Ustav fondi aksiyalar nominal qiymatini ko'paytirish orqali oshirilganda, uning qiymati jamiyatning sof aktivlari, ustav fondi va zahira fondi o'rtasidagi farqdan oshib ketmasligi kerak.

Aksiyalarning nominal qiymatini oshirish orqali ustav fondini ko'paytirish va jamiyat ustaviga tegishli o'zgartirish kiritish haqidagi qaror umumiy yig'ilish yoki agar bunday huquqqa ega bo'lsa, kuzatuv kengashi tomonidan qabul qilinadi.

Chiqarilgan aksiyalarning nominal qiymatini oshirish oldin chiqarilgan aksiyalarning davlat ro'yxatidan o'tishini bekor qilish uchun asos bo'lib, yangi nominal qiymatdagi aksiyalarni ro'yxatdan o'tkazishni talab etadi. Aksiyalarning nominal qiymatini oshirish, shuningdek, sotilgan aksiyalarni (naqd shaklda chiqarilgan hollarda) va aksiyalar sertifikatlarini (naqd bo'lmagan shaklda chiqarilgan hollarda) qaytarib olish va ularni yangi aksiya va sertifikatlarga almashtirishni keltirib chiqaradi.

Qo'shimcha aksiyalar chiqarish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat bo'ladi:

- 1) qimmatli qog'ozlarni joylashtirish haqida qaror qabul qilish;
- 2) qo'shimcha aksiyalar chiqarish to'g'risidagi qarorning aksiyadorlik jamiyatining vakolatli organi tomonidan tasdiqlanishi;
- 3) qo'shimcha aksiyalarni chiqarishga tayyorgarlik (ularni ro'yxatdan o'tkazish lozim bo'lgan hollarda);
- 4) aksiyalar chiqarish va emissiya ma'lumotnomasini davlat ro'yxatidan o'tkazish;
- 5) aksiyalar sertifikatlarini tayyorlash (qo'shimcha aksiyalar hujjat shaklida chiqarilgan hollarda);
- 6) aksiyalar bilan birgalikda ularning emissiya ma'lumotnomasi ham ro'yxatga olingan hollarda aksiyalar emissiya ma'lumotno-

masidagi axborotlarni oshkor etish, konvertatsiya hollarini istisno etgan hollarda. Aksiyalarni konvertatsiya yo'li orqali joylashtirishda axborotni oshkor etish aksiya chiqarish yakunlari haqidagi hisobot ro'yxatga olingandan keyingina amalga oshiriladi;

7) aksiyalarni joylashtirish aksiyadorlar o'rtasida taqsimlash orqali amalga oshirilishi nazarda tutilganda, ularni taqsimlash, aksiyalarni joylashtirish, aksiyalarga ochiq yoki yopiq obuna bo'lish orqali taqsimlash nazarda tutilganda, ularga obuna bo'lish, aksiyalarni qimmatli qog'ozlarga ayirboshlash orqali taqsimlash nazarda tutilgan hollarda, ayirboshlash orqali amalga oshiriladi;

8) aksiya chiqarish yakunlari haqidagi hisobotni ro'yxatdan o'tkazish;

9) qo'shimcha aksiya chiqarish yakunlari haqidagi hisobotdagi axborotlarni e'lon qilish (agar qo'shimcha aksiyalar chiqarishni davlat ro'yxatidan o'tkazish emissiya ma'lumotnomasini ro'yxatdan o'tkazish bilan birga amalga oshirilgan bo'lsa).

Qo'shimcha aksiyalarni joylashtirish yo'li bilan jamiyat ustav fondini ko'paytirish to'g'risidagi qarorda joylashtiriladigan qo'shimcha oddiy (odatdagi) aksiyalarning va e'lon qilingan miqdorlari (ulushlari) doirasida har bir turdagi imtiyozli aksiyalarning soni, ularni joylashtirish muddati va shartlari, shu jumladan, mazkur qonunga muvofiq joylashtirilayotgan aksiyalarni sotib olishda imtiyozli huquqlarga ega bo'lgan aksiyadorlar uchun jamiyatning qo'shimcha aksiyalarini joylashtirish bahosi belgilangan bo'lishi lozim.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishida yigirma besh foizdan ko'p ovozlarga ega bo'lgan aksiyalar paketi davlatga tegishli bo'lgan hollarda, qo'shimcha aksiyalar chiqarish orqali ustav fondini ko'paytirish Davlat mulk qo'mitasining mutlaq vakolati hisoblanadi.

"Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga asosan jamiyatning ustav fondi aksiyalarning nominal qiymatini yoki ularning umumiy sonini qisqartirish, shu jumladan, aksiyalarning bir qismini jamiyatning o'zi keyinchalik muomaladan chiqarish sharti bilan sotib olishi yo'li bilan kamaytirilishi mumkin.

Shuni ham inobatga olish lozimki, ustav fondini har qanday ko'rinishda kamaytirish har bir aksiyadorning huquq va manfaatlariga tegishli bo'lgan murakkab jarayon hisoblanadi. Shuning uchun qonun chiqaruvchi ushbu masalani hal etishni faqat

aksiyadorlarning umumiy majlisi ixtiyorida qoldiradi. Ustav fondini o'zgartirish aksiyadorlarning manfaati bilan bir qatorda, kreditorlarning manfaatlariga ham tegishli bo'lganligi uchun qonun chiqaruvchi amaldagi qonunchilikda nazarda tutilgan tegishli quyidagi choralarni qabul qildi:

– agar ustav fondini kamaytirish natijasida uning miqdori jamiyatning ustaviga kiritilgan tegishli o'zgartishlarni ro'yxatdan o'tkazish kuni belgilanadigan jamiyat ustav fondining eng kam miqdoridan qonun hujjatlarida belgilanganidan kamayib ketadigan bo'lsa, jamiyat ustav fondini kamaytirishga haqli emas;

– ustav fondini kamaytirish to'g'risida qabul qilingan qaror xususida o'z kreditorlarini xabardor qilish zarurligi;

– aksiyadorlar ustav fondini kamaytirishga qarshi ovoz bergan bo'lsalar yoki ovoz berishda uzrli sabablarga ko'ra ishtirok etmagan bo'lsalar, o'zlariga qarashli aksiyalarning hammasi yoki muayyan qismi jamiyat tomonidan qaytarib sotib olinishini talab qilishga haqlidir.

Qonunning 23-moddasiga asosan, ustav fondini kamaytirish to'g'risida qaror qabul qilinganidan boshlab jamiyat uzog'i bilan 30 kun muddat ichida bu qaror xususida o'z kreditorlarini yozma ravishda xabardor qiladi. Kreditorlar jamiyatning ustav fondini kamaytirish to'g'risida o'zlariga xabarnoma yuborilgan sanadan e'tiboran uzog'i bilan 30 kun muddat ichida jamiyatdan o'z majburiyatlarini muddatidan oldin ijro etishni va ustav fondining kamaytirilishi bilan bog'liq zararni to'lashni talab qilishga haqli.

Nominal qiymatni kamaytirish barcha aksiyalarga yoki ularning ba'zi, alohida turlariga, lekin har bir tur yoki shaklda tegishli doirada bir xil bo'lishi mumkin. Bunday holda jamiyat ustav fondini kamaytirish va aksiyalarning bir qismini muomaladan chiqarish, agar jamiyat ustavida nazarda tutilgan bo'lsa, yo'l qo'yiladi. Ba'zi aksiyadorlik jamiyatlari jamiyatni ta'sis etish vaqtidayoq kelgusida zarurat bo'lganda ustav fondini kamaytirish hollarini nazarda tutadi.

Agar ustav fondini kamaytirish natijasida uning miqdori jamiyatning ustaviga kiritilgan tegishli o'zgartishlarni ro'yxatdan o'tkazish kuni belgilanadigan jamiyat ustav fondining eng kam miqdoridan qonun hujjatlarida belgilanganidan kamayib ketadigan bo'lsa, jamiyat ustav fondini kamaytirishga haqli emas. Ustav fondini kamaytirish va jamiyat ustaviga tegishli o'zgartishlar kiritish haqidagi qaror aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida qabul qilinadi.

Ustav fondini kamaytirish to'g'risida qaror qabul qilgan vaqtda aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi fondni kamaytirish sabablarini ko'rsatadi va uni kamaytirish tartibini belgilaydi. Ustav fondini kamaytirish vaqtida jamiyat tugatilganida nazarda tutiladigan aksiyadorlarning manfaatlarini himoya qilish shartlariga rioya etilishi zarur.

Qonunda ko'rsatilishicha, aksiyadorlik jamiyati keyinchalik qayta sotish, o'z xodimlari orasida tarqatish yoki bekor qilish maqsadida aksiyadorlardan ularga qarashli aksiyalarni sotib olishga haqli. Tegishlicha, bekor qilish ustav fondini kamaytirishni bildiradi. Chunki aksiyadorlik jamiyati ustav fondi miqdori chiqarilgan barcha aksiyalar nominal qiymatining birlashmasidan tashkil topadi. Ko'rsatib o'tilgan aksiyalar ko'pi bilan bir yil ichida realizatsiya qilinishi lozim. Ana shu davr ichida dividendlarni taqsimlash, shuningdek, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ovoz berish va kvorumni aniqlash jamiyat sotib olgan o'z aksiyalarini hisobga olmagan holda o'tkaziladi. Jamiyat tomonidan o'z aksiyalarini sotib olish mustaqil ravishda yoki investitsiya institutlari orqali qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

3-§. Korporatsiya mol-mulkinging huquqiy holati

Aksiyadorlik jamiyatlarining paydo bo'lishi ishlab chiqarish ko'lamining kengayishi va mayda alohida kapital uchun xos bo'lmagan korxonalarining paydo bo'lishiga olib keladi. Hozirgi kunda ishlab chiqarishni tartibga solishning doirasi kengaymoqda. O'zlashtirish va ishlab chiqarishning barcha unsurlari sifatli ravishda o'zgarimoqda, begona kapitalni tasarruf etishning yangi mexanizmi tashkil etilmoqda. Aksiyalar ovoz berishi orqali qaror qabul qilinadigan aksiyadorlik jamiyatlarida nazorat paketining egalari haqiqiy kapital harakatini xuddi o'zlarining mulklaridek boshqaradilar. Kapitalni tasarruf etish, ya'ni muhim qarorlar qabul qilish va shuning asosida boshqalar mehnati natijalarini o'zlashtirish mulkning ajralmas bo'lagi sifatida ishlab chiqarish shartlarini o'zlashtirishdan farq qiladi.

FKning 169-moddasiga asosan fuqarolik huquqida mulk deganda yer, yer osti boyliklari, suvlar, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, korxonalar, ashyolar, shu jumladan, binolar, xonadonlar, inshootlar, asbob-uskunalar, xom

ashyo va mahsulot, pul, qimmatli qog'ozlar va boshqa mol-mulk, shuningdek, intellektual mulk obyektlari tushuniladi. Mulk aksiyadorlik jamiyatiga mulk huquqi yoki boshqa ashyoviy huquqlar asosida tegishli bo'lishi mumkin. Yuridik shaxsning asosiy belgilaridan biri bu uning alohida mol-mulkka va bu mol-mulk bahosini ifodalovchi mustaqil balansga ega bo'lishidir. Lekin mulkning ba'zi turlari, xususan, firma nomi yoki mahsulot belgisiga bo'lgan huquq aniq belgilangan bahoga ega bo'lmasdan, har bir holatda alohida belgilanadi. Shundan kelib chiqib, ular har doim ham buxgalteriya balanslarida ko'rsatilmaydi, lekin bu ularning mavjud emasligidan dalolat bermaydi.

Aksiya va boshqa qimmatli qog'ozlarni sotishdan kelgan hamda jamiyat tomonidan uning faoliyati davomida ishlab chiqarilgan va sotib olingan mulk unga mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi. Shunday ekan, aksiyadorlik jamiyati huquqiy munosabatlarning alohida subyekti, ya'ni yuridik shaxs bo'lib, uning mol-mulki xususiy hisoblanadi.

Yuridik shaxs tushunchasi tadbirkorlik faoliyatining jamoaviy ko'rinishi va mulkiy munosabatlarni tashkil etish orqali mahsulot ishlab chiqaruvchi tushunchasining iqtisodiy ma'nosini beradi. Yuridik shaxs sifatida aksiyadorlik jamiyati o'z mulkining yagona va vakolatli mulkdori hisoblanadi.

Mulk huquqini FKning 164-moddasiga asosan, jamiyatda o'z mulkiga o'z xohishiga ko'ra egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqini beruvchi mutlaq huquq deb atasa bo'ladi. Aksiyadorlik jamiyati bilan munosabatga kirishayotgan barcha kontragentlar uchun uning aksiyalari kimga tegishli ekanligini bilish muhim emas, chunki aksiyadorlar jamiyatning mulkiga nisbatan mulk huquqi emas, balki aksiyadorlar tomonidan jamiyatning mulkini olishga qaratilgan faqatgina ikkita imkoniyat beruvchi majburiyat huquqiga ega bo'ladilar. Bularning birinchisi jamiyat tugatilayotgan vaqt bo'lib, unda kreditorlar manfaatlarini qondirishdan qolgan mulk ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanadi. Aksiyadorlik jamiyati mulkini olishning ikkinchi holati aksiyadorlar o'zaro aksiyalariga qarab dividend shaklida taqsimlash huquqiga ega bo'lgan aksiyadorlik jamiyatining xo'jalik faoliyati natijasida olingan daromadlari hisoblanadi. Y.G.Basinning fikricha, aksiyadorlar mulk huquqining asosiy unsuri bu sotish, meros qilib qoldirish, garovga qo'yish va boshqa shakllarda tasarruf qilish mumkin bo'lgan aksiyalarga bo'lgan mulk huquqidir. Lekin bu

uning huquq va majburiyatlari ishtirokchilar oldida aksiyalarni sotib olish bo'yicha hech qanday majburiyatlarga, shu jumladan, pul majburiyatlariga ega bo'lmagan aksiyadorlik jamiyatiga emas, balki aksiyaning yangi egasiga o'tganligini xarakterlaydi¹⁹.

Davlat korxonalari (davlatga tegishli yuridik shaxslar), shu jumladan, nizom jamg'armasida davlat ulushi mavjud bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlariga mulk xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish asosida tegishli bo'lishi mumkin. Bu huquqlar davlat mulkidan ajralmaydigan huquqlar hisoblanadi.

FKning 176-moddasiga asosan, xo'jalik yuritish huquqi ixtiyorida mulkdor sifatida davlatning mulki mavjud bo'lgan, bu mol-mulkka Fuqarolik kodeksi va boshqa huquqiy hujjatlarda belgilangan doirada egalik qiladigan, undan foydalanadigan va uni tasarruf etadigan aksiyadorlik jamiyatining ashyoviy huquqi sanaladi. FKning 178-moddasiga asosan operativ boshqarish huquqi davlat korxonasi, shuningdek, muassasasi o'zlariga birlashtirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan ashyoviy huquqqa ega bo'lib, qonunda belgilab qo'yilgan doirada o'z faoliyatining maqsadlariga, mulkdorning topshiriqlariga hamda mol-mulkning vazifasiga muvofiq holda egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlarini amalga oshiradi. Qaysidir davlat yuridik shaxsi tomonidan u yoki bu mulkning egallanishi, unda ushbu mulkka nisbatan xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqini, davlatga esa mulk huquqini vujudga keltiradi.

Aksiyadorlik jamiyatlarining davlatga tegishli aksiyalar paketlarini boshqarish uchun davlatning ishonchli vakillari belgilangan tartibda tayinlanishi hollaridan tashqari, davlat manfaatlarini ifoda etish maqsadida yuridik va jismoniy shaxslarga ishonchli boshqarishga beriladi. Bunda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi o'z qarorlarida aksiyalarning davlat paketi ishonchli boshqarishga berilishi lozim bo'lgan korxonalarni ko'rsatadi. Tegishli qarorlarda belgilanmagan davlatga tegishli bo'lgan aksiyalar paketi O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi tomonidan tanlov asosida ishonchli boshqarishga beriladi.

Davlatning aksiyalar paketi malakali kadrlarga, menejment va marketing sohasida muhim kasbiy malaka va tajribaga ega bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarga ishonchli boshqarishga berilishi mumkin. Ishonchli boshqaruvchini tayinlash va u bilan davlat

¹⁹ Басин Ю.Г. Юридические лица по ГК РУ. Понятие и общая характеристика. Алматы, 1996.19. б.

nomidan ishonchli boshqarish shartnomasini tuzish Davlat mulk qo'mitasi tomonidan tashkil etilgan tanlov komissiyasining qarori asosida amalga oshiriladi. Ishonchli boshqaruv shartnomasi odatda uzaytirish imkoniyati bilan 5 yil muddatga tuziladi va shartnoma ishtirokchilari tarkibi, shartnoma predmeti, aksiyalar paketi tavsiflari, shartnomaning amal qilish muddati va uni uzaytirish imkoniyatlari, davlatning aksiyalar paketini berish tartibi, ishonchli boshqaruvchining maqomi kabi muhim qoidalarni o'zida aks ettiradi.

Aksiyadorlik jamiyatining davlat aksiyalar paketini ishonchli boshqaruvchisi jamiyatning kuzatuv kengashi a'zosi hisoblanadi va uni aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan saylash (qayta saylash) mumkin emas. U ishonchli boshqaruv shartnomalarining lozim darajada ijro etilishi hamda korxonaning moliya-xo'jalik holati monitoringini olib boruvchi O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi va Moliya vazirligiga o'zining faoliyati to'g'risida har chorakda hisobot berib turadi. Ishonchli boshqaruvchi o'z vakolatlarini amalga oshirish vaqtida ishonchli boshqaruvga olingan davlat aksiyalar paketiga nisbatan O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi va ishonchli boshqaruv shartnomasi shartlariga asosan mol-mulkni begonalashtirish va garovga qo'yishdan tashqari barcha yuridik va faktik harakatlarni amalga oshirish, jamiyatning kuzatuv kengashi a'zosi va ishonchli boshqarishga berilgan davlat aksiyalar paketiga muvofiq umumiy yig'ilish ishtirokchisi sifatida o'zining barcha vakolatlaridan foydalanish, shartnoma shartlari va qonunchilikda nazarda tutilgan hollarda haq olish kabi huquqlarga ega. Uning majburiyatlari jumlasiga quyidagilar kiradi: ishonchli boshqaruv shartnomasiga ko'ra, foydaning egasi hisoblangan davlat manfaatlarini ifoda etish; amaldagi qonunchilik va berilgan davlat aksiyalar paketi beradigan huquqlar asosida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida harakat qilish; korxonaning moliya-xo'jalik faoliyatini yaxshilashga yo'naltirilgan yagona strategiyani amalga oshirish va korxonani boshqaruvchisi tomonidan korxonani barcha bosqichdagi budjetlar oldida ish haqi va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash yuzasidan qarzdor bo'lib qolishiga yo'l qo'ymaslik.

Mulk aksiyadorlik jamiyati faoliyati mustaqilligining moddiy asosi va kreditorlar oldida uning qarzlarini to'lash manbai bo'lib xizmat qiladi. O'z majburiyatlari bo'yicha jamiyat nafaqat o'ziga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan mulki bilan, balki uning barcha

majburiyat vakolatlari, masalan, boshqa yuridik shaxslarning unga to'lashi kerak bo'lgan qarzlari, pul vositalari bilan ham javob beradi. Bu qoidadan istisno hollari qonun hujjatlarida belgilanadi. Undiruv aksiyadorlik jamiyati tomonidan vaqtinchalik foydalanish uchun olingan mol-mulkka nisbatan qaratish mumkin emas. Lekin mulkdan vaqtinchalik foydalanish huquqi (masalan, yerdan foydalanish) boshqa shaxsga o'tkaziladigan huquq bo'lsa, unga nisbatan undiruv qaratilishi mumkin.

Qonunchilik hujjatlari va aksiyadorlik jamiyatining ustavida aksiya haqi uchun to'lanadigan mol-mulk turiga cheklashlar o'rnatilishi mumkin. Aksiyador jamiyatga mulkni nafaqat mulk huquqi shaklida, balki foydalanish uchun ham berishi mumkin. Bunday holda ishtirokchining ulushi ushbu mulkdan foydalanishning butun davrida undan foydalanganlik uchun to'lanadigan haqning miqdoriga qarab aniqlanadi.

"Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi bilan O'zbekiston Respublikasi huquqiy tizimiga anglosakson huquq tizimidagi ustav fondi (kapitali)ni belgilashning ba'zi unsurlari kirib keldi. AQSH va Angliyada ustav fondining quyidagi 3 turi farqlanadi: nominal kapital, chiqarilgan (joylashtirilgan) kapital va to'langan kapital. Nominal yoki e'lon qilingan kapital bu – jamiyat aksiya chiqarish huquqiga ega bo'lgan kapitalning umumiy summasi. Chiqarilgan (joylashtirilgan) kapital bu – aksiya chiqarilgan (joylashtirilgan) nominal kapitalning bir qismi. To'langan kapital bu – aksiyadorlar tomonidan to'liq to'langan chiqarilgan (joylashtirilgan) kapitalning bir qismi.

"Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 26-moddasiga asosan, ustav kapitali ikki qismdan: e'lon qilingan va joylashtirilgan (to'langan) kapitaldan tashkil topadi. Jamiyatning e'lon qilingan ustav kapitali miqdori chiqarishga e'lon qilingan barcha aksiyalarning nominal qiymatiga teng. Jamiyat chiqarishga e'lon qilingan aksiyalarning bir qismini yoki hammasini chiqarishi va joylashtirishi mumkin. Anglosakson huquq tizimida e'lon qilingan kapital nominal kapitalga mos keladi, joylashtirilgan (to'langan) kapital esa chiqarilgan va to'langan kapitalni o'z ichiga oladi.

Chiqarilgan (to'langan) ustav kapitalining yuqoriligi qandaydir ma'noda aksiyadorlik jamiyatining moliyaviy holatini belgilab

beradi va uning aksiyadorlari hamda kreditorlarini qiziqtirishi mumkin. Chiqarilgan kapitalning miqdori doimiy yuqorilik hisoblanmaydi va aksiyadorlik jamiyati faoliyati davomida yangi aksiyalar chiqarish yoki chiqarilgan aksiyalarni bekor qilish orqali o'zgarishi mumkin.

Aksiyadorlik jamiyatlari kapitalni o'z faoliyatlariga turli yo'llar bilan jalb etishi mumkin. Bunday jalb etishning nisbatan keng tarqalgan turi bu qimmatli qog'ozlar chiqarish hisoblanadi. Hozirgi kunda aksiyadorlik jamiyati qimmatli qog'ozlariga aksiya, obligatsiya²⁰ va konosament kiradi. Lekin FK qimmatli qog'ozlarning ushbu ro'yxati qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi va boshqa qonunchilik hujjatlarida belgilangan tartibda kengaytirilishi mumkinligini nazarda tutadi.

4-§. Davlat ro'yxatidan o'tkazish

Aksiyadorlik jamiyati davlat ro'yxatidan o'tgandan keyin huquq subyekti sifatida tan olinadi. Jamiyatni davlat ro'yxatidan o'tkazish yangi yuridik shaxs paydo bo'lishi jarayonini yakunlaydi. Shu fursatdan boshlab ta'sischi aksiyador hisoblanadi, umumiy majlis esa jamiyatni tashkil etish bo'yicha ta'sischi harakatlarini tasdiqlash va ushbu harakatlar yuzasidan o'ziga majburiyat olish huquqiga ega bo'ladi. Shu fursatdan boshlab ta'sis yig'ilishi o'z faoliyatini tugatadi va aksiyadorlarning umumiy majlisi kuzatuv kengashi va ijro organi kabi organlarni tayinlaydi.

Aksiyadorlik jamiyatlarini ro'yxatga olish xuddi boshqa tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatga olish tartibidek 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 20-avgustda qabul qilingan "Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish uchun ro'yxatdan o'tkazish tartibotlari tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi 357-sonli qarori va ushbu qarorning 1-ilovasi bilan tasdiqlangan "Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish, hisobga qo'yish va ruxsat beruvchi hujjatlarni rasmiylashtirish tartibi to'g'risida"gi Nizom asosida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorida tadbirkorlik subyektlari uchun yanada qulay shart-sharoitlar yaratish,

²⁰ A'ning aksiya va obligatsiyalari haqida batafsil qarang § 1. VII bob.

rasmiylashtirishning bosqichma-bosqich ro'yxatdan o'tkazish prinsipiga o'tish va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishdagi byurokratik to'siqlarni olib tashlash maqsadida quyidagilar qaror qilinganligi ko'rsatiladi:

1. Quyidagi tartib belgilansin, unga ko'ra tadbirkorlik faoliyati subyektlarini rasmiylashtirish va davlat ro'yxatidan o'tkazishda:

birinchidan, rozilik beruvchi tashkilotlar soni keskin qisqartirilishi;

ikkinchidan, barcha kelishib olish tartibotlari tadbirkorlik subyektlarini amaldagi qonun hujjatlariga rioya qilgan holda ro'yxatdan o'tkazadigan faqat bitta tashkilot doirasida amalga oshirilishi ta'minlanadi.

2. Tuman (shahar) hokimliklari huzurida Tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatdan o'tkazish inspeksiyalari (keyingi o'rinlarda "Inspeksiya" deb ataladi) tashkil etilsin.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengasi, viloyatlar, shaharlar va tumanlar hokimliklari zimmasiga Inspeksiyalar samarali faoliyat ko'rsatishi, ruxsat beruvchi hujjatlarni rasmiylashtirish va tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazishda byurokratiya va sansalorlik hollarining oldini olish chora-tadbirlari ko'rilishi yuklangan.

Quyidagilar yangi tashkil etilayotgan Inspeksiyalarning asosiy vazifalari etib belgilansin:

tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishni mo'ljallayotgan ariza beruvchining hujjatlarini hamda buning uchun zarur bo'lgan asoslarni qabul qilish va ekspertizadan o'tkazish;

tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish maqsadida muhandislik kommunikatsiyalariga (gaz bilan ta'minlash, energiya bilan ta'minlash, suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya, issiqlik bilan ta'minlash, telefon aloqasi tarmoqlari) ulanish, turar-joylarni noturar-joy toifasiga o'tkazish, obyektlarni qurish va rekonstruksiya qilishga texnik shartlarni belgilangan tartibda rasmiylashtirish uchun, shuningdek, muhr va shtamp tayyorlashga ruxsatnoma olish uchun ularning vakolatlari doirasida majburiy tartibda kelishiladigan va ruxsat olinadigan tegishli tashkilotlarni aniqlash;

yuqorida ko'rsatilgan ruxsat beruvchi hujjatlarni rasmiylashtirishni hisobga olgan holda tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish, reyestrni yuritish, shuningdek, ularni soliq va statistika organlarida hisobga qo'yish;

ariza beruvchiga barcha ruxsat beruvchi hujjatlar bilan uning tadbirkorlik subyekti sifatida davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risida guvohnoma berish.

Tadbirkorlik subyektini davlat ro'yxatidan o'tkazish va tegishli hujjatlarni taqdim etish bu haqda ariza bergan kundan boshlab qiyinligi, ko'p mehnat talab etishi va texnik sharoitlarni inobatga olib 7 ish kunidan bir oygacha bo'lgan muddat ichida amalga oshirilishi mumkin.

"Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish, hisobga qo'yish va ruxsat beruvchi hujjatlarni rasmiylashtirish tartibi to'g'risida"gi Nizom:

- tadbirkorlik subyektlarini ayni paytda davlat soliq va statistika organlarida hisobga qo'ygan holda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida, Qoraqalpog'iston Respublikasi Adliya vazirligida, viloyat adliya boshqarmalarida, tumanlar (shaharlar) hokimliklari huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatdan o'tkazish inspeksiyalarida (keyingi o'rinlarda matnda "ro'yxatdan o'tkazuvchi organlar deb" yuritiladi) davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi va muddatlarini;

- obyektlarni qurish va rekonstruksiya qilish uchun zarur bo'lgan ruxsat beruvchi hujjatlarni, shu jumladan, muhandislik kommunikatsiyalariga (gaz bilan ta'minlash, energiya bilan ta'minlash, suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya, issiqlik bilan ta'minlash, telefon aloqasi) ulanish uchun texnik shartlarni vakolatli organlarda va foydalanish tashkilotlarida rasmiylashtirish, tadbirkorlik faoliyati uchun turar joy binolarini noturar joy toifasiga o'tkazishni rasmiylashtirish tartibi va muddatlarini belgilaydi.

Davlat soliq va statistika organlarida hisobga qo'yish bilan bir vaqtda davlat ro'yxatidan o'tkazish:

- auditorlik va sug'urta tashkilotlari, birjalar, shuningdek, xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar va Toshkent shahrida tashkil etiladigan bozorlar va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda boshqa tashkilotlar – O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan;

- xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar va tegishli ravishda Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlarda tashkil etiladigan bozorlar va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda boshqa tashkilotlar – Qoraqalpog'iston Respublikasi Adliya vazirligi, viloyatlar adliya boshqarmalari tomonidan;

- barcha tadbirkorlik subyektlari, shu jumladan, xorijiy sarmoya ishtirokidagi korxonalar, ushbu bandning ikkinchi va uchinchi xat boshida ko'rsatilganlardan tashqari – tumanlar va shaharlar hokimliklari huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatdan o'tkazish inspeksiyalari (keyingi o'rinlarda matnda "Inspeksiya" deb yuritiladi) tomonidan amalga oshirilishi belgilandi.

Davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun zarur hujjatlarni tayyorlash muassislarning ixtiyoriga ko'ra:

- muassislarning o'zlari tomonidan;

- shartnoma asosida – Tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatasi huzuridagi axborot-maslahat markazlari yoxud boshqa konsalting firmalari, boshqa shaxslar tomonidan amalga oshiriladi.

Tadbirkorlik subyekti davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi uchun Nizomda nazarda tutilgan davlat boji yoki ro'yxatdan o'tkazish yig'imi to'lanadi.

Ariza beruvchi (tadbirkorlik subyekti yoki uning muassisi) Inspeksiyaga tadbirkorlik subyekтини, ayni paytda ruxsat beruvchi hujjatlarni rasmiylashtirgan holda, davlat ro'yxatidan o'tkazishni so'rab murojaat etishi mumkin.

Tadbirkorlik subyekti bo'lmagan va obyektlardan tadbirkorlik maqsadlarida foydalanish niyatida bo'lmagan shaxslar ham ruxsat beruvchi tartib-qoidalardan vakolatli organlarda va foydalanish tashkilotlarida o'tadilar, shu jumladan, muhandislik kommunikatsiyalariga ulanish (gaz, energiya, suv ta'minoti, kanalizatsiya, issiqlik ta'minoti, telefon aloqasi) uchun texnik shartlar olish, obyektlarni qurish va rekonstruksiya qilish, mazkur Nizomga muvofiq turar joy binolarini noturar joy toifasiga o'tkazishni rasmiylashtirish, Inspeksiyaga murojaat qilish bilan bog'liq normalar bundan mustasno.

Tadbirkorlik subyektlarini yuridik shaxs sifatida ro'yxatdan o'tkazish uchun ro'yxatdan o'tkazuvchi organga (shaxsan kelib yoki pochta orqali) mazkur Nizomning 1-ilovasiga muvofiq shakldagi ariza taqdim etiladi. Davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi arizaga:

- ta'sis hujjatlarining notarial tasdiqlangan ikki asl nusxasi (davlat korxonalari negizida tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlarini ro'yxatdan o'tkazish uchun notarial tasdiqlangan ta'sis hujjatlari talab etilmaydi);

- tadbirkorlik subyekting pochta manzilini tasdiqlovchi hujjat (fermer va dehqon xo'jaliklari, shuningdek, davlat korxonalari negizida tashkil etiladigan aksiyadorlik jamiyatlari bundan mustasno);

- davlat bojining yoki ro'yxatdan o'tkazish yig'imining belgilangan miqdori to'langanligi to'g'risidagi bank to'lov hujjati (dehqon xo'jaliklari, shuningdek, davlat korxonalari negizida tashkil etiladigan aksiyadorlik jamiyatlari bundan mustasno);

- belgilangan tartibda shaharlar (tumanlar) statistika organlari tomonidan berilgan firma nomi to'g'risidagi guvoohnoma;

- muhr va shtamp eskizlari uch nusxada ilova qilinadi.

Yuqorida ko'rsatilgan hujjatlarga qo'shimcha ravishda:

a) bozorlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun – uni tashkil etishga shahar (tuman) hokimligining roziligi (yoki qarori);

b) xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar va xorijiy sarmoya ishtirokidagi boshqa tashkilotlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun:

- xorijiy muassis to'g'risida yuridik shaxs ro'yxatdan o'tkazilgan joydagi savdo reyestridan ko'chirma va O'zbekiston Respublikasining konsullik muassasasi tomonidan belgilangan tartibda legalizatsiya qilingan, bular mavjud bo'lmagan taqdirda, muassis ro'yxatdan o'tkazilgan davlat Tashqi ishlar vazirligida, mazkur mamlakatning O'zbekiston Respublikasidagi konsullik muassasasida yoki diplomatik vakolatxonasida legalizatsiya qilingan, keyinchalik O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining Konsullik boshqarmasida tasdiqlangan bankning tavsiya xati taqdim etiladi (O'zbekiston Respublikasi norezidentlari bo'lgan jismoniy shaxslar bankning tavsiya xati va o'z pasportlariga oid ma'lumotlar nusxasini taqdim etadi). Agar xorijiy muassisning korxonasi (tashkilot) ustav fondiga ulushi intellektual mulk hisoblansa, u holda ariza beruvchi baholovchi tomonida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tuzilgan baholash to'g'risidagi xulosasini taqdim etishi kerak;

- xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonaning ustav fondi 20 mln. AQSH dollarini yoki undan ortiqni tashkil etgan taqdirda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining O'zbekiston Respublikasi hududida xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonasi tashkil etish to'g'risidagi qarorining nusxasi;

- har bir muassis tomonidan korxonasi ustav fondidagi ulushi miqdorining 30 foizi to'langanligini tasdiqlovchi hujjatlar (vaqtinchalik so'mlardagi va valutadagi jamlovchi hisob raqamlariga pul mablag'lari to'langanligi to'g'risida bank ma'lumotnomasi, O'zbekiston Respublikasi hududiga mol-mulk olib kelinganligini

tasdiqlovchi bojxona hujjati, mol-mulkni topshirish-qabul qilish dalolatnomasi, mol-mulkka egalik huquqini tasdiqlovchi hujjat, qo'shilayotgan mol-mulkka egalik huquqini tasdiqlovchi hujjat va boshqalar);

v) bir shaxsdan ortiq shaxs tomonidan tashkil etilayotgan aksiyadorlik jamiyatlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun ta'sis yig'ilishi (konferensiya) bayonnomasi;

g) cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlarni va xo'jalik shirkatlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun har bir muassis tomonidan ustav fondiga ta'sis hujjatlarida ko'rsatilgan o'z ulushining 30 foizi to'langanligini tasdiqlovchi bank ma'lumotnomasi taqdim etiladi. Agar tadbirkorlik subyekti ustav fondi yoki uning bir qismi mulkiy ulush (ko'chmas mulk, asbob-uskuna va boshqalar) yoki intellektual mulk hisobiga shakllantirilgan taqdirda bank ma'lumotnomasi talab qilinmaydi, ta'sis hujjatlaridagi ustav fondini shakllantirish manbalariga ko'rsatma muassislarni niyatini tasdiqlaydi;

d) dehqon xo'jaligi (yuridik shaxslar)ni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) umumiy yig'ilishining yoki yuqori boshqaruv organining yoxud boshqa qishloq xo'jaligi kooperativi ish beruvchisi (ma'muriyati)ning xo'jalikni tashkil etish to'g'risidagi qarori va tuman hokimining yer uchastkasi berish to'g'risidagi qarori;

ye) fermer xo'jaligini davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun:

tuman hokimining yer uchastkasi berish to'g'risidagi qarori;

hokimliklar tomonidan tashkil etiladigan tanlov komissiyasining yer uchastkasi berish to'g'risidagi bayonnomasi, tovar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etish biznes-rejasi nusxasi;

j) yuridik shaxslarni qo'shib yuborish, bo'lish, ajratib chiqarish yoki o'zgartirish shaklida qayta tashkil etiladigan tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun:

- qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxslarga ma'lum bo'lgan barcha kreditorlar yozma ravishda xabardor qilinganligini va ommaviy axborot vositalarida qayta tashkil etish to'g'risida axborot e'lon qilinganligini tasdiqlovchi hujjat;

- qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxslarning ularning barcha kreditorlari va qarzdorlariga, shu jumladan, tomonlar da'volashayotgan majburiyatlarga nisbatan barcha majburiyatlari bo'yicha huquqiy voris to'g'risidagi qoidalar ko'rsatilgan topshirish

dalolatnomasi (qo‘shib yuborishda va o‘zgartirishda) yoki bo‘lish qaydnomasi (bo‘lishda va ajratib chiqarishda);

- ro‘yxatdan o‘tkazish to‘g‘risidagi guvohnomaning asl nusxasi, o‘zgartirilayotgan yuridik shaxsning muhri va shtampi (yuridik shaxsni o‘zgartirish yo‘li bilan tashkil etilayotgan tadbirkorlik subyektini ro‘yxatdan o‘tkazishda taqdim etiladi).

Tadbirkorlik subyektining Ustavi, mas‘uliyati cheklangan va qo‘shimcha majburiyatli jamiyatlar uchun – ta‘sis shartnomasi va ustav, to‘liq va kommandit shirkatlar uchun esa faqat ta‘sis shartnomasi tadbirkorlik subyektini – yuridik shaxs tomonidan ro‘yxatdan o‘tkazuvchi organga taqdim etiladigan ta‘sis hujjati hisoblanadi.

Muassislardan biri tomonidan tegishli binoni (shu jumladan, turar joyini) tadbirkorlik subyektining pochta manzili sifatida foydalanishga bo‘lgan huquqini tasdiqlovchi hujjat (mulkchilik huquqiga bo‘lgan dalolatnoma, binoni sotib olishga, ijaraga olishga shartnoma yoki ijaraga beruvchining bino ijarasi to‘g‘risidagi kafolat xati, shuningdek, yashash joyidan berilgan ma‘lumotnoma) tadbirkorlik subyektining pochta manzilini tasdiqlovchi hujjat bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Firma nomi to‘g‘risidagi guvohnomani olish uchun tadbirkorlik subyektini muassisi tuman (shahar) statistika organlariga murojaat qiladi.

Arizani ko‘rib chiqish va firma nomi to‘g‘risidagi guvohnomani yoki shunga o‘xshash firma nomi mavjudligi to‘g‘risidagi axborotni berish muddati uch ish kunidan oshmasligi kerak.

Ro‘yxatdan o‘tkazuvchi organ tomonidan ro‘yxatdan o‘tkazish yoki asoslangan holda rad etish to‘g‘risidagi qaror zarur hujjatlar ilova qilingan ro‘yxatdan o‘tkazish to‘g‘risidagi ariza olingan kundan boshlab:

- yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxs bo‘lmasdan tashkil etilgan dehqon xo‘jaliklari bo‘yicha – 2 ish kunidan ortiq bo‘lmagan muddatda;

- yuridik shaxs sifatidagi barcha tadbirkorlik subyektlari bo‘yicha 3 ish kunidan ortiq bo‘lmagan muddatda qabul qilinadi.

Ariza beruvchi ro‘yxatdan o‘tkazuvchi organing qaroridan, uning mansabdor shaxslarining noqonuniy xatti-harakatlaridan (harakatsizligidan) norozi bo‘lgan yoki ro‘yxatdan o‘tkazish muddatlari buzilgan taqdirda belgilangan tartibda sudga murojaat qilishga haqlidir.

Ro'yxatdan o'tkazuvchi organ tomonidan yuridik shaxsni tashkil etgan barcha tadbirkorlik subyektlarining davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi haqidagi ma'lumotlar yuridik shaxslarning davlat reyestriga kiritiladi.

Nizomda, shuningdek, turli obyektlarni loyihalashtirish, qurish va qayta qurish, turar joylarni noturarjoylar toifasiga o'tkazish uchun ruxsat beruvchi hujjatlarni rasmiylashtirish tartibi ham belgilangan.

Zarur ro'yxatdan o'tkazish va ruxsat berish tartib-qoidalari tugagandan keyin ro'yxatdan o'tkazuvchi organ belgilangan muddat ichida ruxsat beruvchi hujjatlar rasmiylashtirilganligi to'g'risidagi guvohnomani beradi.

Nizom tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va yuritish uchun zarur hujjatlarni rasmiylashtirish tartibini ham o'rnatadi.

Tadbirkorlik subyekti davlat ro'yxatidan o'tgach, tadbirkorlik faoliyatini boshlash uchun majburiy tartibda:

- banklarga – o'z faoliyati uchun zarur bo'lgan hisob raqamlari ochish uchun (yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxs bo'lmasdan tashkil etilgan dehqon xo'jaliklari hisob raqami ochish uchun o'z xohishiga ko'ra murojaat qiladilar);

- vakolatli davlat organlariga – tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlarini amalga oshirish uchun qonun hujjatlarida belgilangan tartibda litsenziyalar (yoki ruxsatnomalar) olish uchun murojaat qiladilar.

Bankda hisob raqamlari ochish uchun tadbirkorlik subyekti tomonidan bankka quyidagi hujjatlar taqdim etiladi:

- tadbirkorlik subyekti faoliyat joyi manzili va ochiladigan hisob raqamlari turlari ko'rsatilgan holda ariza; davlat ro'yxatidan o'tkazilganlik to'g'risidagi guvohnoma nusxasi;

- rahbar va bosh hisobchi imzolarining notarial tasdiqlangan namunalari (dehqon xo'jaligi boshlig'i va yakka tartibdagi tadbirkor o'z imzolari namunalari taqdim etadi) va yumaloq muhr ottiskining ikki nusxasi.

Tadbirkorlik subyektlari, shuningdek, muhandislik aloqalariga ulanish uchun ruxsat beradigan gaz ta'minoti, elektr ta'minoti, suv ta'minoti, issiqlik ta'minoti, kanalizatsiya, telefon aloqasi kabi tashkilotlarga murojaat etishlari zarur.

Nizomga asosan tadbirkorlik subyektlari – yuridik shaxslar ta'sis hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan taqdirda tegishli qaror rasmiylashtirilgandan keyin bir hafta muddat ichida ularni ro'yxatdan o'tkazgan organga quyidagi hujjatlarni taqdim etadilar:

- ariza;

- tadbirkorlik subyektini boshqarishga vakolatli bo'lgan organning ta'sis hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi qarori;

- o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan matnining tadbirkorlik subyekti muhri bilan tasdiqlangan ikki nusxasi;

- nomi o'zgargan taqdirda – almashtiriladigan muhr va shtamp ro'yxatdan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnomaning asl nusxasi, shuningdek, muhr va shtamp yangi namunalarning uch nusxadagi eskizi;

- davlat boji yoki ro'yxatdan o'tkazish yig'imining belgilangan miqdori to'langanligi to'g'risida bank to'lov hujjati;

- ustav fondi ko'paytirilgan taqdirda – joriy ustav fondi shakllantirilganligi to'g'risida soliq organlari tomonidan berilgan hujjat;

- ustav fondi kamaytirilgan taqdirda – ularga ma'lum barcha kreditorlar ustav fondi miqdori kamayganligi va uning yangi miqdori to'g'risida yozma ravishda xabardor qilinganligini hamda ommaviy axborot vositalarida e'lon berilganligini tasdiqlovchi hujjat;

- tadbirkorlik subyekti ajratib chiqarish va qo'shib olish shaklida qayta tashkil etilgan taqdirda – tegishli ravishda bo'lish balansi va berish hujjati, ularda yuridik shaxslarning barcha kreditorlari va qarzdorlariga nisbatan, shu jumladan, tomonlar da'volashayotgan majburiyatlarga nisbatan qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxslarning barcha majburiyatlari bo'yicha huquqiy vorislik to'g'risidagi qoidalar mavjud bo'ladi.

Ta'sis hujjatlariga ustav fondining kamayishi bilan bog'liq o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan taqdirda ko'rsatib o'tilgan hujjatlar ro'yxatdan o'tkazuvchi organga ularga ma'lum barcha kreditorlar ustav fondi miqdori kamayganligi va uning yangi miqdori to'g'risida yozma ravishda xabardor qilingandan hamda qabul qilingan qaror haqida ommaviy axborot vositalarida e'lon berilgandan keyin bir hafta muddat ichida taqdim etiladi.

Kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalarni, shuningdek, tadbirkorlik subyektlarini tegishli organlarda hisobga qo'yish bilan bog'liq hujjatlarga o'zgartirish va qo'shimchalarni davlat ro'yxatidan o'tkazish, yangi namunadagi muhr va shtamlarni tayyorlashga ruxsatnomalarni rasmiylashtirish mazkur Nizomda belgilangan davlat ro'yxatidan o'tkazish va hisobga qo'yish tartibiga muvofiq amalga oshiriladi.

Ta'sis hujjatlariga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi uchun belgilangan miqdorda to'lov undiriladi.

Tadbirkorlik subyektlari o'z pochta manzili o'zgargan taqdirda o'n kun muddat ichida bu haqda ro'yxatdan o'tkazuvchi, soliq va statistika organlarini yozma ravishda xabardor qilishlari shart.

Tadbirkorlik subyektini faoliyatining turi va unda ishlovchilarning o'rtacha yillik soni o'zgarishi munosabati bilan Korxonalar va tashkilotlarning yagona davlat reyestriga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan taqdirda statistika organlari bu haqda ro'yxatdan o'tkazuvchi organi, soliq organini hamda tadbirkorlik subyektini xabardor qiladi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlar ularga berilgan davlat ro'yxatidan o'tkazilganlik to'g'risidagi guvohnomada ko'rsatilgan faoliyat joyi va turi o'zgargan taqdirda bu haqda ro'yxatdan o'tkazuvchi organi va soliq organini yozma ravishda xabardor qilishlari shart. Ro'yxatdan o'tkazuvchi organ va soliq organi ko'rsatib o'tilgan o'zgarishlar olingandan keyin uch kun muddatda yakka tartibdagi tadbirkorni ular tomonidan ro'yxatdan o'tkazuvchi va hisobga olish hujjatlariga kiritilgan o'zgartirishlar to'g'risida yozma ravishda ma'lum qilishlari shart.

Nizomning yakuniy qoidalari mazkur Nizom buzilishida aybdor bo'lgan shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq javob berishlarini nazarda tutadi.

Nazorat uchun savollar

1. Ochiq aksiyadorlik jamiyati nima?
2. Yopiq aksiyadorlik jamiyati nima? Kimlar ularning ishtirokchilari va ta'sisчилilari bo'lishi mumkin?
3. Korporatsiyalarni ta'sis etishning tartibi qanday? Ularning ishtirokchilari va ta'sisчилilari kimlar hisoblanadi?
4. Ta'sis hujjatlari tarkibini tushuntirib bering.
5. Korporatsiyaning ustav fondi o'z ichiga nimalarni oladi?
6. Ustav fondini tashkil etish va o'zgartirish qanday amalga oshiriladi?
7. Korporatsiyalar mol-mulkining huquqiy holati qanday?
8. Aksiyalar davlat paketining huquqiy maqomi qanday?
9. Korporatsiyalarni davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi qanday?

VI BOB

KORPORATIV MOLIYALAR

1-§. Korporatsiyaning moliyalari: tushunchasi va tasniflanishi

Korporativ moliyalarning huquqiy holati O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonuni va O'zbekiston Respublikasining boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

1.1. Moliyalar tushunchasi va turlari

"Moliyalar" atamasi fransuzcha "finances" (lotincha financia – naqdlik, daromad) so'zidan olingan bo'lib, pul vositalari degan ma'noni bildiradi.

Moliyalar bu jamg'armalar, shu jumladan, korporatsiyalarning markazlashgan va markazlashmagan pul vositalarini shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonidagi iqtisodiy munosabatlar tizimidir. Boshqacha qilib aytganda, bu korxonalar xarajatlari, uning pul vositalari, shuningdek, ularni shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanishning asosiy manbaidir. Moliyalarga korxonaning budjeti, ya'ni ushbu korxonaning balans va buxgalterlik hujjatlarida aks etadigan daromad va xarajatlari yig'indisi deb qarasa ham bo'ladi.

Umuman olganda moliyalar o'z ichiga markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul jamg'armalarini oladi. Markazlashtirilgan moliyalar davlat organlari tomonidan to'plana, markazlashtirilmagan moliyalar esa korxonaning hisob raqamida mavjud bo'lgan pul vositalari hisoblanadi. Aynan shular korporativ tartibga solishning obyekti bo'lib hisoblanadi.

Har qanday korporatsiyani, xoh u kichik savdo do'koni bo'lsin yoki yirik sanoat majmuasi, qayerdan pul topish va undan qanday qilib samarali foydalanish masalasi o'ylantiradi. Pul ularga birinchi navbatda "biznes"ni yo'lga qo'yish uchun kerak. Bu uchun odatda o'zlarining pullari yetarli bo'lmaydi va qarz olishga to'g'ri keladi. Vositalarni o'zlashtirish tadbirkorning imkoniyatlarini oshiradi. Lekin u daromadni oshirish bilan bir qatorda (qarzga olingan vositalarga nisbatan daromad me'yori qarz uchun to'lanishi kerak

bo'lgan foizdan oshib ketgan hollarda) zarar ham olib kelishi mumkin. Lekin hatto muvaffaqiyatli faoliyat yuritayotgan korxonalar uchun ham qo'shimcha moliyalashtirish manbaidan qutulishi qiyin, chunki vaqt o'tishi bilan tanazzul hollari yoki ishlab chiqarish quvvati va uskunalarni yangilash, ba'zida esa muayyan sohaga sifatli mahsulot ishlab chiqarish, qayta ixtisoslashtirilgan ishlab chiqarishni jalb etish zarurati kabi holatlar kelib chiqadi.

Har qanday holda ham bir qancha moliya manbalarini izlash va jalb etishga to'g'ri keladi. Bunday moliya manbalari sifatida quyidagilar bo'lishi mumkin:

- o'ziga tegishli vositalar;
- bank ssudalari;
- mahsulot yetkazib beruvchilar kreditlari va ularning zahiradagi mahsulotlari;
- xususiy investorlar;
- venchur ("tavakkalchi") kapitalistlar bu - o'z investitsiyalaridan foyda ko'rish maqsadida yangi shakl yoki loyihalar uchun vositalar taqdim etish orqali korxonaning mulkida ishtirok etadigan kapital qo'yish bo'yicha mutaxassislar;
- investitsiya kompaniyalari;
- kichik korxonalarga kirib boradigan yirik korporatsiyalar (bunda ular odatda yangi texnologiyalarga ruxsat olish yoki ushbu firmani sotib olishni xohlaydilar);
- davlat organlari (mahalliy davlat hokimiyati organlari bo'lishi ham mumkin) dasturlari;
- aksiyalarni ochiq bozorda sotish.

Biznesning asosiy maqsadi korxonalar narxining o'sishiga imkon berish, ya'ni tadbirkorning boyligini oshirishdan iborat. Lekin daromadlar va xarajatlarning o'rtasida, ularda bir qancha bo'limlar mavjud sharoitlarda balans topish kerakligi, sababli buni amalga oshirish oson emas.

Qonunga asosan jamoaning davlat va kreditorlar bilan hisob-kitob qilib bo'lgandan keyin qolgan pul vositalaridan foydalanish huquqi mutlaq hisoblanadi. Ishlab topilgan moliya vositalaridan qanday foydalanishni (jamg'armalar tashkil etish, yo'nalishlarni aniqlash va boshqa usulda sarflash) korxonaning o'zi mustaqil ravishda hal etadi. Ular shaklining davlat va korporativ hujjatlar bilan tartibga solish zarurati ushbu masalalarning barchasi korxonalar va har bir xodim uchun muhimligidan dalolat beradi.

Moliyalarning bazaviy roldan kelib chiqqan holda korporativ me'yoriy hujjatlar nihoyatda aniqligi bilan ajralib turadi va odatda bunday hujjatlar aksiyadorlik jamiyatining oliy boshqaruv organining umumiy yig'ilishi yoki ba'zi hollarda kuzatuv kengashi tomonidan qabul qilinadi. Ushbu barcha hujjatlarni to'rtta asosiy guruhga bo'lish mumkin:

- 1) ustav kapitalini tartibga soluvchi hujjatlar;
- 2) jamg'arma va zahiralarni o'rnatuvchi, shuningdek, daromadni taqsimlash tartibini aniqlovchi hujjatlar;
- 3) soliq rejalashtirilishini amalga oshirishga yo'l qo'yuvchi hujjatlar;
- 4) hisobdorlikni tashkil etishni tartibga soluvchi hujjatlar.

Odatda korporatsiyalar kompleks hujjatlarni qabul qilishga harakat qilishadi, lekin bunda ular ushbu hujjatni turli bo'limlarga (masalan, ustav kapitalini oshirish to'g'risidagi Nizom, ustav kapitalini kamaytirish to'g'risidagi Nizom, AJning zahiralari to'g'risidagi Nizom, obligatsiya jamg'armasi to'g'risidagi Nizom va boshqalar) bo'ladi. Lekin birinchi navbatda korporatsiyaning ustav kapitali me'yoriy tartibga solinishi muhim bo'lib hisoblanadi.

1.2. Korporatsiyaning ustav kapitali

Ustav kapitalining tushunchasi va vazifasi. Korporatsiyaning mulkiy asosini ustavda qayd etilgan ustav kapitali tashkil etadi.

Ustav kapitali ushbu jamiyatning ta'sischilari tomonidan ulush (pul, qimmatli qog'oz, pul qiymatiga ega bo'lgan boshqa ashyoviy va mulk huquqlari ko'rinishida) kiritish orqali korporatsiyaning xo'jalik va boshqa faoliyatini ta'minlash maqsadida tashkil etiladi. Keyinchalik jamiyatning mol-mulkini unga aksiyadorlar tomonidan berilgan mulk bilan birgalikda jamiyatning xo'jalik faoliyati jarayonida ishlab chiqarilgan mahsulot, shuningdek, jamiyat tomonidan qonuniy faoliyat natijasida olingan boshqa mulk va daromadlar ham tashkil etadi. Ushbu mol-mulk umumiy holda jamiyatning balansida aks etgan asosiy jamg'armalar, aylanma vositalari va boshqa qimmatliklarni tashkil etadi.

Ustav kapitali amaliy jihatdan bir necha funksiyalarni bajargan holda aksiyadorlik jamiyatining vositalari orasida alohida o'rin tutadi.

Uning birinchi funksiyasi aksiyadorlar tomonidan kiritilgan mulkning aksiyadorlik jamiyati savdo-ishlab chiqarish faoliyatining

moddiy asosini shakllantirishida ko'rinadi. Unda korporatsiya ishtirokchilarining xususiy tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqi o'z aksini topadi. Ustav fondi jamiyat ustavida korporatsiya ishtirokchilari tomonidan mustaqil tadbirkorlik faoliyati yuritish uchun mustahkamlangan moddiy bazaning mavjudligini aks ettiradi. Bu jamiyatning kelgusidagi faoliyati uchun turtki vazifasini bajaradigan kapitalning boshlang'ich yuqoriligidir. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 19-moddasiga asosan jamiyatning ustav fondi aksiyadorlar sotib olgan jamiyat aksiyalarining nominal qiymatidan tashkil topadi. Jamiyat chiqaradigan barcha aksiyalarning nominal qiymati bir xil bo'lishi lozim.

Jamiyatning ustav fondi uning mol-mulkining o'z kreditorlari manfaatlarini kafolatlaydigan darajadagi eng kam miqdorini belgilaydi. Jamiyat davlat mulki negizida tuzilganda korxonalar (mol-mulk)ning qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlangan bozor bahosi jamiyat ustav fondining summasini tashkil etadi (O'zbekiston Respublikasi 29.08.1998-y. N 681-I-son Qonuniga muvofiq kiritilgan qism).

Jamiyat oddiy aksiyalarni, shuningdek, bir yoki bir necha turdagi imtiyozli aksiyalarni joylashtirishga haqlidir. Joylashtirilgan imtiyozli aksiyalarning nominal qiymati jamiyat ustav fondining yigirma foizidan oshmasligi lozim.

Jamiyat ta'asis etilayotganda uning barcha aksiyalari muassislar o'rtasida joylashtirilgan bo'lishi kerak.

Qonunning 20-moddasi ochiq aksiyadorlik jamiyati ustav fondining eng kam miqdori jamiyat davlat ro'yxatidan o'tkazilgan sanada eng kam oylik ish haqining besh yuz baravari yopiq aksiyadorlik jamiyati ustav fondining eng kam miqdori esa, jamiyat davlat ro'yxatidan o'tkazilgan sanada qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining ikki yuz baravari miqdoridan kam bo'lmasligi kerak.

Jamiyat ustav fondini ta'asis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorda shakllantirishning eng ko'p muddati, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, jamiyat davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan e'tiboran bir yildan oshmasligi lozim (O'zbekiston Respublikasi 20.08.1999-y. N 832-I-son Qonuniga muvofiq kiritilgan qism).

Ustav kapitalining **ikkinchi funksiyasi** bu kafolat funksiyasi bo'lib, u jamiyatning majburiyatlari bo'yicha kreditorlar oldida o'ziga tegishli mol-mulk bilan javob berishida ko'rinadi.

O'z mohiyatiga ko'ra, aksiyadorlik kapitali bu – kreditorlar bilan hisob-kitob qilishga mo'ljallangan korporatsiya mulkining bir qismi bo'lib, bu barcha vaqtda mavjud bo'lishi talab etiladigan eng kam vositalar hisoblanadi. Qonun chiqaruvchining harakatlari bejiz birinchidan, aksiyadorlik kapitalini haqiqiy (amalda) shakllantirish, ikkinchidan, jamiyat mulki miqdorini hech bo'lmaganda uning ustavida nazarda tutilgan miqdorda ushlab turishga qaratilmagan. Birinchi maqsadga erishish, ya'ni kapitalni tashkil etish maqsadida qonun chiqaruvchi ustav kapitalini to'liq shakllantirgunga qadar aksiyalarga ochiq obuna bo'lishni ta'qiqlovchi me'yorni kiritdi. Ikkinchi maqsadga erishish, ya'ni mol-mulkni ustavda nazarda tutilgan miqdorda ushlab turish maqsadida qonun chiqaruvchi ustav kapitali to'liq shakllantirilgan hollardagina dividendlar to'lanishi mumkin emasligi, shuningdek, agar jamiyat mol-mulki ustavda belgilangan aksiyadorlik kapitalidan oshib ketsa yoki uning miqdoridan kamaymasa, dividendlar to'lanishi to'g'risidagi me'yorlarni kiritdi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, aksiyadorlik kapitali korporatsiya balansida doimo passiv bo'lim sifatida qaraladi. Aktivlar bilan jamiyatning qarzlari hamda aksiyadorlik kapitali o'rtasidagi farqni tashkil etuvchi faqat sof foydagina dividend sifatida taqsimlanishi mumkin. Agar jamiyatning faoliyati zarar ko'rilishiga va buning natijasida mulk qiymatining ustav kapitalidan kamayishiga olib kelsa, kelgusi yilda olingan foyda, birinchi navbatda, jamiyat mulkining ustav kapitali bilan farqli qismini to'ldirishga sarflanishi lozim.

Qonunga asosan aksiyadorlik kapitalga nisbatan mulk huquqi korporatsiyaga tegishli bo'ladi. Aksiyadorlar o'zlari kiritgan mulkka nisbatan uning mulkdori bo'lib qolaveradilar, korporatsiyaga nisbatan esa uning ishtirokchisi holatida turib, ehtimoliy zararlar yuzasidan tavakkal qiladilar.

Ustav kapitalining **uchinchi funksiyasi** u orqali har bir aksiyadorning ushbu jamiyatda va uning daromadlarida ishtirok etish ulushi aniqlanishida ko'rinadi. Butun kapital har biri nominal qiymatga ega bo'lgan bir necha qismlarga bo'linadi. Aksiyadorlarga tegishli aksiyalar nominal qiymatining ustav kapitaliga munosabati

har bir aksiyadorning korporatsiya faoliyatidagi ulushini ko'rsatadi. Aksiyador holatining ko'rsatkichi bo'lib, ustav kapitalidagi unga tegishli qismlar soni hisoblanadi. Agar kapitalning bir qismi nominal qiymatga ega bo'lmasa, u holda aksiyadorning ulushi aksiyadorlik kapitali miqdori uning qismlari soniga nisbatan aniqlanadi.

Shuni ham inobatga olish lozimki, aksiyaning nominal qiymati qancha kichik bo'lsa, jamiyatga keng doiradagi shaxslarni jalb etish va oxir-oqibat sezilarli darajadagi kapitalning yig'ilishi imkoniyati shuncha yuqori bo'ladi.

Aksiyadorlik jamiyati o'ziga tegishli mol-mulkning tarkibi va miqdorini o'zgartirishga haqli. Uning ustav kapitali, masalan, chiqarilgan aksiyalarning nominal qiymatini oshirish yoki qo'shimcha aksiyalarni chiqarish orqali ko'paytirilishi mumkin.

Korporatsiyalarning samarali faoliyat yuritishi jarayonida aksiyadorlar bozor yoki fond birjasi orqali o'z kapitallarining qiymatini qaytarishlari mumkin. Bu holda aksiyalarni sotish natijasida olinadigan mablag' odatda ularni sotib olishda sarflangan summaga mos kelmaydi, chunki aksiyaning bahosi o'zgaruvchan bo'lib, bozor orqali aniqlanadi.

Ustav kapitalining mavjudligi korporatsiyalarni tashkil etishning asosiy shartlaridan biri hisoblansada, **ustav kapitali** kategoriyasi o'zida nisbiy tushunchani aks ettiradi. Birinchidan, ustav kapitaliga kiritilayotgan mol-mulkni baholash ta'sischi va aksiyadorlar o'rtasida shartnoma orqali amalga oshiriladi. Ikkinchidan, aksiyadorlik jamiyatini ro'yxatdan o'tkazgunga qadar uning ustavida ustav kapitalining miqdori ko'rsatilsada, unda hali mol-mulk mavjud bo'lmaydi. Uchinchidan, korporatsiyaning ustavini ro'yxatdan o'tkazgandan keyin ustav kapitali muomalaga kiritilgan hisoblanadi va u oshirilishi yoki kamaytirilishi mumkin. To'rtinchidan, to'langan kapital, ya'ni aksiya uchun olingan haqiqiy mablag' va to'lanmagan kapital, ya'ni aksiya puli obuna bo'lgandan keyin kiritiladigan holatlarni ham farqlash lozim.

Ko'rinib turganidek, ustav kapitalining haqiqiy miqdorini aniqlash ko'pincha qiyin bo'ladi. Shu xususiyati bilan ustav kapitali o'zining birinchi navbatdagi vazifasi – kreditorlar talablari qondirilishining kafolati bo'lishligini ma'lum ma'noda yo'qotadi.

Shu bilan birga, tadbirkorlikning psixologiyasini (tavakkalchilik, bahs boylash va boshqalar) ham inobatga olishga to'g'ri keladi. Shuning uchun ba'zi mamlakatlar (masalan, AQSH)da ustav kapitalining muayyan miqdorini majburiy qo'llab-quvvatlash

talabidan voz kechishdi. Lekin uning lozim darajada saqlanishi g'oyasi hozircha butun dunyoda ustun turibdi va bu korporativ huquqning quyidagi uchta o'ziga xos qoidalarini vujudga keltirdi:

– aksiyadorlik jamiyatining o'z aksiyalarini sotib olishiga uncha qattiq bo'lmasada, ta'qiqlab qo'yilishi;

–ustav kapitalini tashkil etadigan vositalardan dividendlar to'lanishining cheklanishi;

– ustav kapitali va joriy xarajatlarning aniq ajratilganligi.

Ustav kapitalining tuzilishi. Ustav fondi: shirkatlar va mas'uliyati cheklangan jamiyatlar uchun ta'sischilarning badallari (ulushlari)dan; aksiyadorlik jamiyatlari uchun ta'sischilar va jamiyatda ishtirok etishda ular tomonidan taklif etilgan pul va mulk badallarini aksiyalarga almashtirish yo'li bilan tashkil etiladi.

Qonunga asosan, ta'sischilar va aksiyadorlar o'z badallarini quyidagi ko'rinishlarda kiritishlari mumkin:

– pul vositalari (so'm va chet el valutasini);

– turli ko'rinishdagi mol-mulk (bino, inshoot, uskuna va boshqalar);

– yer, suv va boshqa tabiiy resurslardan, shuningdek, bino, inshoot, uskunadan foydalanish huquqlari;

– boshqa mulkiy huquqlar, shu jumladan, nou-xau, san'at asariga bo'lgan mualliflik huquqi (masalan, ssenariy, qo'lyozma, kitob va boshqalar). Ulush sifatida kiritilayotgan mulkiy huquq begonalashtiriladigan, ya'ni kreditorlarning talablarini qondirish maqsadida beriladigan, sotiladigan bo'lishi lozim.

Kiritilayotgan mol-mulk yoki mulkiy huquqning haqiqiy qiymati jamiyat ishtirokchilarining hamkorlikdagi qarori asosida hal etiladi. Qo'shimcha aksiyalar va jamiyatning boshqa qimmatli qog'ozlari haqini ushbu vositalar bilan to'lashda ularning puldagi qiymatini aniqlash jamiyatning kuzatuv kengashi tomonidan aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunda nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi. Baholash qoidalarining korporativ hujjatlarda yanada mukammal tartibga solinishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ishtirokchi jamiyatga mulkni mulk huquqi asosida emas, balki foydalanish uchun ham berishi mumkin. Bunday holda ulush miqdori butun davr yoki ta'sis hujjatlarida ko'rsatilgan boshqa muddat mobaynida shu mulkdan foydalanganlik uchun to'langan ijara haqiga qarab aniqlanadi. Ijara muddati aksiyadorlik jamiyati faoliyati muddatidan oshib ketmasligi kerak.

Turli ko‘rinishdagi soxtagarchilikning oldini olish maqsadida e‘lon qilingan ustav kapitalining summasi jamiyat ta‘sischilari tomonidan u ro‘yxatdan o‘tkazilguniga qadar taqsimlangan bo‘lishi kerak. Ushbu vaqtda ochiq obuna orqali tarqatilishga mo‘ljallangan aksiyalarning mavjud bo‘lishiga yo‘l qo‘yilmaydi. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasining qonuniga asosan ustav kapitali aksiyadorlik jamiyatini ro‘yxatdan o‘tkazilganlik to‘g‘risida vaqtinchalik guvohnoma berilgan vaqtdan boshlab 30 kun muddat ichida 50 foiz to‘lanishi, aksiyadorlik jamiyati o‘z faoliyatini boshlagandan keyin bir yil ichida (agar yuridik shaxslarni ro‘yxatdan o‘tkazish to‘g‘risidagi qonunda boshqacha holat nazarda tutilmagan bo‘lsa) to‘liq shakllantirilishi kerak; aks holda, jamiyat to‘lovga qobiliyatsiz deb tan olinadi yoki ustav fondi uning haqiqiy miqdorigacha kamaytiriladi.

Jamiyatning qo‘shimcha aksiyalar haqi ularni chiqarish to‘g‘risidagi qarorda nazarda tutilgan muddatda, lekin chiqarilgan vaqtdan boshlab 1 yildan kech bo‘lmagan muddatda to‘lanishi lozim. Agar aksiyalarning haqini to‘lash shakli uni ta‘sis etish vaqtida ta‘sis shartnomasi yoki ustav asosida tartibga solinadigan bo‘lsa, u holda qo‘shimcha aksiyalar yoki boshqa qimmatli qog‘ozlar haqini to‘lash shakli ularni chiqarish to‘g‘risidagi qarorda nazarda tutiladi.

Qo‘shimcha aksiyalarning haqi pul bilan to‘langan hollarda ular nominal qiymatining kamida 25 foizi to‘lanishi, pulsiz shaklda to‘lanadigan hollarda esa (jamiyatni tashkil etish to‘g‘risidagi shartnoma yoki qo‘shimcha aksiyalar chiqarish to‘g‘risidagi qarorda boshqacha holat nazarda tutilmagan bo‘lsa) aksiya va boshqa qimmatli qog‘ozlar haqi to‘liq to‘lanishi kerak²¹.

O‘zining barqarorligi tufayli ustav fondi odatda nisbatan likvid aktivlar hisoblangan yer, ko‘chmas mulk, uskuna kabilarni qoplaydi. Aksiyalarni (ustav kapitalini) sotishdan kelgan vositalarga yangi aksiyadorlik jamiyati tashkil etilgan vaqtda dastlab bino, inshoot, mashina va uskunalar, hisoblash texnikasi va sotishga mo‘ljallanmagan boshqa aktivlar kabi asosiy vositalar olinadi. Ulardan o‘zgartirilmagan natural shaklda, qiymati ishlab chiqarilayotgan mahsulotga o‘tkaziladigan uzoq muddatga foydalaniladi.

Aksiyadorlik jamiyatining naqd pullari va aktivlar shaklida ularni o‘z ichiga oladigan aylanma vositalari qoida tariqasida ishlab

²¹ Korporatsiya aksiyalari haqida batafsil 7-bobga qarang.

chiqarish jarayonida veksel yoki bank krediti ko‘rinishidagi qisqa muddatli qarzga – mos qoplovchi vositaga tez o‘zgaradi. Bundan tashqari, o‘z xo‘jalik faoliyati yuritishi natijalariga ko‘ra jamiyat dividendlar to‘lashda yoki ishlab chiqarishni rivojlantirishda yoxud bir vaqtning o‘zida ikkalasidan ham foydalaniladigan daromad olishi mumkin.

Daromadlarni taqsimlash odatda korporatsiyaning ustav kapitaliga ta’sir etmaydi.

Ustav kapitalini oshirish. Bu masalada qonunchilikda faqat asosiy jihatlari bilan tartibga solingan bo‘lib, uning batafsil tartibga solinishi odatda "ustav kapitalini oshirish (kamaytirish) to‘g‘risida"gi Nizom deb nomlanuvchi maxsus korporativ me‘yoriy hujjatda o‘z aksini topadi.

"Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 21-moddasiga asosan, jamiyatning ustav fondi aksiyalar nominal qiymatini oshirish yoki qo‘shimcha aksiyalarni joylashtirish yo‘li bilan ko‘paytirilishi mumkin.

Jamiyatning ustav fondini aksiyalar nominal qiymatini oshirish yo‘li bilan ko‘paytirish va jamiyat ustaviga tegishli o‘zgartishlar kiritish to‘g‘risidagi qaror aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi tomonidan yoki, agar jamiyat ustavida yoxud aksiyadorlar umumiy yig‘ilishining qaroriga muvofiq jamiyatning kuzatuv kengashiga shunday qarorni qabul qilish huquqi berilgan bo‘lsa, jamiyatning kuzatuv kengashi tomonidan qabul qilinadi.

Qo‘shimcha aksiyalar jamiyat tomonidan jamiyat ustavida belgilangan e’lon qilingan aksiyalar soni doirasidagina joylashtirilishi mumkin.

Qo‘shimcha aksiyalarni joylashtirish yo‘li bilan jamiyat ustav fondini ko‘paytirish to‘g‘risidagi qaror aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi tomonidan yoki bunday qaror qabul qilish huquqi jamiyatning ustaviga muvofiq yoki aksiyadorlar umumiy yig‘ilishining qaroriga binoan jamiyatning kuzatuv kengashiga berilgan bo‘lsa, kuzatuv kengashi tomonidan qabul qilinadi.

Qo‘shimcha aksiyalarni joylashtirish yo‘li bilan jamiyat ustav fondini ko‘paytirish to‘g‘risidagi qarorda joylashtiriladigan qo‘shimcha oddiy (odatdagi) aksiyalarning va e’lon qilingan miqdorlari (ulushlari) doirasida har bir turdagi imtiyozli aksiyalarning soni, ularni joylashtirish muddati va shartlari, shu

jumladan, mazkur qonunga muvofiq joylashtirilayotgan aksiyalarni sotib olishda imtiyozli huquqlarga ega bo'lgan aksiyadorlar uchun jamiyatning qo'shimcha aksiyalarini joylashtirish bahosi belgilangan bo'lishi lozim.

Jamiyat ustav fondini davlatga tegishli aksiyalar miqdori yigirma besh foizdan ko'p bo'lgan hollarda qo'shimcha aksiyalar chiqarish orqali ko'paytirish Davlat mulk qo'mitasining mutlaq vakolati hisoblanadi.

Amaliyotda ustav kapitalini oshirish turli maqsadlarda amalga oshirilishi mumkin. Birinchidan, u qo'shimcha vositalarni jalb qilishga yo'naltirilgan bo'lishi mumkin. Ikkinchidan, aksiyadorlik kapitali va haqiqiy mulk o'rtasidagi haddan tashqari katta farqni yo'qotish uchun chiqarilishi mumkin. Bunday farq daromad va aksiyalar uchun to'lanadigan dividendlarni oshirishdan darak berib, soliq yukini yanada og'irlashtirganligi sababli maqsadga muvofiq hisoblanmaydi.

"Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuniga asosan, ustav kapitalini ko'paytirish va kamaytirish vakolati aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi vakolatiga kiradi, lekin aksiyadorlik jamiyatining ustavi yoki aksiyadorlar umumiy yig'ilishining qaroriga asosan bu vakolat kuzatuv kengashiga berilishi mumkin.

Ustav kapitalini ko'paytirish aksiyadorning yangi aksiyalar sotib olish yoki uni eskisiga almashtirish bilan bog'liq imtiyozli huquqi darajasida amalga oshirilishi lozim. Kapitalning bunday ko'paytirilishi har doim ham amalga oshirilmasdan, obligatsiyalar bo'yicha kreditorlarga kafolatni, xodimlar tomonidan yangi aksiyalar sotib olinishida imtiyozli huquqni ta'minlash kabi hollarda qo'llaniladi. Boshqacha qilib aytganda, ustav kapitalini shartli ravishda ko'paytirish aksiyadorlik jamiyatini imtiyoz bilan ta'minlash maqsadida bozordan yuqori narxlardagi yangi aksiyalar sotib olish zaruratidan ozod etadi.

Ruxsat etilgan kapital deganda so'z "yangi aksiyalar chiqarish orqali ustav kapitalini ko'paytirish bilan bog'liq bo'lgan boshqaruvning vakolatlari" haqida ketmoqda. Boshqaruvga bu huquq muayyan muddatga beriladi. Ushbu huquq unga belgilangan muddat davomida kapital bozoridagi qulay holatdan tezkorlik bilan umumiy yig'ilish tomonidan ruxsat etilgan kapitalni oshirmasdan

foydalanish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari, ustavda ruxsat etilgan kapital vositasida AJ xodimlari uchun yangi aksiyalar chiqarilishi nazarda tutilishi mumkin.

Kapitalni jamiyat vositalari hisobiga ko'paytirish ustav kapitalini ulushlar hisobidan oshirishga yo'l qo'ymasdan, faqat ustav kapitalidagi kapital fondlari va daromad fondlarining nominal qiymatining oshirilishini ta'minlaydi.

Kapital samarali ko'paytirilgan hollarda aksiyadorlar uchun ularning aksiyalari qadsizlanishidan o'zlarining ulushlari doirasida muhofaza qiladigan yangi aksiyalarni imtiyozli sotib olish huquqi alohida ahamiyatga ega bo'ladi.

Shuni ham inobatga olish joizki, jamiyatning asosiy fondlarini qayta baholash uning ustav kapitalini ko'paytirishning majburiyligini keltirib chiqarmaydi. Bunday qaror jamiyat tomonidan o'z xohishiga ko'ra qabul qilinadi. Ustav kapitalini ko'paytirish maqsadida asosiy fondlarning qayta taqsimlanishi natijalariga ko'ra chiqarilgan aksiyalar aksiyadorlar reyestrda qayd etilgan, ustav kapitali miqdorini o'zgartirish to'g'risida qaror chiqaruvchi aksiyadorlar o'rtasida ularning jamiyat ustav kapitalidagi ulushi va egallab turgan aksiyalarining turiga qarab taqsimlanadi.

Ustav kapitalini kamaytirish odatda to'lanadigan ortiqcha dividendlardan qutulish va zararlarni hisobdan chiqarish maqsadlarida amalga oshiriladi.

Birinchi holatda so'z qandaydir sabablarga ko'ra ustav kapitali eng ko'p miqdoridan oshib ketgan hollar haqida ketmoqda. Kapitalning ortib qolgan qismini aksiyadorlar o'rtasida taqsimlash mumkin emas, chunki ulushlarni qaytadan to'lashga yo'l qo'yilmaydi, lekin ustav kapitalini kamaytirish orqali mana shu ortiqcha qismidan ozod qilish va ularni dividendlar to'lash hamda zahira fondiga o'tkazish orqali tasarruf etish mumkin.

Ikkinchi maqsadi esa jamiyat zarar ko'rib faoliyat yuritayotgan hollarda, aksiyadorlar kapitali bilan haqiqiy mulk o'rtasidagi farqlar yaqqol namoyon bo'lgan vaqtda ustav kapitalini kamaytirishni nazarda tutadi. Bu birinchidan, jamiyatning majburiy tugatilishiga olib kelishi mumkin, chunki jamiyat ustav kapitalining miqdori qonunda belgilangan miqdordan pasayib ketishi jamiyatni majburiy tugatish uchun asos bo'ladi. Ikkinchidan, aksiyadorlik kapitali yuqoriligining o'zgartirilmagan holda yetkazilgan zararlarni, mol-mulk miqdori ustav kapitalida ko'rsatilgan miqdorga mos

bo'lmagunga qadar olingan daromadni taqsimlash imkoniyatidan mahrum etadi.

"Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 22-moddasiga asosan jamiyatning ustav fondi aksiyalarning nominal qiymatini yoki ularning umumiy sonini qisqartirish yo'li bilan, shu jumladan, aksiyalarning bir qismini jamiyatning o'zi keyinchalik muomaladan chiqarish sharti bilan sotib olishi yo'li bilan kamaytirilishi mumkin.

Jamiyatning ustav fondini aksiyalarning bir qismini sotib olish va muomaladan chiqarish orqali kamaytirishga, agar bunday imkoniyat jamiyatning ustavida nazarda tutilgan bo'lsa, yo'l qo'yiladi.

Agar ustav fondini kamaytirish natijasida uning miqdori jamiyatning ustaviga kiritilgan tegishli o'zgartishlarni ro'yxatdan o'tkazish kuni belgilanadigan jamiyat ustav fondining eng kam miqdoridan qonun hujjatlarida belgilanganidan kamayib ketadigan bo'lsa, jamiyat ustav fondini kamaytirishga haqli emas.

Ustav fondini kamaytirish va jamiyat ustaviga tegishli o'zgartishlar kiritish haqidagi qaror aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida qabul qilinadi.

Ustav fondini kamaytirish to'g'risida qaror qabul qilgan vaqtda aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi fondni kamaytirish sabablarini ko'rsatadi va uni kamaytirish tartibini belgilaydi.

Odatda yuqorida ko'rsatilgan usullardan aksiyadorlar teng holatda bo'ladigan birinchisi maqsadga muvofiq hisoblanadi. **Ikkinchi usulda** umumiy yig'ilish qancha belgilasa, har bir aksiyador shuncha aksiya oladi. Bunda kichik aksiyadorlar (ulush qo'shuvchilar)ning huquqlari cheklanadi. Aksiyalar amortizatsiya qilinganda aksiyadorlarning formal tengligi tamoyiliga amal qilinmasdan, faqat muayyan aksiyalargina bekor qilinadi. Agar ustav fondini kamaytirish natijasida uning miqdori jamiyat ustav fondining eng kam miqdoridan kamayib ketadigan bo'lsa, jamiyat ustav fondini kamaytirishga haqli emas.

Ustav kapitalini kamaytirish kreditorlar va aksiyadorlarning manfaatiga tegishli bo'lganligi sababli, bu masala qonunchilikda o'z aksini topadi. O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunining 23-moddasiga asosan, ustav fondini kamaytirish to'g'risida qaror qabul qilinganidan boshlab jamiyat

kechi bilan 30 kun muddat ichida bu qaror xususida o'z kreditorlarini yozma ravishda xabardor qiladi. Kreditorlar jamiyatning ustav fondini kamaytirish to'g'risida o'zlariga xabarnoma yuborilgan sanadan e'tiboran kechi bilan 30 kun muddat ichida jamiyatdan o'z majburiyatlarini muddatidan oldin ijro etishni va ustav fondi kamaytirilishi bilan bog'liq zararni to'lashni talab qilishga haqli.

Umuman olganda, ustav kapitalining o'zgarishi munosabati bilan jamiyat ustaviga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish yoki jamiyat ustavini yangi tahrirda tasdiqlash aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ishtirok etayotgan ovoz beruvchi aksiyalar egalari bo'lgan aksiyadorlarning to'rtidan uch qismdan iborat ko'pchilik ovozi bilan qabul qilingan aksiyadorlar umumiy yig'ilishining qaroriga asosan amalga oshiriladi (O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunining 16-moddasi).

Jamiyat ustav fondini ko'paytirishga u to'liq to'langan va jamiyat zararlari qoplangan hollarda yo'l qo'yiladi. Agar aksiyadorlik jamiyatida davlat ustunlik mavqeyiga ega bo'lsa, ushbu jamiyat ustav kapitalini oshirish uchun tegishli davlat hujjati qabul qilinishi lozim. Agar ustav kapitalini kamaytirish natijasida uning miqdori jamiyat ro'yxatdan o'tkazilgan vaqtdagidan kamayib qoladigan bo'lsa, ustav kapitalini kamaytirish mumkin emas.

1.3. Korporatsiyaning jamg'armalari va zahiralari

Amaliyotda pul vositalari jamg'armalarini tashkil etish aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki bu masala o'ta muhim bo'lib, bu bo'yicha qaror umumiy yig'ilish tomonidan qabul qilinishi kerak. Yakuniy ko'rinishda bu – odatda "Maxsus moliya jamg'armalari va zahiralari tashkil etish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi korporativ hujjatga aylanadi. Ko'pincha ushbu masala kuzatuv kengashi tasdig'iga kiritiladi, chunki bu yerda har bir aksiyador ega bo'la olmaydigan malaka talab etiladi. Aksiyadorlik jamiyatining jamg'armalar va zahiralari to'g'risidagi Nizomi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Aksiyadorlik jamiyatining daromadi. Daromad bu aksiyadorlik jamiyati faoliyatining asosiy natijasidir. Balans (e'lon

qilingan) daromadning umumiy summasi mahsulotlarni realizatsiya qilishdan kelgan va realizatsiya bilan bog‘liq bo‘lmagan faoliyatdan kelgan daromaddan xarajatlar va zararlarni ajratgan holdagi foydadan tashkil topadi.

Mahsulotlarni (ish va xizmatlarni) realizatsiya qilishdan kelgan daromadga amal qiluvchi narxlardan tushgan daromad (QQS va aksizlarsiz) bilan xarajatlar o‘rtasidagi farq sifatida qaraladi.

Realizatsiya qilingan moliyaviy natijalar bu – O‘zbekiston hududi va uning tashqarisidagi boshqa korxonalar faoliyatida ulushli ishtirok etish; mol-mulkni ijaraga berish; jamiyatga tegishli aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog‘ozlardan keladigan daromadlar; ishonchsiz qarzlarni chiqarib tashlashdan keladigan zararlar va oldin ishonchsiz deb chiqarilgan qarzlardan keladigan tushumlar; sanksiya ko‘rinishida olingan yoki to‘langan mablag‘lar; valuta hisob-varaqlaridagi kurs farqlari va chet el valutasidagi operatsiyalar kabi mahsulotlarni (ish va xizmat) realizatsiya qilish bosqichi bilan bog‘liq bo‘lmagan daromad, xarajat va zararlardir (yo‘qotishlar).

Balans daromaddan soliq summalari chiqarib tashlangandan keyin qoladigan sof foyda aksiyadorlik jamiyatining to‘liq tasarrufiga o‘tadi.

2. Aksiyadorlik jamiyati jamg‘armalari. Sof foyda hisobidan jamiyatda odatda quyidagi jamg‘armalar tashkil etiladi:

- ishlab chiqarishni rivojlantirish;
- xodimlar;
- taqsimlanadigan daromadlar;
- xodimlarning daromatlarda ishtirok etishi;
- ijtimoiy-sug‘urta ta’minoti;
- obligatsiyaviy;
- zahira.

Ishlab chiqarishni rivojlantirish jamg‘armasi ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish, xizmat)ning raqobatbardoshligini, xo‘jalik ishlab chiqarishi o‘shining istiqbolini, kapital qo‘yilmalarning samaradorligini, jamiyat daromadi va aksiyalarining muomalasini oshirishni ta’minlash uchun foydalaniladi.

Xodimlarni rivojlantirish jamg‘armasi xodimlarni o‘z vazifalarini lozim darajada bajarishlariga bo‘lgan manfaatdorliklarini, shuningdek, ularning qonun hujjatlari, korporativ aktlar va individual shartnomalarda nazarda tutilgan kafolat va imtiyozlarga nisbatan huquqlarini amalga oshirishni ta’minlaydi.

Taqsimlanadigan daromad jamg'armasi aksiyalar bo'yicha dividend to'lashning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi. Uning mutlaq miqdori va daromaddagi ulushi umumiy yig'ilish va kengash qaroriga asosan aniqlanadi.

Xodimlarning daromadda ishtirok etishi jamg'armasi odatda xodimlarning ish haqiga mutanosib tarzda tashkil etiladi. Uning vositalari aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlarga qo'yilishi, dividend ko'rinishida to'lanishi yoki muayyan muddat davomida har bir xodimning hisob varag'ida saqlanishi mumkin.

Ijtimoiy-sug'urta ta'minoti jamg'armasidan quyidagilarni moliyalash uchun foydalaniladi:

- xodimlarning vaqtinchalik mehnatga qobiliyatsizliklari davrida ularga qonunda nazarda tutilgan to'lovlardan yuqori, qo'shimcha to'lovlar to'lashda;

- xodimlarning kafolatli bandligini ta'minlash bilan bog'liq tadbirlarda;

- xodimlar va ularning oila a'zolarini sanatoriya, profilaktoriya, pansionat va boshqa sog'lomlashtirish muassasalarida davolanishlari uchun yo'llanmalarining haqini to'lashda;

- qonunda belgilangan majburiy sug'urta bilan birgalikda xodimlar hayoti va sog'lig'ini qo'shimcha sug'urta qilish.

Obligatsiya jamg'armasi jamiyat tomonidan obligatsiya chiqarilgan hollarda tashkil etiladi. Uning miqdori obligatsiya egalariга to'lanishi kerak bo'lgan foizlarning kamida 50 foizini ta'minlashi kerak.

O'zbekiston Respublikasi "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunining 34-moddasiga asosan jamiyat ustavida nazarda tutilgan, ammo ustav fondining o'n besh foizidan kam bo'lmagan miqdorda jamiyat zahira fondi tuziladi. Jamiyatning zahira fondi jamiyatning ustav fondida belgilangan miqdorga yetguniga qadar har yili sof foydadan majburiy ajratmalar o'tkazish orqali tashkil etiladi. Har yilgi ajratmalarining miqdori jamiyat ustavida nazarda tutiladi, ammo bu miqdor jamiyat ustavida belgilangan miqdorga yetguniga qadar sof foydaning besh foizidan kam bo'lmasligi kerak.

Jamiyatning zahira fondi ko'rilgan zararni qoplash, jamiyat obligatsiyalarini muomaladan chiqarish, imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar to'lash va ushbu Qonunga muvofiq aksiyalarni sotib olishni talab qilish huquqiga ega bo'lgan aksiyadorlarning talabiga binoan aksiyalarni sotib olish uchun mo'ljallanadi.

Zahira fondidan boshqa maqsadlarda foydalanish mumkin emas.

Jamiyat sof aktivlarining qiymati buxgalteriya hisob-kitob ma'lumotlari bo'yicha belgilangan tartibda baholanadi²².

Agar ikkinchi moliya yili va undan keyingi har bir moliya yili tugaganidan keyin jamiyat aksiyadorlari tasdig'iga taqdim etilgan yillik buxgalteriya balansiga yoki auditorlik tekshiruvi natijalariga ko'ra jamiyat sof aktivlarining qiymati uning ustav fondidan oz bo'lib chiqsa, jamiyat o'z ustav fondini sof aktivlari qiymatidan oshib ketmaydigan miqdorgacha kamaytirishini e'lon qilishi shart.

Agar ikkinchi moliya yili va undan keyingi har bir moliya yili tugaganidan keyin jamiyat aksiyadorlari tasdig'iga taqdim etilgan yillik buxgalteriya balansiga yoki auditorlik tekshiruvi natijalariga muvofiq jamiyat sof aktivlarining qiymati ushbu Qonunning 20-moddasida ko'rsatilgan ustav fondining eng kam miqdoridan oz bo'lib chiqsa, jamiyat o'zini tugatish haqida qaror qabul qilishi shart.

Jamiyatning ustav fondini kamaytirish yoki jamiyatni tugatish to'g'risidagi qarori qabul qilinmasa, uning aksiyadorlari, kreditorlari, shuningdek, davlat tomonidan vakolat berilgan organlar jamiyatni sud tartibida tugatishni talab qilishga haqli.

Qonunga asosan korporatsiyalar qonunga zid bo'lmagan, o'zlari lozim deb topgan boshqa jang'armalarni tashkil etishlari ham mumkin.

Jamiyatning joriy budjeti quyidagi tarkiblardan tashkil topadi:

- intervalning boshlanishiga nisbatan kassa qoldig'i;
- tushadigan pul vositalari;
- naqd pulga sotish va debitorlik qarzlarini yig'ish;
- sug'urtadan tushadigan tushum;
- dividendlar va foizlar;
- qo'yilmalar va qimmatli qog'ozlardan keladigan tushumlar;
- pul vositalarining tushumi, jami;
- pul vositalarining mavjudligi, jami;
- xarajatlar;
- bajarilgan ish uchun to'lanadigan haq;
- oylik maosh;
- xom ashyo va materiallar;

²² 1999-yilgi investitsiya fondining sof aktivlarini baholash to'g'risidagi Nizomga asosan "Investitsiya fondining sof aktivlari deganda, investitsiya fondining aktivlar summasidan uning majburiyatlarini chiqarish orqali aniqlanadigan, uning tasarrufida bo'lgan va amalda tashkil etilgan kapitalning miqdori tushuniladi" (1.5). Nizom sof aktivlarni baholash o'tkazilishining davomiyligi, ularning narxini belgilash va baholash tartibi, shuningdek, investitsiya fondining sof aktivlari va ularning nazorati (auditorlik tekshiruvi) borasidagi hisobdorlik qoidalarini mustahkamlaydi.

- dividendlar;
- daromad solig‘i;
- majburiyatlarni bajarish;
- kredit liniyasi bo‘yicha;
- yangi uskuna;
- xarajatlar, jami;
- interval oxirida mavjud pul vositalarining mavjudligi;
- minimal kassa qoldig‘i;
- tez realizatsiya qilinadigan qimmatli qog‘ozlarga qo‘yilmalar;
- qisqa muddatli ssudalar.

Jamiyatning pul daromadlari va xarajatlari balansining maksimal ijobiy holati unga aksiyadorlarning oddiy, imtiyozli aksiyalari, obligatsiyalari va boshqa qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha taqsimlanadigan sezilarli darajada daromad olish imkoniyatini beradi.

2-§. Daromadni boshqarish va taqsimlash

2.1. Korxonaning moliyalarini boshqarish

O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligi bo‘yicha korxonaning moliyalarini boshqarish uni tasarruf qilishda mustaqillik tamoyiliga asoslangan holda amalga oshiriladi. Davlat barcha korxonalar uchun umumiy va ijtimoiy manfaatlarga tegishli bo‘lgan (masalan, soliqlar to‘lash, buxgalterlik hisobi, moliyaviy hisobot, banklar bilan hisob-kitob qilish kabi) moliyaviy masalalarni bir xilda hal etishga qaratilgan bir qator huquqiy hujjatlar qabul qiladi. Moliyalarga tegishli barcha masalalar korporatsiyalarning alohida huquqi hisoblanadi. Korporatsiyaning moliyalarini boshqarish moliya boshqaruvini tashkil etadigan, aynan shu maqsadda tashkil etiladigan qoidalar asosida amalga oshiriladi.

Moliya boshqaruvi deganda, korporatsiyaning moliya resurslarini boshqarishni tartibga soluvchi va ulardan nisbatan samarali foydalanishga qaratilgan qoidalar yig‘indisi tushuniladi.

Moliyaviy qarorlar mezonlari kompaniya egalarining kelajakdagi daromadlariga tayanadi. Ularning asosiy maqsadi muayyan tavakkalchilikni inobatga olgan holda investitsiyalarning bozor narxi oshishi hisobidan boyliklarini ko‘paytirish hisoblanadi. Bunda pul vositalari oqimining kattaligi, daromad olish ehtimolligi kabi mezonlar ishlatiladi. Umumiy qoida esa tavakkalchilikning ushbu

bosqichida mulkdorlar daromadini eng yuqori darajada oshirishdan iborat. Bu ishlab chiqarish aktivlarini bozorda sotishda ularning narxini eng yuqori darajaga ko'tarish uchun tavakkalchilik va daromadni tenglashtirishni nazarda tutadi. Ularning daromadliligi ko'p jihatdan aksiyadorlik jamiyatida moliyalarni boshqarishning darajasiga bog'liq bo'ladi.

1996-yil 26-aprelda qabul qilingan "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"ga qonunga asosan aksiyadorlik jamiyatining barcha ishlarini, shu jumladan, uning moliya resurslari va ularning taqsimlanishini (xususan, daromadlarni taqsimlash) boshqarish amaldagi qonunchilikka asosan aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi, kuzatuv kengashi va ijro organi (direktor, boshqaruvchi, boshqaruv, direksiya, moliya bo'limi, ya'ni moliya boshqaruvchilari xizmati) tomonidan amalga oshiriladi. Aksiyadorlik jamiyatini boshqarishning aniq tartibi, xususan ustav fondining parametrlari, aksiyalar chiqarishni ko'paytirish yoki kamaytirish tartibi, zahira va boshqa jamg'armalarni shakllantirish, daromad (foydani) va dividendlarni taqsimlash kabi qoidalar ushbu jamiyatning ustavida aniq mustahkamlanishi lozim (Qonunning 15-, 29- va boshqa moddalar).

Umuman olganda, moliyalarni boshqarish tizimida qaror chiqarishning quyidagi uchta asosiy sohalarini ajratish mumkin: 1) investitsiyaviy qarorlar; 2) moliyaviy qarorlar; 3) dividendlar to'g'risidagi qarorlar. Real aktivlarni (ya'ni mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarishda qo'llaniladigan ishlab chiqarish vositalarini) aniqlash, tanlash va boshqarish investitsiyaviy qarorlarning predmeti bo'lib hisoblanadi. Kompaniyaning faoliyatini moliyalashtirish uchun zarur bo'lgan, jalb etiladigan kapital vositasida aksiya va obligatsiyalar portfelining eng maqbul tarkibini aniqlash moliyaviy qarorlarning predmetini tashkil etadi. Aksiyadorlarga jo'natiladigan daromad ulushi va investitsiya qilish uchun foydalaniladigan daromadning qolgan qismini aniqlash dividendlar haqidagi qarorning natijasi bo'lib hisoblanadi.

Jamiyatning moliyaviy ishlarini, shu jumladan, daromadni taqsimlash bilan bog'liq qarorlarni boshqarish nihoyatda mas'uliyatli va jamiyat, uning ta'sischi va aksiyadorlari uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan juda murakkab masala bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun u aksiyadorlik jamiyati holati, uning faoliyati, moliyaviy ahvoli, raqobatbardoshliligi, bozor, shu jumladan, birja

konyunkturasi, kreditorlar talablari hisobi, moliya, soliq, bank va boshqa qonunchiliklaridagi o'zgartirish va qo'shimchalarning chuqur tahlili asosida mukammal rejalashtirishni talab etadi. Shu asosda ushbu jamiyatning kelajakdagi istiqbollari va tabiiy ravishda jamiyatning yaqin va uzoq davrdagi faoliyati oldindan hisoblab chiqiladi.

Bu yerdan jamiyat butun faoliyati, shu jumladan, uning moliyaviy, investitsiyaviy, dividend siyosati, daromadni to'g'ri taqsimlash kabilarning yaxshi o'ylab rejalashtirilganligining ahamiyati va zaruriyati kelib chiqadi. Bunda oldindan ko'rishning aniqligi juda muhim hisoblanadi, chunki aynan shunga qarab naqd pul tizimini realizatsiya qilishning foydali ekanligini o'zida aks ettiradigan smeta va pul vositalari oqimi ishlab chiqiladi.

Moliyaviy rejalashtirish.

Moliyaviy rejalashtirish o'zida asosan dividend, moliya va investitsiyaviy siyosat yuritish, ularning natijalarini oldindan ko'rish, kompaniyaning iqtisodiy muhitiga ta'sir etish hamda yo'l qo'yib bo'ladigan tavakkalchilik darajasi va loyihalar tanlovi haqida qaror chiqarish jarayonini namoyon etadi. Shunday ekan moliyaviy rejalashtirish modellarini nisbatan oldindan aniq ko'rish, xususan, investitsiyalar, qimmatli qog'ozlar chiqarish, dividend, jamg'armalar tashkil etish to'g'risidagi qarorlarning o'zaro aloqasini tushuntirishni o'zida mujassamlashtiradi.

Moliyaviy rejalashtirish jarayonining quyidagi asosiy vazifalarini ko'rsatish mumkin:

1) iqtisodiy, huquqiy, hisob-kitob, bozor axborotlari, shuningdek, kompaniya siyosati haqidagi ma'lumotlardan foydalanish;

2) dividendlar, moliyalashtirish va investitsiyalar to'g'risidagi qarorlarning ehtimoliy o'zaro aloqalarini tahlil etish;

3) kutilmagan hodisalarning yuz berishiga yo'l qo'ymaslik hamda joriy va kelajakdagi qarorlarning o'zaro munosabatini yanada yaxshiroq tushunish uchun qabul qilingan qarorlarning kelajakdagi oqibatlarini oldindan ko'rish;

4) amalga oshirish shartlari moliya rejasida nazarda tutilgan qarorlarni tanlash;

5) tanlangan qarorlarning natijalarini baholash va ularni moliya rejasida mustahkamlangan maqsadlarga muvofiqligini solishtirish.

Har bir moliya modelining samaradorligi uning qay darajada tuzilganligi va qurilganligidan kelib chiqadi. Model yordamida

olinadigan ma'lumotlarning haqiqatga to'g'riligi model asosida yotuvchi moliya nazariyasining dastlabki va asosiy taxminlariga, shuningdek, rejalashtirayotgan shaxsning uni qay darajada bilishiga bog'liq bo'ladi. Moliyaviy rejalashtirish modelini juda ehtiyotlik bilan sinchiklab tanlash kerak, chunki moliyaviy rejalashtirish jarayoni va kompaniyaning kelajagida ushbu tanlovning ta'siri juda katta bo'ladi. Moliyaviy rejalashtirishning yaxshi modeli quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

- 1) natijalar va dastlabki taxminlar ishonchli bo'lishi kerak;
- 2) model, uning turli holatlarda ishlatish imkoniyati mavjudligini ta'minlaydigan o'zgaruvchanlik (moslashuvchanlik) xususiyatiga ega bo'lishi kerak;
- 3) model ish amaliyotining yangi va rivojlangan imkoniyatlarini o'zida aks ettirishi kerak;
- 4) dastlabki axborot va olinadigan natijalar foydalanuvchiga tushunarli bo'lishi kerak.

Rejalashtirish yangi holatlar vujudga kelgan vaqtlarda prognozni yangilash va o'zgartirish imkoniyatini yaratadigan qayta aloqaning mavjud bo'lishini nazarda tutadi. Ushbu jarayon pul vositalari harakatini boshqarishning muhim jihati bo'lib hisoblanadi. Yakuniy reja dogma bo'lib qolmasligi kerak. U faqat harakat yo'nalishini tanlash uchun xizmat qiladi va doimiy qayta ko'rib chiqishga muhtoj bo'ladi. Ko'p hollarda korporatsiya faoliyatining umumiy natijalariga ta'sir etadigan muammoni hal etishning bir necha yo'llari orasidan tanlashga to'g'ri keladi.

Moliyaviy reja korporatsiya biznes rejasining muhim unsuri ekanligini ham nazardan qochirmaslik zarur. Uni alohida ko'rsatkichlar bo'yicha topshiriq, shuningdek, korporatsiyaning mavjud resurslar bilan aloqasini, qayta ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etuvchi vositalarni umumiy baholash va foydalanilayotgan pul kapitalining o'zaro aloqasini ta'minlovchi moliyaviy hujjat.

Moliyaviy rejalashtirishning dastlabki vazifalaridan biri bu zarur moliyalashtirish manbalari orqali me'yor darajasidagi qayta ishlab chiqarish jarayonini ta'minlash hisoblanadi.

Ikkinchi vazifasi – aksiyadorlik jamiyati mulkdorlari, aksiyadorlar va boshqa investorlarning manfaatlariga rioya etish.

Uchinchi vazifasi – korxonaning budjet, bank va kreditorlar oldidagi majburiyatlari bajarilishini kafolatlash.

To'rtinchi vazifasi – boshqa daromadlarni samarali ishlatish maqsadida zahiralarni aniqlash va resurslarni safarbar etish.

Beshinchi vazifasi – korxonaning moliyaviy ahvoli, to‘lovga qobiliyatligi ustidan nazoratni amalga oshirish.

Moliyalarni rejalashtirish daromad va xarajat balanslarini boshqarish, turli manbalar hisobidan moliya resurslarining tushish rejasi, shuningdek, vositalardan foydalanishni tartibga solish orqali amalga oshiriladi.

Moliyaviy rejalar strategik, joriy va operativ kabi turlarga bo‘linadi.

Strategik moliyaviy reja qayta ishlab chiqarishning muhim ko‘rsatkichlari, kengaytirish sur‘atlari va mutanosibligini belgilaydi. U maqsadli qurilmalar, strategik investitsiyalar va nazarda tutilayotgan jamg‘armalarni realizatsiya qilishning asosiy shakli bo‘lib hisoblanadi va albatta u korporatsiyaning tijorat sirini tashkil etadi.

Joriy moliya rejalar istiqbolli rejalar asosida aniqlashtirish va batafsil tekshirish yo‘li bilan ishlab chiqiladi. Shu maqsadda, odatda, pul vositalari jamg‘armalarini tashkil etish va sarflash smetalaridan foydalaniladi. Bu muhim tadbirlarni moliyalashtirishni nazorat qilish, jamg‘armalarni to‘ldirish va resurslarni kiritishning eng maqbul manbalarini tanlash uchun zarur bo‘lib hisoblanadi.

Moliyaviy rejalashtirish jarayonida qo‘yilmalar yoki chegirmalar va ular manbalarining har bir turi aniq bog‘liqlilikni amalga oshiradi. Buning uchun moliyaviy rejaga tekshirish jadvali tuziladi. Unda vertikal yo‘nalish bo‘yicha moliyaviy va unga tenglashtirilgan vositalarning ishlatish yo‘nalishlari ko‘rsatiladi. Bunday jadval moliyaviy resurslardan foydalanish, daromad va xarajatlarni moddalar bo‘yicha balanslashtirish hamda pul vositalari jamg‘armalarini tashkil etish, zahiralarni aniqlashning maqsadli xususiyatini ochib beradi.

Operativ (tezkor) moliyaviy rejalashtirish to‘lov kalendaridan tashkil topadi. Bu moliyaviy hujjat o‘zida korporatsiya pul muomalasini nisbatan to‘liq aks ettiradi. Butun pul muomalasi hisob-kitob, joriy, valuta, ssuda va korxonaning bankdagi boshqa hisob raqamlaridan o‘tishi tufayli to‘lov kalendarida pul vositalarining tushishi va xarajat qilishi bo‘yicha harakati aks ettirilgan, Banklar tomonidan beriladigan hisob raqami holati to‘g‘risidagi ko‘chirma axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Shuni ham nazarda tutish kerakki, to‘lov moliyaviy reja joriy moliyaviy rejani aniqlashtiradi va batafsil tekshiradi,

ko'rsatkichlarni oydinlashtiradi, korporatsiya moliya resurslaridan foydalanishning samaradorligini oshirish uchun barcha mavjud zahiralarni harakatga keltirishga imkon beradi. Tahlil etilayotgan vaqtda to'lov va hisob-kitoblar holati haqida to'liq tasavvur hosil qilishga imkoniyat beradi.

To'lov kalendarini tuzish vaqtida moliyaviy boshqaruv xizmati buxgalterlik xizmati bilan mustahkam aloqada bo'lishi juda muhim. Buxgalteriya korporatsiyaning hisob raqamlari bo'yicha amalga oshirilgan operatsiyalar, debitorlik va kreditorlik qarzlari, muddatli va tekshiruv ssudalari, soliqlarning to'lanishi, hamkorlar bilan hisob-kitob qilish haqida ma'lumotlar to'planishini ta'minlaydi. Chorak to'lov kalendarlari korporatsiya faoliyatidagi yo'nalish va muammolarni aniqlashga imkoniyat yaratadi. Tahlil natijalari navbatdagi joriy rejani ishlab chiqishda foydalaniladi.

Moliyaviy resurslardan maqsadli va samarali foydalanish tuziladigan rejalar hamda pul vositalari tashkil etish va sarflash haqidagi hisobot smetalari asosida nazorat qilinadi. Dunyo tajribasida korxonalar budjetlari keng tarqaldi. Budjet rejalashtirish funksiyasini bajarishga imkon beradi. U korporatsiyaga pul vositalari kerak bo'lgan vaqtda bunday vositalarning unda mavjud bo'lishiga ishonirgan holda dastlabki nazorat vositasi hisoblanadi. Budjetlar xarajatlarning chegarasini o'rnatadi va bu bilan korporatsiyaning u yoki bu bo'limiga o'zining barcha vositalaridan to'liq foydalanish imkoniyatini yaratadi. Budjetlarni tuzishning asosiy mohiyati korxonaning har bir bo'limi ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish va mahsulotlarni realizatsiya qilish ehtiyojlari bilan resurslar hajmini mos keltirishida ko'rinadi. Har bir bo'limning taklifi boshqaruvning yuqori turuvchi tuzilmasi tomonidan ko'rib chiqiladi va umumiy manfaatlar va imkoniyatlarga moslashtiriladi.

2.2. Qimmatli qog'ozlar portfelini boshqarish

Ma'lumki, qimmatli qog'ozlar bozori nihoyatda o'zgaruvchan bo'ladi, shu sababli portfel tarkibi va uning tuzilishi bozor talablariga javob berishi uchun uning lozim darajada boshqarilishini ta'minlash lozim. Portfelni boshqarish deganda, turli ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlar majmuasiga quyidagilarni ta'minlovchi usul va texnologik imkoniyatlarni qo'llash tushuniladi:

- dastlab investitsiya qilingan vositalarni saqlab qolish;

- daromadning eng yuqori darajasiga erishish;
- portfelning investitsiyaviy yo'naltirilganligini ta'minlash.

Shunday qilib, boshqarish jarayoni portfelning asosiy investitsiyaviy xususiyati va uning egasi manfaatlariga xizmat qiladigan xossalarni saqlab qolishga yo'naltirilgan. Bu yerdan portfel tuzilishini, uning tarkibiy qismlarida o'zgartirishlarga olib kelishi mumkin bo'lgan omillarni kuzatish asosida joriy tuzatish zarurligi kelib chiqadi.

Portfelga nisbatan qo'llaniladigan usul va texnologik imkoniyatlarning butun majmuasi aktiv va passiv sifatida xarakterlanadigan boshqaruv usulini o'zida aks ettiradi.

Boshqaruvning juda muhim, shu bilan birgalikda nisbatan qimmat va ko'p mehnat talab qiladigan unsurlaridan biri uzluksiz batafsil tahlilni o'zida mujassam etadigan kuzatuv (monitoring) bo'lib hisoblanadi. Bu:

- fond bozori va uning rivojlanish yo'nalishlarining kuzatuv;
 - fond bozori sektorlarining kuzatuv;
 - firmaning - qimmatli qog'ozlar emitentining moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlari kuzatuv;
 - qimmatli qog'ozlarning investitsiyaviy sifatlarining kuzatuv
- kabilardan iborat bo'ladi.

Kuzatuvning pirovard maqsadi qimmatli xususiyatlarga ega bo'lgan, bozor talablari va portfelning tegishli tipiga mos bo'lgan qimmatli qog'ozlarni tanlash bo'lib hisoblanadi.

Kuzatuv (monitoring) bu aktiv va passiv boshqaruv usulining asosidir. Boshqarishning aktiv modeli portfelning investitsiyaviy, shuningdek, portfel tarkibiga kiradigan fond qurollarining tez o'zgarishi talablariga javob beradigan qurollarni batafsil o'rganish va kechiktirmasdan sotib olishni nazarda tutadi.

Qimmatli qog'ozlar muomalasining tez-tez o'zgarib turishi, jarayonlarning jo'shqinligi, yuqori darajadagi tavakkalchilikning mavjudligi, portfelni boshqarishni nisbatan samarali qiladigan kuzatuvning aktiv modelidan foydalanilishi fond bozorining xususiyatlarini tashkil etadi.

Aktiv boshqarishni amalga oshira turib, nisbatan istiqbolli qimmatli qog'ozlarni izlash va sotib olish, shu bilan bir vaqtda, kichik daromadli aktivlardan tezda qutula bilish lozim. Bunda portfel qiymatining tushib ketishi va uning investitsiyaviy xususiyatlarining yo'qolib ketishiga yo'l qo'ymaslik kerak. Shundan

kelib chiqib, yangi sotib olingan va sotilgan kam daromadli qimmatli qog'ozlarni inobatga olgan holda "yangi" portfelning narxi, daromadlilik, tavakkalchiligi va boshqa investitsiyaviy xususiyatlarini "eski" portfelning xuddi shunday xususiyatlari bilan solishtirib ko'rish lozim.

Bunda qandaydir ma'noda portfelning o'zgarish ko'lamiga bog'liq bo'lgan, o'zgarish tufayli qilingan xarajatlarni ham inobatga olish lozim.

Qimmatli qog'ozlar bozori hisob stavkasining barqaror emasligi uning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Shuning uchun hisob stavkasini oldindan ko'rish usulini qo'llash lozim. U hisob stavkalari pasaygan vaqtda portfelning amal qilish muddatini uzaytirishga, fond bozori konyunkturasi yuqori bo'lganda esa portfel amal qilishi muddatini qisqartirishga intilish zaruratiga asoslanadi. Portfelning amal qilish muddati qancha uzoq bo'lsa, hisob stavkalarining o'zgarishi natijasida uning qiymati shuncha tasdiqlangan hisoblanadi.

Shuning uchun qimmatli qog'ozlar portfelini boshqarish jarayoni darajasi hisob stavkasini oldindan ko'rishga ham bog'liq bo'lgan uni doimiy rivojlantirishga olib keladi.

Portfelni passiv boshqarish deganda, uzoq muddatga mo'ljallangan, oldindan belgilangan tavakkalchilik darajasi bilan yaxshi portfelni tashkil etish tushuniladi. Bozor sifatli qimmatli qog'ozlar bilan to'la bo'lgan vaqtda bunday yondashish samara berishi mumkin. Portfelning amal qilish davomiyligi fond bozoridagi barqarorlikka bog'liq bo'ladi. Inflatsiya sharoitlarida, bozorda asosan qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar mavjud bo'lgan vaqtlarda, shuningdek, fond bozori barqaror bo'lmagan sharoitlarda passiv boshqarish kam samarali hisoblanadi.

Bir tomondan passiv boshqarish faqat kichik daromadli qimmatli qog'ozlardan tashkil topgan portfelga nisbatan samarali bo'lsa, ikkinchi tomondan, portfel uzoq muddat o'zgarmagan holatda turishi uchun qimmatli qog'ozlar uzoq muddatli bo'lishini ta'minlash lozim.

Bu passiv boshqarishning asosiy afzalliklarini (ya'ni, qo'shimcha xarajatlarning kamligini) amalga oshirish imkoniyatini beradi. Bozorning jo'shqinligi portfelga kichik hajmdagi qimmatli qog'ozlar muomalasiga ega bo'lishga yo'l qo'ymaydi, chunki bunda nafaqat daromad, balki narxni yo'qotish ehtimoli yuqori bo'ladi.

Indeks fondi singari passiv boshqarish usuli ham keng qo'llanilmaydi. Indeks fondi bu – qimmatli qog'ozlar bozorining butun holatini xarakterlaydigan, tanlangan birja indeksi harakatini o'zida aks ettiradigan portfel. Agar investor portfel bozorining holatini aks ettirishni xohlasa, u portfelda indeksni hisoblab chiqishning tarkibini tashkil etadigan qimmatli qog'ozlarga ega bo'lishi lozim. Hozircha, umuman olganda, qimmatli qog'ozlar bozorining kam samarali bo'layotganligi sababli indeks usulining qo'llanilishi kutilayotgan ijobiy natija o'rniga zarar olib kelishi mumkin.

Portfelni ushlab turish usulini qo'llashda ham ko'pgina qiyinchiliklar vujudga keladi.

Passiv boshqarish usuli samarasiz qimmatli qog'ozlarni investitsiya qilish bilan bog'liq bo'ladi. Bunda keyinchalik birjada olib-sotarlik operatsiyalarini amalga oshirishdan daromad olish imkonini beradigan narxi va daromadi mos bo'lmagan aksiyalar tanlanadi. Lekin bozorning barqaror emasligi bunday kafolatlarni bermaydi. Shuning uchun amaliyotda har bir korporatsiya passiv portfelni boshqarishning o'z modelini ishlab chiqadi.

Portfelning eng kam zaruriy daromad keltirishi qarz vositalarining o'rtacha bahosi yoki o'z vositalaridan foydalanishning me'yoriy samaradorligidan kelib chiqqan holda aniqlanadi. Undan keyin kam tavakkalchilik talab etadigan va kafolatlangan daromadli qimmatli qog'ozlar monitoring asosida portfeli tanlanadi.

Shakllangan portfelni o'zgartirish faol boshqaruv holatidagidek bozordagi o'zgarishlarga emas, balki portfel daromad keltirishining eng kam tavakkalchilik darajasidan tushishiga bog'liq bo'ladi. Shunday qilib, daromad keltirishlik portfelni "qayta silkituvchi" indikator bo'lib hisoblanadi.

Portfelni boshqarish mahorati portfelning shakliga ham bog'liq bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda agressiv portfelga nisbatan "passiv" boshqaruv taktikasini qo'llashdan sezilarli darajadagi yutuq kutish qiyin bo'lib hisoblanadi. Masalan, muntazam daromad keltiruvchi portfelni faol boshqarish uchun sarflangan xarajatlar ehtimoli qoplanadi.

Amaliy jihatdan olganda, boshqarish taktikasi investorning qimmatli qog'ozlarni tanlash va bozor holatini tahlil etish mahoratiga ham bog'liq bo'ladi. Agar investor qimmatli qog'ozlarni tanlash yoki vaqtni hisobga olishni yetarli darajada bilmasa, u holda

uning diversiyalashgan portfelga ega bo'lib, tavakkalchilikni kutilgan darajada saqlashi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Agar investor bozorning holatini oldindan aytib berishiga ishonsa, u holda portfeli tarkibini bozordagi o'zgarishlar va u tomonidan tanlangan boshqaruv turidan kelib chiqqan holda o'zgartirishi lozim.

Investorning o'z oldiga qo'ygan maqsadga eng maqbul yo'l bilan erishishi uchun u tomonidan muayyan mablag'ni turli xildagi qo'yimalarga (aksiyalar, obligatsiyalar, naqd pullar kabi) taqsimlashi qimmatli qog'ozlar portfelini shakllantirishdagi asosiy muammolardan biri hisoblanadi.

Avvalambor, investor aksiyalar, dividendlarning kursi qulay o'zgarishi, qat'iy foizlar olish hisobidan maksimal darajadagi daromad olishga intiladi. Lekin har bir mablag' qo'yish nafaqat daromad olishni kutish, balki doimiy ravishdagi yutqazish xavfi bilan bog'langan, bu esa qimmatli qog'ozlar portfelini tanlashda tavakkalchilikni hisobga olish asosiy vazifalardan biri ekanligidan dalolat beradi.

Korporatsiyaning aylanma kapitalini boshqarish. Albatta mablag'ning ko'payishi biznes uchun juda muhim, lekin uni tasarruf etish undan ham mas'uliyatliroq vazifa bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun tadbirkorlik e'tiborining asosiy qismi korporatsiyaning aylanma kapitalini boshqarishga qaratiladi. Bu yerda pirovard maqsad debitorlar hisob raqamlari va tovar-moddiy zahiralarda to'lanmay yig'ilib qolgan mablag'larni eng kam darajaga olib kelishdan iborat. Asosiysi, vositalarning kelishi va ketishi hajmini moslashtira bilishdir.

Naqd pullar va qimmatli qog'ozlarni boshqarish. Shunday holatlar ham bo'ladiki, korxonada, ayniqsa mavsumli ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalarda ehtiyojdan ortiqcha naqd pullar yig'ilib qoladi. Bu yerda moliyalarni boshqarish uchun javob beruvchi xodimlarning birinchi navbatdagi vazifasi zarur bo'lgan hollarda qaytarib olish imkoniyati bilan bu pullarni daromad keltirishga "majbur" qilish bo'lib hisoblanadi. Qisqa muddatli investitsiyalarning bir nechta turlari mana shu maqsadlarga javob beradi:

- davlat xazina majburiyatlari;
- depozit sertifikatlari;
- uy-joy sertifikatlari;
- korxonalar tomonidan chiqariladigan tijorat veksellari.

Investitsiya portfelini tez realizatsiya qilinadigan qimmatli qog'ozlar bilan to'ldirishda daromadning ishonchligi, likvidligi, eng ko'p me'yori borasida muvozanatni topish mumkin.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarini boshqarish. Odatda daromadlar har doim ham hisob raqamlarga to'lanishi zarur bo'lgan hajmlarda tushmaydi. Shuning uchun firmaga mijozlar berishi kerak bo'lgan mablag'larni hushyorlik bilan kuzatishga to'g'ri keladi. Bu biznes hamkorlarning qaysi biriga kredit berish, qaysisiga esa bermaslik, hisobraqamiga pul o'tkazishi uchun mijozlarga qancha muddat berish, umuman shunday muddat berish kerakmi kabi savollar bo'yicha tezlik bilan qaror qabul qilish imkoniyatini beradi.

Lekin korporatsiya to'lashi kerak bo'lgan hisob raqamlari ustidan ham kuzatuvni susaytirmaslik kerak, chunki ishonchsiz hamkor bilan kelajakda biror kishining ishlashi dargumon bo'lib hisoblanadi. Bu yerda maqsad odatda to'lovni eng oxirgi muddatgacha cho'zishdan iborat bo'ladi, chunki kreditorlar hisob raqamlari o'z mohiyatiga ko'ra yetkazib beruvchilarning foizsiz ssudasini ifoda etadi.

Mahsulot va moddiy zahiralarni boshqarish. Ma'lumki, peshtaxtalarda saqlanadigan mahsulotlar daromad keltirmaydigan kapital hisoblanadi. Bundan tashqari, korporatsiya bunday kapitalni saqlash, ya'ni ularni qo'riqlash, saralash, sug'urtalash, soliqlar to'lash uchun anchagina mablag'lar sarflaydi. Buning ustiga zahiralarni tayyor mahsulotga aylantirib sotishgacha bo'lgan davrda ularning eskirish tavakkalchiligi ham mavjud bo'ladi.

Shunday ekan, buyurtmalarni o'z vaqtida bajarish va xarajatlarni kamaytirish maqsadida qanday mahsulot qimmatliklari zahirasiga ega bo'lishni aniq hisoblab chiqish korporatsiyaning vazifasi bo'lib hisoblanadi. G'arb firmalari zahiralarni boshqarishning "aniq muddatida" tamoyili asosida boshqarishga allaqachon o'tib olishdi. Kompyuterlar orqali ular o'zlarining yetkazib beruvchilari va mijozlari bilan bog'langan, bu ularga muayyan vaqtda kerakli bo'lgan tur va hajmdagi mahsulotga buyurtmani tezlik bilan jo'natish imkonini beradi.

Yuqorida ta'kidlanganlardan ko'rinib turganidek, korxonadagi moliyaviy munosabatlar eng murakkab munosabatlardan biri bo'lib hisoblanadi. Ularning ahamiyatiga keladigan bo'lsak, ular boshqa turdagi munosabatlar ichida, ushbu munosabatlarni o'zida mujassamlashtirgan holda birinchi o'rinda turadi. Tadbirkorlik

korporatsiyasining maqsadi daromad olish ekan, ushbu daromadni oldindan aytish, hisoblash, ko'paytirish va kamaytirish korporatsiyaning barcha ishtirokchilari, shuningdek, u yoki bu ma'noda uning faoliyati bilan bog'liq bo'lgan kreditorlar va boshqa subyektlarni qiziqtiradi. Korporatsiyaning moliyalarini boshqarish uchun javobgar shaxslar bevosita moliyaviy boshqaruvchilar – ushbu yo'nalish bo'yicha u yoki bu ishni amalga oshirish topshiriladigan moliya sohasidagi mutaxassislar hisoblanadi.

2.3. Moliyaviy boshqaruvchi: uning huquqiy maqomi va funksiyalari

Barcha bosqichlarni boshqaradigan har qanday korporatsiyada moliyaviy qarorlar chiqarishga to'g'ri keladi. Shuning uchun qaror chiqarish vaqtida ular tomonidan moliyalarni boshqarishning nazariya va amaliyotida tanlangan tamoyillariga tayanishlari muhim bo'lib hisoblanadi. Moliyaviy muammolarni hal etish, ayniqsa moliyaviy oqimlarni rejalashtirish va boshqarishda moliyalar nazariyasi, tahlil texnikasi va moliyaviy modellar juda foydalidir. Lekin ularni har bir holatda tanlashda aniq holatning o'ziga xos xususiyatlari ta'sir etadi. Bu iqtisodiy munosabatlarni ularning aniq borligida tasavvur etish imkoniyatini beradi. Moliyalarni boshqarish likvidlik, o'sish, bozor ulushi, daromadlilik yoki aksiyadorlarning boyligi kabi ko'rsatkichlarni eng maqbul darajaga keltirish maqsadida ushbu munosabatlarni manipulyatsiya qilishga qaratilgan. Hisobga olish modeli tashkilot faoliyatining barcha haqiqiy tavsiflari haqidagi hisobot va tahlilni aniqlashda qo'llaniladigan qoida va kelishuvlar asosida qurilgan.

Moliyaviy tahlil harakatlarni tanlashni nazarda tutuvchi moliyaviy qarorlar chiqarilish jarayonining bir qismi bo'lib hisoblanadi.

Moliyaviy qarorlarni qabul qilish uchun javobgar bo'lgan boshqaruvchi moliyaviy tahlilga tayanishi lozim. Hatto, moliyaviy qaror qabul qilish bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lmagan boshqaruvchilar ham moliyaviy tahlil, moliyaviy nazariyalar va moliyaviy boshqaruv maqsadlarining qurol va texnikalarini tushunishi hamda ularni qo'llay bilishi lozim, chunki odatda ushbu qarorlar aksiyadorlik jamiyati hayotining boshqa barcha tomonlariga ham ta'sir etadi.

Boshqaruvchining huquqiy maqomi. Moliyaviy boshqaruvchilarning faoliyati juda serqirra bo'lib hisoblanadi. Ularning vakolatlariga ustav kapitalini shakllantirish, aksiyalar chiqarish, investitsiyalar bilan bo'ladigan operatsiyalar, soliq rejalashtirilishi, daromadni oldindan hisoblab chiqish va uni taqsimlash yuzasidan takliflar ishlab chiqish, hisobdorlikni tahlil etish, firmaning birlashishi va qo'shib olinishi operatsiyalarini baholash kabilar kiradi.

Shuni inobatga olish lozimki, moliyaviy ahvol kompleks tushuncha bo'lib, aksiyadorlik jamiyatining haqiqiy imkoniyatlari va vositalarning mavjudligi va joylashtirilishini ifoda etuvchi ko'rsatkichlar tizimini tavsiflaydi. U muayyan aniq sanaga qarab aniqlanadi.

Eng maqbul moliyaviy ahvol bu – mustahkam to'lov qobiliyati, xususiy aylanma vositalar bilan yetarli darajada ta'minlanganlik va xo'jalik maqsadida ulardan maqsadli foydalanish, hisob-kitoblarning aniq tashkil etilganligi, daromadlar oshishini ta'minlovchi mustahkam moliyaviy bazaning mavjudligi.

Moliyaviy ahvolning qanoatlantiradigan belgilari bilan bir qatorda uni yomonlashtiruvchi, uning ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatiga, daromadlariga noqulay ta'sir ko'rsatuvchi belgilarning ham mavjud bo'lishi korporatsiyaning moliyaviy ahvoli yetarli darajada tang bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Hal qilinadigan masalalar doirasi bilan bir qatorda moliyaviy boshqaruvchining huquqiy maqomi, ya'ni uning huquq va majburiyatlarining jami ham aniqlanadi. Moliyaviy boshqaruvchining asosiy majburiyatlari qatoriga quyidagilar kiradi: korxonalar vositalarining to'lov qobiliyati va likvidligini ta'minlash, moliyaviy faoliyat natijalari to'g'risida mulk egasi oldida u bilan kelishilgan muddatlarda muntazam ravishda hisobot topshirish, tijorat siriga rioya qilish, axborotning sirligini ta'minlash, amaldagi qonunchilikda nazarda tutilgan tartib va miqdorda soliqlar va boshqa yig'implarni to'lashni inobatga olgan holda to'lov va hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish; soliq organlari, banklar, statistika organlari, davlat hokimiyati organlariga buxgalterlik va moliyaviy hisobotlarni o'z vaqtida taqdim etish; reklamada yordam berish va boshqalar.

Odatda uncha katta bo'lmagan korporatsiyada moliyaviy boshqaruvchi funksiyasini tadbirkorning o'zi bajaradi, bunday

hollarda uning majburiyatlari doirasi nisbatan keng bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- korxonaga bo'limlarining hamkorlikdagi samarali ishini tashkil etish va unga rahbarlik qilish;

- joriy va strategik rejali vazifalarning bajarilishini tashkillashtirish;

- moliyaviy-xo'jalik faoliyati natijalari to'g'risida mulkdorga u bilan kelishilgan muddatlarda muntazam ravishda hisobot taqdim etish;

- korxonaga faoliyatida qonunchilikka rioya qilinishini ta'minlash;

- korporatsiyaning faoliyatiga taalluqli tijorat sirini saqlash va axborotning sirliligiga rioya qilish;

- soliq organlari, bank, statistika va davlat hokimiyati organlariga buxgalterlik va moliyaviy hisobotlarni o'z vaqtida taqdim etish;

- amaldagi qonunchilikda belgilangan tartib va miqdorda soliq majburiyatlarini bajarish;

- reklamaga yordam berish;

- ustav, ta'sis shartnomasi va shartnomaga asosan korxonaga zimmasiga yuklangan boshqa majburiyatlarni bajarish.

Tadbirkorlik jarayonini tahlili etish uning quyidagi to'rt asosiy bosqichdan tashkil topishni ko'rsatdi: 1) yangi g'oyani izlash va uni baholash; 2) biznes-reja tuzish; 3) zarur resurslarni qidirish; 4) tuzilgan korxonani boshqarish. Shuning uchun bir vaqtning o'zida moliyaviy boshqaruvchining ham vazifalarini bajaruvchi tadbirkor nisbatan ko'proq huquqlarga ham ega bo'ladi:

- korxonaga nomidan ishonchnomasiz harakat qilish;

- uning manfaatlarini barcha hokimiyat va boshqaruv organlari, firma va kompaniyalarda himoya qilish;

- barcha ma'muriy faoliyatni amalga oshirish, korxonaga nomidan ish yuritish, xat yozish va javob berish;

- bitim va shartnomalar tuzish;

- banklarda joriy va valuta hisobra qamlarini ochish;

- korxonaning faoliyati bilan bog'liq xarajatlarni amalga oshirish uchun uning pul vositalaridan foydalanish.

Har qanday holatda ham korxonaga va boshqaruvchiga qo'yiladigan asosiy talab bu asosiy moliyaviy konsepsiyani ishlab chiqish bo'lib hisoblanadi. Umumiy yondashish qo'yilgan maqsadlarga erishishni, korxonaning mablag' aylanmalarini samarali boshqarishni, pul vositalarining fondlarini shakllantirish,

moliyaviy resurslardan maqsadli foydalanish va pirovard natijada daromadning oshishini ta'minlovchi moliyaviy rivojlanishning strategiyasini aniqlashdan iborat.

Har qanday hollarda qaror qabul qilish tadbirkorning nuqtai nazarini inobatga olgan holda amalga oshiriladi. Turli darajadagi boshqaruvchilar moliyaviy qarorlarni turlicha tushunishadi. Oliy boshqaruvchilar odatda uzoq muddatga mo'ljallangan strategik rejalashtirishga moslashgan bo'lib, bu ularning moliyaviy qarorlarning mezonlarini tanlashlarida ko'rinadi. Kuzatuv kengashi tomonidan dividendlarning yuqoriligi to'g'risida chiqariladigan qaror uzoq vaqt to'lovlar yuqoriligidan aksiya kurslari, firmaning investitsiyaviy qarorlari va uning hayotiyligiga ta'sirini nazarda tutadi.

O'rta bosqichdagi boshqaruvchilar ko'proq qisqa muddatli maqsadlarni ko'zlaydilar va asosan ushbu maqsadlarning kutilayotgan natijalari uchun qarorlar qabul qiladilar.

O'z mohiyatiga ko'ra, moliyaviy boshqaruvchi moliyaviy qaror chiqaradigan, moliyaviy tahlilchi esa unga tavsiya beradigan shaxs hisoblanadi. Ba'zi hollarda moliyaviy boshqaruvchi bir vaqtning o'zida moliyaviy tahlilchi ham hisoblanadi. So'nggi yillarda moliyaviy boshqaruvchilarning roli birdaniga o'sib ketgani sababli bugungi kunda ko'pgina korporatsiyalarda bosh moliyachi yoki moliya masalalari bo'yicha direktor bosh boshqaruvchi yoki prezidentdan keyin ikkinchi o'rinni egallaydi va qisman uning vorisi hisoblanadi.

Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, boshqaruvchi moliyalarni boshqarish tamoyillari, tahlil etish quroli sifatida mavjud ma'lumotlar bazasidan foydalanish imkonini beradigan kompyuterda operatsiyalarni amalga oshira olish, murakkab moliyaviy modellar va tezlik bilan qaror qabul qilishga tayyorlanish usullari, rejalashtirish va nazorat qilishni yaxshi bilishi kerak.

Shuni ham e'tibordan chetda qoldirmaslik kerakki, tadbirkor va moliyaviy boshqaruvchi o'rtasida ularning faoliyat maqsadi, ish hajmlari va boshqa xususiyatlari yuzasidan muayyan jiddiy farqlar mavjud. Bu farqlar quyidagilardan iborat. Strategik mo'ljal: tadbirkorda – paydo bo'layotgan imkoniyatdan foydalanish; boshqaruvchida – mavjud resurslardan foydalanish. Niyatni amalga oshirish, tadbirkorda tez natijaga erishishga qaratilgan. Ya'ni: revolutsiyaviy; boshqaruvchida esa uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan, ya'ni

evolutsiyaviy. Resurslarni ishga solish: tadbirkorda – ko‘p rejali, imkoni boricha o‘zida erkin ish yuritishni saqlab qolish; boshqaruvchida esa bir qadamli, ya‘ni qo‘yilgan vazifani bajarish uchun barcha jamg‘armalarni saqlab qolish xohishi. Jalb qilish va sotib olish shakli: tadbirkorda – ijara, talab etilayotgan resurslarni mulkchilikka jalb etish va ular sonini oshirishning boshqa shakllari; boshqaruvchida esa daromad olishga imkon beradigan vositalarni vaqtinchalik jalb etish. Tashkiliy tuzilishi: tadbirkorda – gorizontal, norasmiy aloqalardan foydalanish; boshqaruvchida esa bir shaklga keltirilgan, iyerarxik.

Quyidagilar zamonaviy boshqaruvchining o‘ziga xos xususiyatlari bo‘lishi kerak:

- strategik mulohaza;
- xalqaro raqobat muhitidan xabardorlik;
- kompyuterni yaxshi bilishi;
- zamonaviy texnologiyalarni bilishi;
- novatorlik;
- shaxsiy peshqadamlik.

Shuni ta‘kidlash joizki, moliyaviy boshqaruvchi nafaqat tadbirkordan, balki o‘zining strategik mulohazasi bilan korxonada ham ajralib turadi. Moliyaviy boshqaruvchi majburiyatlarini strategik mulohazasiz boshqarib bo‘lmaydi. Garchi ko‘pgina rahbarlar tijoratdagi barcha muvaffaqiyat hisobchiga xos deb hisoblashsada, fikrlashning bunday shakli odatda hisobchilarga xos bo‘lmaydi.

Kichik korporatsiyalarda moliyaviy boshqaruvchi vazifalari tadbirkorning o‘zi tomonidan, o‘rta korporatsiyalarda esa moliyalarni boshqarish alohida faoliyat sohasiga ajratiladi va uni shu maqsadda qabul qilinadigan moliyaviy boshqaruvchi amalga oshiradi. Yirik korporatsiyalar moliyaviy boshqaruvchilar xizmati, ya‘ni moliya bo‘limiga ega bo‘lishadi. Unga kapital rejalashtirish, kredit, chiqimlarni hisobga olish, ishlab chiqarish zahiralari, moliyaviy hisobot, soliq va boshqa sektorlar kiradi.

Bu bo‘limning asosiy vazifasi har qanday fursatda moddiy resurslar va kapitalning muvozanatini ta‘minlash bo‘lib hisoblanadi. Iste‘molchilarning manfaatlari korporatsiya moliyachilarining nazaridan chetda qolmaydi, chunki pulning aylanishi va korporatsiyaning daromadlilikligi aynan ularga bog‘liq bo‘ladi. Moliyaviy boshqaruvchilar faoliyatida ishlab chiqarish manfaatlari

ham narx ko'rsatkichlari va pul natijalari ko'rinishida o'z ifodasini topadi. Shuning uchun moliyaviy boshqaruvchilar firmaning strategik maqsadlarini hamma narsadan ustun qo'yishadi. Ularning amalga oshirilishi kapitalning to'planishiga bo'ysundirilgan.

Amaliyotda moliyaviy boshqaruvchilarning mulkdor va korporatsiyaning boshqa boshqaruv organlari bilan o'zaro munosabati o'z mohiyatiga ko'ra korporativ hujjat hisoblanadigan shartnoma va mansab yo'riqnomasi asosida quriladi.

Moliyaviy boshqaruvchiga qo'yiladigan asosiy talablarni o'zida aks ettirgan ushbu korporativ hujjatlarning asosiy mohiyatini quyidagi formula ko'rinishida tasavvur etish mumkin: korxonaning pul aylanmalarini samarali boshqarish; pul vositalari daromadlarini shakllantirish; moliyaviy resurslardan foydalanish.

Moliyaviy boshqaruvchining funksiyalari. Korxonada odatda quyidagilar boshqaruv obyektlari bo'lib hisoblanadi:

- mol-mulk (ko'char va ko'chmas);
- mulkiy huquqlar;
- ishlar va xizmatlar;
- axborot;
- intellektual faoliyat natijalari;
- nomoddiy ne'matlar.

Boshqaruv obyektlarining ushbu barcha turlari mazkur korxonada doirasida ajratilgan bo'lib, qiymat shaklidagi ifodasiga ega bo'ladi. Moddiy yoki nomoddiy obyektlarga qo'yilgan pul vositalari ulardan foydalashni taqozo etadi. To'liq yoki qisman ajratilgan holda ularning aylanmasi moliyaviy boshqaruvning asosini tashkil etadi. Haqiqiy pul aylanmasi bu – qiymatning harakatini ifodalovchi va pul to'lovlari hamda hisob-kitoblari oqimi bilan birga amalga oshiriluvchi iqtisodiy jarayondir.

Shu munosabat bilan aynan moliyaviy boshqaruvchi foyda va boshqa daromadlarni kiritilgan qo'yilmalar va korporatsiyaning boshqa ishtirokchilari tomonidan to'langan badallarning miqdori va shartiga mos ravishda taqsimlanishini ta'minlashi, shuningdek, o'zining harakatlarini mulkdorlar bilan kelishib amalga oshirishi, ularning manfaatlarini ko'zlab harakat qilishi, o'z faoliyatining natijalari to'g'risida ularga hisobot taqdim etishi lozim.

Kapitalni boshqarish jarayonida moliyaviy boshqaruvchi vazitalarining majmui amalga oshiriladi. Bu yerda uning uchta asosiy funksiyalarini alohida ko'rsatish mumkin:

- qayta ishlab chiqarish;
- taqsimlash;
- nazorat qilish.

Moliyaviy boshqaruvchining qayta ishlab chiqarish funksiyasi korxonada aktivlarining daromadlilikini ta'minlashga qaratilgan. Moliyaviy resurslarni samarali boshqarish daromadlilikni oshirishga imkon beradi, uzoq muddatli investitsiyalarni ta'minlaydi. Yuqori daromadlilik va likvidlikni ta'minlashda xususiy va jalb qilingan kapitalarni boshqarish hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Aksiyalarning bozor narxini tartibga solish va qo'shimcha aksiyalarni nisbatan qimmat narxlarda sotish imkonini beruvchi dividend siyosati xususiy vositalarni boshqarishning samarali quroli bo'lib hisoblanadi. Daromadlarni dividend to'lashga va korporatsiyaning xususiy kapitalini oshirishga oqilona yo'naltirilishini ta'minlash muhimdir. Moliyaviy boshqaruvchining vazifasi me'yor darajasidagi qayta ishlab chiqarish jarayoni va korxonada daromadning oshirishini hisobga olgan holda investitsiyaviy faoliyatni ta'minlovchi nisbatan qulay variant va moliyalashtirish manbaini tanlash bo'lib hisoblanadi.

Moliyaviy boshqaruvchining taqsimlash funksiyasi pul jamg'armalarini shakllantirish va ulardan foydalanish, korxonada kapitalning samarali tuzilishini saqlab turish kabilarda o'z ifodasini topadi. Taqsimlash qayta ishlab chiqarish va amortizatsiyaga ketgan xarajatlarni qoplovchi joylashtirish jamg'armasi shakllantirilgan vaqtdan boshlanadi.

Moliyaviy boshqaruvchining nazorat qilish funksiyasi haqiqiy pul aylanmasi ustidan nazorat qilishda ko'rinadi. U quyidagi ikki shaklda amalga oshirilishi mumkin:

- moliyaviy ko'rsatkichlardagi o'zgarishlar, to'lov va hisob-kitoblar holati;
- moliyalashtirish strategiyasining amalga oshirilishi ustidan nazorat.

Mazkur funktsiya moliyaviy boshqaruvchining quyidagi harakatlari orqali namoyon bo'ladi:

a) olinayotgan daromadlarning darajasi, shuningdek, ishlab chiqarish va sotish hajmlarini oshirish vazifalari bo'yicha hisobga olingan pul vositalari jamg'armalarining tuzilishini aniqlaydi;

b) pul va moddiy resurslardan foydalanishda vujudga kelgan korxonaning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi tafovutlarni moslashtiradi.

Nazorat qilish shakli, avvalo, qabul qilinayotgan qarorning muhimligiga bog'liq bo'ladi. Agar korporatsiya endigina tashkil etilgan bo'lsa, ko'p ishlarni yirik paychi hisoblangan tadbirkorlarning o'zlari boshqaradi. Firmaning rivojlanish darajasiga qarab xo'jalik boshqaruvi va mulkni tasarruf etish funksiyalarining bo'linishi boshlanadi. Aksiyadorlar o'zlariga yaqin kishilarni kuzatuv kengashiga saylash orqali firma siyosatiga egri ta'sir ko'rsatishlari mumkin. Oliy boshqaruvchilarning tayinlanishida ishtirok etish orqali kuzatuv kengashining bu a'zolari, korxonada faoliyati va uning moliyaviy faoliyatini boshqarishga ta'sir ko'rsatadilar.

Quyidagilar moliyaviy boshqaruvchilar faoliyatining tamoyillari hisoblanadi:

– birinchidan, rejalilik va tizimlilik. Moliyaviy boshqaruvchi moddiy, mehnat va moliyaviy resurslar rejalashtirilishini, ularning muvozanatini ta'minlagan holda birlashtiradi;

– ikkinchidan, maqsadli yo'naltirilganlik. Har xil maqsad va rag'batlar ustunlik qilishi mumkin. Masalan, rentabellik, ishlab chiqarish quvvati, jamiyat oldidagi javobgarlik, yangilik kiritish, bozordagi holat, muayyan moddiy va moliyaviy resurslar, rahbariyatning ko'rsatmalarini bajarish va tegishli natijalarga erishish. Lekin pirovard natijada barcha tadbirkorlarda umumiy maqsadlar mavjud. Bu, avvalambor, mustahkam daromadlar, sotish bozori va ta'sir ko'rsatish doirasini kengaytirishdir. Aynan shular asosiy mo'ljal va nazorat qiluvchi omil bo'lib hisoblanadi;

– uchinchidan, diversiyalashtirilganlik. Bu ikki jihatdan mavjud bo'ladi, ya'ni pulni turli qimmatli qog'ozlar, obyektlar va tadbirkorlik faoliyatining bir qancha turlari bilan shug'ullanuvchi ko'p sohali korxonaga investitsiya qilish. Lekin diversiyalashtirilganlik rentabellikning oshishini ta'minlagan holda moliyaviy resurslarni sezilarli darajada jalb qilish bilan bog'liq. Bu moliyaviy boshqaruvchi tomonidan alohida e'tiborni talab etadi;

– to'rtinchidan, strategik mo'ljallanganlik. Bu yerda ishlab chiqarish va moliyaviy manbalarni rivojlantirishning ko'pgina variantlarini ishlab chiqish dasturlarining tuzilishi muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Bularning barchasi boshqaruvchi o'rnining qanchalik ahamiyatli ekanligini ko'rsatadi va undan kerakli bilim, tajriba hamda ishga nisbatan mas'uliyat bilan yondashishni talab etadi.

2.4. Daromadlarni taqsimlash

Tadbirkorlar va korporatsiya barcha ishtirokchilarining asosiy maqsadi bu – daromad olish bo‘lib, bu yerda ko‘p narsa daromadlarni to‘g‘ri taqsimlashga bog‘liq bo‘ladi.

Sof foydani taqsimlash tamoyillari. Korxonaning balans daromadi daromadlarni taqsimlash obyekti bo‘lib hisoblanadi. Uning taqsimlanishi deganda, daromadni bujdetga va foydalanishga ko‘ra korxonaga yo‘naltirish tushuniladi. Daromadlarni taqsimlash tamoyillarini quyidagi tarzda ifodalash mumkin:

1) daromad korxonaga hamda soliq va yig‘imlar stavkasini o‘rnatadigan davlat o‘rtasida taqsimlanadi;

2) daromadning bir qismi kreditlar va ularning foizlarini to‘lashga ajratiladi;

3) korxonada qoladigan daromadning yuqoriligi uning ishlab chiqarish hajmini oshirish va ishlab chiqarish, xo‘jalik hamda moliyaviy faoliyat natijalarini yaxshilash borasidagi manfaatlarini pasaytirmasligi kerak;

4) korxonaga tasarrufida qolgan daromad, birinchi navbatda, kelgusidagi rivojlanishni ta‘minlash uchun zahira, sug‘urta jamg‘armalarida yig‘ilishi va undan qolgan qismigina iste‘molga qoldirilishi kerak. Bunda, birinchi navbatda, obligatsiya va aksiyalar bo‘yicha to‘lovlar, shuningdek, moddiy rag‘batlantirish jamg‘armasini nazarda tutish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Qonunchilik daromadlarni taqsimlashning hech qanday me‘yorlarini o‘rnatmaydi, lekin soliq imtiyozlari berilishi tartibi orqali daromadni kapital qo‘yilmalar, xayriya maqsadlari, tabiatni asrash tadbirlarini moliyalash, ijtimoiy xarakterdagi obyektlarni ta‘minlashga qaratilgan sohalarga yo‘naltirilishini rag‘batlantiradi. Shu bilan birga, zahirani shakllantirish shakli ham qonun bilan tartibga solinadi.

Qonunga asosan daromadlarni taqsimlash tartibi korxonaning ustavida belgilanadi. Shu maqsadda maxsus korporativ hujjat ham qabul qilinishi mumkin.

Daromadni taqsimlash yo‘nalishlari. O‘zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida"gi qonuniga asosan daromadlarni taqsimlash aksiyadorlar umumiy yig‘ilishi vakolatiga kiradi. Odatda ularga, birinchi navbatda, ikki raqobatchi

jamg'armadan (ishlab chiqarishni rivojlantirish jamg'armasi va dividendlar to'lashga qaratiladagan jamg'arma) qaysi biriga ustunlik berish masalasini hal etishga to'g'ri keladi.

Albatta, ishlab chiqarishni rivojlantirish – obyektiv qonuniyat, lekin bizda hozircha aksiyadorlarning turmush darajasi unchalik yuqori bo'lmaganligi sababli aksiyadorlik jamiyatlari o'z vositalarining sezilarli qismini iste'molga yo'naltiradilar. Ichki investitsiyalar ishni kengaytirish bilan bog'liq xarajatlarni unchalik ham qoplamaydi. Shuning uchun hozirgi bosqichda bank kreditlaridan foydalanish qoidaga aylanib qolgan.

Ishlab chiqarishni rivojlantirish jamg'armasi obligatsiyaviy jamg'arma va taqsimlanayotgan daromad jamg'armasi shakllantirilgandan keyin qolgan sof foyda mablag'laridan shakllantiriladi. Korporativ hujjatda ushbu jamg'armani shakllantirish maqsadlari nazarda tutilishi mumkin. Mazkur hujjatda uning vositalarini qaysi yo'nalishlarda foydalanishning ko'rsatilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi, chunki bu ushbu jamg'arma vositalaridan foydalanish bilan bog'liq aksiyadorlarning nazorati va boshqaruvchilarning ishini yengillashtiradi. Bu vositalar quyidagilarga yo'naltirilishi mumkin:

- texnikaviy qayta qurollanish, amaldagi ishlab chiqarishni qayta tashkil etish va kengaytirish hamda yangilarini o'zlashtirish;

- samarali texnologiyalar, yangi va zamonaviy mahsulotlar (xizmatlar), tajribali namunalarni o'zlashtirish;

- ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va loyihaviy ishlarni amalga oshirish, shunday ishlar uchun uskuna, asbob va boshqa moddiy qimmatliklarni sotib olish;

- tabiatni asrash tadbirlari;

- bino, inshoot yoki ishlab chiqarish – texnik xarakterdagi boshqa mol-mulklarni qurish yoki sotib olish va hokozolar.

Odatda aksiyadorlar bilan jamiyat o'rtasida bo'ladigan nizolarning sezilarli darajadagi qismi ko'pchilikning ishlab chiqarishni rivojlantirish jamg'armasini oshirish uchun daromadni taqsimlash jamg'armasini kamaytirishga norozi ekanligi bilan bog'liq. Shuning uchun korporativ hujjatda ishlab chiqarishni rivojlantirishga yo'naltiriladigan eng kam vositalar (foizlarda) ko'rsatilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Ishlab chiqarishni rivojlantirish jamg'armasini tashkil etish muammolari shu qadar murakkabki, hatto, aksiyadorlar umumiy

yig'ilishi faqat ishlab chiqarish rivojlanishining joriy va istiqboldagi vazifalarinigina aniqlashi mumkin. Aniq qarorlar mutaxassislar va boshqaruvchilar tomonidan ishlab chiqilib, boshqarmaga taklif etiladi. Bosh direktor boshqarma nomidan mazkur taklifni kuzatuv kengashiga taqdim etadi. Ushbu taklif biznes-reja, xarajatlarning texnik-iqtisodiy asosi, turli tahliliy axborot, tanlangan yo'nalishlarda moliyalashtirishning maqsadga muvofiqligini (samaradorligini) tasdiqlovchi ekzpertiza materiallari kabilarni o'z ichiga oladi. Kuzatuv kengashi o'z qarorini aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida chiqaradi.

Qoida bo'yicha aksiyadorlik jamiyati har bir jamg'armasining vositalari qat'iy maqsad bo'yicha sarflanishi lozim. Ko'p hollarda qandaydir tadbirlar o'tkazish qarz vositalarini talab etadi. Bunday hollarda vaqtinchalik bo'sh jamg'armalardan o'z vaqtida to'liq qaytarish sharti bilan olish mumkin. Chunki olingan vositalar o'z vaqtida, to'liq qaytarilmasa jamiyatda moliyaviy vositalarning betartib aralashmasi paydo bo'lib, jamg'armalar va zahiralalar to'g'risidagi Nizom o'z mohiyatini yo'qotadi. Vositalarni jamg'armalar o'rtasidagi oldi-berdi masalalarini kuzatuv kengashi hal etadi.

Umuman jamg'armalar va zahiralardan foydalanish kuzatuv kengashi va taftish komissiyasi vakolatlariga kiradi. Tegishli ma'lumotlar o'tayotgan moliya yili hisobotida ko'rsatilishi kerak. Agar hisobot aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlanganligi aksiyadorlarning aksiyadorlik jamiyatining ushbu sohadagi faoliyatini nazorat qilganliklari va tasdiqlanganliklarini bildiradi.

Korporatsiya ishtirokchilari o'rtasida daromadlarni taqsimlash. To'liq shirkat faoliyatining moliyaviy natijalari buxgalterlik balansi bilan aniqlanadi. Bunday turdagi korporatsiya ishtirokchilari o'rtasida daromad uning ishtirokchilari ulushi belgilanadigan ta'sis shartnomasi asosida taqsimlanadi.

To'liq shirkat daromadining bir qismiga ega bo'lgan har bir ishtirokchi uni o'zining balans daromadi tarkibidagi ishlatilmagan daromad sifatida hisoblaydi va undan belgilangan tartibda budjetga o'tkaziladigan soliqlar ajratadi. Agar ishtirokchi jismoniy shaxs bo'lsa, olingan daromad ulushidan u daromad solig'i to'laydi.

Kommandit shirkatda balans daromadning umumiy summasidan, birinchi navbatda, budjetga daromad solig'i to'lanadi. Undan keyin

daromadning bir qismi omonatchilarga ularning shirkat kapitalidagi qo'yilmalari foiziga mos ravishda yo'naltiriladi, keyingi navbatda, ishlab chiqarishni rivojlantirish va boshqa maqsadlarga taqsimlanadi. Daromadning qolgan qismi haqiqiy a'zolar (to'liq sheriklar) orasida taqsimlanadi.

Salbiy moliyaviy natijalar bo'lgan vaqtda to'liq sheriklar shirkat mol-mulkini sotish orqali (ta'sis shartnomasida boshqacha holat nazarda tutilishi ham mumkin) omonatchilarga ularning ulushlarini berishlari kerak. Daromad yetmaydigan taqdirda omonatchilar o'z qo'yilmalariga kamroq foiz olishlari mumkin (lekin shartnomada bu masalani hal etishning boshqa usullari ham nazarda tutilishi mumkin, masalan, daromadning yetishmagan qismini keyingi yilda to'lash kabi).

Mas'uliyati cheklangan jamiyatning daromadi soliqqa tortiladi va yuridik shaxslarga xos bo'lgan umumiy qoidalar asosida taqsimlanadi. MCHJ xo'jalik faoliyatining har yillik yakunlarini hisoblash jarayonida har bir ishtirokchiga uning ustav kapitalidagi ulushiga mutanosib tarzda daromad ulushi to'lanadi, soliq va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan keyin daromad ishlab chiqarishni rivojlantirish va xodimlarni moddiy rag'batlantirishga yo'naltiriladi.

Ta'sis hujjatlarida paychilar o'rtasida daromad taqsimlashning boshqacha tartibi (masalan, har bir ishtirokchining shaxsiy qo'yilmasini hisobga olgan holda) belgilanishi mumkin. Daromad yetishmagan taqdirda paychilarga daromad to'lamaslik to'g'risida qaror qabul qilinishi mumkin.

Yopiq aksiyadorlik jamiyatida garchi daromadlarni taqsimlash tashqi ko'rinishidan MCHJdagiga o'xshasada, lekin haqiqatdan olib qaraganda, undan jiddiy farq qiladi. MCHJ mol-mulki uning ishtirokchilariga har bir ishtirokchiga tegishli bo'lgan muayyan ulushlarni o'zida aks ettiruvchi umumiy birgalikdagi mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi. Demak, muayyan sharoitlarda ushbu ulush ustav kapitalidan chiqarilishi mumkin. YAJning mol-mulki ham ulushli bo'lishi mumkin. Aksiyador ustav kapitalidagi uning ulushini rasmiylashtiruvchi, uning dividend olish huquqini belgilovchi aksiyaga ega bo'lish huquqi mavjud bo'ladi. Aksiyador YAJ mol-mulkidan tegishli aksiya qiymati ulushini ajratishni talab qilish huquqiga ega bo'lmaydi. Agar MCHJda ulush bo'linsa, AJda aksiya bo'linmaydi. Aksiyador aksiyaga egalik qilib turgan vaqtda o'ziga tegishli aksiyaning yagona egasiz bo'lib hisoblanadi, va

nihoyat, MCHJ aksiya chiqarish huquqiga ega bo'lmaydi. Unda ishtirokchiga o'zi kiritgan ulushini tasdiqlovchi, qimmatli qog'oz hisoblanmagan guvohnoma beriladi. Demak, YAJda MCHJga nisbatan aksiyalar borasida boshqacha munosabatlar shakllanadi. Aynan shuning uchun YAJ paylarga bo'linmaydigan nisbatan mustahkam tuzilma hisoblanadi. Daromadlarni taqsimlash, aksiya va obligatsiyalar bo'yicha dividendlar to'lash YAJda ham MCHJda bir xil tartibda amalga oshiriladi.

Ushbu barcha talablarga qat'iy rioya etish korporatsiya daromadini qonuniy va adolatli taqsimlashni ta'minlaydi hamda pirovard natijada ham korxonaning, ham uning egalarining, shuningdek, kreditorlarning manfaatlariga xizmat qiladi.

3-§. Dividendlar: tushunchasi, turlari, siyosati

"Dividend" so'zi lotincha "dividendus" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, bo'linish ma'nosini bildiradi (division-bo'linish so'zida). Dividend bu aksiyadorlik jamiyati tomonidan hisobot davrida olingan, turli xildagi aksiyalar egalariga muntazam ravishda to'lanadigan, daromadning bir qismidir. Boshqacha qilib aytganda, dividend aksiya egalari o'rtasida ularning ulushiga mutanosib tarzda taqsimlanadigan aksiyadorlik jamiyatining joriy yildagi daromadidan tashkil topadi, ya'ni dividend orqali aksiyadorning aksiyadorlik jamiyati daromadida ishtirok etish huquqi amalga oshiriladi. Aksiyador kabi belgilangan tartibda jamiyatning aksiyadorlari reyestri tarkibiga kiritilgan aksiyalarning nominalini saqlovchilar ham dividend olish huquqiga ega bo'ladi.

O'zbekistonda dividendlar masalasi bir qator qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi. Bularga, 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonuni, 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar va fond birjalari to'g'risida"gi qonuni, 1996-yil 25-aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmlari to'g'risida"gi qonuni, shuningdek, 1998-yilda qabul qilingan "Xususiy investitsiya fondini chiqarishning namunaviy loyihasi", O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 18-mayda qabul qilingan "Investitsiya fondlari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori va boshqalar kiradi.

O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunining 10 moddadan (53-62) iborat bo'lgan VI bo'limi "Dividendlar" deb nomlanadi. 53-moddada ko'rsatilishicha, "dividend foydaning soliqlar va majburiy to'lovlar to'langanidan, qayta investitsiya amalga oshirilganidan so'ng aksiyadorlar jamiyati ixtiyorida qoladigan, aksiyadorlar o'rtasida taqsimlanishi kerak bo'lgan qismi".

Keyingi navbatda, dividendlarni to'lash tartibi belgilanadi. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi aksiyadorlik jamiyatlariga nafaqat AJning ustavi, balki dividendlar to'lash tartibi ko'rsatilishi majburiy bo'lgan investitsiya fondining ham ustavi mavjud bo'lishini nazarda tutadi (Investitsiya fondlari to'g'risidagi nizomning 11-bandi, 1998-yil 25-sentabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorining 2-ilovasi²³).

Dividendlar to'lash tartibi, shuningdek, "Xususiy investitsiya fondini chiqarishning namunaviy loyihasi"ning XII bo'limida ham belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida dividendlar to'lash tartibining bunday batafsil tartibga solinishi bejiz emas, chunki aksiyadorlar uchun dividendlar aksiyadorlik jamiyati ishidan asosiy va ko'pchilik hollarda yagona daromad olish shakli hisoblanadi. Dividendlar olishning o'zi ularning aksiyadorlik jamiyatida ishtirok etish maqsadi bo'lib hisoblanadi.

Dividendlarning quyidagi uch asosiy turlari farqlanadi:

– pul shaklida to'lanadigan. Bular amaliyotda nisbatan keng tarqalgan bo'lib, har bir aksiyaga aksiyadorlik jamiyatining daromadidan kelib chiqqan holda shu jamiyatning o'zi tomonidan belgilanadigan summada to'lanadi;

– mulk shaklida to'lanadigan. Bu hozirgi vaqtda aholida pul vositalari taqchilligi muammosi mavjud bir paytda keng tarqalmagan;

– aksiyadorlik jamiyatining aksiyasi shaklida to'lanadigan. Bu o'zining tarqalgan darajasiga ko'ra pul bilan to'lanadigan dividendlardan keyin ikkinchi o'rinda turadi.

²³ Xususiylashtirilgan investitsiya fondining Namunaviy ustavi Davlat mulk qo'mitasi va O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlanadi va O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatdan o'tkaziladi (1996-yil 18-iyunda qabul qilingan "Investitsiya fondlari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorining 2-bandi).

Agar dividendlar AJning o'z aksiyalari bilan to'lanadigan bo'lsa, bunday amaliyot "daromadlarni kapitallashtirish" yoki qayta investitsiyalash deb nomlanadi. Nazariya nuqtai nazaridan aksiyalar bilan daromad to'lash dividend deb hisoblanishi mumkin emas, chunki sof foydaning bir qismini tashkil etmaydi. Lekin shunga qaramasdan, dunyo amaliyotida dividendlarni o'zining aksiyalari bilan to'lash keng tarqalgan. Bunda dividend bir dona aksiyaga nisbatan foizlarda yoki ma'lum aksiyalarning sotib olinish sanasini hisobga olgan holda ularning soniga mutanosib tarzda belgilanadi.

Shuni ta'kidlash joizki, aksiyadorlik jamiyatining dividend to'lash huquqi mutlaq hisoblanmaydi. U kreditorlar va jamiyatning imtiyozli aksiyadorlari manfaatlarini himoya qilish maqsadida cheklangan bo'ladi. Aks holda, barcha tavakkalchiliklar kreditorlar zimmasiga yuklanib, imtiyozli aksiyadorlarning ham huquqlari buzilgan bo'lardi.

Dividendlar to'lash quyidagi hollarda qonuniy hisoblanadi: birinchidan, jamiyat ustav fondining hammasi to'lab bo'linganda; ikkinchidan, jamiyatning barcha aksiyalari sotib olinganda; uchinchidan, dividendlar to'lanadigan paytda jamiyatda to'lovga qobiliyatsizlik (bankrotlik) belgilari bo'lgan holda; to'rtinchidan, jamiyat sof aktivlari qiymati uning ustav kapitali va zahira fondi qiymatidan yuqori bo'lgan holda.

Aksiyadorlik jamiyati agar uning aktivlari passivlaridan yuqori bo'lsa, daromadga ega hisoblanadi. Daromad olish manbalari turlicha bo'lishi mumkin: AJ xo'jalik faoliyati natijalaridan, aksiyalarni nominal qiymatidan yuqori sotishdan, jamiyat aktivlarini qayta baholashdan, uning ustav kapitalini kamaytirish kabilardan.

Moliyalashtirish manbalari muammolari har bir kompaniya uchun juda muhim bo'lib hisoblanadi. Vositalarni taqsimlanmagan daromadlar jamg'armasidan olish yoki yangi aksiyalarni sotish orqali jalb qilish mumkin. Lekin aksiyalarni chiqarish va joylashtirish emitentning komissionlari, hisob-kitob, huquqiy xizmatlar va boshqalarni o'zida aks ettiruvchi ularni joylashtirish chiqimlarini keltirib chiqaradi. Agar joylashtirish chiqimlari odatda kichik kompaniyalarda bo'lgani kabi yuqori bo'lsa, u holda loyihani oddiy aksiyalar chiqarish yo'li bilan emas, balki taqsimlanmagan foyda hisobidan moliyalashtirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Buning ustiga uncha katta bo'lmagan kompaniyalarda yangi aksiyalarni chiqarish kompaniya ustidan nazoratni yo'qotish xavfini

keltirib chiqaradi. Shuni inobatga olib, kompaniya xususiy vositalardan maksimal darajada foydalanish yo'lini tanlashi mumkin.

Moliyalashtirish manbalari masalalarini hal etish jarayonida qarz va aksiyalar o'rtasida ham tanlashga to'g'ri keladi. Agar qarz vositalarini jalb qilish chiqimlari uncha katta bo'lmasa, kompaniya dividend to'lovlarining doimiy darajasini saqlab turish va kredit jalb qilish to'g'risida qaror qabul qilishi mumkin.

Ba'zi hollarda aksiyadorlik jamiyati butun sof foydani zahira fondiga yo'naltiradi yoki ishlab chiqarishni rivojlantirishga kiritish uchun taqsimlamasdan qoldiradi. Bunday holda dividend deyarli nol miqdorda bo'ladi. Bu aksiyador uchun yomon, u aksiyalar bo'yicha daromad olmaydi, lekin bu mazkur AJ sotish bozorini kengaytirishga, uning holatini mustahkamlashga va natijada aksiyalar kursining oshishiga olib kelishi mumkin.

Qonunga asosan dividendlar to'lash va uning miqdori to'g'risidagi qaror moliyaviy yil yakunlariga ko'ra, aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan AJ kuzatuv kengashi taqdimiga ko'ra, oraliq dividendlarni hisobga olgan holda qabul qilinadi.

Dividendlar to'lashning aniq muddatlari aksiyadorlik jamiyati tomonidan o'rnatiladi. Ular yillik, choraklik yoki yarim yillik bo'lishi mumkin. Yillik dividendlarni to'lash, uning miqdori va to'lash shakli to'g'risidagi qaror dividendlarning har bir kategoriyasi bo'yicha kuzatuv kengashi tavsiyasiga ko'ra aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan, oraliq dividendlarni to'lash to'g'risidagi qaror esa kuzatuv kengashi tomonidan mustaqil ravishda qabul qilinadi.

Shuni inobatga olish lozimki, dividendlar to'lashda muayyan ustuvorlikka rioya qilinadi. Birinchi navbatda, imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar o'rnatiladi; ulardan to'g'ri imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividend olishda imtiyozli huquqqa ega bo'lgan imtiyozli aksiyalar birinchi o'rinda, dividend miqdori belgilanmagan imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar oxirgi o'rinda turadi.

Imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar to'lash to'g'risida qaror qabul qilinganidan keyin oddiy aksiyalar bo'yicha dividendlar to'lash to'g'risidagi qaror chiqariladi.

Aksiya saqlovchilarning qo'llarida mavjud bo'lgan aksiyalar uchungina dividendlar hisoblanadi. Aksiyadorlik jamiyati balansida mavjud bo'lgan saqlovchilardan sotib olingan yoki joylashtirilmagan aksiyalar dividendlar o'rnatilayotgan vaqtda inobatga olinmaydi.

Shuni ta'kidlash joizki, yillik dividend miqdori kuzatuv kengashi tomonidan tavsiya etilgan miqdordan ko'p bo'lishi va to'langan oraliq dividendlar miqdoridan kam bo'lishi mumkin emas. Umumiy yig'ilish dividendlarni qisman (to'liq bo'lmagan miqdorda) to'lash yoki dividendlar to'lamaslik to'g'risida qaror qabul qilishi mumkin.

Imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar miqdori oldindan, ya'ni ular chiqarilayotgan vaqtda belgilanadi. Bunday aksiyalar bo'yicha dividendlarni to'lash uchun yetarli daromad bo'lgan hollarda jamiyat ushbu aksiya egalariга dividend to'lashni rad etishga haqli emas. Daromad yetarli bo'lmagan yoki AJ zarar ko'rgan hollarda dividendlar to'lash faqat jamiyatning shu maqsadda tuzilgan maxsus jamg'armalari hisobidan va ularning miqdori doirasida to'lanishi mumkin. Zahira fondidan dividendlar to'lashga yo'l qo'yilmaydi.

Dividend hisoblash amaliy jihatdan har chorakda, har yarim yilda yoki yilda bir marta amalga oshirilishi mumkin. Uning yuqoriligi pul ko'rsatkichida yoki aksiyaning nominal qiymatiga nisbatan foiz hisobida ifodalanadi. Ko'pgina aksiyadorlik jamiyatlari dividendlar to'lashni aksiyalarning nominal qiymatiga qarab e'lon qilsa, aksariyati aksiyalarning ularning bozor narxi bo'yicha sotib oladi. Shuning uchun mazkur aksiyaning daromadlilik darajasini hisoblash vaqtida olingan dividendlar yuqoriligi aksiyaning bozor narxi bilan solishtiriladi. Olingan foiz hisobidagi natija dividend hisobidan daromadlilik darajasini ko'rsatadi.

AJ jamiyat tomonidan e'lon qilingan dividendlarni to'lashni rad etgan hollarda aksiyadorlar ularning to'lanishini sud orqali talab qilishlari mumkin. Agar jamiyatning dividend to'lash uchun daromadi bo'lmasa, u holda uni tugatish natijasi bilan to'lovga qobiliyatsiz deb topish to'g'risidagi masala qo'yilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunining 58-moddasiga muvofiq, emitent aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi belgilagan muddatlarda dividendlarni o'z aybi bilan to'lamagan taqdirda to'lanmagan va to'liq olinmagan dividendlar yuzasidan Markaziy bank belgilagan takror moliyalash stavkalari bo'yicha penya yoziladi.

Aksiyadorlik jamiyati e'lon qilgan dividendlarni to'lashni aksiyador sud tartibida talab qilishga haqlidir. Rad etilgan taqdirda, jamiyatga nisbatan qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda to'lovga qobiliyatsizlikni bartaraf etish yoki bankrot bo'lgan deb e'lon qilish tadbiri qo'llaniladi.

Qonunning 59-moddasi o'z aksiyadorlariga to'lanmagan dividendlar tarzida qarzlari bo'lgan aksiyadorlik jamiyati o'z faoliyatini qimmatli qog'ozlar bozorini muvofiqlashtiruvchi vakolatli davlat organi vasiyligida olib borishi mumkin. Aksiyadorlik jamiyatiga vasiylik belgilanishi va uni sanatsiya qilish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Bunda qarzдор aksiyadorlik jamiyati investorlarga bir yil ichida korxonani sanatsiyalash (moliyaviy jihatdan sog'lomlashtirish) va qayta tashkil etishning asoslangan rejasini taqdim etmog'i shart. Majburiyatlar bajarilmagan taqdirda qonun hujjatlariga muvofiq korxonani bankrot deb e'lon qilish tadbiri amalga oshiriladi²⁴.

Aksiyalar haqi qisman to'langan taqdirda dividendlar ham aksiyalarning to'langan qismiga mutanosib tarzda qisman to'lanadi (AJ ustavida boshqacha tartib ham belgilanishi mumkin). Dividend to'lash to'g'risida e'lon qilingan sanadan kamida 30 kun oldin aksiya sotib olgan shaxslar dividend olish huquqiga ega bo'ladilar.

O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunining 62-moddasiga muvofiq dividendlar qonun hujjatlariga muvofiq soliqqa tortiladi. Davlat qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirishni rag'batlantirish maqsadida dividendlardan soliq olishda vaqtinchalik imtiyozlar belgilashi mumkin.

Dividendlar bank-agent yoki jamiyatning o'zi tomonidan to'lanadi. Dividendlar ularga solinadigan soliqlarni hisobga olmasdan e'lon qilinsada, bank-agent yoki jamiyat ularning soliqlarini inobatga olgan holda to'laydi. Jismoniy shaxs – qimmatli qog'ozlar saqlovchisining dividend ko'rinishidagi daromadi uning umumiy daromadiga qo'shib, umumiy daromad solig'i olinadi. Ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyati dividendlar to'lanishiga qadar kamida 31 kalendar kun qolganda to'lanadigan dividendlar miqdori to'g'risida ommaviy axborot vositalarida e'lon chop etadi.

Agar mijozning topshirig'iga ko'ra, aksiyalarni boshqarish investitsiya instituti tomonidan amalga oshirilsa, u holda aksiyalarning dividendlari aksiyador saqlovchisiga miqdori mijoz bilan tuziladigan shartnomada belgilanadigan, investitsiya institutining haqini saqlab qolgan holda to'lanadi.

²⁴ E'lon qilingan dividendlarning aksiyadorlarga o'z vaqtida va to'liq to'lanishi tartibi ustidan kuzatish investitsiya fondining boshqaruvchi kompaniyasi zimmasiga yuklatilgan (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 25-sentabrda qarorining 4-ilovasi "Investitsiya fondining boshqaruvchi kompaniyasi to'g'risida"gi Nizomning 28-moddasi).

Aksiyalarning bozor qiymati (kursi) dividend miqdorlariga ham bog'liq bo'ladi. Aksiyadorning daromadi aksiyaga bo'lgan dividend va uning bozor qiymatidagi o'zgarishidan tashkil topadi. Bozor narxi aksiyaning kursi bo'lib, u dividend yuqoriligiga nisbatan to'g'ri mutanosib va ssuda foiziga nisbatan esa teskari mutanosiblikda bo'ladi.

Aksiyalarning bozor qiymatini oshirish uchun kompaniyaning aksiyadorlik kapitalining oshishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, aksiya kursining yuqoriligiga ssuda foizining stavkasi ham ta'sir ko'rsatadi: u qancha yuqori bo'lsa, investor uchun aksiyadan ko'ra bankka pulni qo'yish afzal bo'ladi. Birja savdosi amaliyotida doimo qimmatli qog'ozning nominal qiymati bilan solishtiriladi. Agar aksiyaning kursi uning nominalidan oshib ketsa, ushbu oshgan miqdor "ajio" deb, kursning nominaldan pasayib ketgan miqdori esa "dizajio" deb ataladi. Birja faoliyatining eng muhim ko'rsatkichi bu ushbu qimmatli qog'ozlar bilan oxirgi marta bitim tuzilgan uning kursi – narxi bo'lib hisoblanadi.

1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan "Qimmatli qog'ozlar va fond birjalari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonunida birjada va birjadan tashqari savdodagi qimmatli qog'ozlar narxi umumiy ravishda qimmatli qog'ozlar talab va taklifi o'rtasidagi muvozanatni aks ettiruvchi narxlarni o'zida ifoda etadi (qonunning 17-moddasiga qarang). Qimmatli qog'ozlar narxini kotirovkalash fond birjalari tomonidan markazlashtirilgan tartibda, shuningdek, birjadan tashqari bozorda dilerlar tomonidan amalga oshiriladi. Narxlarni emitentlarning o'zlari kotirovkalashiga yo'l qo'yilmaydi (1996-yil 25-aprelda qabul qilingan "Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexnizmlari to'g'risida"gi qonunning 23-moddasi).

Har bir birjada aksiyalarning kursi mustaqil yoki agar ular birjalararo tizimga kirsa, xususiy bitimlar va dunyoning boshqa birjalari bitimlari asosida shakllanadi.

Qimmatli qog'ozlarning turli indeksleri fond bozorida aksiyalar holatining ko'rsatkichi bo'lib hisoblanadi. Ular aksiyalarning o'tgan bahosiga nisbatan hozirgi bahosini ko'rsatib turadi; boshqalari muayyan aksiyalarning bozor qiymati summasini, ba'zi hollarda boshqa jamiyatlar aksiyalarining ta'siri ostida o'zgartirilganligini o'zida aks ettiradi.

Umuman aksiyalarning bozor qiymati bir qator omillar yordamida aniqlanadi:

– qimmatli qog‘ozning turi bilan: obligatsiyaga nisbatan aksiyaga kapital kiritishning tavakkalchilik darajasi yuqori bo‘ladi;

– daromadning yuqoriligi: aksiyaning bozor narxi undan keladigan daromadga nisbatan to‘g‘ri mutanosiblikda bo‘ladi;

– ssuda foizi miqdori bilan: bankdagi depozit foizi qancha yuqori bo‘lsa, aksiyalarga pulni investitsiya qilish shunchalik kam bo‘ladi;

– inflatsiya darajasi bilan: inflatsiya daromadlar investitsiya qiymatining tushishiga olib keladi; bundan tashqari, inflatsiyaning o‘sishi banklarni ssuda foizi darajasini oshirishga, demak, kredit tizimiga vositalarni ko‘proq jalb qilishga majbur qiladi;

– iqtisodiy sikl fazasi bilan. Ko‘tarilish fazasida investitsiyaga bo‘lgan talab birdaniga oshadi, bu aksiyalar bo‘yicha daromatlarda o‘z aksini topadi; tushish fazasida kapitalarni boshqa shakllarga qo‘yish kuchayadi;

– bozorning joriy konyunkturasi bilan talab va taklifning ta‘siri ostida;

– fond bozorini davlat tomonidan tartibga solish usullari bilan, xususan, qimmatli qog‘ozlar bilan bo‘lgan operatsiyalardan kelgan daromadni soliqqa tortish bilan. Soliqning oshishi kapitalni boshqa sohalarga yo‘naltirishga majbur qiladi;

– aksiya emitenti faoliyatining daromadlilik, ya‘ni uning dividendlar to‘lash qobiliyati, shuningdek, dividendlar miqdori;

– emitent faoliyatining ishonchlilik va mustahkamliligi. Bu mustahkam daromad olishning barqarorligi va aksiyalarning yuqori likvidligi, ya‘ni ularni tezda sotib, qo‘yilgan pulni olish imkoniyatini kafolatlaydi;

– qimmatli qog‘ozlarning har bir turi bo‘yicha tavakkalchilik darajasi bilan. Bu reyting yordamida baholanadi. Fond birjalarida maxsus reyting agentliklari bo‘lib, ular alohida haq evaziga aksiyalarning muayyan tavakkalchilik ko‘rsatkichini aniqlab beradi.

Bularning barchasini inobatga olgan holda, dividend siyosati, birinchi navbatda, dividend to‘lash kerakmi yoki daromatlarni taqsimlamasdan qoldirish kerakmi, agar dividend to‘lash kerak bo‘lsa, qanday miqdor va muddatlarda buni amalga oshirish kerak kabi masalalarni o‘z ichiga oladi. Shuni e‘tibordan chetda qoldirmaslik lozimki, dividendlarning o‘sishi bilan taqsimlanmagan daromadning miqdori qisqaradi va daromadlar o‘shish tezligi

pasayadi. Bu esa aksiya kursining pasayishiga olib keladi. Demak, eng maqbul dividend siyosati ushbu ikki omilni muvozanatga keltira olishi kerak.

Dividend siyosati quyidagi ikki guruh omillarini alohida e'tiborga olishi lozim: birinchidan, bozor kuchlari va davlat siyosati ta'siri ostida bo'lgan kompaniyaning moliyaviy ahvoli; ikkinchidan, investor va aksiyadorlarning afzalliklari.

Agar kompaniya bankdan kredit olsa yoki obligatsiyalar chiqarsa, odatda unga sof foyda hisobidan dividend to'lash majburiyatini yuklashadi. Ko'pgina kredit kelishuvlari foizlar va kreditlarni qoplash koeffitsienti kabi ba'zi xavfsiz xususiyatlar ta'minlangandan keyingina dividendlar to'lashni nazarda tutadi.

Kretidorlar manfaatlarini himoya qilish quroli bo'lib, "kuchsizlanish" qoidasining amalga oshirilishi hisoblanadi. U dividend to'lovlarining summasi taqsimlanmagan daromadning summasidan oshmasligini talab etadi va shu yo'l bilan kompaniyaning qonuniy talablarni qondirish uchun vositalarga ega bo'lishini nazarda tutadi.

Dividendlarni pul bilan to'lash likvid vositalar bilan bog'liq qiyinchiliklarni boshidan kechirayotgan kompaniya uchun muammo bo'lishi mumkin. Shunday holatlar ham bo'lishi mumkinki, daromadli korxonalar ham likvidlik muammosi tufayli dividendlarni to'lay olmaydilar.

Kompaniyada dividendlar to'lanishini kechiktirish yoki tezlashtirish imkoniyatining mavjudligi uning siyosatining moslashuvchanligini oshiradi.

Korporatsiyaning dividend siyosati alohida oqilona yondashuvni talab etadi. Agar korporatsiya yuqori rentabellikka ega bo'lsa, u taqsimlanmagan daromad hisobidan hajmi jihatdan sezilarli darajada katta bo'lgan zahirani tashkil etishi mumkin. Ularni asosiy vositalar, zamonaviy texnologiyalar, investitsiya loyihalariga kiritish jarayonida kapitalning oshishi, ya'ni to'lanadigan dividendlar miqdorining ortishi amalga oshadi.

AJ tomonidan dividendlar to'lanishi bilan bog'liq masalani tahlil etish aniq holatni, hozirgi holda moliyalar, kompaniya daromadlari va xarajatlari, inflatsiya, soliq, kreditlash shartlari, ishlab chiqarishni yangilash zarurati kabi holatlarni batafsil inobatga olishni talab etadi. Demak, inflatsiya dividendlar to'lash imkoniyatini kamaytiradi. Dividendlarning o'sishi odatda AJning holati yaxshi

ekanligini ko'rsatadi va aksiyalar kursining oshishiga olib keladi, lekin aksiyalarning haddan tashqari o'sib ketishi, ishlab chiqarishni kengaytirish, qarzlarni uzish uchun muhim bo'lgan vositalar hajmini qisqartirishga olib keladi. Dividendlar miqdorining pasayishi ushbu jamiyat aksiyalari kursining pasayishiga olib keladi yoki undagi jiddiy moliyaviy-iqtisodiy muammolardan darak beradi.

Ushbu barcha holatlarni inobatga olgan holda AJ va uning rahbar organlari tomonidan dividend siyosati tan olinadi. AJning ushbu barcha masalalari (qachon, qancha miqdorda, qaysi turdagi qimmatli qog'ozlarni chiqarish, ularni kimlar orasida joylashtirish, jamiyatning u yoki bu davri mobaynida qimmatli qog'ozlarning qaysi turi ustun hisoblanadi va boshqalar) jamiyat tomonidan mustaqil, lekin qonun va qimmatli qog'ozlar bozori konyunkturasi talablariga mos ravishda hal etilishi lozim.

Nazorat uchun savollar

1. "Korporativ moliyalar" tushunchasining ta'rifini bering va uning turlarini tavsiflang.
2. Ustav kapitali nima va uning funksiyalari qanday?
3. Ustav kapitali tuzilishi qanday?
4. Ustav kapitalini ko'paytirish yoki kamaytirish qanday amalga oshiriladi?
5. Korporatsiyaning jamg'armalari va zahiralari qanday?
6. Korporatsiyaning moliyalarini boshqarish nimani bildiradi?
7. Moliyaviy rejalashtirishning mohiyati va ahamiyati qanday?
8. Korporatsiyaning qimmatli qog'ozlar portfelini boshqarish nimalardan tashkil topadi?
9. Moliyaviy boshqaruvchi kim? Uning huquqiy maqomi va funksiyalari qanday?
10. Korporatsiya daromadlarini taqsimlashning asosiy tamoyillari va yo'nalishlari qanday?
11. Dividendlar nima? Ularning qanday turlari mavjud?
12. Dividendlarni hisoblash va ularning ustuvorligi.
13. AJning dividend siyosati nima?

VII BOB

KORPORATIV QIMMATLI QOG‘OZLAR VA QIMMATLI QOG‘OZLAR BOZORINI TARTIBGA SOLISH

1-§. Korporativ qimmatli qog‘ozlarning huquqiy tabiati va tasniflanishi

O‘zbekiston Respublikasining amaldagi Fuqarolik kodeksida (FKning 169-moddasi) mulk huquqi obyektlari qatorida qimmatli qog‘ozlar ham sanab o‘tiladi. Ularning mohiyati, tasniflanishi, rekvizitlari, chiqarish shartlari va boshqa holatlarini, ularning qimmatli qog‘ozlar bozoridagi harakati singari O‘zbekiston Respublikasining quyidagi bir qator qonun hujjatlari belgilaydi: 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan "Qimmatli qog‘ozlar va fond birjalari to‘g‘risida"gi, 1996-yil 25-aprelda qabul qilingan "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida"gi va "Qimmatli qog‘ozlar bozorining faoliyat ko‘rsatish mexanizmi to‘g‘risida"gi, 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan "Qimmatli qog‘ozlar bozorida investorlar huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida"gi qonunlar va bir qator qonun osti hujjatlari – O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari.

O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligining amaldagi me‘yorlariga muvofiq **qimmatli qog‘oz deganda, belgilangan shakl va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda taqdim etilgandagina mulkiy huquqlarni tasdiqlovchi hujjat tushuniladi. Qimmatli qog‘oz topshirilishi bilan u tasdiqlaydigan barcha huquqlar majmua sifatida o‘tadi. Qimmatli qog‘ozning yo‘qotilishi odatda unda nazarda tutilgan huquqlarni amalga oshirish imkoniyatidan mahrum etadi.**

Qimmatli qog‘ozlarning alohida belgilari: 1) bular hujjatlardir; 2) ular belgilangan shakl va majburiy rekvizitlarga ega bo‘ladi; 3) ular mulkiy huquqlarni tasdiqlaydi; 4) mulkiy huquqlarni amalga oshirish yoki berishga faqat ushbu hujjatlarni taqdim etgan holdagina yo‘l qo‘yiladi.

Qimmatli qog‘ozlarga davlat obligatsiyalari, obligatsiyalar, veksellar, cheklar, depozit va omonat sertifikatlari, egasi yozilgan bank omonat daftarchalari, konosamentlar, aksiyalar, qonun

hujjatlarida qimmatli qog'ozlar tarkibiga kiritilgan xususiylashtirilgan qimmatli qog'ozlar va boshqa hujjatlar.

Ko'rinib turganidek, tegishli resurslarga bo'lgan huquqlarni o'zida aks ettiruvchi qimmatli qog'ozlar tarkibiga turli ko'rinishdagi hujjatlar kiradi. Demak, aksiyalar ko'chmas mulkka mos kelsa, korporatsiyalarning obligatsiyalari, davlat qimmatli qog'ozlari, depozit va omonat sertifikatlari qarz munosabatlarini aks ettiradi, konosament, veksel, cheklar esa mahsulotlarning harakati bilan bog'liq bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlar mohiyatini to'liq anglab yetish uchun ularning qo'shimcha sifatlariga e'tibor qaratish lozim, chunki bu sifatlarsiz hujjat qimmatli qog'oz hisoblanmaydi.

1. Qimmatli qog'ozlar **mulk tituli** (korporatsiyaning aksiyalari, xususiylashtiriladigan qimmatli qog'ozlar, cheklar, konosamentlar kabi) shaklida mulk huquqini yoki **qarz hujjati egasining ushbu hujjatni chiqargan shaxsga munosabati** (korporatsiyalar va davlatning obligatsiyalari, veksellar kabi) sifatidagi mulk huquqini tasdiqlovchi pul hujjatlarini o'zida aks ettiradi.

2. Qimmatli qog'ozlar vositalarning investitsiya qilinganligini tasdiqlovchi hujjat sifatida chiqadi. Bu, ayniqsa, qimmatli qog'ozlarning iqtisodiy mohiyati va rolini tushunishda juda muhim. Investitsiyaning oliy shakli sifatida ular katta rol o'ynaydi, hatto, pul daromadi mavjud bo'lmagan vaqtda ham (daromad to'lash qimmatli qog'ozlar shartlarida nazarda tutilmagan) u qandaydir ustunlik, imtiyoz yoki boshqacha tarzda moddiy foyda sifatida mavjud bo'ladi. Daromadlilik ko'rsatkichi keng ko'lamda o'zgarishi mumkin.

3. Qimmatli qog'ozlar bu haqiqiy aktivlarga bo'lgan (aksiyalar, cheklar, xususiylashtiriladigan hujjatlar, konosamentlar, uy-joy sertifikatlari kabi) talab aks etadigan hujjatlardir.

4. Qimmatli qog'ozlarning daromad keltirishligi ularning iqtisodiy mohiyatini tushunishdagi muhim jihatidir. Bu ularni mulkdorlar uchun kapitalga aylantiradi. Lekin bunday kapital haqiqiy kapitaldan ishlab chiqarish faoliyatida qatnashmasligi bilan jiddiy farq qiladi.

Demak, o'ziga xos tarzda kapitalning ikkiga bo'linishi vujudga keladi. Bir tomondan real kapital mavjud bo'lsa, ikkinchi tomondan u qimmatli qog'ozlarda aks etadi. Real kapital ishlab chiqarish jarayonida amalda bo'lsa, qimmatli qog'ozlar bozorda mustaqil harakatda bo'ladi. Amaliyotda real kapital hali to'liq aylanmagan

vaqtda ham qimmatli qog'oz egasi, masalan, o'z aksiyasini bozorda sotishi orqali o'zining pulini qaytarib olishi mumkin. Qimmatli qog'ozlarning pulga aylanishi real kapitalning aylanishi bilan bevosita bog'liqdir. Shu bilan birga, qimmatli qog'ozlarning paydo bo'lishi real kapital asosida amalga oshadi. Agar real kapital daromad keltirmaganda edi, u vujudga kelmas va qimmatli qog'ozlarda rivojlanmas edi. Shundan kelib chiqib, real kapitalning o'zi qimmatli qog'ozlarni shakllantirmaydi.

Qimmatli qog'ozlarning tez pulga aylanishi (likvidligi), muomalada bo'lishi, bozor xususiyatiga egaligi, standartliligi, seriyalilik, fuqarolik muomalasida ishtirok etishi kabi sifatlarini ham ta'kidlab o'tish joiz.

Likvidliligi bu bozorda sotish orqali qimmatli qog'ozlarning pul vositalariga aylanish qobiliyatidir. **Muomalada bo'lishligi** bu qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi predmeti yoki to'lov quroli sifatida chiqish orqali bozordagi boshqa mahsulotlar (cheklar, veksellar, konosamentlar, xususiylashtirilgan hujjatlar)ning muomalasida vosita bo'lish layoqatidir.

Barcha qimmatli qog'ozlar uni tashkil etish va u bilan ishlash qoidalarini o'zida aks ettiruvchi **o'z bozoriga ega bo'lgan alohida mahsulot** sifatida mavjud bo'ladi. Lekin bu real kapital emas, faqat daromad olish huquqini beruvchi mulk tituli bo'lganligi uchun alohida turdagi mahsulotlar hisoblanadi.

Qo'shilgan qiymat dividendlar to'lashda baza sifatida ham rasmiy hisob tushunchasiga ega bo'ladi va foizlar kelgusi hisob-kitoblarda foydalaniladi. **Emissiya bahosi** qimmatli qog'ozlar birinchi marta joylashtirilganda sotilish bahosini bildiradi. U qimmatli qog'ozlarning daromadliligi va ssudalarning foiziga qarab aniqlanadi. **Bozor bahosi** qimmatli qog'ozlarning ikkilamchi bozorda qayta sotilganda muomalada bo'ladigan (sotiladigan va sotib olinadigan) bahosi. Uning yuqoriligiga bozorda qimmatli qog'ozlarga bo'lgan talab va taklifning o'zaro nisbati ta'sir ko'rsatadi.

Seriyalilik qimmatli qog'ozlarni seriyalar – bir xil guruhlar bilan chiqarishni bildiradi. U **standartlilik** bilan juda bog'liq, chunki bir xil tipdagi qimmatli qog'ozlar bir xil mazmunga (standart shakl, harakat ta'sirlarining bir xilligi) ega bo'lishi kerak. Standartlilik qimmatli qog'ozlarni ommaviy bir xil tipdagi mahsulotga aylantiradi.

Qimmatli qog'ozlarning mahsulot sifatida fuqarolik muomalasida **ishtirok etishi** nafaqat ularning oldi-sotdi predmeti bo'lish qobiliyatida ko'rinadi, balki boshqa mulkiy munosabatlarda (bitimlar, garov, saqlash, hadya, komissiya, qarz, meros kabi) obyekt sifatida chiqishida ham namoyon bo'ladi.

Tartibga solinishlik, davlat tomonidan tan olinishlik, tavakkalchilik, hujjatlilik, ishonchlilik ham qimmatli qog'ozlarning qo'shimcha belgilari bo'lsada, ajratib turuvchi belgilar hisoblanadi.

Qonun qimmatli qog'ozlar bilan tasdiqlanadigan huquqlarni, qimmatli qog'ozlarning majburiy rekvizit shakllarini, chiqarish tartibini va ular muomalasining boshqa parametrlarini tartibga soladi.

Barcha qimmatli qog'ozlar davlat tomonidan qimmatli qog'ozlar sifatida tan olinishi kerak. Bu ularning faoliyatini va investorlarning unga nisbatan ishonchini ta'minlaydi.

Qimmatli qog'ozlar tomonidan keladigan daromad munosabatining xususiyatiga qarab bir necha omillarga bog'liq bo'ladi. Bu qimmatli qog'ozlarga kiritiladigan investitsiyalarning tavakkalchiligini ko'rsatadi.

Qimmatli qog'ozlarga huquqlarni hujjatda mustahkamlash xususiyati xos. Shu bilan bir vaqtda, amaliyotda "hujjatsiz qimmatli qog'ozlar" keng qo'llaniladi. Ular bilan bo'ladigan operatsiyalar huquqlarni rasmiy ravishda ro'yxatga oladigan shaxsga murojaat etish vaqtida amalga oshadi. Shuning uchun qimmatli qog'ozlarning hujjatsiz shakli haqida so'z ketganda, qimmatli qog'ozlar tomondan beriladigan huquqlarni qayd qilishning usuli o'zgarganligi tushuniladi. Lekin har qanday holatda ham qimmatli qog'ozlar bu hujjat shaklidagi yoki "depo" hisobida ularning mazmunini tasdiqlaydigan, oddiy yoki kompyuterda yozilgan hujjat berish orqali qimmatli qog'ozlar reyestrda saqlanadigan tegishli yozuv ko'rinishidagi hujjatlardir.

Hujjat yoki hujjat ko'rinishida bo'lmagan qimmatli qog'ozlar qonunchilikda belgilangan barcha rekvizitlarga ega bo'lishi lozim. Ushbu rekvizitlardan hatto birining ham bo'lmashligi yoki noto'g'ri rasmiylashtirilganligi, o'sha hujjatning qimmatli qog'ozning muayyan turi sifatida haqiqiy emasligiga olib keladi.

Qimmatli qog'ozning jiddiy iqtisodiy xususiyati uning ishonchliligi, ya'ni uzoq muddat davomida funksiyalarni bajarish qobiliyatida ko'rinadi.

Demak, qimmatli qog'ozlar bu xo'jalik faoliyatida foydalaniladigan keng turdagi hujjatlardir. Ular bir belgi, ya'ni ularda aks etgan huquqlarni amalga oshirish uchun ularni taqdim etish zarurligi belgisi ostida birlashadi.

1.1. Qimmatli qog'ozlarning tasniflanishi

Qimmatli qog'ozlarning qonunda nazarda tutilgan bir qancha ko'rinishlarining mavjudligi ularni tasniflashning bir qancha mezonlarini belgilaydi.

Odatda qimmatli qog'ozlar, ular tomonidan tasdiqlanadigan huquqlarning tegishiligi, turlarga bo'linadi. Shundan kelib chiqqan holda qimmatli qog'ozlarning egasi yozilgan, egasi yozilmagan va orderli qimmatli qog'ozlarga bo'lish mumkin.

Egasi yozilmagan qimmatli qog'ozlar egasining shaxsini aniqlashni, uni ro'yxatdan o'tkazishni talab etmaydi. U tomonidan tasdiqlanadigan huquqlar qimmatli qog'ozlarni oddiy topshirish orqali o'tadi.

Egasi yozilgan qimmatli qog'ozlar muayyan shaxsning nomiga yoziladi. Uni beruvchi shaxs tegishli talabning ijro etilmaganligi uchun emas, balki haqiqiy emasligi uchun javob beradi.

Orderli qimmatli qog'ozlar birinchi sotib olgan shaxsning nomiga yoziladigan qimmatli qog'ozlardir. Unda nazarda tutilgan huquqlar qog'ozda topshirish yozuvi – indossamentning yozilishi bilan o'tkaziladi.

Ba'zi hollarda egasi yozilgan va orderli qimmatli qog'ozlar birinchi huquq subyektining nomi ko'rsatiladigan qimmatli qog'ozlarning nisbatan umumiy turiga birlashadilar.

Qimmatli qog'ozlar vazifasi yoki chiqarish maqsadiga ko'ra **puli qisqa muddatli bozor qimmatli qog'ozlari va bozor kapitlatli (investitsiyalari)** kabi turga bo'linadi. Pul bozorida bir kundan bir yilgacha muomalada bo'ladigan qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar (tijorat, bank, xazina veksellari, cheklar, depozit va omonat sertifikatleri kabi) sotiladi va sotib olinadi.

Ular qarz munosabatlariga asoslangan. Ularni chiqarishdan maqsad to'lov va pul muomalasida uzluksizlikni ta'minlashdan iborat.

Investitsiyalar bozori kapitallar harakatini aks ettiradi va odatda o'rta muddatli (5 yilgacha) hamda uzoq muddatli (5 yildan ko'p),

shuningdek, muddatsiz fond qadriyatlarini aks ettiradi. Oxirgilarida (aksiyalar, muddatsiz obligatsiyalar) bekor qilishning biror muddatdi belgilanmagan bo‘ladi.

Investitsiyaviy qog‘ozlarni, shuningdek, yana ikki guruhga bo‘lish mumkin: 1) qarz munosabatlariga asoslangan va emitentning foiz to‘lashi hamda asosiy qarzni kelishilgan muddatlarda qaytarish majburiyatini o‘zida mujassam etadigan **qarz qimmatli qog‘ozlari**; 2) **mulkchilikning munosabatini ifoda etadigan** va korporatsiya kapitalida (aksiyasida) mulkdorning qarzi mavjudligini guvohlantiradigan qimmatli qog‘ozlar.

Ba‘zi qimmatli qog‘ozlar, ularning muomalada bo‘lish muddati bir yildan kam bo‘lsada, pul bozorida emas, balki kapital bozorida (masalan, opsiyonlar) faoliyat ko‘rsatadi.

Qaysi bitimlar uchun chiqarilishiga qarab, qimmatli qog‘ozlar, fond qimmatli qog‘ozlari (aksiya, obligatsiyalar) va savdo qimmatli qog‘ozlariga (tijorat veksellari, cheklar, konosamentlar, garov guvohnomalari kabi) bo‘linadi.

Fond qimmatli qog‘ozlari ularni chiqarishning ommaviyligi bilan ajralib turadi va fond birjalarida muomalada bo‘ladi.

Savdo qimmatli qog‘ozlari asosan tijorat yo‘nalishiga qaratiladi. Ular tijorat operatsiyalarini hisob-kitob qilish va mahsulotlar ko‘chishi davomida xizmat ko‘rsatishga mo‘ljallangan.

Qimmatli qog‘oz chiqaruvchining huquqiy holati, investitsiyaviy va kredit tavakkalchiliklari darajasi, investorlar manfaatlarini himoya qilish kafolatlari va boshqa omillariga qarab fond qimmatli qog‘ozlari uch guruhga bo‘linadi: **davlat, munitsipal (mahalliy) va nodavlat**. Davlat qimmatli qog‘ozlari ichida Xazina veksellari, xazina majburiyatlari, davlat obligatsiyalari va omonat qarzlarini nisbatan keng tarqalgan. Munitsipal (mahalliy) qimmatli qog‘ozlarga mahalliy hokimiyat organlarining qarz majburiyatlari kiradi. Nodavlat qimmatli qog‘ozlar korporativ va xususiy moliya qurollari tomonidan taqdim etiladi. Korporativ qimmatli qog‘ozlarga korxonalar, tashkilot va banklarning majburiyatlari kiradi. Jismoniy shaxslar tomonidan chiqariladigan veksel, chek kabilar xususiy qimmatli qog‘ozlar bo‘lishi mumkin.

Qimmatli qog‘ozlarning bozorda muomalada bo‘lish xarakteri ularni **bozor qimmatli qog‘ozlari** (muomalada bo‘ladigan qimmatli qog‘ozlar) va **bozordan tashqari qimmatli qog‘ozlar** (muomalada bo‘lmaydigan qimmatli qog‘ozlar) kabi turlarga bo‘linishini belgilaydi.

Bozor qimmatli qog'ozlari birja va birjadan tashqari ikkilamchi bozorda erkin sotilishi va sotib olinishi mumkin.

Ular chiqarilgandan keyin muddatidan oldin emitentga taqdim etilishi mumkin emas.

Bozordan tashqari qimmatli qog'ozlar erkin ravishda qo'ldan qo'lga o'tmaydi, ya'ni ikkilamchi muomalada bo'lmaydi. Ular sotilishi mumkin emas va faqatgina emitentning o'zi tomonidan sotib olinadi. Shuningdek, muomalasi cheklangan qimmatli qog'ozlarni (yopiq aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalari) ham alohida ajratish mumkin.

O'z ahamiyatiga ko'ra qimmatli qog'ozlar **asosiy** (aksiya va obligatsiyalar), **yordamchi** (cheklar, veksellar, sertifikatlar) va asosiy qimmatli qog'ozlar sotilgan yoki sotib olinganligiga bo'lgan huquqni tasdiqlovchi **hosila qimmatli qog'ozlarga** (varrantlar, opsiolar, moliyaviy fyucherslar, imtiyozli sotib olish huquqlari kabi) bo'linadi. Ular qo'shimcha imtiyozlar berishi, qimmatli qog'ozlar kursini bashorat qilish bilan bog'liq bo'lishi (masalan, birja indeksidagi opsiolar), xorijiy fond bozorlarida asosiy qimmatli qog'ozlarning paydo bo'lishi (depozitar yozishuvlar) kabilarni ta'minlashi mumkin. O'zining oraliq xususiyatiga ko'ra ularga moliyaviy qurollar sifatida qaraladi.

Qimmatli qog'ozlarning ko'pgina turlari emissiya predmetini tashkil etadi. **Emissiyaviy qimmatli qog'ozlar** bu har qanday, shu jumladan, nohujjat shaklidagi qimmatli qog'ozlardir. Ular quyidagi belgilarga ega bo'ladi:

– qonunda belgilangan shakl va tartibda tasdiqlanishi, berilishi va amalga oshirilishi kerak bo'lgan mulkiy va nomulkiy huquqlarning yig'indisini mustahkamlaydi;

– majburiyatlarning bekor bo'lish muddatiga qarab (majburiyat taqdim etish orqali bajariladigan, bekor bo'lish muddati aniq ko'rsatilgan muddatli qimmatli qog'ozlar) tushuniladigan qimmatli qog'ozlar yig'indisini chiqarishlar (emissiya) orqali joylashtiradi.

Qimmatli qog'ozlarni boshqa belgilariga ko'ra (hujjat va nohujjat ko'rinishdagi, chaqirib olinadigan va chaqirib olinmaydigan, qat'iy belgilangan va o'zgaruvchan daromadli kabi) ham tasniflash mumkin. Qimmatli qog'ozlarni guruhlarga ajratishda doimo ularni tasniflashning maqsadini inobatga olish lozim.

Ishlab chiqarishning zaruriy ehtiyoji sifatida O'zbekistonda qimmatli qog'ozlarning muhim turlari hisoblangan aksiya va

korporativ obligatsiyalarning paydo bo'lishi real kapitallarni markazlashtirishda muhim qurol bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birgalikda, korporativ qimmatli qog'ozlardan foydalanish aholini bozor munosabatlariga jalb etish, ishlab chiqarishning rivojlanishiga bo'lgan manfaatdorlikni bosqichma-bosqich shakllantirish, aholida iqtisodiy muomala madaniyatini tarbiyalash va umuman mamlakat iqtisodini yuksaltirishga katta hissa qo'shadi.

O'zbekiston iqtisodida qimmatli qog'ozlarga baho bergan holda ularning quyidagi muhim jihatlari alohida ko'rsatish mumkin. Birinchidan, qimmatli qog'ozlar yuridik va jismoniy shaxslarning bo'sh pul vositalarini investitsiya qilishning mos quroli sifatida chiqadi. Ikkinchidan, qimmatli qog'ozlarni joylashtirish, ishlab chiqarish va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni rivojlantirish uchun resurslarni safarbar etishning samarali usuli hisoblanadi. Uchinchidan, qimmatli qog'ozlar mahsulot va pul muomalasida faol ishtirok etadi. To'rtinchidan, qimmatli qog'ozlar bozorida, avvalo, fond birjalari qimmatli qog'ozlarning kurslari hisil bo'ladi. Bu kurslar mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy hayotidagi har qanday o'zgartirishlarning "barometri" bo'lib xizmat qiladi.

1.2. Korporativ qimmatli qog'ozlar turlari

Korporativ qimmatli qog'ozlar bu aksiyadorlik jamiyatlari, korxonalar va turli tashkiliy-huquqiy shakldagi tashkilotlar, shuningdek, banklar, investitsiya kompaniyalari va fondlari emitentlari bo'ladigan qonunda nazarda tutilgan qimmatli qog'ozlardir. Ular qarz, ulushli, hosila qimmatli qog'ozlar kabi turlarga bo'linadi.

Qarz qimmatli qog'ozlari, pul vositalari ushbu vositalardan foydalanganlik uchun oldindan belgilangan foizlarni to'lash va qaytarilish sharti bilan muayyan muddatga foydalanishga beriladigan kredit munosabatlarini qamrab oladi. Bu turdagi qimmatli qog'ozlarga obligatsiyalar, veksellar, depozitlar va banklarning omonat sertifikatlari kabilar misol bo'ladi.

Ulushli qimmatli qog'ozlarni sotib olish orqali uning mulkdori korxonaning ulushli egasi, mulkdori bo'lib qoladi. Ular aksiya egasining aksiyadorlik jamiyatining aniq mulkiga nisbatan huquqini guvohlantiradi.

Hosila qimmatli qog'ozlar – opsiyonlar, varrantlar, fyuchers shartnomalari, aksiya va obligatsiyalardan tashkil topgan

investitsiyalarning an'anaviy portfeliga qo'shimcha sifatida xizmat qiladi.

Korporativ qimmatli qog'ozlar:

- aksiyadorlik jamiyatini ta'sis etish va aksiyalarni ta'sischilar o'rtasida joylashtirishda;
- jamiyatning ustav kapitali miqdorini oshirishda;
- obligatsiyalar chiqarish yo'li bilan qarz kapitali jalb etishda chiqariladi.

1.2.1. Aksiyalar

1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi "Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida"gi qonuning 4-moddasiga asosan aksiya aksiyadorlik jamiyatining ustav fondiga yuridik yoki jismoniy shaxs muayyan hissa qo'shganidan guvohlik beruvchi, aksiya egasining mazkur jamiyat mulkidagi ishtirokini tasdiqlovchi hamda unga dividend olish va qoida tariqasida, ushbu jamiyatni boshqarishda qatnashish huquqini beruvchi, amal qilish muddati belgilanmagan qimmatli qog'ozdir.

Aksiyalar chiqarish to'g'risidagi qaror aksiyadorlik jamiyati muassislari tomonidan yoki aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan qabul qilinadi. Sotib olingan aksiya uni chiqargan aksiyadorlik jamiyatiga, basharti bu narsa jamiyat ustavida nazarda tutilmagan bo'lsa, sotilishi mumkin emas.

Davlat korxonasi ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilganda O'zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Qimmatli qog'ozlar va fond birjalari davlat komissiyasi bilan birgalikda emissiya risolasini tasdiqlashi aksiyalar chiqarish to'g'risidagi qaror hisoblanadi (O'zbekiston Respublikasi 22.12.1995-y. 179-I-son Qonuni tahriridagi qism).

Demak, aksiya uning egasiga tegishli bo'lgan aksiyadorlik jamiyati daromadining bir qismini dividend sifatida olish, aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etish va u tugatilgandan keyin aksiyadorlik jamiyatiga tegishli mulkning bir qismiga ega bo'lish kabi huquqlarini mustahkamlab chiqariladigan qimmatli qog'ozdir. Aksiya aksiyadorlarning aksiyadorlik jamiyati ustav kapitalidagi qo'yilmalarini guvohlantiradi. Aksiyador

aksiyadorlik jamiyatining xo'jalik sohasidagi omadsizliklari hollarida o'ziga tegishli aksiyalar miqdorida tavakkalchilik qiladi.

Aksiya ularni chiqargan jamiyat mavjud bo'lganacha amalda bo'ladi. Ushbu davr mobaynida bir aksiya nisbatan mulkdorlar bir necha marta o'zgarishi mumkin.

Aksiyada ko'rsatilgan pul summasi aksiyaning nominal qiymati hisoblanadi. Nominalini, ya'ni bitta aksiyaga to'g'ri keladigan, uning ustav kapitalida aks etadigan narxini ko'rsatgan holda aksiya chiqargan jamiyat hali uning haqiqiy qiymatini (qadrini) kafolatlamaydi. Bunday qiymatni (qadrni) faqatgina bozor belgilaydi. Aksiya sotiladigan (sotib olinadigan) narx aksiyaning **kurs bahosi** deb nomlanadi. Bu narx aksiyaning o'zida ko'rsatilgan narxdan farq qiladi, ya'ni u nominal qiymatdan yuqori yoki past bo'lishi ham mumkin.

Shunday ekan, aksiyalarning nominal qiymati ularning emissiyaviy va bozor narxlarini hamda dividendlar miqdorini aniqlashda o'ziga xos mo'ljal vazifasini o'taydi. Aksiyadorlik jamiyati bekor bo'ladigan hollarda uning aksiyadorlariga tegishli bo'ladigan ulushlar hisob-kitobi aksiyalarning soni va nominaliga mutanosib tarzda amalga oshiriladi.

Aksiyadorlik jamiyati ta'sis etilganda uning aksiyalari ta'sischi tomonidan o'rtasida joylashtiriladi. Ushbu jamiyatni tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilgan yuridik va jismoniy shaxslar ta'sischi bo'lishi mumkin.

Qonunda boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa, davlat va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari jamiyatning ta'sischi sifatida chiqishi mumkin emas. Aksiyadorlik jamiyati bir shaxs tomonidan ham tuzilishi mumkin, lekin bunda u bir ta'sischi tomonidan tashkil topgan boshqa xo'jalik jamiyatiga ega bo'la olmaydi. Aksiyadorlik jamiyati bir shaxs tomonidan tashkil etilgan hollarda, uning barcha aksiyalari shu shaxs tomonidan sotib olinishi kerak.

Jamiyatni tashkil etish vaqtda aksiyalar haqi uning ustavida ko'rsatilgan muddatda to'langan bo'lishi lozim. Lekin ustav kapitalining kamida 50 foizi jamiyatni ro'yxatdan o'tkazish vaqtiga qadar to'langan bo'lishi kerak. Aksiyalarning haqini to'lash shakllari aksiyadorlik jamiyatini ta'sis etish to'g'risidagi shartnoma yoki uning ustavida nazarda tutiladi.

Aksiyalarning haqini to'lash nafaqat pul va qimmatli qog'ozlar bilan, balki mulkiy qiymatga ega bo'lgan boshqa narsa va mulkiy

huquqlar bilan ham amalga oshirilishi mumkin. Aksiyalar sotib olinayotganda ularning haqi pulsiz vositalar bilan to'langanda, agar jamiyatni tashkil etish to'g'risidagi shartnomada boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa, to'liq to'lanadi. Qonun investorning xohishiga ko'ra ochiq emissiya qilingan aksiyalarning haqini pul yoki pul shaklida bo'lmagan vositalar bilan to'lashga imkoniyat beradi. Aksiya joylashtirilganda investor tomonidan uning haqi to'lanmagunga qadar va aksiya chiqarish hisobotlari ro'yxatga olinmaguncha qimmatli qog'ozlarning muomalada bo'lishi va ular bilan bitimlar tuzilishi ta'qiqlanadi.

Jamiyat tomonidan chiqariladigan va haqi pul bilan to'lanadigan qo'shimcha aksiyalar sotib olinayotganda ular nominal qiymatining kamida 25 foizi to'lanishi kerak.

Oldi-sotdi shartnomasida nazarda tutilgan muddatlarda sotib oluvchi aksiyalarni sotib olish bilan bog'liq majburiyalarni bajarmasa, oldi-sotdi shartnomasida aks etganidan keyin sotib oluvchining shaxsiy hisob varag'iga o'tkazilgan aksiyalar yana emitentning tasarrufiga o'tib, jamiyat balansiga qaytariladi. Aksiyadorlar reyestrda tegishli tartibda qimmatli qog'ozlarni sotib olish bo'yicha majburiyat bajarilmaganligi to'g'risida qayd etiladi.

Bu aksiyalar qonunda belgilangan ustav kapitalini shakllantirish uchun emissiya risolasida ko'rsatilgan muddatda yangi egalarga sotilishi yoki agar gap qo'shimcha aksiyalar haqida ketganda, ular jamiyat tasarrufiga o'tgan vaqtdan boshlab bir yil ichida realizatsiya qilinishi mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan muddatlarda egallanmagan aksiyalar jamiyat tomonidan bekor qilinadi. Bunday hollarda jamiyat umumiy yig'ilishi ustav kapitalini realizatsiya qilinmagan aksiyalar miqdoriga qisqartirish to'g'risida qaror chiqaradi.

Aksiyalarni chiqarish aksiyadorlik jamiyati tomonidan amalga oshiriladi.

OAJning aksiyalarini realizatsiya qilish tartibi 1997-yil 18-avgustda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Aksiyalar paketlarini joylashtirishni takomillashtirish hamda davlat mulki negizida tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlarini boshqarishda aksiyadorlar rolini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida belgilangan.

Ochiq aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlari o'zlariga ushbu jamiyatning boshqa aksiyadorlari roziligsiz tegishli aksiyalarni

erkin sotish yoki hadya tariqasida boshqa shaxslarga mulk qilib berishlari mumkin.

Ochiq aksiyadorlik jamiyati chiqarayotgan aksiyasiga ochiq obuna bilan bir qatorda yopiq obuna o'tkazish imkoniyati jamiyat ustavi bilan yoki huquqiy hujjatlar talablariga ko'ra chegaralangan hollardan tashqari yopiq obuna ham o'tkazishi mumkin. Aksiya va ularga yopiq obuna orqali aksiyalarga almashtiriladigan qimmatli qog'ozlarni joylashtirish to'g'risidagi qaror aksiyadorlar umumiy yig'ilishining malakaviy ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi. Aksiyadorlik jamiyati yopiq obuna o'tkazadigan raqiblaridan ularning aksiyalarini sotib olishga majbur.

Yopiq aksiyadorlik jamiyati aksiyalari faqat o'z muassislari yoki oldindan belgilangan doiradagi shaxslar orasida taqsimlanadi.

Ustav fondining jamiyatni ro'yxatdan o'tkazish miqdori qonunda belgilangan sanada eng kam oylik ish haqining kamida yuz baravari miqdorida bo'lsa, bu jamiyat chiqarayotgan aksiyalariga nisbatan ochiq obuna e'lon qilishi mumkin emas.

Korxonalar, investitsiya kompaniyalari va fondlari, banklar va firmalar, ya'ni aksiyadorlik jamiyati sifatida tashkil etiladigan tuzilmalar aksiyalarning emitentlari bo'lib chiqishlari mumkin.

Aksiyalar emissiyasi:

– aksiyadorlik jamiyatini tashkil etish va uning aksiyalarini ta'sischilar o'rtasida taqsimlashda;

– dastlabki ustav kapitali miqdorini oshirish, ya'ni keyinchalik aksiya chiqarish vaqtida amalga oshiriladi.

Birinchi holatda biz joylashtirilgan aksiyalar bilan munosabatda bo'lamiz. Ularning soni va nominal qiymati jamiyat ustavi bilan belgilanadi. Bu sotilgan aksiyalar bo'lib, ularning miqdori jamiyat ustav kapitali miqdorining yuqoriligini tashkil etadi. Ustavda aksiyadorlik jamiyati joylashtirilgan aksiyalarga qo'shimcha tarzda chiqarishi mumkin bo'lgan aksiyalar miqdori ko'rsatilishi mumkin. Ikkinchi holatda ustav kapitali e'lon qilingan aksiyalar doirasida yakuniy qo'shimcha aksiyalarning ro'yxatga olinishi va tasdiqlanishi e'lon qilingandan keyin qo'shimcha chiqarilgan aksiyalarning nominal qiymati miqdorida ko'paytiriladi.

Jamiyatni tashkil etishda ta'sischilar o'rtasida taqsimlanadigan aksiyalar chiqarishdan tashqari jamiyat ustav kapitali to'liq to'lanmagunga qadar va oldin chiqarilgan aksiyalar yakuni e'lon qilinmagunga qadar hamda aksiyadorlik jamiyati ustaviga

o'zgartirishlar kiritilmagunga qadar qo'shimcha aksiyalar chiqarishni davlat ro'yxatidan o'tkazish mumkin emas.

Aksiyadorlik jamiyatlari oddiy va imtiyozli aksiyalar chiqarishlari mumkin. Ularning asosiy farqi daromad olish (oddiy aksiyalar egalari korporativ va imtiyozli aksiyalar o'rtasida taqsimlashdan qolgan daromaddan dividend oladilar) va aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etishda ko'rinadi.

Jamiyatning barcha aksiyalari egasi yozilgan aksiyalar hisoblanadi. Aksiya egalari ularning shaxsi, ularga tegishli aksiyalarning soni va kategoriyasi hamda aksiyani sotib olgan sanasi ko'rsatiladigan aksiyadorlarning reyestrída ro'yxatga olinadi.

Aksiyadorlar reyestri aksiya chiqaradigan va joylashtiradigan jamiyat yoki maxsus registratorda saqlanadi.

Egasi yozilgan aksiyalarni chiqarish aksiyadorlar kapitalining harakati va aksiyadorlar egaligidagi qimmatli qog'ozlar birlashishini nazorat qilish imkoniyatini beradi.

Oddiy aksiya uning egasiga jamiyat yig'ilishida uning vakolatiga kiruvchi barcha masalalar yuzasidan ovoz berish orqali ishtirok etish dividend, shuningdek, aksiyadorlik jamiyati tugatilgan hollarda uning mulkini olish huquqini beruvchi qimmatli qog'oz. Oddiy aksiyalarning egalari qonunda ba'zi hollarda imtiyozli aksiyalar egalari uchun istisno qilinsada, amaliy jihatdan olib qaraganda saylov ovozi huquqiga ega bo'lgan yagona qimmatli qog'ozning egasi hisoblanadilar.

Jamiyatning haqi to'liq to'langandan keyin egasiga ovozga qo'yilgan masalani hal qilishda ovoz berish huquqini beruvchi aksiyasi ovoz beruvchi oddiy aksiya sifatida chiqadi.

Oddiy aksiya egalarning yana bir huquqi bu jamiyat muvaffaqiyatli faoliyat yuritgan davrda dividend olish bilan bog'liq huquqdir.

Dividendlar joriy yildagi jamiyatning sof foydasidan to'lanadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, oddiy aksiyalar bilan bir qatorda, aksiyadorlik jamiyatlari miqdori aksiyadorlik jamiyati ustav fondining 25 foiz miqdoridan ko'p bo'lmagan miqdorda **imtiyozli aksiyalar** ham joylashtirishi mumkin. Bunday aksiyalarning egalari oddiy aksiyalarning egalari nisbatan bir qator imtiyozlarga ega bo'lishadi. Aksiyaning har bir turiga qarab imtiyozlar mazmuni jamiyatning ustavida belgilanadi. Imtiyozlarning berilishiga ularning

egallari odatda ovoz berish huquqiga ega bo'lmaganligi uchun to'lanadigan o'ziga xos kompensatsiya sifatida qaraladi²⁵.

Imtiyozli aksiyalar bo'yicha jamiyat ustavida dividend miqdori va pul summasidagi yoki aksiya nominal qiymatiga nisbatan foizdagi tugatish qiymati belgilangan bo'lishi kerak. Bunda jamiyat ustavida imtiyozli aksiyalarning har bir turiga nisbatan dividendlar va tugatish qiymatini to'lashning navbati belgilangan bo'lishi kerak.

Standart shakl va mazmundagi imtiyozli aksiyalar mavjud emas. Ulardagi birdan-bir umumiy jihat bu ularning egallariga birinchi navbatda, dividend to'lash va jamiyat tugatilgan vaqtda aksiyadorlik jamiyatining kreditorlar bilan hisob-kitob qilib bo'lgandan keyin va aksiyadorlik jamiyati sotib olishi kerak bo'lgan aksiyalar bo'yicha talablar qondirilgandan keyin qolgan fondlarni taqsimlashda ishtirok etishning kafolatlanishidir.

Imtiyozli aksiyalar: kumulativ va kumulativ bo'lmagan; erkin ayirboshlanadigan va erkin ayirboshlanmaydigan; daromad keltiradigan (ularni ishtirok etish huquqini beradigan aksiyalar ham deb ataydilar) va qat'iy belgilangan dividendlardan tashqari jamiyatning oladigan daromadida ishtirok etmaydigan; kechiktiriladigan dividendli; qaytariladigan va qaytarilmaydigan; o'zgaruvchan kursli kabi bir necha turlarga bo'linadi.

Kumulativ imtiyozli aksiyalar imtiyozli aksiyalar ichida nisbatan keng tarqalgan. Ularni chiqarishda ular bo'yicha ustavda belgilangan miqdordagi to'liq to'lanmagan dividend yig'ilishi va muayyan muddatdan keyin to'lanishi nazarda tutiladi. Bunday aksiyalar bo'yicha navbatdagi dividendlarning to'lanmasligi emitent tomonidan majburiyatning buzilishi hisoblanmaydi.

Kumulativ bo'lmagan imtiyozli aksiyalar to'lanmagan dividendlarning to'planishiga yo'l qo'ymaydi. Agar aksiyadorlik jamiyati ularning to'lanishini e'lon qilmagan bo'lsa, ushbu aksiyalarning egallari hech qanday qoplashsiz ushbu aksiyalardan oladigan dividendlarni yo'qotadilar.

Erkin ayirboshlanadigan imtiyozli aksiyalar jamiyat ustavida belgilangan hollarda oddiy yoki imtiyozli aksiyalarning boshqa turlariga ayirboshlanadi. Ayirboshlash shartlari ushbu aksiyalarni chiqarish jarayonida ishlab chiqiladi.

Erkin ayirboshlanmaydigan imtiyozli aksiyalar oddiy yoki imtiyozli aksiyalarning boshqa turiga ayirboshlanishi mumkin emas.

²⁵ Ba'zi imtiyozli aksiyalarning egallari muayyan hollarda ovoz berish huquqiga ega bo'lishi mumkin.

Daromad olishda ishtirok etmaydigan aksiyalarning egalari aksiyadorlik jamiyati tomonidan oldindan belgilangan summadan yuqori dividend olish huquqiga ega bo'lishmaydi.

Kechiktirilgan dividendli aksiyalar faqatgina jamiyatning ta'sischilari uchun chiqariladi. Oddiy aksiyalar bo'yicha eng yuqori belgilangan dividendga erishilmagunga qadar (agar bu aksiyadorlik jamiyatining ustavida nazarda tutilgan bo'lsa), ushbu aksiyalar bo'yicha dividendlar to'lanmaydi. Oddiy aksiyalar bo'yicha dividendlar to'langandan keyin daromadning qolgan qismi to'liq yoki qisman ravishda kechiktirilgan dividendli aksiyalar egalari o'rtasida taqsimlanadi.

Qaytarilish xususiyatiga ko'ra (garchi aksiyalar bekor bo'lish muddatiga ega bo'lmagan qimmatli qog'oz bo'lsada), imtiyozli aksiyalar qaytariladigan (chaqirib olinadigan) va qaytarilmaydigan aksiyalarga bo'linadi.

Qaytariladigan imtiyozli aksiyalar emitent tomonidan ochiq bozorda yoki ushbu aksiyalar egalaridan sotib olishi mumkin, buning ustiga, emitent tomonidan ushbu aksiyalar nominal qiymatining ma'lum foizlaridan kelib chiqqan holda qo'shimcha mukofot to'lanadi.

Qaytariladigan aksiyalarni muomaladan chiqarish uchun aksiyadorlik jamiyatida kechiktirilgan va sotib olinadigan maxsus fondlar tashkil etiladi. Agar imtiyozli aksiyalar ikkilamchi bozorda oldindan belgilangan narx bo'yicha sotib olinadigan bo'lsa, u holda sotib olinadigan fond vositalari qo'llaniladi. Kechiktirilgan fond ham, ikkilamchi bozor ham bevosita aksiya egasidan sotib olingan imtiyozli aksiyalarni muddatidan oldin muomaladan chiqarishga mo'ljallangan.

Qaytarilmaydigan imtiyozli aksiyalar jamiyat tomonidan muomaladan chiqarilishi mumkin emas.

O'zgaruvchan kursli imtiyozli aksiyalarning dividendlari odatda bank depozit stavkalari yoki kredit uchun foiz normalariga bog'liq bo'ladi. Foiz miqdori sezilarli darajada ko'tarilgan hollarda emitent yuqori dividend to'lashga majbur bo'lsa, foiz tushib ketgan hollarda esa, dividendlar ham qisqaradi.

1.2.2. Obligatsiyalar

Aksiyadorlik jamiyati o'z faoliyatini nafaqat aksiyalar chiqarish, balki obligatsiyalar joylashtirish orqali ham moliyalashtirishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi "Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida"gi qonunining 5-moddasida obligatsiya – uning egasi pul mablag'lari berganligini tasdiqlovchi va qimmatli qog'ozlarning belgilangan qiymatini unda ko'rsatilgan muddatda, qayd etilgan foiz to'langan holda, basharti, obligatsiyalarni chiqarish shartlarida o'zgacha qoidalar nazarda tutilmagan bo'lsa, qoplash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz sifatida ta'rif beriladi.

Quyidagi turlardagi obligatsiyalar chiqariladi:

- respublika ichki zayomlarining va mahalliy zayomlarning obligatsiyalari;

- korxonalarining obligatsiyalari.

Obligatsiyalar oddiy va yutuqli, foizli va foizsiz (maqsadli), erkin muomalada yuritiladigan yoki muomala doirasi cheklangan qilib chiqarilishi mumkin. Maqsadli obligatsiyalarning rekviziti obligatsiyalar qaysi mollar (xizmatlar) uchun chiqarilgan bo'lsa, shu mollar (xizmatlar)ni aks ettirishi shart.

Respublika ichki zayomlarining va mahalliy zayomlarning obligatsiyalari taqdim etuvchiga tegishli qilib chiqariladi. Respublika ichki zayomlarining va mahalliy zayomlarning obligatsiyalarini chiqarish to'g'risidagi qaror tegishlicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va davlat hokimiyati mahalliy organlari tomonidan qabul qilinadi. Qarorda emitent, obligatsiyalarni chiqarish shartlari va ularni tarqatish tartibi belgilab qo'yilishi lozim.

Korxonalarining obligatsiyalari mulkchilikning barcha shakllariga mansub korxonalar tomonidan chiqarilishi mumkin. Obligatsiyalar o'z egalariga korxonalar boshqaruvida qatnashish huquqini bermaydi.

Korxonalar va aksiyadorlik jamiyatlarining obligatsiyalarini chiqarish to'g'risidagi qaror tegishlicha ma'muriyat va ijroiya organi (boshqaruvi) tomonidan qabul qilinadi hamda bayonnoma bilan rasmiylashtiriladi.

Korxonalarining obligatsiyalarini emitentlarning ustav fondini shakllantirish va to'ldirish uchun, shuningdek, ularning xo'jalik faoliyati bilan bog'liq zararlarni qoplash uchun chiqarishga yo'l qo'yilmaydi.

Aksiyadorlik jamiyati tomonidan chiqarilgan barcha obligatsiyalarning nominal qiymati jamiyatning shakllantirilgan ustav fondi miqdoridan oshib ketmasligi lozim. Jamiyat tomonidan obligatsiyalar chiqarishga faqat jamiyat ustav fondi to'liq to'langanidan keyin yo'l qo'yiladi (O'zbekiston Respublikasi 13.12.2002-y. 447-II-son Qonuni tahriridagi qism), (Oldingi tahririga qarang).

Boshqa tashkiliy-huquqiy shakldagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning obligatsiyalarini chiqarish summasi miqdori qonun hujjatlari bilan belgilanadi (O'zbekiston Respublikasi 13.12.2002-y. 447-II-son Qonuni tahriridagi qism).

Demak, obligatsiya uning egasining muayyan muddatdan so'ng ushbu obligatsiya emitentidan uning nominal qiymati va unda nazarda tutilgan foiz yoki boshqa mulkiy ekvivalentni olishga bo'lgan huquqini mustahkamlovchi qimmatli qog'oz bo'lib hisoblanadi. Obligatsiya egasiga qonunda ta'qiqlanmagan boshqa mulkiy huquqlar ham tegishli bo'lishi mumkin.

Obligatsiyalarni dastlab narxi nominal qiymatidan farq qilgan holda joylashtirish mumkin. Sotib oluvchi bunday obligatsiyani diskont, ya'ni chegirma bilan sotib oladi. Obligatsiyaning nominal qiymati bilan uning sotilish narxi o'rtasidagi farqni tashkil etuvchi chegirma summasi obligatsiya egasiga uning muddati tugashi yoki u muomaladan chiqarilgunga qadar to'lanadi. U bunday obligatsiya bo'yicha o'ziga xos foiz to'lashni aks ettiradi (dastlabki joylashtirilishi nominalidan past qiymatda amalga oshiriladigan obligatsiyalar deb, nominal qiymati bo'yicha muomaladan chiqarish esa – nol kuponli obligatsiyalar deb ataladi).

Obligatsiyalar kapital qarzi shaklida chiqariladi va obligatsiyani sotib oluvchi belgilangan muddatda belgilangan miqdordagi foizlarni va belgilangan muddat o'tgandan keyin uning nominal qiymatini oladigan kreditor sifatida chiqadi.

Obligatsiya egasi ovoz berish huquqiga ega bo'lmaydi, aksiyadorlar yig'ilishi va jamiyatni boshqarishda ishtirok etmaydi.

Obligatsiyalarni chiqarishga jamiyat ustav fondi to'liq to'langan va oldingi chiqarilgan obligatsiyalar haqidagi hisobot ro'yxatga olingandan keyin yo'l qo'yiladi.

Miqdori muomaladagi obligatsiyalar bilan birgalikda emitent ustav kapitali miqdoridan yoki chiqarish maqsadlarida uchinchi shaxslarga taqdim etilgan ta'minot miqdoridan oshadigan

miqdordagi obligatsiyalarni davlat ro'yxatidan o'tkazish ta'qiqlanadi.

Obligatsiyalar direktorlar kengashining qaroriga asosan joylashtiriladi. Qarorda ularni chiqarish shartlari (qarz majburiyatining turi, nominal summadan shartlashilgan foiz kabi), obligatsiyaning shakli, muomalada bo'lish shartlari va muddati ko'rsatilishi kerak.

Obligatsiyalar pul yoki mulk shaklida yoxud bir vaqtning o'zida har ikkala shaklda yoki seriyalar bo'yicha muomaladan chiqariladi. Aksiyadorlik jamiyati daromadi yetishmagan hollarda obligatsiyalar aksiyadorlik jamiyati yillik daromadining 5 foizi miqdorida o'tkazish orqali tuzilgan zahira fondi hisobidan muomaladan chiqariladi.

Obligatsiyalar egasi yozilgan va taqdim etuvchiga tegishli bo'lishi mumkin.

Egasi yozilgan obligatsiyalarni chiqarish vaqtida jamiyat bunday obligatsiyalar egalarining reyestrini yuritishga majbur. Taqdim etuvchiga tegishli bo'lgan obligatsiyalarni chiqarishda jamiyat obligatsiyalar egalarining reyestrini yuritmaydi va ularning nomlari emitent tomonidan ro'yxatga olinmaydi. Egasi yozilgan obligatsiya bir necha kuponlardan iborat bo'lgan va shular asosida odatda foizlar to'lanadigan kupon qog'ozdan tashkil topadi. Kupon foiz stavkasi muhrlangan, qirqib olinadigan hujjatni (talonni) o'zida aks ettiradi.

Obligatsiya emitenti to'lashi va obligatsiya egasi olishi kerak bo'lgan kupon stavkasi, ya'ni nominal qiymatdan oldindan belgilangan foiz emitent tomonidan bir yil hisobida belgilanadi. Shu bilan birga, kupon stavkasi har yarim yilda bir marta yoki har chorakda bir marta kabi, bundan qisqa muddatda to'lanishi ham mumkin.

Daromad to'lash usuliga qarab:

– qat'iy belgilangan daromadli, ya'ni obligatsiya nominal qiymatining bir qismi sifatida qaraladigan, oldindan o'rnatilgan foizli obligatsiyalar;

– daromadi pul bozori stavkalariga qarab o'zgarib turadigan o'zgaruvchan foizli obligatsiyalar;

– nol kuponli obligatsiyalar (nominalgacha bo'lgan har qanday diskont bilan realizatsiya qilinadi va muddat oxirida nominal bo'yicha muomaladan chiqariladi).

Obligatsiyalar foizlarini to'lash pul shaklida, shuningdek, qimmatli qog'oz yoki mulk shaklida amalga oshirilishi mumkin.

Obligatsiyalar bo'yicha foizlar to'lash jamiyatning huquqiy majburiyati bo'lib, bu to'lovlarni to'lashdan bosh tortish uning to'lovga qobiliyatsiz va tugatilishi lozim bo'lgan jamiyat deb e'lon qilinishiga olib keladi.

Korporativ obligatsiyalar ular turlarining xilma-xilligi bilan ajralib turadi.

Aksiyadorlik jamiyati tomonidan chiqariladigan garov obligatsiyasi emitentning mulki hisobidan ta'minlanadi. U jamiyat o'z majburiyatlarini bajarmagan va jamiyat tugatilayotgan hollarda obligatsiya egasining bir qism mulkka bo'lgan huquqini nazarda tutadi. Birinchi garov ostida deb nomlanadigan garov obligatsiyalariga ko'ra talablar, birinchi navbatda, qanoatlantiriladi. Ularni jamiyatning eng katta qimmatli qog'ozlari deb ham atashadi.

Birinchi garov ostidagi obligatsiyalardan tashqari quyidagi obligatsiyalar mavjud:

– ikkinchi garov ostidagi korporativ obligatsiyalar. Bular bo'yicha talablar birinchi garov ostidagi obligatsiyalar egalari bilan hisob-kitob qilingandan keyin qondiriladi. Ikkinchi garovli obligatsiyalar (birinchi garov ostidagi obligatsiyalarga nisbatan past sifatdagi obligatsiyalar) eng katta qimmatli qog'ozlarga nisbatan yuqori foizni ta'minlaydi;

– jamiyatning moliyaviy aktivlari garovi ostidagi obligatsiyalar. Obligatsiyalarning bu turi jamiyatga tegishli mulk bilan emas, balki qimmatli qog'ozlar bilan ta'minlanadi. Garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar ushbu obligatsiya qarzigacha asosan ishonchli shaxsga ular saqlanadigan joyda boshqarish ishonch bildiriluvchiga beriladi. Emitent tomonidan qarz chiqarilgan vaqtda olingan majburiyatlar bajarilmagan taqdirda, ishonch bildiriluvchi shaxs qimmatli qog'ozlardan foydalangan holda obligatsiya egalari bilan hisob-kitob qiladi.

Obligatsiyalar ushbu maqsadlarda uchinchi shaxslarga taqdim etilgan ta'minot ostida ham chiqarilishi mumkin.

Garovsiz yoki ta'minlanmagan obligatsiyalarni ta'minlash uchun jamiyatning umumiy to'lovga qobiliyatligi xizmat qiladi. Bu to'g'ri qarz majburiyatlari sifatida garovsiz obligatsiyalar uning egasiga emitent tomonidan majburiyat bajarilmagan taqdirda unga tegishli mulkning bir qismiga nisbatan huquq bilan ta'minlashini bildiradi.

Muomaladan chiqarish usuliga qarab obligatsiyalar kechiktirilgan fondli va sotib olinadigan fondli obligatsiyalarga bo'linadi. Aksiyadorlik jamiyati kechiktirilgan va sotib olinadigan fondlarni tuzishni daromadidan ma'lum qismini ajratish orqali amalga oshiradi.

Kechiktirilgan fond obligatsiya egalariga to'g'ridan-to'g'ri murojaat qilish orqali obligatsiyalarning nominal qiymatiga qarab obligatsiya fondini (uning bir qismi yoki barcha summasini) muomaladan chiqarishga mo'ljallanadi.

Sotib olish fondi obligatsiyaviy qarzning bir qismini bozorda oldindan belgilangan narx bo'yicha (yoki agar mumkin bo'lsa, undan past narxda) sotib olishga mo'ljallanadi.

Chaqirib olinadigan obligatsiyalar egasining xohishiga ko'ra muddati tugamasdan muomaladan chiqarish imkoniyatini nazarda tutadi. Bunda obligatsiya chiqarish to'g'risidagi qarorda obligatsiyalar muddatidan oldin muomaladan chiqarilishi mumkin bo'lmagan muddat va uning muomaladan chiqarilishi qiymati belgilanadi.

Chaqirib olinmaydigan obligatsiyalar jamiyat tomonidan o'rnatilgan muddatda nominali bo'yicha, ya'ni obligatsiyaning ustki qismida ko'rsatilgan summa bo'yicha muomaladan chiqariladi.

Korporativ aksiya va obligatsiyalar qimmatli qog'ozlarning ikki sinfiga mansub bo'lsada, bir-biri bilan mustahkam aloqada bo'ladi. Ular universal moliyaviy qurol sifatida ko'pgina tashkilotlar uchun qulay bo'lgan ayirboshlash munosabatlarining obyektini bo'lishi mumkin.

Korporativ obligatsiyalar erkin ayirboshlanadigan va erkin ayirboshlanmaydigan obligatsiyalarga bo'linadi.

Erkin ayirboshlanadigan obligatsiyalar erkin ayirboshlanadigan imtiyozli aksiyalar singari ayirboshlanishi mumkin. Ularning o'z egalariga belgilangan narx va muayyan muddatga o'sha emitentning aksiyalariga ayirboshlash imkoniyatini berishi, investorlar yanada jalb qildiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Erkin ayirboshlanmaydigan obligatsiyalarning egalari bunday huquqqa ega bo'lishmaydi.

Ayirboshlanadigan obligatsiyalar korporativ obligatsiyalarning bir turi sifatida o'z egalariga qat'iy belgilangan narx bo'yicha boshqa jamiyatlarning oddiy aksiyalarini sotib olish huquqini beradi. Bunda aksiyalarning o'zi emitent tomonidan majburiyatlar bajarilishining garovi bo'lib hisoblanadi.

2-§. Qimmatli qog'ozlar emissiyasi va ularni huquqiy tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekistonda qimmatli qog'ozlar emissiyasi 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan "Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida"gi, 1996-yil 25-aprelda qabul qilingan "Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida"gi, 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonun va boshqa huquqiy hujjatlar asosida amalga oshiriladi²⁶.

Qonunga asosan qimmatli qog'ozlarni chiqarish aksiyadorlik jamiyatini ta'sis etish va uning ustav kapitali miqdorini aksiyalar chiqarish orqali oshirish vaqtida, shuningdek, obligatsiya va boshqa qarz majburiyatlari chiqarish orqali emitentlar tomonidan qarz kapitalini jalb etish jarayonida amalga oshiriladi.

Qimmatli qog'ozlar emissiyasi bu qonunda belgilangan, emitentning qimmatli qog'ozlarni joylashtirish bo'yicha harakatlar ketma-ketligidir. Qimmatli qog'ozlarda mustahkamlangan huquqlarni realizatsiya qilish yuzasidan ularning egalari oldida o'z nomidan majburiyatlarga ega bo'ladigan yuridik shaxslar, ijro hokimiyati yoki mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari qimmatli qog'ozlarning emitentlari sifatida chiqishlari mumkin. Qimmatli qog'ozlar unga mulk huquqi yoki boshqa ashyoviy huquq asosida tegishli bo'lgan shaxslar qimmatli qog'ozlarning egalari bo'lishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar bir egadan boshqasiga ikkilamchi bozorda muomalada bo'lish natijasida o'tadi.

Qimmatli qog'ozlarning muomalasi deganda, qimmatli qog'ozlarga nisbatan mulk huquqining o'tishini nazarda tutuvchi fuqarolik-huquqiy bitimlarning tuzilishi tushuniladi.

Qimmatli qog'ozlarni chiqarish va ularning muomalada bo'lish tartibi qonun bilan belgilanadi. Qonun emitentlarning turi, qimmatli qog'ozlar bozorini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari va ularning professional ishtirokchilari faoliyatidan qat'i nazar, qimmatli qog'ozlarni chiqarish va ularning muomalada bo'lishidagi munosabatlarni tartibga soladi.

Qonun emitent tomonidan qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi qarorda ko'rsatiladigan qimmatli qog'ozda nazarda

²⁶ Qarang, masalan: 1999-yil 19-fevralda qabul qilingan xususiy lashtirilgan investitsiya fondining Namunaviy emissiya risolasi.

tutilgan huquqlarni tasdiqlash, berish va amalga oshirish shakl va tartibini belgilaydi.

Emissiyaviy qimmatli qog'ozlar quyidagi shakllardan birida chiqarilishi mumkin:

– egasi yozilgan, hujjat shaklidagi qimmatli qog'ozlar (egasi yozilgan hujjatli qimmatli qog'ozlar);

– hujjat shaklida bo'lmagan egasi yozilgan qimmatli qog'ozlar (egasi yozilgan hujjatsiz qimmatli qog'ozlar);

– hujjat shaklidagi taqdim etuvchiga deb berilgan qimmatli qog'ozlar (taqdim etuvchiga deb berilgan hujjatli qimmatli qog'ozlar).

Emitent tomonidan tanlangan qimmatli qog'ozlarning shakli, uning ta'sis hujjatlari va (yoki) qimmatli qog'ozlarni chiqarish va ularning emissiya risolasi to'g'risidagi qarorda qat'iy belgilangan bo'lishi kerak. Emitent tomonidan ko'rsatilgan talablarning bajarilmasligi qimmatli qog'ozlar chiqarishni ro'yxatga olishni rad etish uchun asos bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlar hujjat shaklida chiqarilgan hollarda ularning egalari barcha sotib olingan qimmatli qog'ozlar uchun ularning umumiy miqdori, turi va nominal qiymati ko'rsatilgan bitta sertifikat berilishi mumkin. Ushbu egasi yozilgan qimmatli qog'ozlar egasi yoki uning nominalini saqlovchi sertifikat olishni rad etish mumkin. Sertifikat olishni rad etganlik fakti reyestr yuritish tizimida aks ettirilishi kerak.

Agar bitta emissiyaviy qimmatli qog'oz faqat bitta sertifikat orqali guvohlantirilishi mumkin bo'lsa, u holda bitta sertifikat bir davlat ro'yxat raqami ostidagi bir yoki bir nechta yoxud barcha emissiyaviy qimmatli qog'ozlarni guvohlantirishi mumkin. Emitent tomonidan chiqarilgan barcha sertifikatlarda qayd etilgan emissiyaviy qimmatli qog'ozlarning umumiy soni emissiyaviy qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi qarorda nazarda tutilgan sondan oshib ketmasligi kerak.

Hujjat shaklidagi emissiyaviy qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risida qaror chiqarish vaqtida emitent chiqarilayotgan sertifikat egalari qo'lga topshirilishi (majburiy bo'lmagan markaziy saqlash) yoki barcha egalarga topshirilmasdan depozitariylarda majburiy saqlanishi (markazlashtirilgan majburiy saqlash) mumkinligini belgilashi mumkin.

Aksiyadorlik jamiyatlari hujjat va nohujjat shaklida chiqarilgan aksiyalari uchun qimmatli qog'ozlarning markazlashtirilgan majburiy saqlanishini kiritish mumkin emas.

Markaziy majburiy saqlashni kiritish to'g'risida qaror chiqargunga qadar chiqarilgan barcha qimmatli qog'ozlar depozitariylar mijozlariga sotilgan hollardagina emitent markazlashtirilgan majburiy saqlashsiz hujjat shaklidagi emissiyaviy qimmatli qog'ozlar chiqarish uchun markazlashtirilgan majburiy saqlash to'g'risida qaror chiqarishi mumkin. Majburiy bo'lmagan markazlashtirilgan saqlash uchun emissiyaviy qimmatli qog'ozlar sertifikatlari shartnoma asosida depozitariylarda saqlash uchun topshirilishi mumkin.

Taqdim etuvchiga deb berilgan emissiyaviy qimmatli qog'ozlar faqat hujjat shaklida chiqarilishi mumkin. Egasi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog'ozlar esa ham hujjatli, ham nohujjat shakllarda chiqarilishi mumkin. Bir davlat ro'yxat raqamiga ega bo'lgan emissiyaviy qimmatli qog'ozlarning barcha egalari roziligi asosida qabul qilinadigan va bunday qarorni vakolatli davlat organida ro'yxatdan o'tkazgandan keyin, emitentning boshqaruv organi tomonidan o'zgartirilishi mumkin bo'lgan yagona shaklda chiqariladi.

Hujjatli va nohujjat shaklda mustahkamlangan barcha mulkiy va nomulkiy huquqlar, agar ularning paydo bo'lish va muomalada bo'lish shartlari ularning belgilari yig'indisiga mos bo'lsa, nomlanishidan qat'i nazar, emissiyaviy qimmatli qog'ozlar hisoblanadi.

Emitent amaldagi qonunchilikka asosan mustaqil ravishda qimmatli qog'ozlarni chiqarishi mumkin, lekin ko'pchilik emitentlar uchun bunday jarayon murakkab bo'lib, ular uchun bu xususiyat xos emas. Shuning uchun ko'pgina emitentlar ularning barcha yoki kelishilgan muddatda joylashtirilmagan qimmatli qog'ozlarini keyinchalik investorlarga sotish uchun belgilangan narx bo'yicha o'z hisobidan sotib oladigan vositachilar – qimmatli qog'ozlar bozori professionallari xizmatiga oshiqadilar. Vositachilar, shuningdek, chiqarilgan qimmatli qog'ozlarning joylashtirilmagan qismini sotib olish majburiyatisiz emitent nomidan sotish majburiyatini olishi ham mumkin. Emissiya boshlanguniga qadar har bir emitent qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarishda vositachilarning ishtirok etishi zarurligi va darajasini belgilashi kerak.

Qimmatli qog'ozlarni chiqarish jarayoni quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- emitent tomonidan qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risida qaror chiqarish;
- qimmatli qog'ozlar chiqarilishini ro'yxatdan o'tkazish;
- qimmatli qog'ozlar sertifikatlarini tayyorlash (hujjatli shakldagi qimmatli qog'ozlar uchun);
- qimmatli qog'ozlarni joylashtirish;
- qimmatli qog'ozlar chiqarish yakunlari haqidagi hisobotni ro'yxatdan o'tkazish.

Qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risidagi qarorda quyidagilar ko'rsatilishi kerak:

- emitentning to'liq nomi va uning huquqiy manzili;
- qaror chiqarilgan sana;
- emitentning qarorini chiqargan vakolatli organning nomi;
- chiqariladigan qimmatli qog'ozlar turi;
- davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi qayd va davlat ro'yxatidan o'tkazish raqami;
- bir qimmatli qog'ozda mustahkamlangan uning egasining huquqlari;
- chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni joylashtirish tartibi;
- qimmatli qog'ozlar egasi tomonidan unda ko'rsatilgan huquqlarini qonunda belgilangan tartibda amalga oshirishdagi emitentning majburiyatlari;
- chiqariladigan qimmatli qog'ozlar soni;
- davlat ro'yxatidan o'tkazilgan raqami va nominal qiymati bilan birgalikdagi qimmatli qog'ozlarning umumiy soni;
- chiqariladigan qimmatli qog'ozlarning shakli (hujjatli yoki nohujjat, egasi yozilgan yoki taqdim etuvchiga deb berilgan);
- emitentning muhri va emitent boshlig'ining imzosi;
- aniq turdagi qimmatli qog'ozlarning qonunda belgilangan boshqa rekvizitlari.

Hujjat shaklida qimmatli qog'ozlar chiqarishda emitent yuqoridagilarga qo'shimcha tarzda sertifikat tavsifini (namunasini) taqdim etishi kerak.

Emitent qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risidagi ro'yxatga olingan qarorning qimmatli qog'ozlar bo'yicha beriladigan huquqlarning hajmi to'g'risidagi qismini o'zgartirishga haqli emas.

Har bir qimmatli qog'ozlar chiqarilishi alohida qarorda ro'yxatga olinishi kerak.

Qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risidagi qaror ro'yxatdan o'tkazish organida tasdiqlanadigan ikki yoki uch nusxada qabul qilinadi. Bir nusxasi ro'yxatdan o'tkazuvchi organga, ikkinchisi emitentga, uchinchi nusxasi esa reyestr yurituvchi registratorga (agar mavjud bo'lsa) saqlash uchun topshiriladi. Qarorning nusxalari mazmunida farqlar kelib chiqsa, qarorning ro'yxatdan o'tkazuvchi organdagi nusxasi haqiqiy hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar egalarning emitent yoki ro'yxatga oluvchi organda saqlanadigan, ro'yxatga olingan qarorlarning asl nusxasi bilan tanishib chiqish huquqini cheklash ta'qiqlanadi.

Emitent tomonidan qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risidagi qaror chiqarilgandan keyin u ro'yxatdan o'tkazuvchi organda ro'yxatdan o'tkaziladi va (hujjatli qimmatli qog'ozlar chiqariladigan hollarda) qimmatli qog'ozda mustahkamlangan huquqlarni tasdiqlovchi hujjatlarni tayyorlashga kirishiladi²⁷.

Chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni ro'yxatdan o'tkazish uchun emitent quyidagi hujjatlarni taqdim etishi shart:

- ro'yxatdan o'tkazish to'g'risida ariza;
- qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risidagi qaror;
- emissiya risolasi (agar qimmatli qog'ozlar chiqarishni ro'yxatdan o'tkazish emissiya risolasini ro'yxatdan o'tkazish bilan bir vaqtda amalga oshirilayotgan bo'lsa);
- ta'sis hujjatlari nusxasi (aksiyadorlik jamiyati tashkil etish uchun aksiyalar chiqarilganda);
- ijro hokimiyati vakolatli organining qimmatli qog'ozlar chiqarishga ruxsat berganligini tasdiqlovchi hujjatlar (bunday ruxsat olish qonunchilikda belgilangan hollarda).

Emitent va uning ustav yoki ichki tartib qoidalarida yuqorida ko'rsatilgan hujjatlardagi ma'lumotlarning to'liqligi va to'g'riligi uchun javob berish majburiyati yuklangan mansabdor shaxslari ushbu majburiyatlarni bajarish yuzasidan qonunda belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar.

Qimmatli qog'ozlar emissiyasini ro'yxatdan o'tkazishda chiqarilgan qimmatli qog'ozlarga ro'yxatdan o'tkazish raqami

²⁷ Qimmatli qog'ozlar chiqarilishini ro'yxatga olish tartibi 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan "Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni, 1995-yil 7-sentabrda qabul qilingan "Qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 1995-yil 7-sentabrda qabul qilingan "Respublikada qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat yuritishi va kelgusidagi rivojlanishini tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori 1998-yil 5-martda qabul qilingan", "Toshkent" Respublika fond birjasining eksport va birjadagi savdo komissiyasi to'g'risida"gi Nizomi, 1999-yil 10-dekabrda qabul qilingan "Vakolatli davlat organining qimmatli qog'ozlar markaziy depositorysi bilan o'zaro hamkorligi to'g'risida"gi Qoidalari va boshqa huquqiy hujjatlar asosida tartibga solinadi.

beriladi. Raqamlarni berish tartibi ro'yxatdan o'tkazuvchi organ tomonidan hal etiladi. Ro'yxatdan o'tkazuvchi organ hujjatlarni olgandan keyin 30 kundan kechiktirmasdan chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni ro'yxatdan o'tkazish yoki ularni ro'yxatdan o'tkazishni rad etish to'g'risida asoslantirilgan qaror chiqarishi kerak.

Quyidagilar chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni ro'yxatdan o'tkazishni rad qilish uchun asos bo'ladi:

– emitent tomonidan qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi qonunchilik talablarining buzilishi, shu jumladan, taqdim etilgan hujjatlarda qimmatli qog'ozlarni chiqarish va muomalada bo'lish shartlarining qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi qonunchilikka zid ekanligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beruvchi ma'lumotlarning mavjudligi;

– taqdim etilgan hujjatlar va ularda aks etgan ma'lumotlarning qonun talablariga mos emasligi;

– emissiya risolasi yoki qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risidagi qaror va qimmatli qog'ozlar chiqarilishini ro'yxatdan o'tkazish uchun asos bo'ladigan boshqa hujjatlarda yolg'on yoki haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlarning mavjudligi.

Chiqarilgan qimmatli qog'ozlar va emissiya risolasini ro'yxatdan o'tkazishni rad etish to'g'risidagi qaror ustidan sudga murojaat etish mumkin.

Nohujjat shaklida qimmatli qog'ozlar chiqarilganda qimmatli qog'ozda mustahkamlangan huquqlarni tasdiqlovchi yagona hujjat – qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risidagi qaror hisoblanadi. Lekin qimmatli qog'ozlar hujjat shaklida chiqarilgan hollarda qonun qimmatli qog'ozda nazarda tutilgan huquqlarni tasdiqlovchi yana bir hujjat – **chiqarilgan qimmatli qog'ozlar sertifikatini** tayyorlashni nazarda tutadi. Bunday sertifikatda quyidagilar ko'rsatilgan bo'lishi kerak:

– emitentning to'liq nomi va uning huquqiy manzili;

– qimmatli qog'ozlar turi;

– davlat ro'yxatidan o'tkazish raqami;

– chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni joylashtirish tartibi;

– qimmatli qog'ozlar egasi tomonidan qonunchilik talablari bajarilgan hollarda emitentning qimmatli qog'ozda nazarda tutilgan uning egasi huquqlarini ta'minlash majburiyati;

– ushbu sertifikat orqali guvohlantiriladigan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar soni;

– davlat ro‘yxatidan o‘tganlik raqami bilan birgalikda chiqarilgan qimmatli qog‘ozlarning umumiy soni;

– majburiy markazlashtirilgan saqlashga beriladigan hujjat shaklidagi yoki majburiy bo‘lmagan markazlashtirilgan saqlashga beriladigan hujjat shaklidagi qimmatli qog‘ozlarning chiqarilganligi;

– chiqarilgan qimmatli qog‘ozlarning egasi yozilgan yoki taqdim etuvchiga deb berilgan qimmatli qog‘oz ekanligi;

– emitentning muhri;

– emitent rahbarlari va sertifikatni bergan shaxslar imzosi;

– qimmatli qog‘ozlarning aniq turi uchun qonunda belgilangan boshqa rekvizitlari.

Egasi yozilgan qimmatli qog‘oz egasining nomi ko‘rsatilishi bunday qimmatli qog‘ozda belgilangan huquqni tasdiqlovchi sertifikatning majburiy rekviziti hisoblanadi.

Qimmatli qog‘ozlar chiqarish to‘g‘risidagi qaror va chiqarilgan qimmatli qog‘ozning sertifikati matnida farqlar vujudga kelgan taqdirda, ushbu qimmatli qog‘oz egasi sertifikatda nazarda tutilgan hajmdagi huquqlarni amalga oshirishni talab qilish huquqiga ega bo‘ladi. Qimmatli qog‘ozlar sertifikati mazmuni uchun emitent qonunda belgilangan tartibda javobgar bo‘ladi.

Chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar ro‘yxatdan o‘tkazilgandan keyin ularni bozorda joylashtirish lozim. Bunda joylashtiriladigan qimmatli qog‘ozlar soni ta‘sis hujjatlari va ularni chiqarish risolasida ko‘rsatilgan miqdordan oshib ketmasligi kerak.

Emitent emissiya risolasida nazarda tutilgan miqdordan kam miqdordagi qimmatli qog‘ozlarni joylashtirishi mumkin. Amalda joylashtirilgan qimmatli qog‘ozlar soni ro‘yxatdan o‘tkazishga taqdim etiladigan qimmatli qog‘ozlar chiqarish yakunlari to‘g‘risidagi hisobotda qayd etilishi kerak. Joylashtirilgan qimmatli qog‘ozlarning joylashtirilmagan hisoblanadigan ulushi qimmatli qog‘ozlar bozori bo‘yicha maxsus komissiya tomonidan belgilanadi.

Emissiya amalga oshirilmagan deb topilgan hollarda investorlar vositalarini qaytarish qonunda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Agar qonunchilikda chiqarilgan qimmatli qog‘ozlarni joylashtirishning boshqa muddati belgilanmagan bo‘lsa, emitent qimmatli qog‘ozlar chiqarilgan kundan boshlab 1 yil ichida ularni joylashtirishni yakunlashi kerak.

Navbatdagi yangi qimmatli qog‘ozlar chiqarishdan ikki hafta oldin barcha qimmatli qog‘oz egalarining qimmatli qog‘ozlar chiqa-

rilishi to'g'risidagi axborot bilan tanishishlariga yo'l qo'ymasdan yangi qimmatli qog'ozlarni joylashtirish ta'qiqlanadi. Qimmatli qog'ozlarning joylashtirish narxi to'g'risidagi axborot qimmatli qog'ozlarni joylashtirish kuni boshlanishida oshkor etilishi mumkin.

Ommaviy joylashtirish yoki chiqarilgan qimmatli qog'ozlar bilan muomala qilishda bir qimmatli qog'oz egasini ikkinchisidan ustun qo'yish ta'qiqlanadi. Ushbu qoida faqat quyidagi hollarda qo'llanilmaydi:

– davlat qimmatli qog'ozlari chiqarilgan vaqtda;

– aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlariga emissiya to'g'risida qaror chiqarilgan vaqtda ularning egaligida bo'lgan qimmatli qog'ozlar miqdorida yangi chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni imtiyozli sotib olish huquqi berilganda;

– emitent tomonidan norezident shaxslar tomonidan qimmatli qog'ozlarni sotib olishga cheklovlar qo'yilganda.

Emitent tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar joylashtirilganidan keyin 30 kundan kechikmasdan ro'yxatdan o'tkazuvchi organga taqdim etiladigan qimmatli qog'ozlar chiqarilishi yakuni to'g'risidagi **hisobotni ro'yxatdan o'tkazish** – qimmatli qog'ozlar chiqarish jarayonining yakunlovchi bosqichi bo'lib hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar chiqarilishi yakuni to'g'risidagi hisobotda quyidagilar ko'rsatilgan bo'lishi kerak:

– joylashtirishning boshlangan va yakunlangan sanalari;

– amaldagi joylashtirish narxi (chiqarilgan qimmatli qog'ozlar doirasidagi qimmatli qog'ozlar turi bo'yicha);

– joylashtirilgan qimmatli qog'ozlar soni;

– joylashtirilgan qimmatli qog'ozlar hisobidan kelgan tushumning umumiy hajmi, shu jumladan:

a) joylashtirilgan qimmatli qog'ozlar uchun to'langan so'mdagi pul vositalari hajmi;

b) joylashtirilgan qimmatli qog'ozlar uchun o'sha vaqtdagi Markaziy Bank tasdiqlagan kurs bo'yicha to'langan chet el valutasidagi pul vositalari hajmi;

v) joylashtirilgan qimmatli qog'ozlar haqi sifatida kiritilgan, so'mda aks ettirilgan moddiy va nomoddiy aktivlar hajmi.

Qimmatli qog'ozlar chiqarilishi yakuni to'g'risidagi hisobotda aksiyalar uchun qo'shimcha tarzda miqdori qonun bilan belgilanadigan, chiqarilgan qimmatli qog'ozlar paketi egalari ro'yxati kiritiladi.

Ro'yxatga oluvchi organ qimmatli qog'ozlar chiqarilishi yakuni to'g'risidagi hisobotni ikki haftalik muddatda ko'rib chiqadi va qonun buzilish hollari bo'lmagan taqdirda uni ro'yxatdan o'tkazadi. U ro'yxatga olingan hisobotning to'liqligi uchun javob beradi.

Qimmatli qog'ozlar emissiya quyidagi shakllarda amalga oshirilish mumkin:

– xususiy joylashtirish, ya'ni chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni ommaviy e'lon qilmasdan, emissiya risolasini tayyorlamasdan va uni ro'yxatdan o'tkazmasdan, reklama qilmasdan va emissiya yakuni to'g'risidagi hisobotdagi axborotni oshkor etmasdan ro'yxatga olish;

– ochiq sotish orqali, ya'ni emissiya yakuni to'g'risidagi hisobotdagi axborotni oshkor etishni nazarda tutuvchi chiqarilgan qimmatli qog'ozlar va emissiya risolasini ro'yxatdan o'tkazish orqali. Qimmatli qog'ozlarni sotishning bunday tartibi qimmatli qog'ozlar cheklanmagan yoki miqdori oldindan ma'lum bo'lgan egalari o'rtasida joylashtirilgan hollarda majburiy hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlarni ochiq sotishning xususiy joylashtirishdan farqi shundaki, ochiq sotishda emissiya risolasini ro'yxatdan o'tkazish, emissiya risolasi va qimmatli qog'ozlar chiqarish yakuni to'g'risidagi hisobotda mavjud bo'lgan barcha axborotni oshkor etish majburiy bo'ladi. Shuning natijasida qimmatli qog'ozlar ommaviy joylashtirilganda ularning emissiyasi:

– qimmatli qog'ozlar emissiya risolasini tayyorlash;
– emissiya risolasini ro'yxatdan o'tkazish;
– emissiya risolasidagi barcha axborotni oshkor etish;
– qimmatli qog'ozlar chiqarish yakunlari to'g'risidagi hisobotda mavjud barcha axborotni oshkor etish bilan to'ldiriladi.

Risolani ro'yxatdan o'tkazishdan oldin emitent qimmatli qog'ozlar emissiyasi risolasini tayyorlaydi²⁸. Risolada quyidagilar ko'rsatilgan bo'lishi kerak:

– emitent haqidagi ma'lumotlar;
– emitentning moliyaviy ahvoli to'g'risidagi ma'lumotlar (boshqa tashkiliy-huquqiy shakldagi yuridik shaxsni qayta tashkil etish orqali tashkil etiladigan hollardan tashqari aksiyadorlik jamiyatini tashkil etishda bu ma'lumotlar ko'rsatilmaydi);

²⁸ Bunday risolaning namunasi 1999-yil 19-fevralda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan xususiy lashtirilgan emissiya fondining namunaviy emissiya risolasida beriladi.

– kelajakda chiqarilishi rejalashtirilayotgan qimmatli qog‘ozlar haqidagi ma’lumotlar.

Emitent haqidagi ma’lumotlar quyidagilarni o‘z ichiga olishi kerak:

a) emitentning to‘liq va qisqartirilgan nomi yoki ta’sischilarning nomlari;

b) emitentning huquqiy manzili;

d) yuridik shaxs sifatida ro‘yxatga olinganligi haqidagi guvohnomaning raqami va ro‘yxatga olingan sana;

e) emitent ustav kapitalining kamida 5 foiz ulushiga ega bo‘lgan shaxslar haqida ma’lumot;

f) emitentning ta’sis hujjatlarida qabul qilingan rahbariy organi tuzilishi, shu jumladan, direktorlar kengashi yoki qimmatli qog‘ozlar chiqarish to‘g‘risida qaror qabul qilingan vaqtda uning vakolatlarini amalga oshirgan boshqaruv yoki boshqaruv organi barcha a’zolarining ismi-sharifi, har bir a’zoning hozirgi vaqtdagi va oxirgi besh yil ichida egallagan mansabi, shuningdek, agar ishtirokchi bo‘lsa, emitent ustav kapitalidagi ulushi kabi ma’lumotlar ko‘rsatilgan ro‘yxati;

g) emitent ustav kapitalining 5 foizidan ko‘p ulushga ega bo‘lgan barcha yuridik shaxslar ro‘yxati;

h) emitentning barcha filial va vakolatxonalarini to‘liq nomi, ro‘yxatdan o‘tgan vaqti va joyi, huquqiy manzili, rahbarining ismi-sharifi ko‘rsatilgan ro‘yxati.

"e" – "h" bandlarida nazarda tutilgan ma’lumotlar boshqa tashkiliy-huquqiy shakldagi yuridik shaxsni qayta tashkil etish orqali tashkil etiladigan hollardan tashqari aksiyadorlik jamiyatini tashkil etishda ko‘rsatilmaydi.

Emitentning moliyaviy ahvoli haqidagi ma’lumotlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

– buxgalterlik balanslari (emitent bank bo‘lgan hollarda ikkinchi tartibdagi hisob raqamlari bo‘yicha buxgalterlik balanslari) va tugagan so‘nggi 3 yil yoki agar ushbu muddat 3 yildan kam bo‘lsa, har bir yakunlangan yil uchun belgilangan shakldagi emitentning moliyaviy faoliyati natijalari to‘g‘risidagi hisobotlar;

– emitentning qimmatli qog‘ozlar chiqarish to‘g‘risidagi qaror chiqarilishidan oldingi oxirgi chorak yakunlari bo‘yicha buxgalterlik balansi;

– oxirgi 3 yil ichida zahira fondini tashkil etish va uning vositalaridan foydalanish to‘g‘risida hisobot;

– emitentning qimmatli qog‘ozlar chiqarish to‘g‘risidagi qaror chiqarilishi sanasida kreditorlar va budjet oldidagi uzaytirilgan qarzining miqdori;

– emitentning ustav kapitali haqida ma’lumotlar (ustav kapitalining miqdori, qimmatli qog‘ozlar soni va ularning nominal qiymati, ulushi antimonopol qonunchilikda belgilangan me’yorlardan oshadigan qimmatli qog‘ozlarning egalari haqidagi ma’lumotlar);

– chiqarilgan qimmatli qog‘ozlarning turlari, davlat ro‘yxatidan o‘tkazish sanasi va raqami, chiqarilishi hajmi, chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar soni, daromadlarni to‘lash shartlari va egalarning boshqa huquqlari ko‘rsatilgan oldingi chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar haqidagi hisobotlar.

Kelgusida chiqariladigan qimmatli qog‘ozlar haqidagi ma’lumotlar quyidagilarni o‘z ichiga olishi kerak:

– qimmatli qog‘ozlar haqida (saqlanish tartibi va qimmatli qog‘ozga bo‘lgan huquqni hisobini ko‘rsatgan holda ularning shakli va turi), chiqariladigan barcha qimmatli qog‘ozlarning hajmi va soni;

– qimmatli qog‘ozlar emissiyasi haqida (chiqarish to‘g‘risidagi qarorning qabul qilingan sanasi, ushbu qarorni qabul qilgan organ nomi, egalariga nisbatan qo‘yiladigan cheklovlar, qimmatli qog‘ozlar sertifikatlari depozitariylarda saqlangan holda qimmatli qog‘ozlar sotib olinadigan joy, depozitariyning nomi va huquqiy manzili);

– chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar joylashtirilishining boshlanishi va tugash muddatlari haqida;

– egalar tomondan sotib olinadigan qimmatli qog‘ozlar narxi va ularni to‘lash tartibi haqida;

– emissiya risolasini ro‘yxatdan o‘tkazish vaqtida qimmatli qog‘ozlarni joylashtirishda ishtirok etishga jalb qilish nazarda tutilayotgan qimmatli qog‘ozlar bozorining professional ishtirokchilari (yoki ularning birlashmalari) haqida (nomi, huquqiy manzili, qimmatli qog‘ozlarni joylashtirishdagi funksiyasi);

– chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha olinadigan daromad haqida (chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha daromadlarni to‘lash tartibi va daromadlar miqdorini belgilash usuli);

– chiqarilgan qimmatli qog‘ozlarni ro‘yxatdan o‘tkazgan organ nomi.

Emissiya risolasini tayyorlagandan keyin emitent uni ro‘yxatdan o‘tkazuvchi organda ro‘yxatdan o‘tkazishi va davriy matbuot nashrida undagi ma‘lumotlarni oshkor etish tartibi to‘g‘risida xabarnoma berishi, shuningdek, ushbu ma‘lumotlar bilan tanishib chiqish imkoniyatini ta‘minlashi lozim.

Qimmatli qog‘ozlar joylashtirilishini amalga oshirayotgan emitent va qimmatli qog‘ozlar bozorining professional ishtirokchilari qimmatli qog‘ozlarni sotib olgunga qadar har bir potensial egaga undagi ma‘lumotlar oshkor etilishini ta‘minlab berishlari shart.

Garchi alohida chiqarilgan qimmatli qog‘ozlarni ro‘yxatdan o‘tkazish emissiya risolasi bilan birgalikda amalga oshirilgan bo‘lsa, emitent emissiya risolasidagi ma‘lumotlar, o‘zining qimmatli qog‘ozlari va moliyaviy-xo‘jalik faoliyati haqidagi ma‘lumotlarni quyidagi shaklda oshkor qilishga majbur:

- emitentning choraklik hisoboti;
- emitent moliyaviy-xo‘jalik faoliyatiga daxldor muhim faktlar haqidagi xabari.

Emitentning choraklik hisoboti quyidagi ma‘lumotlarni o‘z ichiga olishi kerak:

- emitent moliyaviy-xo‘jalik faoliyatiga daxldor muhim faktlar haqidagi xabarlar ro‘yxatga oluvchi organ tomonidan berilgan kodlar;

- emitent moliyaviy-xo‘jalik faoliyatiga oid ma‘lumotlar: buxgalterlik balansi, hisobot topshiriladigan chorak yakuni holatiga ko‘ra daromad va xarajatlar hisobi;

- hisobot topshiriladigan chorak yakuni holatiga ko‘ra daromad va xarajatlar oshishiga ta‘sir ko‘rsatgan faktlar;

- emitentning zahira va boshqa maxsus fondlarini tashkil etish va ularning vositalaridan foydalanish to‘g‘risidagi ma‘lumotlar.

Choraklik hisobot har bir yakunlangan chorakning natijalari bo‘yicha, u yakunlangandan keyin 30 kalendar kundan kechiktirmagan muddatda tuziladi. Choraklik hisobot emitentning vakolatli organi tomonidan tasdiqlanishi kerak.

Emitent moliyaviy-xo‘jalik faoliyatiga daxldor muhim faktlar haqidagi xabarlar sifatida quyidagi ma‘lumotlar tan olinadi:

- emitentning boshqaruv organiga kiruvchi shaxslar ro‘yxati o‘zgarganligi to‘g‘risidagi ma‘lumot (mas‘uliyati cheklangan

jamiyatlarda ishtirokchilarning umumiy yig'ilishi va aksiyadorlik jamiyatlarida aksiyadorlarning umumiy yig'ilishidan tashqari);

– emitentning boshqaruv organiga kiruvchi shaxslarning emitent ustav kapitali, shuningdek, uning sho'ba va qaram jamiyatlari va boshqa yuridik shaxslarning ustav kapitalidagi ishtirok etish ulushi miqdori o'zgariganligi to'g'risidagi ma'lumotlar;

– emitentning egalari (aksiyadorlari) ro'yxatidagi o'zgarishlar to'g'risidagi ma'lumotlar;

– emitent o'zining ishtirok etish ulushi orqali egalik qiladigan yuridik shaxslar ro'yxatidagi o'zgarishlar to'g'risidagi ma'lumotlar;

– emitentning, uning sho'ba va qaram jamiyatlarining qayta tashkil etilishi to'g'risidagi ma'lumotlar;

– emitentning qimmatli qog'ozlari bo'yicha hisoblangan va (yoki) to'lanadigan daromadlar to'g'risidagi ma'lumotlar;

– qimmatli qog'ozlarni muomaladan chiqarish to'g'risidagi ma'lumotlar;

– chiqarilgan, to'xtatilgan yoki mavjud bo'lmagan deb tan olingan qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi ma'lumotlar;

– emitent reyestrda uning xohlagan qimmatli qog'ozini egasi bo'lgan yangi shaxsning paydo bo'lishi to'g'risidagi ma'lumotlar.

Qimmat qog'ozlarni ommaviy joylashtirish (ochiq sotish) hollarida ularni chiqarish chiqarilgan qimmatli qog'ozlar yakunlari to'g'risidagi hisobotda nazarda tutiladigan **barcha axborotning oshkor etilishi** bilan yakunlanadi. Shundan keyin qimmatli qog'ozlar chiqarilgan hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlarni chiqarishni ularni chiqarish maqsadga muvofiq emas, degan asos bilan rad etishga yo'l qo'yilmaydi. Ro'yxatga oluvchi organ qimmatli qog'ozlar chiqarilishini faqat insofsiz emissiya holatida haqiqiy emas deb topishi mumkin. Insofsiz emissiya deyilganda, emissiya jarayoni buziluvchi va qimmatli qog'ozlar chiqarilishini ro'yxatga olishni rad etish, uni tuzilmagan deb tan olish va qimmatli qog'ozlar emissiyasini to'xtatish uchun asos bo'luvchi harakatlarni sodir etish tushuniladi.

Qonunda belgilangan asoslar mavjud bo'lgan holda qimmatli qog'ozlar chiqarilishini ro'yxatdan olish rad etilishi mumkin. Qimmatli qog'ozlarning chiqarilishi ro'yxatga oluvchi organ emitent tomonidan emissiya jarayonida qonunchilik talablari buzilganligi yoki ro'yxatga olishda asos qilib olingan hujjatlarda haqiqatga

to'g'ri kelmaydigan axborotning mavjudligini aniqlagan hollarda to'xtatilishi yoki tuzilmagan deb tan olinishi mumkin²⁹.

Emissiyaning o'rnatilgan jarayoni qoidalari buzilishi aniqlangan holda ro'yxatdan o'tkazuvchi organ qimmatli qog'ozlarni joylashtirish muddati davomida kamchiliklar bartaraf qilingunga qadar emissiyani to'xtatib turishi mumkin. Emissiya ro'yxatga oluvchi organning maxsus ruxsatnomasi asosidagina qayta tiklanadi.

Chiqarilgan qimmatli qog'ozlar haqiqiy emas deb topilgan hollarda ushbu chiqarishda chiqarilgan barcha qimmatli qog'ozlar emitentga, haqiqiy emas deb topilgan qimmatli qog'ozlarni joylashtirish natijasida olingan vositalar esa egalariga qaytariladi. Bunda barcha xarajatlar (chiqimlar) emitent hisobidan qoplanadi.

Emissiya jarayoni qoidalari emissiya risolasida nazarda tutilganidan ko'p miqdorda qimmatli qog'ozlar chiqarish orqali buzilgan bo'lsa, emitent ularni sotib olish va muomaladan chiqarishga majbur. Agar emitent ikki oy ichida ortiqcha chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni sotib olish va muomaladan chiqarishni ta'minlamasa, emitent tomonidan asossiz olingan vositalarni undirish masalasi sud tomonidan hal etiladi.

Emitent tomonidan emissiya jarayonini muvaffaqiyatli tugatilishi deganda, qimmatli qog'ozlar ularning kelgusida muomalada bo'lishi uchun qimmatli qog'ozlar bozoriga tushishi tushumiladi.

3-§. Qimmatli qog'ozlar bozori: uning ishtirokchilari, turlari va tartibga solishning asosiy tamoyillari

3.1. Qimmatli qog'ozlar bozori: uning mohiyati va tutgan o'rni

Bozor iqtisodiyoti uni rivojlantirishning muhim manbai hisoblangan moliyaviy bozor imkoniyatlaridan foydalanishni talab etadi. Moliyaviy bozor bu doimiy harakatda, ya'ni iqtisodiyotning turli subyektlari tomonidan ushbu resurslarga bo'lgan talab va taklifning o'zgarishi ta'sirida taqsimlash va qayta taqsimlashda bo'lgan barcha pul resurslari yig'indisidir. Uning ko'lami ijtimoiy

²⁹ Qimmatli qog'ozlar chiqarishga checklovlar va uni to'xtatish haqida qarang: 1996-yil 25-sentabrda qabul qilingan "Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 25, 31-moddalari; 1995-yil 7-sentabrda qabul qilingan "Respublikada qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat yuritishi va kelgusidagi rivojlanishini tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 1999-yil 12-fevralda qabul qilingan xususiy lashtirilgan investitsiya fondining Namunaviy emissiya risolasi va boshqalar.

ishlab chiqarishning holati va miqdoriga, avvalambor, mamlakatning mustaqil faoliyat yuritadigan aholisi soniga bog‘liq bo‘ladi.

O‘z tuzilishiga ko‘ra moliyaviy bozor biri-biri bilan bog‘liq va bir-birini to‘ldirib turuvchi 3 ta bozordan tashkil topadi:

1) naqd pul muomalalari amalga oshiriladigan va qisqa muddatli to‘lov vositalari (veksellar, cheklar kabi) funksiyalari amalga oshiriladigan bozor;

2) ssuda kapitali – bank krediti bozori;

3) qimmatli qog‘ozlar bozori.

O‘zbekiston Respublikasi "Qimmatli qog‘ozlar bozorining faoliyat ko‘rsatish mexanizmi to‘g‘risida"gi qonunining 2-moddasiga asosan, qimmatli qog‘ozlar bozori jismoniy va yuridik shaxslarning qimmatli qog‘ozlar chiqarish, ularning muomalada bo‘lishi va haqini to‘lash bilan bog‘liq munosabatlari tizimidir. Qimmatli qog‘ozlar bozori qatnashchilari – qimmatli qog‘ozlarning emitentlari, investorlar, investitsiya institutlari, shuningdek, ularning birlashmalari (uyushmalari), fond birjalari (birjalarning fond bo‘limlari), davlat tomonidan qimmatli qog‘ozlar bozorini boshqarish va muvofiqlashtirish vakolati berilgan organlar va boshqalardan iboratdir.

Qimmatli qog‘ozlar bozori iqtisodiyotning barcha subyektlari uchun zarur bo‘lgan pul vositalarini olishlarida ularning imkoniyatlarini kengaytiradi va osonlashtiradi. Aksiyalar chiqarish moliyaviy resurslarni korxonaga faoliyatining yakunigacha bepul va muddatsiz olish imkoniyatini beradi; obligatsiyalar chiqarish bankmonopolistlariga nisbatan qulay shartlarda kredit olish imkoniyatini beradi; bu qimmatli qog‘ozlar bozorining rivojlanishiga yordam beradi.

Qimmatli qog‘ozlar bozori boshqa bozorlar, avvalambor, mahsulotning o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Qimmatli qog‘oz – o‘z qiymatiga ega bo‘lmagan mahsulot (qimmatli qog‘oz narxi qimmatli qog‘oz sifatida uncha katta bo‘lmaydi), yuqori bozor narxida sotilishi mumkin. Bu shu bilan tushuntiriladiki, qimmatli qog‘oz o‘zining nominaliga ega bo‘lgan holda, masalan, sanoat korxonasiga kiritilgan real kapitalning muayyan miqdorini o‘zida aks ettiradi. Agar qimmatli qog‘ozga bo‘lgan bozor talabi taklifdan oshib ketsa, uning narxi nominalni oshirishi mumkin (buning aksi ham bo‘lishi mumkin). Qimmatli qog‘ozning bozor narxi uning nominalidan jiddiy farq qilishi sababli, u o‘zida "qalbaki kapital"ni aks ettiradi.

Qalbaki kapital sanoat kapitalining barcha o'ziga xos funksional shakllarini (savdo, ssuda) o'zida aks ettirgan real kapitalning qog'ozdagi ko'rinishidir. Qalbaki kapitalning narxi quyidagi ikki holat bo'yicha aniqlanadi: a) kapitalga bo'lgan talab va taklifning o'zaro nisbati; b) qimmatli qog'ozlar bo'yicha kapitalga aylantirilgan daromadning yuqoriligi. U kapitalga talabning oshishi va qimmatli qog'ozdan keladigan daromadning yuqoriligiga nisbatan to'g'ri mutanosibdir. Shu bilan birga, kapitalga bo'lgan taklifning talab va mamlakatdagi bank foizi darajasidan ustun bo'lishiga nisbatan teskari mutanosibdir.

Qalbaki kapitalning narxi bu – tez-tez o'zgarishlarga duchor bo'ladigan bozor narx kategoriyasi. Real va qalbaki kapitalning mos kelmasligi, ularning qarama-qarshi tomonlarga harakatlanishi qimmatli qog'ozlar bozorining o'ziga xos xususiyatlaridan biridir.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, qimmatli qog'ozlar bozori o'zida haqiqiy mavjud kapitalni (pul va boshqa moddiy qimmatliklar) aks ettiradi.

Kapital bozorining rivojlanishi individual va ijtimoiy kapitalni qayta ishlab chiqarish jarayoni, shu jumladan, turli ko'rinishdagi mahsulot bozorining konyunktura holatini belgilaydigan davriy o'zgarishlar ta'siri ostida bo'ladi.

Qonunga asosan qimmatli qog'ozlar bozorining asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

– investitsiyaviy funksiya, ya'ni ishlab chiqarishni rivojlantirish va texnik yuksalish uchun investitsiya fondlarini tashkil etish va taqsimlash;

– qimmatli qog'ozlar paketi (eng avvalo, aksiyalar) yordamidan foydalangan holda mulkchilikni qayta taqsimlash;

– ishtirokchilari navbat bilan tavakkalchilikni o'z bo'yniga oladigan "qarama-qarshi" bitimlar vositasida qalbaki kapitalni oldi-sotdisi orqali tavakkalchiliklarni qayta taqsimlash;

– bozor subyektlariga yuqori daromad olish uchun o'z kapitali bilan tavakkal qilish imkoniyatini beruvchi "venchur kapitalni jalb etish" funksiyasi;

– qarz (shu jumladan, davlat qarzi)ning likvidligini oshirish, ularni qimmatli qog'ozlar chiqarish orqali qoplash.

Qimmatli qog'ozlar bozori bozor iqtisodiyoti jarayonida tartibsiz kechadigan ko'pgina munosabatlarning tartibga soluvchisidir. Bunga kapitalni investitsiya qilish jarayoni ham kiradi. Kapitalni

investitsiya qilish kapitalni kapital migratsiyasi u zarur bo'lgan joylarga jalb etishni va shu bilan birgalikda, kapital ko'p bo'lgan ishlab chiqarish tarmoqlaridan kapital kam bo'lgan tarmoqlarga ko'chirishni ta'minlaydi.

Migratsiya mexanizmi esa ma'lum: qandaydir mahsulot (xizmat)larga talab ko'payadi – ularning narxi oshadi – erkin kapitallar kam daromadli ishlab chiqarish sohasidan ko'p daromadli shunday sohalarga harakatlanishi natijasida ularni ishlab chiqarishdan keladigan daromadlar oshadi. Qimmatli qog'ozlar kapitalning migratsiya mexanizmi ishlashi uchun vosita bo'lib xizmat qiladi. Ular qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi orqali vaqtinchalik bo'sh kapitalni o'ziga singdirish yo'li bilan ularni kerakli yo'nalishga tashlashga yordam beradi.

Amaliyotda esa bu bozor iqtisodiyotida kapital jamiyat uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarishlarda joylashishiga olib keladi. Natijada ijtimoiy ishlab chiqarishning eng maqbul tuzilishi vujudga keladi, ya'ni u ijtimoiy talabga mos kela boshlaydi. Rivojlangan bozor iqtisodiyotining muhim ustunligi mana shunda ko'rinadi.

3.2. Bozor ishtirokchilari

Qonun me'yorlariga asosan emitent va treyderlar bilan ishlaydigan qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilarini to'rt asosiy guruhga bo'lish mumkin:

1. Qimmatli qog'ozlar bozorining bosh ishtirokchilari – davlat, mahalliy organlar, yirik va xalqaro kompaniyalar. Bu ishtirokchilar yuqori obro'ga ega bo'lganligi sababli ular tomonidan qimmatli qog'ozlar chiqarish va realizatsiya qilish sezilarli mehnat talab etmaydi, bozorni har doim katta miqdorda ularni qabul qilishga tayyor bo'ladi. Lekin yuqori darajadagi ishonchga ega bo'lsada, bu qimmatli qog'ozlar har doim ham yuqori daromadlar bilan ta'minlamaydi. Shunga qaramasdan, aynan ularning ishonchliligi sababli aholining ba'zi qatlamlari (nafaqaxo'rlar, yolg'iz kimsalar, boquvchisini yo'qotgan oilalar kabi) tavakkal qilmasdan, o'zlarining mablag'larini aynan shunday qog'ozlarga qo'yishni afzal deb bilishadi;

2. Institutsional investorlar, ya'ni qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar amalga oshiruvchi turli ko'rinishdagi moliya-kredit institutlari (tijorat va investitsiya banklari, sug'urta jamiyatlari,

pensiya jamg'armalari va boshqalar). Ularning ko'pchiligi turli investorlar (yuridik va jismoniy shaxslar)ning vositalarini birlashtiradi va ularni qo'yish uchun daromad keltiruvchi qimmatli qog'ozlarni qidiradi. Ular aksiyalarning nazorat paketini qo'lga kiritish yoki tavakkalchilikdan qochish maqsadida o'z kapitalarini xo'jalikning turli sohalariga kiritishga intilishadi. Tijorat banklariga qo'yilgan aholi vositalarining sezilarli darajadagi qismi millionlab insonlar foydalanadigan ularning ishonch bo'limlarida to'planadi. Bu vositalarning lozim darajada saqlanishini ta'minlash, bankrotlikka yo'l qo'yimaslik maqsadida davlat qimmatli qog'ozlar bozorida institutsional investorlarning faoliyatini tartibga soladi;

3. Individual investorlar – turli xususiy shaxslar, shu jumladan, uncha katta bo'lmagan venchur biznes korxonalarining egalari. Kichik korxonalarining qimmatli qog'ozlari doim kichik tavakkalchilikka ega bo'ladi. Shu bilan bir vaqtda, ba'zi kichik korxonalar juda istiqbolli va daromadli hisoblanadi: masalan, elektron-hisoblash texnikasi, raketalar, ko'pgina maishiy jihozlarni ishlab chiqarish aynan kichik korxonalarda boshlangan. Ba'zi kichik korxonalar eksport operatsiyalari bilan muvaffaqiyatli shug'ullanishi mumkin (masalan, jun va teri mahsulotlari, attorlik mollarini ishlab chiqarish va boshqalar). Shuning uchun tavakkalchilikka moyil bo'lgan aholining iqtisodiy jihatdan faol qismi yuqori dividendlar hisobida shunday korxonalarining aksiyalarini sotib oladi.

4. Qimmatli qog'ozlar bozori professionallari – brokerlar va dilerlar. Ularning zarur axborot va aloqalarga egaligi ularning qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalarini osonlashtiradi. Dilerlar sezilarli darajada kapitalga ega bo'lganligi sababli bunday operatsiyalarni nisbatan qiyinchiliksiz amalga oshiradilar. Odatda brokerlar va dilerlar sotib olingan qimmatli qog'ozlarni o'zida ko'p ushlab turmasdan bozor konyunkturasi ko'ngildagidek bo'lgan hollarda sotishadi.

Har bir mamlakatda qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilari doirasi, shuningdek, ularning bozor ishida ishtirok etish shartlari davlat tomonidan belgilanadi. Ushbu sohadagi davlat qonunchiligi ushbu mamlakat ishlab chiqarishi va moliyasining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining potensial va amaldagi ishtirokchilari sifatida ko'p hollarda xususiylashtirilgan korxonalar negizida tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlari chiqadi. Yangi

tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlarining rahbariyati emissiya ustidan nazoratni yo'qotmaslik uchun uni ushlab turishi sababli ularning emissiyaviy faolliklari davlat mulkini xususiylashtirish natijasida tashkil topgan aksiyadorlik jamiyatlari emissiyaviy faolliklariga nisbatan ancha yuqori. Ko'pgina aksiyadorlik jamiyatlari o'z aktivlarining yuqori likvidligiga ega bo'ladi (neftgaz, metallurgiya, energetika, aloqa, o'rmon sanoati korxonalari va boshqalar).

Tijorat banklari (universal banklar o'zida tijorat va investitsion faoliyatni birlashtiradi), moliyaviy broker, investitsion bank va investitsion maslahatchi litsenziyalariga ega bo'lgan bank bo'lmagan investitsion institutlar ham qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilari hisoblanishadi.

Depozitar – kliring tizimiga kiruvchi tashkilotlar ham qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilari hisoblanishadi. Qimmatli qog'ozlar bozorining barcha ishtirokchilari doimo uning holati haqidagi axborotga muhtoj bo'ladi. Axborotni to'plash va tarqatish majburiyati qimmatli qog'ozlar bozorining barcha ishtirokchilari zimmasiga yuklatiladi. Lekin ular tijorat sirini buzmaydigan ochiq axborotni tarqatishlari mumkin. Asosiy vazifa esa bozorning barcha ishtirokchilarini ushbu axborotga ega bo'lish imkoniyati (axborot uchun to'lanadigan haq uni tarqatish narxidan oshmasligi kerak) bilan ta'minlashdan iborat.

Qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilari uni makro va hududiy tartibga solishda ishtirok etishlari shart.

Qimmatli qog'ozlar bozorida ishlarining holatini tartibga solish maqsadida mijozlar topshirig'i yoki ularning vositalarini jalb qilish hisobidan qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi, shuningdek, konsalting xizmatlarini ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi barcha yuridik shaxslarning davlat tomonidan litsenziyalanishi tizimi kiritilgan. Investitsiya kompaniyalarining mutaxassislari, moliyaviy brokerlar va investitsiya maslahatchilari sifatida qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi fuqarolar davlat imtihoni topshirishi va qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshirish uchun malakaviy guvohnoma olishlari kerak.

Birja bozori davlatning nazorati ostida bo'ladi: fond birjalari, mahsulot va valuta birjalarining fond bo'limlari tegishli litsenziya olgandan keyingina (litsenziya ushbu korxonalar faoliyat yuritmagan

yoki ular tomonidan qonunchilik talablari buzilgan hollarda olib qo'yilishi mumkin) birja faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga ega bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlarni chop etish huquqiga ega bo'lgan poligrafiya sanoati korxonalari davlat tomonidan belgilangan.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, qimmatli qog'ozlar bozori barcha mamlakatlarda iqtisodiyotning eng jo'shqin sohasi bo'lib hisoblanadi. Uning ahamiyati ikki muhim holat bilan belgilanadi: birinchidan, uning investitsiya jarayonida tutgan o'rni; ikkinchidan, ushbu bozor va uning moliyaviy institutlari hozirgi O'zbekistondagidek erkinlik va davlat tomonidan tartibga solish tamoyillari o'zaro harakat qiladigan, bozor iqtisodiyoti taraqqiyotining asosiy yutuqlari bilan bog'liq bo'lgan moddiy ishlab chiqarish qurollarini samarali boshqarish quroli sifatida xizmat qiladi.

3.3. Bozor professionallari

Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat yuritishi unga xizmat qiladigan va uning vazifalarini hal etadigan bozor professionallisiz amalga oshmaydi. Ularning faoliyati narx shakllanishi va axborot tarqatish jarayonini ta'minlovchi murakkab kompyuter texnikasini talab etadi. Zamonaviy sharoitlarda qimmatli qog'ozlar bozori professionallarini umumiy iqtisodiy va texnik jihat bilan birgalikda, bozorda vujudga keladigan keskin psixologik jihatlarga ham oldindan tayyorlash muhim ahamiyatga ega. Qimmatli qog'ozlar bozori professionallari faoliyatida tajriba va sezgirlik ham katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining asosiy professionallari quyidagilardan iborat: brokerlar (o'zi ishtirok etmasdan bitimlar tuzilishida vositachi bo'lgan shaxslar); dilerlar (bitimlarda o'z kapitali bilan ishtirok etuvchi vositachilar); boshqaruvchilar (o'zlariga berilgan qimmatli qog'ozlarni tasarruf etuvchi shaxslar); kliringlar (o'zaro majburiyatlarni aniqlash bilan shug'ullanuvchi tashkilotlar); depozitariylar (qimmatli qog'ozlarni saqlash bo'yicha xizmat ko'rsatadi); registratorlar (qimmatli qog'ozlar reyestrini yuritadi); qimmatli qog'ozlar bozorida savdoni tashkil etuvchilar (qimmatli qog'ozlar bilan bitimlar tuzilishida xizmat ko'rsatadi, yordam beradi) va jobberlar (qimmatli qog'ozlar bozori

konyunkturasi bo'yicha mutaxassislar). Bular bilan bir qatorda, moliyaviy bozor uchun zarur bo'lgan qonun ijodkorligi va nazoratni ta'minlaydigan bank xizmatchilari, investitsiya fondlari xodimlari, shuningdek, davlatning mansabdor shaxslari va huquqshunoslar qimmatli qog'ozlar bozoriga xizmat ko'rsatishadi.

1998-yil 29-avgustda qabul qilingan "Qimmatli qog'ozlar bozorida depozitariylar faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga asosan qimmatli qog'ozlar depozitariylari bu qimmatli qog'ozlarni saqlash va qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqni hisobga olish bo'yicha faoliyat yurituvchi qimmatli qog'ozlar bozori institutlaridir.

Qonun depozitariylar va ularning filiallarini tashkil etish tartibi, ular faoliyatining litsenziyalanishi, depozitariylar va markaziy depozitariyning funksiyalari, huquq va majburiyatlari, ular tomonidan o'z majburiyatlari va qonun me'yorlarini buzganlik uchun javobgarlik kabi masalalarni batafsil belgilaydi³⁰.

O'zbekiston Respublikasi "Faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalash to'g'risida"gi qonunining 22-24-moddalarida nazarda tutilgan depozitariylar faoliyatini to'xtatish va tugatish qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli organ qaroriga asosan amalga oshiriladi. Depozitariyga litsenziya asosida berilgan faoliyatni to'xtatish (tugatish yoki bekor qilish) to'g'risidaga qarorni olgandan keyin depozitariy amalga oshiradigan harakatlar 2002-yil 13-martda qabul qilingan "Depozitar faoliyatni to'xtatish va tugatish hollaridagi harakat tartibi to'g'risida"gi Nizomda batafsil yoritilgan.

Depozitariy deponentlarning hisob raqamlari va hisob raqamlar orqali amalga oshirilgan operatsiyalar haqida, ushbu hisob raqamlar yopilguniga qadar axborot olishga yo'l qo'yadigan axborotlarni lozim darajada saqlamaganligi uchun javobgar bo'ladi (2002-yil 13-martda qabul qilingan "Depozitar faoliyatni to'xtatish va tugatish hollaridagi harakat tartibi to'g'risida"gi Nizomning 30-bandi).

Depozitar faoliyatni amalga oshirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi qonunchiligining boshqa talablari 1999-yil 27-avgustda qabul qilingan "Depozitar faoliyatni amalga oshirish yuzasidan qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi Nizomda belgilagan. Nizomda yuridik shaxs faqat davlatning vakolatli organi tomonidan berilgan litsenziya asosidagina O'zbekiston Respublikasida depozitar faoliyat

³⁰ Qarang, shuningdek, depozitariylar va depozitar faoliyat to'g'risida "Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat yuritish mexanizmlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 13-moddasi.

bilan shug'ullanish huquqiga ega bo'lishi mumkinligi alohida ko'rsatilgan.

2002-yil 7-fevralda qabul qilingan "Investitsiya vositachilari to'g'risida"gi Nizomga asosan brokerlik faoliyati – investitsiya vositachisi tomonidan topshiriq yoki komissiya shartnomalari yoxud bunday bitimlarni amalga oshirish uchun ishonchnoma asosida faoliyat ko'rsatuvchi ishonchli shaxs yoki komissioner sifatida qimmatli qog'ozlar bozorida fuqarolik-huquqiy tUSDagi bitimlarning amalga oshirilishi.

Brokerlar tomonidan bitimlar tuzilishini faqat boshqa brokerlarga topshirishga (agar shartnomada kelishilgan bo'lsa) yo'l qo'yiladi. Broker odatda o'zining mijozlari topshiriqlarini ularning kelib tushish navbati bo'yicha bajaradi. Mijozlar topshiriqlariga asosan tuziladigan bitimlar hamma vaqt brokerning o'zi tomonidan tuzilgan bitimlarga nisbatan imtiyozli ijro etilish huquqiga ega bo'ladi.

Agar broker komissioner sifatida harakat qilsa, u mijozning qimmatli qog'ozlar sotib olish uchun mo'ljallangan yoki ularni sotish natijasida olingan pul vositalarini o'zining hisob raqamida ular mijozga qaytarilgunga qadar shartnoma shartlariga ko'ra saqlashi va foydalanishi mumkin. Ushbu vositalardan foydalanish natijasida kelgan va broker tasarrufida qoladigan daromadning bir qismi shartnomaga asosan mijozga o'tkaziladi. Brokerning faoliyati natijasida mijozga yetkazilgan barcha zararlar qonunda belgilangan tartibda broker tomonidan qoplanadi.

Qimmatli qog'ozlar bozoridagi brokerlar yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan maxsus firmalar sifatida tushuniladi. Ular odatda mas'uliyati cheklangan shirkat shaklida faoliyat yuritadi. Ularning ustav kapitali kichik korxonalar qonunchiligiga mos tushish va soliq imtiyozlari olish uchun unchalik ham katta emas. Shu bilan birgalikda, firmalar o'zlarining va qarz kapitalarini oshirishga, mijozlari sonini kengaytirishga intilishadi.

O'z tuzilishiga ko'ra odatdagi brokerlik firmasi direksiya, ma'muriy guruh (sekretariat, buxgalteriya), maslahat bo'limi, qimmatli qog'ozlar bilan savdo qilish va axborot-texnik bo'limidan iborat bo'ladi. Firmada hammasi bo'lib 15-25 kishi ish bilan band bo'lishi mumkin.

Brokerlik firmasi faoliyat doirasiga konsalting xizmatlari ko'rsatish, birlamchi va ikkilamchi bozorlarda qimmatli qog'ozlarni joylashtirish, investitsiya fondlarini tashkil etish va ularni boshqarish

kabi xizmatlar kiradi. Bundan tashqari, brokerlar odatda moliyaviy bozorda bir qator alohida xizmatlar ko'rsatadilar: masalan, bank krediti olishda vositachilik qilish, bitimlarni, shu jumladan, birja bitimlari, qimmatli qog'ozlar ishtirokidagi bitimlarni sug'urtalashda yordam berish kabilar.

Brokerlik idoralari xususiylashtirilgan korxonalarining arizalari o'rtasida tanlov o'tkazish orqali 1997-yil 18-avgustda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Aksiyalar paketini joylashtirish va davlat mulki negizida tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlarini boshqarishda aksiyadorlarning rolini oshirishni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida belgilangan qoidalar asosida ularning aksiyalarini sotish huquqini oladi.

Bozor munosabatlari sharoitida brokerlik firmalarining o'rni nihoyatda muhim. Ular korxonalarni aksiyadorlik mulk shakliga aylantirishda yordam beradi, korxonalar va mahalliy davlat hokimiyati organlariga obligatsiyalar chiqarishda ko'maklashadi, davlat qimmatli qog'ozlarini joylashtirishda ishtirok etadi va hokozolar. Brokerlik firmalarining faoliyati muvaffaqiyatli bo'lishi uchun ular axborot tarmoqlariga qo'shilishlari, milliy va xalqaro brokerlik firmalari Assotsiatsiyasiga birlashishlari lozim.

Brokerlar o'z faoliyatini quyidagi qoidalar asosida amalga oshiradilar:

1. Mijoz brokerlik firmasi bilan topshiriqning barcha turlari, shu jumladan, qimmatli qog'ozlarni qayerdan olish (fond birjasi yoki birjadan tashqari bozordan) masalalari kelishilgan shartnoma tuzadi;

2. Broker mijoz bergan summa doirasida qimmatli qog'ozlar tanlash huquqini o'zida saqlagan holda harakat qiladi;

3. Mijoz brokerga topshirgan barcha bitimlarni bekor qilish buyrug'ini berishi mumkin;

4. Broker shartnomada belgilangan topshiriqni bajargach, o'z vaqtida mijozni bu haqda xabardor etishi va qimmatli qog'ozlarni sotishdan kelgan vositalarni (komission vositalarni chiqarib tashlagan holda) unga ko'chirishi shart;

5. Bitim broker tomonidan alohida kitobda ro'yxatdan o'tkazilishi lozim va mijoz ushbu kitobdan ko'chirma berishni talab qilishga haqli.

Brokerlik firmasi va mijoz o'rtasidagi munosabatlar bitim tuzish uchun mas'ul bo'lgan shaxslarning o'zaro hamkorlikdagi harakatini

nazarda tutadi. Barcha kelishuvlar, hatto ular dastlab og‘zaki shaklda tuzilgan bo‘lsada, yozma ravishda tuziladi va qonuniy kuchga ega bo‘ladi.

O‘z mijozlaridan topshiriq olgan brokerlik firmasi ayniqsa mijoz sotuvchi sifatida chiqadigan hollarda kafolatga muhtoj bo‘ladi. Bunday hollarda quyidagilar kafolat bo‘lishi mumkin: bitimning butun summasi miqdoriga berilgan veksels, broker hisobiga berilgan garov, broker uchun ochiq bo‘lgan joriy hisob raqam, brokerga berilgan sug‘urta polisi va hokazolar.

Brokerlik firmasi uning kontragenti berayotgan kafolatlar haqida o‘z mijozini xabardor qilishi kerak. Shu bilan birga, brokerlik firmasi mijozga kredit bergan holda bitim tuzish bilan bog‘liq barcha xarajatlarni o‘z hisobidan amalga oshirishi va barcha tavakkalchiliklarni o‘z zimmasiga olishi mumkinligi ham istisno etilmagan. Bunday holda uning daromadi nafaqat komission haq va kredit foizlarini, balki tavakkalchilik uchun haqni ham o‘z ichiga oladi. Shunday bo‘lsa ham, bu holatda brokerlik firmasi o‘zining vositachilik funksiyalari doirasidan chiqadi va o‘z faoliyati xarakteriga ko‘ra dilerlik firmalariga yaqinlashadi.

Dilerlik faoliyati O‘zbekiston Respublikasining Investitsiya vositachilari to‘g‘risidagi Nizomi bilan belgilangan bo‘lib, unga ko‘ra dilerlik faoliyati bu – investitsiya vositachisi tomonidan ma‘lum qimmatli qog‘ozlarning xarid va (yoki) sotish narxlarini oshkora e‘lon qilish yo‘li bilan, ushbu qimmatli qog‘ozlarni e‘lon qilingan narxlar bo‘yicha xarid qilish va (yoki) sotish majburiyatini olgan holda o‘z nomidan va o‘z hisobiga qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdi bitimlarining amalga oshirilishi.

Faqat tijorat tashkiloti hisoblangan yuridik shaxsgina diler bo‘lishi mumkin. Diler, shuningdek, qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdi bitimlarining jiddiy shartlarini (sotiladigan yoki sotib olinadigan qimmatli qog‘ozlarning eng ko‘p va eng kam miqdorini, shuningdek, e‘lon qilingan narxlarning amal qilish muddatini) e‘lon qilish huquqiga ham ega.

Dilerlarning brokerlardan farqi shundaki, bitim tuzishda dilerlar o‘z kapitalaridan foydalanadilar.

Qimmatli qog‘ozlar operatsiyalariga ixtisoslashgan dilerlarni mas‘uliyati cheklangan dilerlar deyiladi, chunki qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisi jarayonida ularning tavakkalchiligi emitent va

investorlarga nisbatan kichik bo'лади. Dilerlar quyidagi funksiyalarni amalga oshiradilar:

– qimmatli qog'ozlar chiqarilganligi, ularning kursi va sifati to'g'risidagi axborotni ta'minlaydi;

– mijozlarning topshiriqlarini bajaruvchi agentlar sifatida harakat qiladi (ba'zida shu maqsadlarda brokerlarni jalb etadi);

– sotuvchi-oluvchilarni olib kelish orqali qimmatli qog'ozlar bozori holatini kuzatib turadilar (bozor katalizatorlari sifatida harakat qiladilar).

Qimmatli qog'ozlar bozorida dilerlar harakati brokerlar harakatiga qaraganda keng ko'lamliligi bilan ajralib turadi. Dilerlik firmalari komissiya haqi va investitsiya qilinadigan kapital natijasida olinadigan daromad hisobidan yirik kapitallarga ega bo'lishadi. Dilerlik firmalari brokerlik firmalariga nisbatan ko'proq darajada o'zlarining kasbiy assotsiatsiyalariga birlashishlari hamda milliy va xalqaro axborot tarmoqlariga qo'shilishlari shart³¹.

Boshqaruvchilar belgilangan muddatda mukofotlanish sharti bilan o'z nomidan mijoz manfaatlarini ko'zlab qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshirish huquqini oladi. Ishonchli boshqarishga, shuningdek, qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish uchun mo'ljallangan vositalar ham berilishi mumkin. Yuridik shaxslar yoki yakka tartibda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar boshqaruvchilar bo'lishi mumkin. Boshqaruvchining qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq faoliyati, huquq va majburiyatlari qonunchilik va shartnomada belgilanadi. Boshqaruvchining harakatlari uning mijozlariga zarar yetkazgan hollarda, boshqaruvchilar uni qoplashga majburdirlar.

Kliringlar qimmatli qog'ozlarni yetkazib berish va ularni hisob-kitob qilish yuzasidan (qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq bitimlarni yig'ish, tekshirish, axborotlarni to'g'rilash, u bo'yicha buxgalterlik hujjatlarini tayyorlash) o'zaro holatlarni belgilaydilar³².

Qimmatli qog'ozlar bo'yicha kliringni amalga oshirayotgan korxonalar qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq hisob-kitoblar tufayli qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilari o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida o'zaro holatlarni inobatga olgan holda ishlab chiqilgan buxgalterlik hujjatlarini ijro etishga kirishadi. Kliring

³¹ Brokerlik va dilerlik faoliyatlarini amalga oshirish qoidalari to'g'risida qarang: 2002-yil 7-fevralda qabul qilingan investitsiya vositachilari to'g'risidagi Nizom.

³² Kliringlar haqida batafsil qarang: 2003-yil 29-aprelda qabul qilingan qimmatli qog'ozlar bozorida hisob-kitob kliring palatalari to'g'risidagi Nizom.

tashkiloti qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq bitimlarning ijro etilmasligining tavakkalchiligini pasaytirish uchun maxsus fondlarni tuzishi kerak.

Depozitariylar qimmatli qog'ozlar sertifikatlarini saqlash, qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarning o'tishi va hisobini yuritish bilan bog'liq xizmatlar ko'rsatadi. Faqat yuridik shaxslarigina depozitariy bo'lishi mumkin³³.

Registratorlar (qimmatli qog'ozlar reyestrini saqlovchilar) qimmatli qog'ozlar egalarining reyestrini yuritadi, qimmatli qog'ozlar egasi reyestri tizimini tashkil etuvchi ma'lumotlarni yig'adi, qayta ishlaydi, saqlaydi va taqdim etadi. Reyestr yuritish faoliyati bilan qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish huquqiga ega bo'lmagan yuridik shaxslar shug'ullanishi mumkin³⁴.

Qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini yuritish tizimi deganda, qog'oz va elektron bazada qayd etilgan ma'lumotlar yig'indisi tushuniladi. Bu tizim qonunda belgilangan muddatda qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini yuritish tizimiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritishga va ushbu o'zgartirish va qo'shimchalarni kiritish yuzasidan saqlovchining barcha harakatlariga sabab bo'ladigan barcha fakt va hujjatlarning yig'ilishi va saqlanishini ta'minlashi lozim. Taqdim etuvchiga deb beriladigan qimmatli qog'ozlar uchun reyestr yuritilmaydi.

Qimmatli qog'ozlarning egalari va nominal saqlovchilari reyestr yuritish tizimiga axborot berish qoidalariga rioya qilishlari shart. Emitent yoki emitentning topshirig'i asosida harakat qiluvchi qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchisi reyestr saqlovchisi bo'lishi mumkin.

Reyestr yuritish to'g'risidagi shartnoma faqat bitta yuridik shaxs bilan tuziladi. Registrator bir nechta emitentlarning qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini yuritishi mumkin.

Registratorlarning xizmatlaridan qimmatli qog'ozlarning egalari bilan bir qatorda ushbu qimmatli qog'ozlarning egasi

³³ Depozitariylar haqida batafsil qarang: "Qimmatli qog'ozlar bozorida depozitariylar faoliyati to'g'risida"gi, "Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat yuritish mexanizmlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunlari, 2003-yil 29-aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi depozitariy tizimida deponentlarning yagona bazasi tizimi to'g'risida Nizom va hokazolar.

³⁴ Qimmatli qog'ozlar registratorlari haqida qarang: 1997-yil 12-martda qabul qilingan bitimlar reyestri to'g'risidagi Nizom, 1999-yil 10-dekabrda qabul qilingan vakolatli davlat organining Markaziy depozitariy bilan o'zaro hamkorligi to'g'risidagi Qoidalar, 1996-yil 27-avgustda qabul qilingan fond savdo do'konlari tashkil etish va ular tomonidan qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq bitimlar tuzilishi va ro'yxatdan o'tkazilishi to'g'risidagi Nizom.

hisoblanmaydigan, uning nominalini saqllovchilar ham foydalanishi mumkin. Nominal saqllovchilar qimmatli qog'ozlar egalaridan tegishli vakolat olgan hollardagina qimmatli qog'ozlarda mustahkamlangan huquqlarni amalga oshirishlari mumkin. Qimmatli qog'ozlar nominalini saqllovchilar haqidagi ma'lumotlar, xuddi ularning egalari singari reyestr yuritish tizimiga kiritiladi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida savdoni tashkil etuvchilar bevosita fuqarolik-huquqiy bitimlarni tuzishga yordam beradigan xizmatlar ko'rsatadilar. Ular har bir qiziqqan shaxsga quyidagi axborotlarni oshkor etishlari shart: ishtirokchilar va qimmatli qog'ozlarning savdolarda ishtirok etish, bitimlarni tuzish va tekshirish, bitimlarni ro'yxatdan o'tkazish va ijro etish qoidalari, ko'rsatiladigan xizmatlar jadvali va boshqalar. Shunday qilib, savdoning tashkilotchilari qimmatli qog'ozlar bozorining oshkoraligiga yordam berishlari kerak.

Jobberlar – qimmatli qog'ozlar bozori konyunkturasi muammolari bo'yicha maslahatchilar – dastlab Londonda paydo bo'lgan. Qimmatli qog'ozlar bozori tuzilishi va ko'lamining doimiy kengayishi hamda bozordagi operatsiyalarning murakkablashishi tufayli ularning faoliyatiga ehtiyoj sezildi. Depozitariylar va boshqa saqlash joylarida turli emitentlar tomonidan turli vaqtlarda chiqarilgan, bir-biriga o'xshamaydigan yirik miqdordagi qimmatli qog'ozlar saqlanadi.

Jobberlar nafaqat chiqarilgan qimmatli qog'ozlarning investitsiya sifatlarini aniqlash uchun, balki emitentlarga ularning yangi emissiyalarni amalga oshirishda yordam berish uchun ham kerak. Ular nafaqat bir martalik maslahatlar beradi, balki qimmatli qog'ozlar bozoridagi murakkab masalalarni hal etadi (aksiyalar kursining o'zgarishini oldindan aytadi, iqtisodiyotning ba'zi tarmoqlari rivojlanishining istiqbollarini belgilaydi, soliq siyosatini tahlil etadi va boshqalar). Bu uchun ular tarkibiga iqtisodchilar, bank xodimlari va boshqa soha mutaxassislari kiradigan vaqtinchalik tadqiqot jamoalarini tashkil etadilar.

Brokerlar, dilerlar, agar ular tavakkalchilikni pasaytirish maqsadida qimmatli qog'ozlar bozorida yirik operatsiyalarni amalga oshiradigan bo'lishsa, qimmatli qog'ozlarning alohida turlariga ixtisoslashgan jobberlar xizmatidan foydalanishni afzal deb biladi.

Nazorat uchun savollar

1. "Qimmatli qog'oz" nima? Uning asosiy belgilari qanday?
2. Qimmatli qog'ozlarning tasniflanishi haqida nimalarni bilasiz?
3. Aksiyalar nima?
4. Imtiyozli aksiyalar oddiy aksiyalardan nimasi bilan farq qiladi?
5. Obligatsiyalar nima? Korporativ obligatsiyalarning turlari.
6. Qimmatli qog'ozlar chiqarish va uni ro'yxatdan o'tkazishning tartibi qanday?
7. Qimmatli qog'oz sertifikatini nima? Uning rekvizitlari.
8. Emitentlarning huquq va majburiyatlari qanday?
9. Qimmatli qog'ozlar bozori nima va moliya bozorida uning o'rni qanday?
10. Qimmatli qog'ozlar bozori professionallariga kimlar kiradi? Ularning tavsifi.

VIII BOB KORPORATIV BOSHQARUV

1-§. Korporativ boshqaruv tamoyillarining umumiy qoidalari

Korporatsiya o'z erkini ifoda etish, biznesni tashkil etish va uni nazorat qilish uchun o'zining ichki organlariga ega bo'lishi kerak. Bunday ichki boshqaruv "korporativ boshqaruv" deyiladi. Lekin ko'pchilik kishi korporativ boshqaruvni boshqaruvning alohida turi sifatida emas, balki AJ faoliyati haqidagi bir qator huquq me'yorlari bilan tartibga solinadigan boshqaruv sifatida tushunishadi. O'zbekistonda korporativ boshqaruv yangi va dolzarb institut bo'lib hisoblanadi, chunki zamonaviy korporatsiya tuzilishi va konsensiyasi rejali iqtisodiyot davrida mavjud bo'lgan yuridik shaxslardan jiddiy farq qiladi.

Aynan korporativ boshqaruvning tabiati tufayli hozirgi kunda aksiyadorlik jamiyatlari yoki korporatsiyalar dunyo mamlakatlari iqtisodiyotida boshqa yuridik shaxslarga nisbatan xarajatlar bilan samarali jalb qilingan kapital o'rtasida eng maqbul balansni ta'minlash orqali katta shuhrat qozondi.

Korporativ boshqaruvning oddiy mohiyati uni boshqaruv va egalikka bo'lishga asoslanadi. Yuridik shaxslarning klassik shaklida ularni boshqarish o'sha shaxs yoki shaxslar tomonidan amalga oshirilgan, ya'ni ular bir vaqtning o'zida yuridik shaxsning egasi va boshqaruvchisi bo'lishgan. Bunga misol qilib xo'jalik shirkatlarini keltirish mumkin. Lekin yuridik shaxslarning bu turi, ular sonining ko'p bo'lishiga qaramasdan, dunyo iqtisodiyotida ustun mavqeni egallamaydi. Hozirgi kunda ko'pgina iqtisodiy harakatlar yirik mol-mulkka ega bo'lgan korporatsiyalar tomonidan amalga oshiriladi. Boshqa tomondan insoniyat taraqqiyotining tez sur'atlar bilan rivojlanishi sezilarli darajada moliyaviy resurslarni jalb qilishni nazarda tutuvchi, yirik ko'lamdagi tadbirkorlikni yuritishni talab etdi, bu esa o'z navbatida ixtisoslashtirilgan boshqaruvni o'rganishni talab etadigan tadbirkorlik tuzilishining murakkablashuviga olib keldi.

Yuridik shaxsning klassik shaklidan farqli ravishda korporatsiyaning egalari va boshqaruvchilari mutlaqo bir xil emas. Bu holatda inkorporatsiya jarayonini ikki jihat orqali tushuntirish

mumkin. Birinchidan, korporatsiya o'zining investorlaridan ajratilgan va investitsiya qilish jarayonida mulk egalari aksiya sotib olish orqali o'zlarining mol-mulklarini (ko'pincha pul shaklida) kiritish yo'li bilan korporatsiyaning aksiyadorlariga aylanadi va shunday qilib, korporatsiya aksiyadorlar mulkining mulkdori bo'lib qoladi. Ikkinchidan, bu mulk huquqining bo'linishidir. Klassik ma'noda mulk huquqi bu egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish huquqlaridan iborat bo'lgan mutlaq huquqdir. Bu har bir mulkdor ushbu uchala huquqning har biriga ega bo'lishini bildiradi. Huquqlarning aynan shunday birlashishi xo'jalik shirkatlarida mavjud bo'ladi. Lekin korporatsiya uchun mutlaq huquq konsepsiyasini qo'llab bo'lmaydi. Garchi aksiyadorlar mulk egalari bo'lsalarda, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqi aksiyadorlik jamiyatiga tegishli bo'ladi. Shunday qilib, korporatsiyalarda mulk huquqining tarkibiy qismlari mulk egalari sifatida aksiyadorlar tomonidan ham ushbu mulkni boshqaruvchilar sifatida boshqaruvchilar tomonidan ham amalga oshiriladi.

Korporatsiyalarda boshqaruvchilarning roli vakillik yoki agentlik xususiyatiga ega bo'ladi (zamonaviy yurisprudensiyada bu korporatsiyaga nisbatan shunday nomlanadi). Boshqaruvchilar aksiyadorlarning mulklarini boshqarar ekan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida mulk egalarning manfaatlarini ko'zlaydi, chunki aksiyadorlar korporatsiyaning aksiyasini sotib olayotgan vaqtda o'z mulklarini boshqaruvchilarga ishonib topshiradilar.

Lekin odamlar orasida begona mulkni o'zining mulkiga nisbatan kamroq asraydi degan tushuncha keng tarqalgan. Bundan tashqari, mulkning egasi va uning vakili yoki agent turli manfaatlarga ega bo'lishi normal hol sifatida qaraladi. Mulk egasining manfaatini ko'zlagan holda agent yuqori oylik va obro'ga erishish orqali o'zining ham manfaatini ko'zlaydi va bu bilan qisman korporatsiyaga zarar yetkaziladi deb taxmin qilinadi. Boshqacha qilib aytganda, agentning manfaat va maqsadlari korporatsiyaning manfaat va maqsadlaridan farq qila boshlaydi. Korporativ va agentlar manfaatlari o'rtasidagi ushbu qarama-qarshilik odatda "manfaatlar to'qnashuvi" deb nomlanadi. Shuni ham ta'kidlash joizki, "manfaatlar to'qnashuvi" tushunchasining hajmi o'z ichiga faqat aksiyadorlar va boshqaruvchilar o'rtasidagi manfaatlar qarama-qarshiligini olmaydi. Shundan kelib chiqib, doim to'g'ri

tushunilmaydigan bu to'qnashuvning mohiyati "korporativ manfaat" faktining individual yoki guruh manfaatlari hisobiga buzilishida emas, balki korporatsiya manfaati bilan boshqa manfaatlardan qaysi birini tanlash kerak degan savol tug'ilishi mumkin bo'lgan holatning vujudga kelish ehtimolligida ko'rinadi.

Boshqaruvchining o'z kasbiy majburiyatlariga mas'uliyatsizlik bilan qarashi ham ehtimoldan xoli emas. Shuning uchun mulk egalari manfaatlarining jiddiy o'zgarib ketishining oldini olish maqsadida kuzatuv va nazorat mexanizmlarini qo'llashlari kerak. Bunday mexanizmlarning vazifasini bozor, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi, kuzatuv kengashi (yoki huquqiy tizimga qarab direktorlar kengashi) bajaradi.

Shunday qilib korporatsiyalarni boshqarishning 3 bosqichini sanash mumkin: aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi, kuzatuv kengashi (direktorlar kengashi) va boshqaruv. Bunda aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi va kuzatuv kengashining o'zni boshqaruvchilar harakatining vijdonan amalga oshirilishini nazorat qilishdan iborat bo'ladi. Lekin aksiyadorlarning umumiy yig'ilishidan farq qilgan holda kuzatuv kengashi, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida mustahkamlanganidek, aksiyadorlik jamiyatida doimiy faoliyat yurituvchi organ hisoblanadi.

Albatta, aksiyadorlik jamiyatida oliy hokimiyat korporatsiyaning mulkiga nisbatan mutlaq huquqqa ega bo'lgan aksiyadorlarning umumiy yig'ilishiga tegishli bo'ladi. Yuqorida ta'kidlanganidek, bu organing vazifasi boshqaruvchilar faoliyati ustidan nazorat qilish, ularning aksiyadorlar manfaatlariga qarshi qaratilgan harakatlarini to'xtatishdan iborat. Aynan shuning uchun bu organ vakolatlariga aksiyadorlik jamiyatining taqdiri uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan masalalarni hal etish kiritilgan. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 65-moddasida ko'rsatilishicha, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi vakolatlariga jamiyatni qayta tashkil etish; jamiyatni tugatish, jamiyatning ustav fondini ko'paytirish va boshqalar kiritilgan. Bunday masalalarni hal etish huquqi boshqaruvchiga berilishi mumkin emas, chunki vijdotsizlik holatlarida ularning chiqargan qarorlari jamiyatni tugatishgacha bo'lgan kutilmagan salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Aynan shuning uchun bunday masalalarni hal etish umumiy yig'ilish zimmasiga yuklatilgan. Lekin ko'pgina

korporatsiyalar yuzlab, hatto minglab aksiyadorlardan iborat bo'ladi va har qanday, hatto kichik masalani ham ularning har biri hal etishi korporatsiyani boshqarishda katta xarajatlarga va albatta uning faoliyatining samarasizligiga olib keladi. Shuni inobatga olgan holda korporatsiyaning boshqaruv faoliyati ustidan doimiy ravishda malakali nazoratni amalga oshirish maqsadida kuzatuv kengashi tashkil etiladi.

O'zbekistonda aksiyadorlik jamiyati organlarining bo'linishi korporatsiyalarni boshqarishning nemis modeliga asoslangan. Bunday bo'linish Germaniyada XIX asrning 70-yillaridan beri amal qiladi. U yerda aksiyadorlar yig'ilishi (Hauptversammlung), kuzatuv kengashi (Aufsichtsrat) va ijro organi (Vorstand) korporatsiya organlari bo'lib hisoblanadi. Bunda kuzatuv kengashi va ijro organi korporatsiyaning doimiy faoliyat yurituvchi organi bo'lib hisoblanadi. Direktorlar kengashining asosiy vazifasi, birinchidan, korporatsiya boshqaruvchilarini tayinlash; ikkinchidan, barcha joriy tadbirkorlik operatsiyalarini nazorat qilish, barcha joriy tadbirkorlik operatsiyalarini nazorat qilish, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi bu masalani faqat direktorlar kengashining taklifiga binoan hal etadi. Lekin "nazorat" termini bu yerda to'liq hajmda, boshqaruvning har kunlik faoliyatiga bevosita aralashish sifatida tushunilmasligi lozim. Faqatgina ba'zi turdagi shartnomalar oldindan direktorlar kengashi tomonidan tasdiqlanishi mumkin.

Korporatsiyalarni boshqarishning ushbu modelini yaratishda aksiyadorlar tomonidan korporatsiyaga haqiqiy egalik qilish tamoyili asos bo'ldi, chunki korporatsiyalarga "ichki" yoki "moddiy" tarzda ularning egasi hisoblangan aksiyadorlar o'rtasidagi o'ziga xos shartnoma sifatida qaraldi. Korporatsiyalarga aynan mana shu nuqtai nazardan qarash bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy makroiqtisodiy va huquqiy nazariyalar boshqaruvchilarni (shuningdek, kuzatuv kengashi a'zolarini) "boshliq" yoki "xo'jayin" sifatida mulkdorlarning, ya'ni aksiyadorlarning "agenti" sifatida qaraydilar. Ushbu barcha nazariyalarning asosiy maqsadi agentlar tomonidan o'z majburiyatlarini amalga oshirish jarayonida xo'jayinlarning manfaatlarini himoya qilish bo'lib hisoblanadi. Shu yerdan korporativ boshqaruvning boshqa barcha muammolarining manbai sifatida chiquvchi "agentlik muammosi" tushunchasi kelib chiqadi. Masalan, to'liq shirkatlarda mulkdorlar uni boshqarishda bevosita

ishtirok etishadi va ularda bu muammo mavjud emas, chunki mulkdan vijdotsizlarcha foydalanish ularning o'zlariga zarar bo'ladi. Korporatsiyalarda boshqaruv bilan bog'liq quyidagi muammolar kelib chiqadi:

– boshqaruvchi vakolatining susayishi (haqiqiy xatolar va to'liq bo'lmagan hisob-kitoblar), ya'ni boshqaruvni amalga oshirishdagi qasddan sodir etilmagan xatolar;

– korporatsiyaning holatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi, boshqaruvchilardan ayrimlarining qasddan sodir etgan harakati oqibatida vujudga keluvchi birgalikdagi faoliyatdagi noxushliklar (aldovlar, qalbakilashtirish, o'g'rilik, o'zboshimcha harakatlar).

Ushbu masalani batafsil ko'rib chifamiz. Tadbirkor yoki boshqaruvchi investor tomonidan ishlab chiqarishni rivojlantirish yoki teskari ravishda o'z qo'yilmalarini pul shaklida olish maqsadida moliyalashtiriladi. O'z qo'yilmalaridan daromad olish uchun investorlarga boshqaruvchining ixtisoslashtirilgan bilimi va tajribasi kerak bo'ladi. Boshqaruvchi, o'z navbatida, investitsiya uchun yetarli darajada moliyaviy vositalarga ega bo'lmaganligi sababli, investorlarning moliyaviy qo'yilmalariga muhtoj bo'ladi. Lekin investorlar tabiiy ravishda o'zlari kiritgan resurslari o'zlashtirilmasligi yoki istiqbolsiz loyihalarga sarflanmasligidan manfaatdor bo'ladi.

Asosan investorlar va boshqaruvchi o'rtasida fondlardan qanday foydalanish va daromadni ular o'rtasida qanday taqsimlash masalalari hal etilgan shartnoma tuziladi. Lekin muammo shundaki, kelajakda bo'lishi mumkin bo'lgan barcha holatlarni oldindan ko'rib bo'lmaydi, demak, ideal ravishdagi to'liq shartnoma tuzish mumkin emas (ya'ni to'liq bo'lmagan shartnomalar nazariyasi). Hatto boshqaruvchi iloji boricha ko'p vositalar olish va to'liq shartnoma tuzishga ko'p kuch sarflasa ham muammo yechilmaydi. Bir qator muammolarning mavjudligi sababli shartnoma tuzish vaqtida investorlar va boshqaruvchi nazorat qilish huquqini belgilashlari yoki shartnomada nazarda tutilmagan hollarni qaror qabul qilish orqali hal etishni nazarda tutishlari lozim. Nazorat qilishga qolgan huquqlarni qanday samarali taqsimlanishini ta'minlash kerak degan savolga egalik qilish nazariyasi bir qator javoblar beradi. Umumiy holatda investorlar boshqaruvchilarga resurslarni nazorat qilish huquqi ularda qolishi sharti bilan berish va zarur hollarda tegishli qarorni chiqarishlari mumkin bo'lgan shartnomani tuzadilar. Lekin

amaliyotda bu qoidaga hamma vaqt ham erishilavermaydi, investorlar zarur qaror qabul qilish uchun yetarli darajada malaka va axborotga ega bo'lmagan holda boshqaruvchilar allaqachon bunga ega bo'ladi. Natijada boshqaruvchida keng boshqaruv huquqlari qoladi va u resurslarni o'zi xohlaganidek taqsimlaydi. Garchi shartnomalar bunday vakolatlarga nisbatan muayyan cheklavlarga qo'ysada, shunga qaramasdan, amalda boshqaruvchilar keng boshqaruv huquqlariga ega bo'lishadi.

Amaliyotda bu holat yanada murakkab tus olishi mumkin. Birinchidan, investorlar va boshqaruvchilar o'rtasida tuziladigan shartnomalar ayniqsa ularni ijro etish sudlar tomonidan ta'minlangan hollarda teng ravishda sharhlashni talab etadi. Ikkinchidan, agar moliyalashtirish ko'pgina investorlardan resurs olishni talab etsa, ular kompaniyani boshqarish yuzasidan to'g'ri qaror qabul qilish uchun yaxshi xabardor qilinmagan bo'lishi mumkin.

Boshqaruvchilar investorlarning resurslarini taqsimlash orqali sezilarli darajadagi nazorat (vakolatni) qo'lga kiritishlari, hatto ularni egasidan tortib ham olishlari mumkin. Turli mamlakatlarda shunday hollar ham bo'lganki, tashkilotchilar investorlardan pulni olib yo'qolib qolishgan. Lekin boshqaruvchi tomonidan resurslarning o'zlashtirilishi pulni shunday olib qolishga nisbatan boshqacha shaklda bo'lishi mumkin (masalan, narxdagi o'zgarishlar yordamida aktivlarni olib ketish).

Masalan, boshqaruvchilar o'zlari mustaqil ravishda egalik qiladigan va ular boshqarayotgan kompaniyaning mahsulotlarini nisbatan arzon narxlarda sotadigan, mustaqil kompaniya tuzishlari mumkin. Rossiya neft sanoatida bunday holatlar tez-tez uchraydigan hodisaga aylandi. Boshqaruvchilar tomonidan tashkil etilgan kompaniyaning o'zi boshqaradigan kompaniyaga tegishli aktivlarni nisbatan arzon narxlarda sotganligi holatlari ma'lum.

Vijdotsiz boshqarish natijasida bankrotlikka uchragan "ENRON" energetika korporatsiya bilan bog'liq mojaro xorijda yaxshi ma'lum.

Va nihoyat, eng murakkab muammo shundaki, boshqaruvchilar kompaniyani boshqarish uchun zarur sifatlarga ega bo'lmasada, bunga vakolatlari bo'lmasa ham, o'z pozitsiyalarini kuchaytirish orqali aksiyadorlarning resurslarini o'zlashtirishlari mumkinligidadir.

Bularning barchasi korporatsiyalar, ularning aksiyadorlari va investorlarga sezilarli darajada zarar yetkazadi. Shuning uchun

korporativ boshqarish bilan bog'liq ko'pgina masalalar boshqaruvchilar uchun cheklovlar ishlab chiqish, ularning kompaniya resurslarini o'zlashtirishlariga yo'l qo'ymaslikka qaratiladi.

Agentlik muammosini hal etish uchun mulk egalari (korporatsiyaning aksiyadorlari) aksiyadorlar tomonidan yurish-turish, kuzatuv va jazolash masalalarini ratifikatsiya qilish bilan bog'liq turli choralarni ko'radilar. Ratifikatsiya qilishda dastlab agentlarning qarorlari va tashabbuslari tasdiqlanadi, kuzatuv jarayonida esa ular harakatining samaradorligi inobatga olinadi. Ushbu mexanizmlarni qo'llash bo'yicha javobgarlik direktorlar kengashi (kuzatuv kengashi) zimmasiga yuklatilgan bo'lib, u "fidutsiar majburiyat" deb ataladi.

Bu tushuncha anglo-amerikan huquq tizimi negizida paydo bo'lib, pretsedent huquqining bir qismiga aylangan. Direktorlar/boshqaruvchilar va aksiyadorlar o'rtasidagi nizolarni hal etishga qaratilgan bu huquqiy konsepsiya ikkita asosiy majburiyatdan – g'amxo'rlik majburiyati va sodiqlik majburiyatidan tashkil topadi.

Hozirgi vaqtda boshqaruv va egalik o'rtasidagi muammoni hal etishga bir nechta nazariyalar bag'ishlangan. Ulardan biri – agentlik nazariyasi bo'lib, bu nazariya boshliqlar va boshqaruvchilar hamda kuzatuv kengashi (direktorlar kengashi) a'zolari manfaatlarini tengligini e'tirof etadi. Boshqaruvchilar yoki direktorlar doim o'zining moddiy farovonligi va nufuzi haqida g'amxo'rlik qiladi, aksiyadorlar esa o'z daromadlarini oshirish, mulklarining hajmi va qiymatini oshirishga harakat qilishadi. Boshqaruvchilar yoki direktorlar mulk egalari manfaatini ko'zlamasdan, qisman o'zining hokimiyati, nufuzi va ta'sirini oshirishga intilishsa, u holda ularning va aksiyadorlarning harakatlari va maqsadlari mos kelmay qoladi. Bunday holda kuzatuv kengashi (direktorlar kengashi) vakillari ham agentlar sifatida qaraladi, chunki direktorlar kengashining ham, ijro organining ham majburiyati bu aksiyadorlarning mulkiy manfaatlarini ifoda etish bo'lib hisoblanadi.

Agentlik nazariyasiga ko'ra ushbu muammoni hal etishning eng maqbul yechimi bu shartnoma bo'lib hisoblanadi, chunki agentlik nazariyasi zamonaviy korporatsiyaga "shartnomalar bog'lami" sifatida qaraydi. Bu shartnomalar aksiyadorlar va boshqaruvchilar, aksiyadorlar va kuzatuv kengashi (direktorlar kengashi), muayyan

vazifalarni bajaruvchi kengashning turli qo'mitalari o'rtasidagi agentlik munosabatlarining aniq chegaralarini belgilaydi. Bunday shartnomalar og'zaki (bildirilgan istaklar, madaniy me'yorlar kabilarga asoslangan bo'lishi) yoki yozma shaklda (mehnat shartnomalari, aksiyadorlarning shartnomalari kabi) bo'lishi mumkin. Shunday qilib, agentlik nazariyasining asosiy maqsadi firma shartnomasi tuzilishidagi samarasizlik va manfaatlar mos emasligi darajasini kamaytiradigan tuzilmaviy va yurish-turish qoidalarini ishlab chiqishdan iborat.

Yuqoridagilardan shunday xulosaga kelish mumkinki, agentlik muammosi markazida aksiyadorlarda korporatsiya faoliyati haqidagi axborotlarning yetishmasligi masalasi turadi. Aynan shuning uchun aksiyadorlar, birinchidan, o'zlariga tegishli agentlarning noqonuniy harakatlarini to'xtata olmasalar, ikkinchidan, korporatsiyani boshqarishda bevosita ishtirok etgan taqdirlarida (aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida) bir ovozdan qaror qabul qila olmaydilar. Amaliy jihatdan olib qaraganda, bu korporativ boshqarish tamoyillarining buzilishi hisoblanadi.

Nazariy jihatdan korporativ boshqarish tamoyillari deganda, aksiyadorlar va investorlar manfaatlarini himoya qilish maqsadida korporatsiya faoliyatini tashkil etish va uning ustidan nazorat qilishning asosiy qoidalari tushuniladi. Hozirgi kunda turli institutlar tomonidan korporativ boshqaruvning kompleks tamoyillari ishlab chiqilgan. Xalqaro Hamkorlik va Rivojlanish Tashkiloti (Organization of International Cooperation and Development) korporativ boshqarishning quyidagi tamoyillarini taklif etadi:

1) hal qiluvchi tashkiliy o'zgarishlar aksiyadorlar yig'ilishi roziligini talab qiladi;

2) aksionerlar ovoz berish huquqiga ega bo'ladi;

3) bir – aksiya bir – ovoz qoidasiga sodiqlik;

4) institutsional investorlar ovoz berish huquqidan foydalanishda vakillar sifatida chiqishlari mumkin;

5) kamchilik aksiyadorlar va chet el investorlarining huquqlarini himoya qilish;

6) direktorlar (kuzatuv kengashi a'zolari) aksiyadorlar bilan amaliy munosabatlarni yo'lga qo'yishlari va ular oldida hisobot berishlari kerak;

7) aynan o'xshash axborotni o'z vaqtida oshkor etish;

8) qabul qilingan qaror natijalari haqidagi axborotni o'z vaqtida oshkor etish;

9) aksiyalarga egalik qilish va ovoz berishdagi maqomi to'g'risidagi axborotni oshkor etish;

10) direktorlar to'g'risidagi axborotni oshkor etish;

11) direktorlarni rag'batlantirish va mukofotlash siyosati to'g'risidagi axborotni oshkor etish;

12) davlat auditorlari tomonidan o'tkazilgan yillik hisobotlarning auditi to'g'risidagi axborotni oshkor etish;

13) boshqaruvning faoliyatidan qat'i nazar direktorlar xulq-atvorini baholash;

14) audit, kompensatsiyani tashkil etish, shuningdek, qo'mitalar va tashqi direktorlarni tayinlash.

"Korporativ boshqaruv" va "korporativ nazorat" tushunchalari o'rtasidagi farq to'g'risidagi masala qiziqarli hisoblanadi. Korporativ nazoratga aksiyadorlik munosabatlari subyektlarining qabul qilinayotgan strategik qarorlarga doimiy ta'sir ko'rsatish imkoniyati sifatida qaraladi. Keng ma'noda korporativ nazorat bu "korporativ manfaat" tushunchasi bilan mustahkam bog'liq bo'lgan, korporatsiya faoliyatidan daromad olish mumkin bo'lgan imkoniyatlar yig'indisi. Korporativ boshqaruv esa doimiy va izchillik asosidagi korporativ manfaatlarni ta'minlashni o'zida kasb etib, korporativ nazorat munosabatlarida ifodalanadi. Boshqacha qilib aytganda, korporativ boshqarish deganda korporatsiya egalarining manfaatlarini maksimal darajada qondirish maqsadida korporativ nazorat mexanizmlarini shakllantirish va kiritish tushuniladi. Shundan kelib chiqib, korporativ nazorat korporativ boshqarish tizimidagi bir vosita hisoblanadi. Korporativ boshqarish texnik jihatdan uchta asosiy yo'nalishdan tashkil topadi:

1) kapital va mol-mulkni boshqarish;

2) mahsulotni sotish bilan birgalikda texnologik jarayonni boshqarish;

3) pul oqimlari, aylanma kapital va passivlarni boshqarish.

Iqtisodiy jihatdan rivojlangan xorijiy mamlakatlar aksiyadorlik kompaniyalari barcha aksiyadorlar, boshqaruvchilar, xodimlar tomonidan rioya qilinadigan kelishilgan qoidalarni o'zida aks ettirgan o'zining o'ziga xos boshqarish falsafasiga ega. Samarali korporativ nazoratni amalga oshirishning bir qancha mexanizmlari ishlab chiqilgan. Tashkil etilgan mahsulot bozorlari shunday nazorat mexanizmlarning birinchisi sifatida chiqadi. Bunda doimiy ravishdagi bankrotlik tahdidi sharoitida yomon ishlayotgan

korporatsiya boshqaruvchilari korporatsiyaning butun guruhi manfaatlarini ko'zlagan holda samarali ishlay boshlaydi. Nazoratning ikkinchi mexanizmi bu moliyaviy bozor. Bu aksiyadorlik jamiyati faoliyatiga nisbatan qiziqishi yo'qolgan mulk egalari o'z aksiyalarini sotish va shu orqali jamiyat kapitalidan o'z ulushini olish imkoniyatini beradi. Oldin kompaniyaga o'z kapitalarini kiritgan mulk egalarning ommaviy ketishi tahdidi kapitalning boshqa manbaini qidirishga to'g'ri keladigan va o'z ish joylarini yo'qotish bilan tavakkal qiladigan boshqaruvchilar yurish-turishiga ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu mexanizmlar – mahsulot va fond bozorlarining bizning mamlakatimizda korporativ boshqarish va nazoratni samarali ta'minlash darajasida ishlashi uchun sezilarli darajada vaqt kerak. Hozircha birinchi o'ringa korporativ boshqarishni tashkil etishning boshqa usullari: aksiyadorlik jamiyatini boshqarish hamda davlat va lokal huquqiy me'yorlarni o'zida aks ettiruvchi korporativ huquqni rivojlantirishda aksiyadorlarning ongli ravishda ishtirok etishi kabilar qo'llanilmoqda.

Bu yerda kompaniya investorlarining turli ko'rinishlariga alohida to'xtalib o'tish lozim. Ma'lumki, aksiyadorlik jamiyati dastlab aksiyalar sotishdan kelgan vositalar hisobidan o'zining kapitalini shakllantiradi. Bunda aksiyadorlar jamiyatning birinchi kreditorlar bo'lib hisoblanadilar. Korporatsiyaga o'z pullarini berar ekan, ular korporatsiyadan bu pullarni (tugatish hollaridan tashqari) qaytarib olishga umid qiladilar. Shunday qilib, mulkdor sifatida kompaniyani boshqarish huquqini qo'lga kiritadigan aksiyadorlarning vositalari hisobidan korporatsiyalar o'z "hayotini" boshlaydi. Lekin keyinchalik, huquqiy munosabatlarning mustaqil subyekti sifatida korporatsiya boshqa shaxslardan, bank singari moliyaviy tashkilotlardan kreditlar olishi mumkin bo'ladi. Shu yo'l bilan bank tashkilotning kreditoriga aylanadi. Lekin bunda u jamiyat aksiyadorlariga o'xshab boshqarish huquqlariga ega bo'lmaydi.

Aksiyadorlik jamiyatining huquqiy tabiati mulkiy munosabatlardan ta'minlangan. Qimmatli qog'ozlar egalari iqtisodiy jihatdan alohida mulkdorlar sifatida bo'lsada, umumiy iqtisodiy manfaatning egasi bo'lib qoladilar; aksiyadorlar yurish-turishining yangi iqtisodiy motivi paydo bo'ladi: birlashgan resurslar yangi bozorlarni zabt etish va hamkorlikda harakatning natijasi sifatida yuqori daromad olish imkonini beradi. Kapitalning birlashmasi hisoblangan

aksiyadorlik jamiyatlarida mulk huquqini amalga oshirish usullari o'zgarib turadi. Umumiy yig'ilish orqali jamiyatni boshqarishda bir qator mutlaq vakolatlarga ega bo'lgan jamiyat aksiyadorlari qayta ishlab chiqarish jarayoniga kapital kiritishda ishtirok etmasliklari mumkin. Garchi, boshqaruv organlari nazorati, aksiyadorlik jamiyati nazorati va boshqaruv bo'lsada, aksiyadorlik mulkini boshqarish uchun ular mustaqil operativ-xo'jalik faoliyatini tashkil etish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Aksiyadorlik jamiyatini boshqarish deganda, biz ishtirokchilarning o'zaro harakati mexanizmi yoki tizimi hamda ularning o'z manfaatlarini amalga oshirishda qo'llaydigan usullarini tushunamiz.

Korporativ boshqaruv tizimi tashkiliy modelni o'z ichiga oladiki, uning yordamida aksiyadorlik jamiyati o'z investorlari manfaatlarini ifoda etadi va himoya qiladi.

Aksiyadorlik jamiyatlari kreditorlarining boshqaruv huquqlari o'rtasidagi bunday farqlar, birinchi navbatda, ularning tavakkalchilik darajalari bilan izohlanadi. Aksiyadorlarda qoldiq talab qilish huquqi mavjud bo'lgan bir vaqtda, banklar o'z investitsiyalaridan o'lchanadigan daromadni kutishadi. Bunda banklar ham aksiyadorlar ham o'z investitsiyalarining muayyan kafolatlariga muhtoj bo'lishadi. Bank uchun bu – aksiyadorlik jamiyati bilan belgilangan kelishuv. Qoldiq talab qilish huquqiga ega bo'lgan aksiyador esa o'z kapitalining aniq belgilangan miqdorda qaytishini kuta olmaydi, chunki unga "nima qolsa" o'sha tegadi. Lekin aksiyadorlar va boshqaruvchilar o'rtasida aksiyadorlarga eng maqbul daromad keltirish maqsadidagi boshqaruvchining majburiyatlarini belgilovchi shartnomaning mavjudligi, shuningdek, shartnoma "hayotning har qanday holatidagi" qoidani o'z ichiga ola olmasligini inobatga olish natijasida kompaniya boshqaruvchilari deyarli cheklanmagan erkinlikka ega bo'lishadi. Shuning uchun aksiyadorlarning ishtiroki boshqarish va egalik qilishni bo'lish qoidasiga muqarrar qo'shimcha hisoblanadi, banklardan farq qilgan holda korporativ boshqarishning foydasi ham, zarari ham aksiyadorlar bo'ynida bo'ladi.

So'zimiz so'ngida O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida mustahkamlangan korporativ boshqarish organlari tizimi haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 63-moddasida

ko'rsatilishicha, aksiyadorlik jamiyatini aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi, kuzatuv kengashi va ijroiya organi boshqaradi. Shunday qilib, bizning qonunchilik bilan uch bosqichli boshqarish organlari tizimi nazarda tutiladi. Dunyo tajribasiga asosan aksiyadorlik jamiyati organlari odatda aksiyadorlarning umumiy yig'lishi va boshqaruvni o'z ichiga oladigan ikki bosqichli tizimga ega bo'lishlari ham mumkin. Fikrimiz yanada aniq bo'lishi uchun romano-german (kontinental) va anglo-amerikan huquq tizimida aksiyadorlik jamiyati boshqaruv organlari tizimidagi farqlarni sanab o'tamiz. Finlandiya, Fransiya, Shvedsiya va boshqa mamlakatlar qonunchiligi aksiyadorlik jamiyatlari organlari qurilishining ikki asosiy turini nazarda tutadi. Ulardan birinchisi o'z ichiga oliy organ (aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi) va ijro organini (boshqaruv, ma'muriy kengash) oladi. Bunda ijro organi boshlig'i shu qadar keng vakolatlarga ega bo'ladiki, amalda uning o'zi jamiyatning uchinchi va bosh organi hisoblanadi. Ikkinchi turi oliy organ, ijro (kollegial yoki yakkaboshchilik asosidagi) va nazorat organidan (kuzatuv kengashi) tashkil topadi. Ingliz kompaniyalari organlarining tashkiliy tuzilishini ikki bosqichli turga kiritish mumkin. Chunki u umumiy majlis va direktor shaxsidagi ijro organi yoki direktorlar kengashidan iborat bo'ladi. Bunda direktorlar boshqaruv yoki ijro organi tarkibiga kirish orqali ijro organi funksiyasiga o'xshash funksiyani bajaradi. Amerika qonunchiligi esa ushbu masalada o'zining dispozitiv me'yorlari va ko'pgina masalalarni tartibga solishini ta'xis hujjatlari ixtiyoriga qoldirib (shu jumladan, korporatsiyaning tashkiliy tuzilishi, ishlarni yuritish tartibi va organlarning vakolatlari) aksiyadorlik jamiyatlariga maksimal darajadagi erkinlikni beradi.

Bizning fikrimizcha, zamonaviy sharoitlarda O'zbekistondagi aksiyadorlik jamiyatlari uchun qonunda belgilangan uch bosqichli tizim nisbatan maqsadga muvofiq hisoblanadi. Chunki ko'pgina aksiyadorlik jamiyatlarida samarali tarzda tadbirkorlik faoliyatini yuritish tajribasi bo'lmaganligi sababli kuzatuv kengashi o'zining faol harakati tufayli korporatsiya va uning aksiyadorlari uchun muhim bo'lgan masalalarni hal etishda katta o'rin tutishi mumkin va lozim.

2-§. Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi

Qonunga asosan aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi aksiyadorlik jamiyatining oliy organi bo'lib hisoblanadi. Bu quyidagi ikki sabab orqali yuzaga kelgan:

– birinchidan, bu aksiyadorlik jamiyati egalari yoki aksiyadorlar ishtirok etadigan organ;

– ikkinchidan, bu aksiyadorlar bevosita korporatsiyani boshqarishi va o'zlarining manfaatlarini amalga oshirishi mumkin bo'lgan organ.

Faqat umumiy majlisigina jamiyatni boshqarish tartibini belgilaydi, ustavga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish, korporatsiyaning mol-mulki va umuman jamiyatning taqdirini hal qilish vakolatlariga ega bo'ladi. Bu shu bilan izohlanadiki, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi bu aksiyadorlik jamiyatini boshqarishning an'anaviy, tarixiy, tekshirilgan oliy organidir. Bunday boshqaruv organining mavjudligi aksiyadorlik kapitalining mohiyati va jamiyat ishlarini boshqarishda umumiy majlis orqali ishtirok etuvchi shaxs sifatida aksiyadorlarning maqomi bilan belgilangan. Bunda aksiyador uchun muhimi aksiyadorlik jamiyatining muhim masalalari, masalan, jamiyatni tugatish yoki qayta tashkil etish, shuningdek, vakillik organini (kuzatuv kengashi yoki direktorlar kengashini) tanlash bo'yicha ovoz berish huquqiga ega bo'lish hisoblanadi.

1996-yil 26-aprelda qabul qilingan "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonunida umumiy majlisning vakolatlari, uni chaqirish tartibi, qarorlarni qabul qilish tartibi kabi qoidalar mustahkamlangan.

Umumiy majlis qonun bilan belgilangan mutlaq vakolatga ega bo'ladi. Uning mutlaqligi shunda ko'rinadiki, umumiy majlis o'zining mutlaq vakolatlari doirasiga kirgan masalalarni boshqa boshqaruv organlariga berish huquqiga ega bo'lmaydi (qonunning 65-moddasi). Buning ustiga mutlaq vakolatlar tarkibiga jamiyatning mavjud bo'lishi bilan bog'liq masalalar kiritilgan. Bularga: jamiyatni tugatish komissiyasini tayinlash hamda oraliq va yakuniy tugatish balanslarini tasdiqlash; jamiyat kuzatuv kengashining miqdor tarkibini belgilash, uning a'zolarini saylash va ularning vakolatlarini muddatidan ilgari to'xtatish; e'lon qilining

aksiyalarning eng ko'p miqdorini belgilash; jamiyatning ustav fondini ko'paytirish; jamiyatning ustav fondini kamaytirish; o'z aksiyalarini qaytarib sotib olish; jamiyatning auditorini tasdiqlash; jamiyatning yillik hisobotlari, balanslari, daromad va xarajat hisob-kitoblarini tasdiqlash; yirik bitimlar tuzish va boshqalar.

Lekin agar qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan bo'lsa, umumiy majlisning mutlaq vakolatlari doirasiga kiruvchi ba'zi masalalar kuzatuv kengashiga berilishi mumkin. Qonun quyidagi masalalarni hal etishni kuzatuv kengashi ixtiyoriga berilishi mumkin:

1) aksiyalarning nominal qiymatini oshirish yoki qo'shimcha aksiya chiqarish orqali jamiyatning ustav kapitalini ko'paytirish to'g'risidagi;

2) jamiyat ustaviga uning ustav fondini ko'paytirish bilan bog'liq o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi;

3) jamiyatning ijro organini tashkil etish va uning vakolatlarini muddatidan oldin to'xtatish.

Qonunda umumiy majlislarning ikki turi mustahkamlangan: yillik (hisobot) va aksiyadorlarning navbatdan tashqari umumiy yig'ilishi. Aksiyadorlarning umumiy hisobot yig'ilishi jamiyat ustavida belgilangan muddatlarda, ammo moliya yili tugaganidan keyin ko'pi bilan olti oy ichida o'tkaziladi.

Korporativ boshqarishning moliyaviy jihatlari Qo'mitasining 1992-yilgi hisobotida qayd etilishicha, "direktorlar kengashi (kuzatuv kengashi) va aksiyadorlar o'rtasidagi rasmiy munosabatlar aksiyadorlar tomonidan direktorlarning saylanishi, direktorlarning boshqaruvlari haqidagi hisoboti va direktorning moliyaviy hisobotlarini tekshirish uchun auditorlarni tayinlanishida ko'rinadi".

Aksiyadorlar va kuzatuv kengashi o'rtasidagi barcha o'zaro munosabatlardan kelib chiqqan holda bu fikrga to'liq qo'shilib bo'lmasada, bu fikr aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi o'tkazilishining mohiyatini aniq ochib beradi. Shuning uchun aksiyadorlarning yillik yig'ilishi bejiz hisobot yig'ilishi deb atalmaydi. Shunday qilib aksiyadorlarning yillik (hisobot) yig'ilishida jamiyatning yillik hisoboti, buxgalterlik balansi, daromad va xarajatchilik hisob-kitobi, daromad va zararlarning taqsimlanishi, jamiyatning kuzatuv kengashi va taftish komissiyasini saylash, jamiyatning auditorini tasdiqlash masalalari majburiy tartibda ko'rib chiqilishi kerak. Yillik majlisda kiritilgan ba'zi

masalalar, masalan, jamiyatning kuzatuv kengashini saylash va auditorini tasdiqlash masalasi navbatdan tashqari majlislarda ham ko'rib chiqilishi mumkin.

Garchi jamiyat har yili aksiyadorlarning yillik yig'ilishini o'tkazishga majbur bo'lsada, qonunda yillik majlisni o'tkazish muddatlarini buzganlik yoki bir necha yil uni o'tkazmaganlik uchun jamiyat yoki uning mansabdor shaxslarining javobgarligi masalasi belgilanmagan. Bunday javobgarlikni o'rnatish, balki maqsadga muvofiq emasdir, chunki bunday majlislarni o'tkazish va ularda ishtirok etish aksiyadorlarning o'zining mulkiy manfaatlariga javob beradi. Aksiyadorlarning muntazam majlislarini o'tkazmaslik hodisasi XX asrning o'rtalariga qadar AQSH, Buyuk Britaniya kabi rivojlangan mamlakatlarda ham kuzatilgan. O'sha vaqtda aksiyadorlarda ularga qonun bilan berilgan umumiy majlisda ishtirok etish orqali jamiyatni boshqarish huquqini amalga oshirish istagi bo'lmagan deb qaralardi va bu o'sha davrning ko'pgina huquqshunos va iqtisodchilarining ilmiy ishlarida o'z aksini topgan edi. Yirik kompaniyalarning aksiyalari shu darajada maydalanib sotilgan ediki, ko'pgina aksiyadorlar ushbu jamiyatning siyosatini o'zgartirish uchun behuda vaqt, resurs va kuch sarflardi, chunki siyosatni o'zgartirishga yo'naltirilgan ularning vositalari uncha katta bo'lmagan qo'yilmalarining daromadlaridan oshib ketishi mumkin edi degan nuqtai nazar bilan yondashilar edi. Hozirgi kunchaga keng foydalanilib kelayotgan "aksiyadorlarning faolligi" (shareholder activism). tushunchasi shu yerdan kelib chiqdi. Lekin turli omillar, shu jumladan, institutsional investorlarning (pensiya jamg'armalari va boshqalar) aksiyadorlar sifatida faollashuvi, shuningdek, aksiyadorlar va aksiyadorlik jamiyatlari o'rtasidagi vositachi sifatida moliyaviy institutlarning ishtirok etishi tufayli keyingi yillarda bu holat ancha o'zgardi.

Boshqa tomondan, ovoz berish huquqi qiyin amalga oshadigan huquq bo'lib qolishi mumkin. Ko'pgina mamlakatlarda, shu jumladan, O'zbekistonda ham, aksiyadorlar pochta³⁵ orqali ovoz bera olmaydilar, bu esa ko'pgina hollarda kichik, ayniqsa, majlis o'tkaziladigan joydan ancha uzoqda yashovchi aksiyadorlar uchun o'zining ovoz berish huquqini amalga oshirish uchun har doim ham imkoniyat yaratmaydi. Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishlari yillik bilan bir qatorda, navbatdan tashqari tarzda ham o'tkaziladi. Bunday

³⁵ Elektron aloqa vositalarini qo'llash orqali ovoz berish masalasi haligacha tartibga solinmagan.

navbatdan tashqari yig'ilishni chaqirish va o'tkazish uchun jamiyatning kuzatuv kengashi mas'ul bo'ladi. Qonunning 72-moddasida ko'rsatilishicha, aksiyadorlarning navbatdan tashqari umumiy yig'ilishi jamiyat kuzatuv kengashining qarori bilan uning o'z tashabbusiga binoan, jamiyat taftish komissiyasi talabiga ko'ra, shuningdek, talab taqdim etilgan sanada jamiyat ovoz beruvchi aksiyalarining kamida o'n foiziga ega bo'lgan aksiyadorning (aksiyadorlarning) talabi bilan o'tkaziladi.

Jamiyatning kuzatuv kengashi quyidagi hollarda aksiyadorlarning navbatdan tashqari majlisini chaqirishni rad etishi mumkin:

– aksiyadorlarning navbatdan tashqari umumiy yig'ilishini chaqirishni talab qilayotgan aksiyador (aksiyadorlar) nazarda tutilgan miqdordagi jamiyat ovoz beruvchi aksiyalarining egasi bo'lmasa;

– jamiyat aksiyadorlarining navbatdan tashqari umumiy yig'ilishi kun tartibiga kiritish uchun taklif etilgan masalalardan birontasi ham uning vakolatlariga kirmasa;

– kun tartibiga kiritish uchun taklif etilgan masala Qonun va boshqa qonun hujjatlarining talablariga muvofiq bo'lmasa.

Jamiyat kuzatuv kengashi aksiyadorlarning navbatdan tashqari umumiy yig'ilishini chaqirishni rad etish haqida qonunga zid qaror qabul qilgan yoki Qonunda belgilangan muddat ichida qaror qabul qilmagan bo'lsa, aksiyadorlarning navbatdan tashqari umumiy yig'ilishi uni chaqirishni talab qilgan shaxslar tomonidan chaqirilishi mumkin.

Umumiy yig'ilishda aksiyadorlik jamiyatini boshqarish bevosita ovoz berish orqali amalga oshiriladi. Bunda bir-aksiya bir-ovoz tamoyili amal qiladi, ya'ni aksiyadorlik jamiyati tomonidan nechta oddiy aksiya chiqarilgan bo'lsa, shuncha ovozlar mavjud bo'ladi, demak, shaxsda qancha ko'p aksiya bo'lsa, u shuncha ko'p ovozga ega bo'ladi va tabiiy ravishda majlisda uning o'z fikrini o'tkazishiga shuncha ko'p imkoniyati bo'ladi. Lekin qonunning 66-moddasi 2-qismida nazarda tutilgan bir necha ovozga ega bo'lgan imtiyozli aksiyalar ham chiqarilishi mumkin. Ovoz berishda qaror ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi.

Odatda, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida oddiy aksiya egalari ishtirok etish huquqiga ega bo'ladi. Imtiyozli aksiyalar egalari ularning bunday ishtiroki jamiyat ustavida nazarda tutilgan hollardagina ovoz berishda ishtirok etadi.

Imtiyozli aksiyalar kun tartibiga qo'yilgan quyidagi alohida masalalar bo'yicha doim ovoz berish huquqiga ega bo'ladi:

1) jamiyatni qayta tashkil etish yoki tugatish masalasini hal etishda;

2) jamiyatning ustaviga imtiyozli aksiya egalarining huquqlarini cheklash bilan bog'liq o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish masalasini hal etishda.

Ovoz berish yuzma-yuz hamda sirtidan o'tkazilishi mumkin. Yuzma-yuz ovoz berish aksiyadorlar yoki ularning vakillarining majlisda bevosita ishtirok etishi orqali, sirtidan ovoz berish esa aksiyadorlar o'zlarining fikrlarini bildiradigan bulletinlar so'rovi orqali o'tkaziladi. Umumiy majlisning mutlaq vakolatlari doirasiga kiradigan masalalar faqat aksiyadorlarning bevosita ishtirok etishi orqali hal etilishi lozim.

Umumiy majlisni o'tkazish tartibi. Aksiyadorlarning umumiy majlisini o'tkazishni uch bosqichga bo'lish mumkin:

- 1) umumiy majlisni o'tkazishga tayyorgarlik;
- 2) aksiyadorlarning qarorlarni qabul qilishda ishtirok etishi;
- 3) ovozlarni hisoblash va majlis bayonnomasini tuzish.

1. Aksiyadorlarning umumiy majlisni o'tkazishga tayyorgarlik jamiyatning kuzatuv kengashi tomonidan amalga oshiriladi. Uning asosiy maqsadi – aksiyadorlar tomonidan ularning qonuniy huquqlari bo'lgan aksiyadorlik jamiyatini boshqarish uchun sharoitlarni ta'minlashdan iborat. Tayyorgarlik o'z ichiga umumiy majlisni o'tkazishning barcha zarur shartlarini, shu jumladan, quyidagilarni belgilashni o'z ichiga oladi:

1) aksiyadorlar umumiy yig'ilishi o'tkaziladigan sana, joy va vaqt;

2) aksiyadorlar umumiy yig'ilishining kun tartibi;

3) aksiyadorlar umumiy yig'ilishida qatnashish huquqiga ega bo'lgan aksiyadorlarning ro'yxati tuziladigan sana;

4) aksiyadorlar umumiy yig'ilishi o'tkazilishi haqida aksiyadorlarga xabar qilish tartibi;

5) aksiyadorlarning umumiy yig'ilishini o'tkazishga tayyorgarlik ko'rilayotganda aksiyadorlarga taqdim etiladigan axborot (materiallar) ro'yxati;

6) bulletin bilan ovoz beriladigan bo'lsa, ovoz berish bulletinining shakli va matni (qonunning 71-moddasi).

Bunda majlisni chaqirish muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Yillik majlislarning asosiy maqsadi asosan aksiyadorlarga yillik hisobot va

jamiyat faoliyati sifati haqidagi boshqa axborotlarni taqdim etish bo'lib hisoblanadi. Dividendlarni to'lash to'g'risidagi qaror bilan birgalikda yillik moliyaviy hisobotlarni tasdiqlash, aksiyadorlik jamiyati ustav kapitalini o'zgartirish to'g'risidagi masalalar aksiyadorlar umumiy yig'ilishi kun tartibining asosiy masalalaridan biri hisoblanadi. Ular bo'yicha chiqarilgan qarorlar ko'p jihatdan aksiyadorlik jamiyatining yuridik shaxs sifatidagi kelgusi rivojlanishini belgilab beradi va jamiyatning aksiyadorlari va kreditorlari manfaatlariga bevosita daxldor bo'ladi. Bunda umumiy majlis moliya yili tugagandan keyin kechi bilan 6 oy ichida o'tkazilishi kerak.

Navbatdan tashqari majlislar aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi mutlaq vakolatiga kiradigan masalalar yuzasidan aksiyadorlarning erki-irodasini aniqlash maqsadida kuzatuv kengashining tashabbusi, taftish komissiyasi yoki jamiyat auditorining talabi yoki talab taqdim etilgan sanada jamiyat ovoz beruvchi aksiyalarining kamida o'n foiziga ega bo'lgan aksiyadorning (aksiyadorlarning) talabi bilan chaqiriladi.

Boshqa organlarning hisobotlarini qabul qilish bilan bir vaqtda aksiyadorlik jamiyati umumiy majlisda ham navbatdan tashqari majlisda ham kun tartibiga kiritilgan turli masalalarni hal etadi. Yillik majlis kun tartibini ishlab chiqishda jamiyatning kamida 1% ovoz beruvchi aksiyasiga ega bo'lgan aksiyadorlar ishtirok etishlari mumkin (Qonunning 69-moddasi).

Jamiyat aksiyadorlari (aksiyadori) jamiyatning moliya yili tugaganidan keyin uzog'i bilan 30 kun muddat ichida, basharti jamiyat ustavida bundan kechroq muddat belgilanmagan bo'lsa, aksiyadorlarning yillik umumiy yig'ilishi kun tartibiga masalalar kiritishga hamda jamiyat kuzatuv kengashi va jamiyat taftish komissiyasiga (taftishchiligiga) bu organing miqdor tarkibidan oshmaydigan tarzda nomzodlar ko'rsatishga haqli.

Kun tartibiga masala uni qo'yish sabablarini, masalani taklif etayotgan aksiyadorning (aksiyadorlarning) nomini, unga tegishli aksiyalarning soni va turini ko'rsatgan holda yozma ravishda kiritiladi. Jamiyat kun tartibiga, shuningdek, kuzatuv kengashi va taftish komissiyasiga (taftishchiligiga) nomzodlar ko'rsatish, shu jumladan, o'zining nomzodini ko'rsatish to'g'risida taklif kiritilganda nomzodning ismi, basharti nomzod jamiyat aksiyadori bo'lsa, unga tegishli aksiyalarning soni va turi, shuningdek,

nomzodni ko'rsatgan aksiyadorlarning ismi, ularga tegishli aksiyalarning soni va turi ko'rsatiladi.

Jamiyat kuzatuv kengashi tushgan takliflarni ko'rib chiqishi hamda ularni aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi kun tartibiga kiritish to'g'risida yoki mazkur kun tartibiga kiritishni rad etish haqida qaror qabul qilishi shart. Bunda kuzatuv kengashi masalani kun tartibiga kiritishni masalaning qonunga zidligi yoki kun tartibiga kiritishning belgilangan rasmiyatchiligiga mos kelmasagina rad etishi mumkin. Masala uni kun tartibiga kiritish maqsadga muvofiq emas degan vaj bilan rad etilishi mumkin emas. Qonunda masala kun tartibiga kiritilmaydigan quyidagi sabab ko'rsatilgan:

– birinchidan, aksiyador (aksiyadorlar) taklif kiritish muddatiga rioya etmagan bo'lsa;

– ikkinchidan, aksiyador (aksiyadorlar) 1% miqdordagi jamiyat ovoz beruvchi aksiyalarining egasi bo'lmasa;

– uchinchidan, taklif qonunchilikka mos bo'lmasa;

– to'rtinchidan, taklif asoslantirilmagan, kiritilgan takliflarda nomzodning ismi, basharti nomzod jamiyat aksiyadori bo'lsa, unga tegishli aksiyalarning soni va turi, shuningdek, taklif kiritayotgan aksiyadorlarning ismi, ularga tegishli aksiyalarning soni va turi ko'rsatilmagan bo'lsa.

Jamiyat kuzatuv kengashi masalani aksiyadorlar umumiy yig'ilishining kun tartibiga yoki nomzodni jamiyat kuzatuv kengashi va taftish komissiyasiga (taftishchiligiga) saylov yuzasidan ovoz berish uchun nomzodlar ro'yxatiga kiritishni rad etish to'g'risida qaror chiqargan taqdirda bu qaror nusxasi ushbu taklifni kiritgan shaxsga yuboriladi va ushbu qaror ustidan sudga shikoyat qilish mumkin.

Navbatdan tashqari majlisda kun tartibi masalalari navbatdan tashqari majlis o'tkazish talabi bilan birgalikda kiritiladi. Chunki aynan mana shu kiritilayotgan masalaga qarab navbatdan tashqari majlis chaqiriladi. Bunda kun tartibiga masalalar kiritish taklifi kuzatuv kengashi, aksiyadorlar, taftish komissiyasi va auditor tomonidan kiritilishi mumkin. Shunday qilib, aksiyadorlarning navbatdan tashqari majlisini o'tkazish, kun tartibini belgilash, shu jumladan, boshqaruv va nazorat organlariga nomzodlarni ko'rsatish faqat majlisni chaqirish tashabbuskorlari tomonidan amalga oshiriladi. Navbatdan tashqari majlisni chaqirish huquqiga ega bo'lgan shaxslar (taftish komissiyasi, jamiyatning kamida 10% ovoz

beruvchi aksiyasiga ega bo'lgan aksiyadorlar) majlisni o'tkazish to'g'risidagi talabida kun tartibiga kiritilish lozim bo'lgan masalalarni ularning asoslari bilan ko'rsatadi.

Bunda kuzatuv kengashi navbatdan tashqari majlis kun tartibiga kiritilgan masalalarga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish huquqiga ega bo'lmaydi. Taklif kelib tushgandan keyin 10 kun muddat ichida kuzatuv kengashi navbatdan tashqari majlisni chaqirish yoki uni chaqirishni rad etish to'g'risida qaror chiqarishi kerak. Navbatdan tashqari majlis chaqirishni taklif kiritgan aksiyadorlarning yetarli miqdorda ovoz beruvchi aksiyalarga ega emasligi, taklif etilayotgan masalalarning umumiy yig'ilish vakolatiga kirmasligi yoki taklif etilayotgan masalalar qonunchilikka muvofiq emasligi sababli navbatdan tashqari majlisni chaqirish taklifi rad etilishi mumkin. Bunda ushbu qaror ustidan sudga shikoyat qilinishi mumkin.

Aksiyadorlar tomonidan kiritilgan takliflarga asoslangan holda kuzatuv kengashi yillik majlisning kun tartibini tasdiqlaydi. U, shuningdek, o'z tashabbusiga ko'ra kun tartibiga taklif kiritishi mumkin, bunday holda kuzatuv kengashining taklif kiritish huquqi aksiyadorlardan farq qilgan holda kun tartibiga masala kiritishda biror bir muddat bilan cheklanmaydi.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishini o'tkazish to'g'risidagi xabar aksiyadorlarga ularning nomiga yozma xabarnoma yuborish va matbuotda tegishli axborot e'lon qilish orqali ma'lum qilinadi. Xabar pochta orqali yoki aksiyadorlarning qo'liga topshirish orqali (imzo qo'yish orqali) yuborilishi mumkin. Umumiy yig'ilish o'tkazilishi to'g'risida aksiyadorlarga xabar qilish muddati jamiyat ustavida belgilab qo'yiladi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishini o'tkazish to'g'risidagi xabarda o'z ifodasini topishi lozim bo'lgan ma'lumotlar qonunda belgilangan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- 1) jamiyatning nomi va joylashgan yeri;
- 2) aksiyadorlar umumiy yig'ilishi o'tkaziladigan sana, vaqt va joy;
- 3) umumiy yig'ilishda qatnashish huquqiga ega bo'lgan aksiyadorlar ro'yxati tuzilgan sana;
- 4) umumiy yig'ilishning kun tartibiga kiritilgan masalalar;
- 5) umumiy yig'ilishni o'tkazishga tayyorgarlik ko'rishda aksiyadorlarga taqdim etilishi lozim bo'lgan axborot (materiallar) bilan aksiyadorlarni tanishtirish tartibi.

Majlis hamkorlikda ishtirok etish shaklida o'tkazilayotgan hollarda aksiyadorlar majlisda va qarorlar qabul qilinishida ishtirok etishi uchun real imkoniyat bilan ta'minlanishi kerak. Majlis bo'lib o'tadigan joy haqida aksiyadorlarni oldindan ogohlantirish lozimligi sababli, majlis o'tkaziladigan kun majlis o'tkaziladigan joyni o'zgartirishga yo'l qo'yilmaydi.

2. Aksiyadorlarning qarorlarni qabul qilishda ishtirok etishi. Jamiyatning kuzatuv kengashi tomonidan o'rnatiladigan sanaga qadar aksiyadorlar reyestrda ro'yxatga olingan barcha aksiyadorlar aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ishtirok etish huquqiga ega bo'ladilar.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan aksiyadorlarning ro'yxatini tuzish aksiyadorlar reyestrini yurituvchi shaxsning majburiyati hisoblanadi. Agar jamiyat aksiyadorlari reyestrini yuritish ixtisoslashtirilgan registrator tomonidan amalga oshirilsa, u emitent yoki boshqa vakolatli shaxslarning buyrug'iga ko'ra buyruqda ko'rsatilgan sanada aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan aksiyadorlarning ro'yxatini taqdim etishi kerak. Agar jamiyat aksiyadorlari reyestrini yuritish aksiyadorlik jamiyatining o'zi tomonidan amalga oshirilsa, aksiyadorlarning ro'yxatini tuzish reyestrda ma'lumotlarga asosan jamiyatning ijro organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Aksionerlar umumiy yig'ilishda bevosita o'zlari yoki yozma ravishda ishonchnoma bergan holda o'z vakillari orqali ishtirok etishlari mumkin. Aksiyadorlarning o'z huquqlarini amalga oshirishda o'z vakillari orqali ishtirok etishlari instituti nisbatan yangi institut bo'lib, XX asrning 60-yillarigacha ko'pgina mamlakatlarning qonunchiligida aksiyadorlarning bevosita o'zlari ishtirok etishlari majburiyati mavjud edi. Lekin, masalan, boshqa yuridik shaxslar sun'iy shaxs hisoblanishi tufayli ularga korporatsiyani o'zlarining vakillari orqali boshqarishga to'g'ri keladi; bunda hozirgi kunda ko'pgina yirik korporatsiyalarning katta miqdordagi aksiyalari egalari yuridik shaxslar ekanligini e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim.

Boshqa tomondan, zamonaviy dunyo tajribasi ko'rsatishicha, aksiyadorlarning malakali vositachilar orqali ishtirok etishi ularning huquqlarini amalga oshirishda nisbatan samarali natijalar bermoqda.

Bunda kredit tashkilotlari (moliyaviy institutlar) kapital egasiga korporatsiya ustidan nazoratni amalga oshirish uchun yordam beruvchi ishonchli shaxs funksiyasini bajarmoqda.

Aksiyadorlarning umumiy majlisi yetarli miqdordagi ovozlar, ya'ni qaror qabul qilish uchun aksiyalar sonini bildiruvchi kворumga ega bo'lgan holdagina o'z nomidan qaror qabul qilishga haqli bo'ladi. Umumiy majlis ishida maksimal darajadagi aksiyadorlarning ishtirok etish imkoniyati qonunchilikda umumiy majlis va ovoz berishning kворumini belgilash orqali ta'minlanadi. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida yuzma-yuz ovoz berish uchun kamida 60% (qonunning 75-moddasi 1-qismi) va sirdan ovoz berish uchun kamida 75% (qonunning 67-moddasi 3-qismi) kворum belgilangan. Aksiyadorlar umumiy yig'ilishini o'tkazish uchun kворum bo'lmasa, aksiyadorlarning yangi umumiy yig'ilishini o'tkazish sanasi e'lon qilinadi. Bu yerda qonunda umumiy yig'ilish majlisi necha marta surunkasiga qoldirilishi mumkinligi belgilanmagan. Shu bilan birga, o'tkazilmay qolgan yig'ilish o'rninga aksiyadorlarning yangi chaqirilgan umumiy yig'ilishida ishtirok etuvchilarni ro'yxatga olish tugagan paytga kelib, jamiyatning joylashtirilgan ovoz beruvchi aksiyalarining jami oltmish foizdan kam bo'lmagan ovozigaga ega bo'lgan aksiyadorlar (ularning vakillari) ro'yxatga olingan bo'lsa, bu umumiy yig'ilish vakolatli hisoblanadi. Aksiyadorlarning yangi umumiy yig'ilishini o'tkazish to'g'risidagi xabar u o'tkazilishidan kechi bilan 10 kun oldin tarqatiladi.

Umumiy yig'ilishni rais boshqaradi. U majlisni o'tkazishda texnik va tashkiliy masalalarni amalga oshiradigan ishchi organlariga ega bo'ladi; ular qatoriga: rayosat, sanoq komissiyasi, kotib (kotibiyat) kiradi. Umumiy majlisning rayosati va raisi aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida saylanadi. Bunda kuzatuv kengashi raisi rayosat tarkibiga o'z lavozimi bo'yicha kiradi. Aksiyadorlar umumiy majlisi raisi majlis rayosatiga boshchilik qiladi, majlisning o'tishini ta'minlaydi, o'z majburiyatlarini maqbul darajada ijro etish uchun barcha vakolatlarga ega bo'ladi.

Umumiy majlis raisi majlisning borishiga boshchilik qiladi, umumiy majlis ishchi organlarining faoliyatini muvofiqlashtiradi, masalalarni muhokama qilish tartibini belgilaydi, nutq so'zlovchilarning nutqlari vaqtini cheklaydi, zalda tartib saqlanishini nazorat qiladi, shuningdek, umumiy majlis bayonnomasi va qarorini imzolaydi.

Umumiy majlis kotibiyati:

– umumiy majlis borishini qayd etib boradi;

– majlis kun tartibiga kiritilgan masalalar yuzasidan muhokamada ishtirok etishni so‘rab murojaat etilgan arizalarning ro‘yxatini yuritadi;

– umumiy majlis yopilgandan keyin kechi bilan 15 kun muddat ichida, ikki nusxada, aksiyadorlar umumiy majlisining bayonnomasini tuzadi.

Yuqorida ta’kidlanganidek, ovoz berish "bir aksiya – bir ovoz" tamoyili asosida amalga oshiriladi. Bu yerda shuni e’tiborga olish lozimki, albatta, jamiyatning xohishiga qarab aniqlanadigan, imtiyozli aksiyalar bitta aksiyada bir necha ovozlarga ega bo‘lishlari mumkin. Lekin ovoz berishda "ovroz beruvchi aksiyalar" deb nomlanadigan faqat oddiy aksiyalar egalari ishtirok etishlari mumkin. Agar jamiyat ustavida nazarda tutilgan bo‘lsagina, amaliyotda uncha keng tarqalmagan, imtiyozli aksiyalar egalari ovoz berishda ishtirok etishlari mumkin.

Ovoz berishni amalga oshirish tartibi jamiyat ustavida belgilanadi. Bunda ovoz berish bulletinlarni jo‘natish yo‘li bilan ham amalga oshirilishi mumkin. Bulletinlarni ovoz berish uchun aksiyadorlarga majlis o‘tkazilgunga qadar jo‘natish faqatgina qonunda ko‘rsatilgan hollarda majburiy hisoblanadi. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 77-moddasida ko‘rsatilishicha, jamiyat ovoz beruvchi aksiyalarining egasi bo‘lmish aksiyadorlar soni yuzdan ortiq bo‘lgan jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig‘ilishida kun tartibi bo‘yicha ovoz berish faqat ovoz berish bulletinlari orqali amalga oshiriladi.

Agar aksiyadorlar soni yuztadan kam bo‘lsa, ovoz berish tartibi jamiyatning o‘zi tomonidan belgilanadi. Aksiyadorlarga bulletinlarni jo‘natish tartibi xuddi ularga majlis o‘tkazish xabarini yuborish tartibi bilan bir xil, tegishlicha, bu tartib jamiyat ustavi yoki aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi qarori bilan belgilangan bo‘lishi mumkin. Byulletening shakli va matni jamiyatning kuzatuv kengashi tomonidan belgilanadi. Ovoz berish bulletinlari umumiy majlisda ishtirok etish uchun ro‘yxatga olingan aksiyadorlargagina beriladi.

Byulletenda ovoz berishga qo‘yilgan har bir masala bo‘yicha "yoqlayman", "qarshiman" yoki "betarafman" degan mazmundagi

soʻzlar bilan ifodalangan ovoz berish variantlari, ovoz berish bulleteni aksiyador tomonidan imzolanishi lozimligi toʻgʻrisidagi koʻrsatma aks ettirilgan boʻlishi lozim. Oxirida bulletin aksiyador tomonidan imzolanadi. Agar aksiyadorlik jamiyatining qandaydir oʻrniga nomzod saylash uchun ovoz berish oʻtkazilayotgan boʻlsa, bulletenda nomzod haqida, shu jumladan, uning ismi-sharifi haqidagi maʼlumotlar koʻrsatiladi.

Majlisni oʻtkazish jamiyat tomonidan qabul qilingan reglament asosida amalga oshiriladi. Amaliyotda yirik yigʻilishlar oʻtkazishdan oldin uning borishini nazorat qilish imkoniyatini beradigan majlis ssenariysi ishlab chiqiladi. Odatda, kun tartibiga qoʻyilgan masalalarni muhokama qilish maʼruzachining chiqishi bilan boshlanadi, undan keyin xohlagan shaxslar chiqishadi va oʻzlarini qiziqtirgan savollarni berishadi, turli masalalar muhokama qilinadi. Chiqishlarning soni va vaqti muayyan majlisning aniq shartlariga bogʻliq boʻladi. Kun tartibiga qoʻyilgan masala boʻyicha ovoz berishni oʻsha masala muhokama qilingan zahotiy oq amalga oshirish lozim. Agar aksiyadorlar barcha masalalalar muhokama qilingandan keyin, bir vaqtda ovoz beradigan boʻlishsa, noteng ovoz berishning ehtimolligi oshadi. Aksiyadorlarning umumiy yigʻilishi majlis kun tartibiga kiritilmagan masalalar yuzasidan qaror qabul qilishga haqli emas (qonunning 66-moddasi 8-qismi). Ushbu taʼqiq majlis davomida kun tartibini oʻzgartirish, shuningdek, kun tartibidan masalalarni chiqarib tashlash, kun tartibidagi masalalar koʻrilishi tartibini oʻzgartirish kabilarga ham tatbiq etiladi.

Sirtidan ovoz berish mumkinligi nazarda tutiladi, lekin ovoz berishning bunday turi faqat yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlariga xos boʻlib hisoblanadi. Lekin mutlaq vakolatga kiradigan masalalar sirtqi ovoz berish orqali hal etilishi mumkin emas. Sirtqi ovoz berish bulletinlardan foydalanish orqali amalga oshiriladi.

Yuqorida taʼkidlanganidek, jamiyatning kuzatuv kengashi aʼzolarini saylash boʻyicha kumulativ ovoz berish oʻtkazilgan hollardan tashqari, ovoz berish "bir aksiya – bir ovoz" tamoyili asosida amalga oshiriladi. Ming nafardan ortiq oddiy aksiyalar egalari jamiyatning direktorlar kengashi aʼzolarini saylayotganda kumulativ ovoz berishni qoʻllash majburiy hisoblanadi. Boshqa barcha hollarda kumulativ ovoz berishni qoʻllash jamiyat ustavida nazarda tutilishi mumkin. Kumulativ ovoz berishni qoʻllash direktorlar kengashi tarkibiga hech boʻlmasa bir nafar oʻz nomzodini

saylash imkoniyatiga ega bo'ladigan kichik aksiyadorlar huquqlarini himoya qiladi. Kumulativ ovoz berishning mohiyati shundaki, bunda har bir ovoz beruvchi aksiya direktorlar kengashi a'zolarining umumiy soniga teng ravishda bittadan ovozga ega bo'ladi. Aksiyador bunday holatda o'ziga tegishli bo'lgan aksiyalar bo'yicha barcha ovozlarni bir nomzodga berishi yoki bir necha nomzodlar o'rtasida taqsimlashi mumkin. Nisbatan ko'p ovozni olgan nomzodlar jamiyatning direktorlar kengashi (kuzatuv kengashi) tarkibiga saylangan hisoblanadi.

Qonunda ko'rsatilishicha, ovoz beruvchi aksiyalar egalarining soni yuzdan ortiq bo'lgan jamiyatda sanoq komissiyasi tuziladi, uning miqdor va shaxsiy tarkibi jamiyat kuzatuv kengashining taklifiga binoan aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlanadi. Sanoq komissiyasi zimmasiga topshirilgan vazifalarni bajarish yuzasidan mustaqil faoliyat yurituvchi majlisning doimiy ishchi organi hisoblanib, kuzatuv kengashi taklifiga ko'ra aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan saylanadi. Sanoq komissiyasining vakolat muddati aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan saylangan vaqtdan boshlanadi va aksiyadorlarning tegishli (yillik yoki navbatdan tashqari) umumiy yig'ilishi tomonidan yangi tarkibdagi sanoq komissiyasi saylanguniga qadar majlislarni o'tkazish va uning natijalarini rasmiylashtirish bo'yicha ishlarni amalga oshiradi. Aksiyadorlar umumiy yig'ilishining kvorumi mavjudligini aniqlash, umumiy yig'ilishda ishtirok etish huquqlarini amalga oshirishda aksiyadorlar va ularning vakillari o'rtasidagi aloqani aniqlash, ovoz berishga kiritiladigan masalalar bo'yicha ovoz berish tartibini tushuntirish, ovoz berishning o'rnatilgan tartibi va aksiyadorlarning ovoz berishda ishtirok etish huquqini ta'minlash, ovozlarni hisoblash va ovoz berishning yakunlari bo'yicha xulosa chiqarish, ovoz berish yakunlari bo'yicha bayonnoma tuzish, ovoz berish bulletinlarini arxivga topshirish kabilar sanoq komissiyasining asosiy funksiyalari bo'lib hisoblanadi.

Aksiyadorlarning oldingi umumiy yig'ilishi tomonidan saylangan sanoq komissiyasi aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida quyidagi funksiyalarni amalga oshiradi:

- umumiy yig'ilishda ishtirok etish uchun aksiyadorlarni (ularning vakillarini) ro'yxatdan o'tkazadi;
- ular tomonidan berilayotgan ishonchnomalar va huquqlarning hisobini yuritadi;

- ovoz berish uchun bulletinlar va umumiy majlis haqidagi boshqa axborotlarni beradi;

- aksiyadorlar umumiy majlisining kvorumi bor yoki yo'qligini aniqlaydi.

Tarkibi aksiyadorlar umumiy yig'ilishining o'tayotgan majlisida tasdiqlangan sanoq komissiyasi quyidagilarni amalga oshiradi:

- aksiyadorlar umumiy majlisining kvorumi bor yoki yo'qligini aniqlaydi;

- aksiyadorlar (ularning vakillari) tomonidan umumiy majlisda ovoz berish jarayonidagi o'z huquqlarini amalga oshirish vaqtida yuzaga kelgan masalalarni hal etadi;

- ovoz berishga qo'yilgan masalalar yuzasidan ovoz berish tartibini tushuntiradi;

- ovoz berishning o'rnatilgan tartibi va aksiyadorlarning ovoz berishdagi huquqlarini ta'minlaydi;

- ovozlarni hisoblash va ovoz berishning yakunlari bo'yicha xulosa chiqaradi;

- ovoz berish bulletinlarini arxivga topshiradi.

Sanoq komissiyasi tarkibi kamida uch kishidan iborat bo'lishi kerak. Sanoq komissiyasi tarkibiga jamiyat kuzatuv kengashining a'zolari, taftish komissiyasining a'zolari, kollegial ijroiya organi a'zolari, yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi, shuningdek, boshqaruvchi tashkilot yoki boshqaruvchi, shu bilan birga, ana shu lavozimlarga nomzodi ko'rsatilgan shaxslar kiritilishi mumkin emas.

Lekin agar ovoz beruvchi aksiyalar egalarining soni besh yuzdan ortiq bo'lsa, jamiyatda sanoq komissiyasining vazifasi jamiyatning ixtisoslashtirilgan reyestr saqlovchisi zimmasiga yuklanishi mumkin.

Aksiyadorlar majlisining davom etish vaqti me'yoriy hujjatlarda belgilanmagan. Qonunning ma'nosidan kelib chiqiladigan bo'lsa, majlisning davom etish muddati faqat kun tartibi bilan belgilanadi. Bu yerda qonun majlisni keyingi kunga qoldirish imkoniyatini nazarda tutmaydi.

Aksiyadorlarning umumiy majlisini o'tkazish kuzatuv kengashi raisining umumiy majlis sanoq komissiyasi, rayosat va kotibni (kotibiyat yirik aksiyadorlik jamiyatlarida tavsiya etiladi) saylashni taklif qilishidan boshlanadi. Umumiy majlisni o'tkazish tartibi majlisning boshlanish va tugash vaqtini, so'zlanadigan nutqlar va tanaffuslar davomiyligi, kun tartibidagi masalalarning ketma-ketligi,

kun tartibidagi masalalar bo'yicha ma'ruzachilarning familiyasi va mansabi. Ovoz berishni o'tkazish va natijalarni e'lon qilish tartibi kabilarni nazarda tutadi. Majlis o'tkazilishi davomida yuzaga keladigan joriy masalalar muhokama qilinayotgan masala yuzasidan har bir aksiyador so'zga chiqishi mumkin degan tamoyildan kelib chiqqan holda rais tomonidan yakkaboshchilik asosida hal etiladi. Kun tartibiga qo'yilgan masalalarni muhokama etishda ishtirok etishni xohlovchilar ishtirok etishni ko'zlayotgan masalasini ko'rsatgan holda umumiy majlis kotibiyatiga yozma ravishdagi ariza taqdim etadi. Kun tartibidagi barcha masalalar muhokama qilib bo'lingandan keyin rais aksiyadorlarning umumiy majlisini yopiq deb e'lon qiladi.

Aksiyadorlarning umumiy majlisi o'z ishini tugatgandan keyin ikkita bayonnoma: ovoz berish natijalari to'g'risidagi bayonnoma va aksiyadorlar umumiy yig'ilishining bayonnomasi tuziladi. Ovoz berish o'tkazilgandan keyin sanoq komissiyasi ovoz berish uchun tarqatilgan bullentenlarni tekshirish va ovozlarni sanash bilan birgalikda yig'ib chiqadi. Ovoz berish natijalari bo'yicha sanoq komissiyasi ovoz berish natijalari to'g'risida bayonnoma tuzadi. Ovoz berish natijalari to'g'risidagi bayonnomaning asosiy maqsadi ovoz berish natijalarini kelgusida ijro etish maqsadida rasmiy qayd etish hisoblanadi. Ovoz berish natijalari to'g'risidagi bayonnoma jamiyatning sanoq komissiyasi tomonidan tuziladi va imzolanadi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi bayonnomasi o'z navbatida aksiyadorlar umumiy yig'ilishi o'tkazilishining jarayonini qayd etadi. Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi bayonnomasi umumiy yig'ilish kotibi tomonidan tuziladi va aksiyadorlar umumiy yig'ilishi raisi va kotibi tomonidan imzolanadi. Bayonnomada quyidagilar ko'rsatiladi:

- aksiyadorlar umumiy yig'ilishi o'tkazilgan joy va vaqt;
- jamiyatning ovoz beruvchi aksiyalariga ega bo'lgan aksiyadorlar ovozlarning umumiy soni;
- yig'ilishda ishtirok etgan aksiyadorlar ega bo'lgan ovozlarning soni;
- yig'ilishning raisi (rayosati) va kotibi, yig'ilishning kun tartibi ko'rsatiladi;
- nutqlarning asosiy mazmuni, ovozga qo'yilgan masalalar hamda ular yuzasidan o'tkazilgan ovoz berish natijalari, yig'ilish qabul qilgan qarorlar.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi bayonnomasi imzolanganidan keyin sanoq komissiyasi tomonidan so'rgichlanadi va umumiy yig'ilishning registratsiya ro'yxati, muhrlangan ovoz berish bulletinlari, sanoq komissiyasi a'zolari tomonidan imzolangan ovoz berish natijalari haqidagi bayonnomalar va aksiyadorlar umumiy yig'ilishi bayonnomasini qo'shgan holda, saqlab qo'yish uchun jamiyatning arxiviga topshiriladi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishida qabul qilingan qarorlar, shuningdek, ovoz berish yakunlari ana shu qarorlar qabul qilingan sanadan e'tiboran 45 kundan kech bo'lmagan muddatda aksiyadorlar e'tiboriga yetkaziladi (qonunning 66-moddasi 9-qismi).

Agar qarorda yoki yig'ilish bayonnomasida boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa, aksiyadorlar umumiy yig'ilishi qarorining ijro etilishi ustidan nazoratni jamiyatning kuzatuv kengashi amalga oshiradi. Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi qarori umumiy yig'ilishda ishtirok etgan yoki etmaganligidan qat'i nazar barcha aksiyadorlar uchun qarorning ularga tegishli qismi bo'yicha majburiy bo'lib hisoblanadi.

3-§. Kuzatuv kengashi (direktorlar kengashi)

Yuqorida investorlarning aksiyadorlik jamiyati ustidan aksiyadorlarning umumiy majlisida ishtirok etish va ovoz berish orqali qanday qilib nazoratni amalga oshirishi haqida gapirilgan edi. Lekin aksiyadorlarning umumiy majlisi aksiyadorlik jamiyatini boshqaruvchi ikkita asosiy organdan faqat bittasi hisoblanadi va buning ustiga, kompaniyani boshqarish ustidan hokimiyatning asosiy qismi aksiyadorlarning umumiy majlisiga emas, balki jamiyatning kuzatuv kengashiga to'g'ri keladi. Bunda kuzatuv kengashi a'zolari o'z hokimiyatlarini bevosita yoki kompaniyaning boshqaruvchilari (ijro organi a'zolari) orqali amalga oshiradi. Ko'p hollarda direktorlarning jamiyatdagi majburiyatlari ularning aksiyadorlik jamiyatida ishonchli shaxs sifatida qabul qilinishi nuqtai nazaridan tushuntiriladi. Bunda ularning aksiyadorlar oldidagi majburiyatlari "fidutsiar" yoki ijtimoiy ishonchga asoslangan majburiyatlar deb ataladi. Lekin o'zining kelib chiqishiga ko'ra ushbu konsepsiya anglo-amerikan korporativ huquqidan kirib kelgan. Bunda fidutsiar javobgarlikning asosiy tamoyilini xolislik tamoyili tashkil etadi. Korporativ huquq tajribasi rivojlangan xorijiy

mamlakatlarda korporativ boshqarish bog‘liq nizolarni ko‘rib chiqishda korporativ boshqaruv tizimiga aynan mana shu nuqtai nazardan yondashiladi.

O‘z tabiatiga ko‘ra kuzatuv kengashi umuman olganda ikki asosiy funksiyaga ega bo‘ladi: ijro organi a‘zolarini tayinlash va lavozimidan olib tashlash va ijro organi faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish. Aksiyadorlik jamiyati organlari tizimidagi bu bosqich german modelidan olingan bo‘lib, o‘z mohiyatiga ko‘ra amerika korporativ boshqaruv tizimidagi tashqi direktorlar institutiga o‘xshaydi. Uning 81-moddasida ko‘rsatilishicha, jamiyatning kuzatuv kengashi aksiyadorlar umumiy yig‘ilishining mutlaq vakolatlariga kiritilgan masalalarni hal etishni istisno etgan holda, jamiyat faoliyatiga umumiy rahbarlik qiladi. Ko‘rinib turganidek, u umumiy rahbarlikni amalga oshirish bo‘yicha keng vakolatlarga ega bo‘ladi. Shu bilan birgalikda, kuzatuv kengashi jamiyatning oliy boshqaruv organi o‘rniga o‘tmaydi va umumiy yig‘ilishining mutlaq vakolatlariga kiritilgan masalalarni hal etish huquqiga ega bo‘lmaydi.

Yuqorida ta’kidlanganidek, jamiyat hayoti uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan masalalar kiritiladi. Shunday qilib, kengashiga nisbatan aksiyadorlarni kuzatuv kengashi a‘zolarining salbiy harakatlaridan asrovchi kuzatuv to‘liq bo‘lmagan ishonch bildiriladi. Lekin umumiy yig‘ilishining mutlaq vakolatlariga kiritilgan masalalar ichida jamiyat ustav kapitali miqdorining ko‘payishi munosabati bilan uning ustaviga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish, shuningdek, jamiyatning vakolatli ijro organlarini tashkil etish va ustavda nazarda tutilgan hollarda, muddatidan oldin tugatish kabi masalalar ham mavjud. Umuman olganda, jamiyatda hokimiyat vakolatlarini taqsimlashda og‘irlik markazi asosan kuzatuv kengashiga to‘g‘ri keladi. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasi qonunida kuzatuv Kengashi vakolatidagi quyidagi masalalar ko‘rsatilgan:

- 1) jamiyat faoliyatining ustuvor yo‘nalishlarini belgilash;
- 2) jamiyat aksiyadorlarining yillik va navbatdan tashqari umumiy yig‘ilishlarini chaqirish;
- 3) aksiyadorlar umumiy yig‘ilishining kun tartibini tayyorlash;
- 4) umumiy yig‘ilishda ishtirok etish huquqiga ega bo‘lgan aksiyadorlarning ro‘yxati tuziladigan sanani belgilash;

5) aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi muhokamasiga quyidagi masalalarni kiritish:

a) jamiyatni qayta tashkil etish;

b) jamiyatning yillik hisobotlari, buxgalteriya balanslari, foyda va zararlari hisob varag'ini tasdiqlash, uning foyda va zararlarini taqsimlash;

6) agar jamiyat ustaviga muvofiq yoki aksiyadorlar umumiy yig'ilishining qaroriga binoan kuzatuv kengashiga tegishli huquq berilgan bo'lsa, e'lon qilingan aksiyalarning soni va turlari doirasida aksiyalarning nominal qiymatini ko'paytirish yoki jamiyat tomonidan qo'shimcha aksiyalar joylashtirish orqali jamiyat ustav fondini ko'paytirish;

7) jamiyat ustavida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, obligatsiyalar va qimmatli qog'ozlarni joylashtirish;

8) mol-mulkning bozor qiymatini aniqlash;

9) agar jamiyat ustaviga muvofiq yoki aksiyadorlar umumiy yig'ilishining qaroriga binoan kuzatuv kengashiga tegishli huquq berilgan bo'lsa, ushbu Qonunda nazarda tutilgan hollarda jamiyat tomonidan joylashtirilgan aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarni olish;

10) agar jamiyatning yillik biznes-rejasini tasdiqlash jamiyat ustavida kuzatuv kengashining vakolat doirasiga kiritilgan bo'lsa yoki bu masalani hal etish aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida kuzatuv kengashiga topshirilgan bo'lsa, shunday biznes-rejani tasdiqlash;

11) jamiyat taftish komissiyasi a'zolariga (taftishchisiga) to'lanadigan haq va kompensatsiya miqdori yuzasidan hamda auditorlik tashkilotining xizmatlariga to'lanadigan haq miqdori chegarasini belgilashga doir tavsiyalar berish;

12) aksiyalar bo'yicha dividendlar miqdori va ularni to'lash tartibi yuzasidan tavsiyalar berish;

13) jamiyatning zahira va boshqa fondlaridan foydalanish;

14) jamiyatning boshqaruv organlari faoliyat tartibini belgilovchi hujjatlarni tasdiqlash;

15) jamiyatning vakolatxonalarini ochish hamda filiallarini tashkil etish;

16) jamiyatning sho'ba va tobe korxonalarini tashkil etish;

17) Qonunda nazarda tutilgan hollarda mol-mulkni olish va mol-mulkni boshqa shaxsga o'tkazish bilan bog'liq yirik bitimlar tuzish;

18) ushbu Qonun va jamiyat ustaviga muvofiq kuzatuv kengashi vakolatlariga kiritilgan boshqa masalalarni ham hal etish.

Ko'rinib turganidek, kengash jamiyat hayotining ko'pgina masalalarini hal etish bo'yicha mutlaq vakolatlarga ega. Bu vakolatlar hal qilish uchun jamiyat ijroiya organiga o'tkazilishi mumkin emas. Jamiyat faoliyatining ustuvor yo'nalishlarini belgilash masalasi kuzatuv kengashi tomonidan hal etiladigan masalalarning birinchilari qatorida turibdi.

Qonunning 65-moddasida ko'rsatilishicha, jamiyat ijro organini tashkil etish (saylash, tayinlash, yollash va boshqalar), uning vakolatlarini muddatidan oldin to'xtatish masalalari kuzatuv kengashi vakolatlariga kiritilishi mumkin. G'arb mamlakatlarida vakolatlarni kuzatuv kengashiga yuklash amaliyoti kuzatuv kengashi tarkibida ushbu masalalarni hal qilishga qodir bo'lgan mutaxassislar ishlashligi bilan izohlanadi. Shu nuqtai nazardan, jamiyat kuzatuv kengashi raisi vakolatlari qatoriga jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijro organi (direktorlar), kollegial ijro organi (boshqaruv, direksiya) a'zolari, tashkilotning boshqaruvchisi yoki boshqaruvchilarining huquq va majburiyatlarini belgilovchi shartnomani imzolash huquqi kiritilgan.

Ko'rsatib o'tilgan vakolatlarni shartli ravishda ikki turga bo'lish mumkin. Birinchidan, bu – aksiyadorlarning umumiy yig'ilishiga tashkiliy yordam berish, ikkinchidan esa aksiyadorlik jamiyatini bevosita boshqarish bilan bog'liq bo'lgan vakolatlardan iborat. Shundan kelib chiqib, aksiyadorlarni chaqirish sanasini aniqlash yoki kun tartibini tayyorlash kabi vakolatlarni birinchi turga, ustav fondini ko'paytirish yoki yirik bitimlar tuzish kabi vakolatlarni esa ikkinchi tur vakolatlariga kiritish mumkin.

Kuzatuv kengashi tomonidan ko'pgina masalalar, busiz kuzatuv kengashi hal etish huquqiga ega bo'lmagan, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishiga taklif kiritish orqali hal etiladi. Bunga, masalan, jamiyatni qayta tashkil etish, yillik hisobotni tasdiqlash, yillik dividendlar miqdorlarini belgilash kabi vakolatlar kiradi.

Ovoz beruvchi aksiyalarga ega bo'lgan aksiyadorlar soni 30 nafardan kam bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlarida kuzatuv kengashi funksiyasi aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi zimmasiga yuklanishi mumkin. Bunday qonun bunday shaxslar tayinlanishi majburiy emasligini nazarda tutadi. Bunda holda aksiyadorlarning umumiy majlisini o'tkazish masalasini hal etish vakolati yuklangan shaxs

yoki organ jamiyat ustavida nazarda tutilgan bo'lishi kerak. Qonunda kuzatuv kengashi vakolatlarini amalga oshirishi mumkin bo'lgan shaxslarni tayinlash tartibi, shuningdek, ular faoliyatini tartibga solishning boshqa qoidalari nazarda tutilmaydi. Bu shunga o'xshash masalalar jamiyat ustavi bilan tartibga solinishidan dalolat beradi. Bunday holda aksiyadorlar umumiy yig'ilishi qaroriga asosan kuzatuv kengashi a'zolari vazifasini bajaragan shaxslarga nisbatan mukofot to'lanishi va (yoki) kuzatuv kengashi a'zosi vazifasini bajarish bilan bog'liq holda sarflangan xarajatlar qoplanishi mumkin. Bunday mukofotlar va qoplanadigan mablag'lar miqdori aksiyadorlar umumiy yig'ilishi qarori bilan belgilanadi.

Jamiyatning kuzatuv kengashi a'zolari qonun va jamiyat ustavida nazarda tutilgan tartibda aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan saylanadi. Kuzatuv kengashi tarkibiga saylangan shaxslar bir necha marta qayta saylanishi mumkin. Qonunchilikda kuzatuv kengashi tarkibining faoliyat muddati belgilanmaganligi uchun bu muddat jamiyat ustavida nazarda tutilishi kerak. Masalan, AQShning ko'pgina kompaniyalarida kuzatuv kengashi a'zolarining vakolat muddati bir necha yilni tashkil etadi, har yili esa ularning ma'lum bir qismigina qayta saylanadi. "Direktorlar kengashi a'zolarining o'zgaruvchan vakolat muddati" haqidagi yuqoridagi qoida jamiyat aksiyalarining nazorat paketiga egalik qilishga qarshi yo'naltirilgan himoya chorasi sifatida foydalaniladi, chunki uzoq muddat davomida direktorlar kengashi (kuzatuv kengashi) ustidan nazoratni amalga oshira olmaydigan investorda aksiyalarining nazorat paketiga egalik qilishga bo'lgan xohish pastroq bo'ladi. Bu o'z navbatida aksiyadorlik jamiyatining bir investor qo'liga o'tib qolishiga qarshi yo'naltirilgan bo'lib, shu orqali kichik miqdordagi aksiya egalarning aksiyadorlik jamiyatini boshqarishdagi huquqlarini himoya qiladi.

Jamiyatning kollegial va yakkaboshchilik asosidagi ijro organi a'zolari kuzatuv kengashiga saylanishlari mumkin emas. Jamiyatning kuzatuv kengashi tarkibiga saylanadigan shaxslarga qo'yiladigan talablar ustav yoki aksiyadorlar umumiy yig'ilishi bilan tasdiqlangan qarorda belgilanishi mumkin. Shunday qilib, shaxslarni ushbu organga saylashdagi yagona cheklov bu ularning ijro organi, shuningdek, taftish komissiyasi a'zolari bo'lmasligidir ("Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 110-

moddasi 7-qismi). Ya'ni ushbu shaxslar chetdan taklif etilish yoki aksiyadorlar tarkibidan saylanishi mumkin.

Qonunda kuzatuv kengashi a'zolari sifatida yuridik shaxslarning ishtiroki haqidagi qoidalar mavjud emas. Lekin huquqiy mantiqqa ko'ra, agar yuridik shaxslar jamiyatning investorlari sifatida o'z vakillari orqali aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etadigan bo'lsa, u holda ularning vakillari kuzatuv kengashiga saylanishi mumkin degan taxminga kelish mumkin.

Jamiyatning ustavida muayyan miqdordagi aksiyalarga, masalan, kamida 10 foiz ovoz beruvchi aksiyalarga ega bo'lgan aksiyadorlar direktorlar kengashi (kuzatuv kengashi) a'zolari bo'lishi mumkinligini nazarda tutilgan bo'lishi mumkin. Bu 10 foiz aksiyaga ega bo'lgan shaxs 1 foiz aksiya egasiga nisbatan ko'proq tavakkal qilishligini bildiradi, chunki mulkdorning ulushi qancha ko'p bo'lsa, u aksiyadorlik jamiyatining farovonligidan shuncha ko'p manfaatdor bo'ladi.

Odatda, ustavda boshqa aksiyadorlik jamiyatlarining direktorlar kengashi (kuzatuv kengashlari) yoki uning kollegial ijro organi tarkibiga kiruvchi shaxslar yoki boshqa shakllarda boshqa korxonalarining manfaatlarini ifoda etuvchi shaxslar uchun cheklovlar nazarda tutiladi.

Kuzatuv kengashi (direktorlar kengashi) tarkibiga taftish komissiyasi a'zolari kirishi mumkin emas ("Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 110-moddasi 7-qismi). Chunki o'z majburiyatlarini bajarishlari uchun ular to'liq mustaqil va xolis bo'lishlari lozim.

Kuzatuv kengashi (direktorlar kengashi) tarkibiga nafaqat aksiyadorlar, balki mazkur jamiyat hamkorlik qilayotgan, aksiyadorlik jamiyati singari tavakkalchilik qilishini nazarda tutgan holda jamiyatning faoliyati ustidan xolis nazoratni amalga oshira oladigan investorlar, banklar, korxonalarining vakillari singari kompaniyaning tashqi investorlari ham saylanishiga ruxsat etiladi.

Ba'zi Yevropa mamlakatlari qonunchiligi bo'yicha kuzatuv kengashida korxonaning biror-bir organi a'zosi hisoblanmagan korxonalar xizmatchilari ham ishtirok etishi mumkin. Bu orqali "sanoat demokratiyasi"ning bir qismi hisoblangan korxonalar xizmatchilarining manfaatlarini himoya qilish amalga oshiriladi. Masalan, Germaniyada agar korxonalar xodimlari soni 500 nafardan oshsa,

kuzatuv kengashi a'zolarining uchdan bir qismi ulardan tashkil topishi va hatto, aksiyadorlik jamiyati kuzatuv kengashining raisi lavozimiga ushbu jamiyat xodimlari tarkibidagi shaxs saylanishi kerak.

Xodimlarning jamiyatni boshqarishda ishtirok etishi Shvedsiya qonunchiligida ham nazarda tutiladi. Demak, agar korxonada xodimlari soni 25 nafardan ortsa, u holda ish beruvchi bilan jamoa shartnomasiga ega bo'lgan savdo birlashmalarining mahalliy bo'limlari kasaba uyushmalari qo'mitasining funksiyasiga o'xshash vazifalarni bajarган holda o'zining ikki nafar vakilini direktorlar kengashiga tayinlash huquqiga ega bo'ladi. Agar korporatsiya xodimlari soni 1000 nafar yoki undan ortiq bo'lganda, ularning vakillari soni 3 nafargacha oshiriladi. Vakillar kuzatuv kengashiga 4 yildan oshmaydigan muayyan muddatga tayinlanadilar (yoki saylanadilar). To'liq ravishda xodimlar vakillari funksiyasini bajarish vakolatiga ega bo'lgan xodimlar vakillarining o'rinbosarlari ham tayinlanishi mumkin. Xodimlar vakillari kuzatuv kengashining boshqa a'zolari bilan teng huquqlarga ega bo'ladi va qarorlar qabul qilishda boshqa a'zolar bilan teng ravishda ishtirok etadi. Korporatsiya va savdo uyushmalari o'rtasida nizolar vujudga kelishining oldini olish maqsadida ular jamoa shartnomalarini tuzish, korporatsiya haqida jamoaning fikriga ta'sir etadigan diniy, ilmiy va boshqa axborotni chop etish, siyosiy va savdo uyushmalari bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlar bilan bog'liq masalalarni hal etishdan chetlashtirilishlari mumkin. Masalan, kompaniya nashriyotida ishlovchi xodim ushbu nashriyot gazetasini chop etish bilan bog'liq masalalarni hal etishda ishtirok eta olmaydi.

Rossiya Federatsiyasi qonunchiligida ham xodimlarning (lekin faqat davlat korxonalari uchun) ishtirok etishlari nazarda tutilgan. Xalq korxonasi xodimlarining soni 100 nafardan oshganda yoki korxonada 2 foizdan ortiq aksiyador bo'lmagan xodimlar mavjud bo'lgan taqdirda, bu holat kuzatuv kengashi tarkibiga ushbu xodimlar vakillarining kirishiga asos bo'ladi ("Xalq korxonalari to'g'risida"gi RF qonunining 12-moddasi 7-bandi).

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida aksiyadorlik jamiyati xizmatchilarining kuzatuv kengashida bunday ishtirok etishi to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilmaydi. Lekin faqatgina kollegial va yakkaboshchilik asosidagi ijro organlari a'zolari kuzatuv kengashi tarkibiga saylana olmasliklari ko'rsatilgan "Aksiyadorlik jamiyatlari

va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 83-moddasi 3-qismi ma'nosidan O'zbekistonda xodimlarning bunday ishtiroki qonun bilan ta'qiqlanmagan degan xulosaga kelish mumkin. Lekin korxonada xodimlari o'z manfaatlarini eng maqbul daromad olish borasidagi aksiyadorlar manfaatlariga qarshi tarzda ifoda etishi mumkinligi sababli amaliyotda aksiyadorlar ushbu kompaniyaning ishlab chiqarishida band bo'lgan xodimlarni kuzatuv kengashi tarkibiga saylamaydilar.

Ustav fondidagi davlat ulushi 25 foizdan oshadigan jamiyatlarda davlatning ishonchli vakili o'z lavozimiga ko'ra aksiyadorlik jamiyatining kuzatuv kengashi a'zosi hisoblanadi. U O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Kompleks takliflari asosida O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi tomonidan tayinlanganligi sababli aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan saylanishi (qayta saylanishi) mumkin emas³⁶.

Jamiyat kuzatuv kengashi tarkibining soni ustav yoki aksiyadorlar umumiy yig'ilishi qarori bilan belgilanadi. Faqat oddiy (odatdagi) yoki boshqa ovoz beruvchi aksiyalarning egalari bo'lmish aksiyadorlari soni besh yuzdan ortiq bo'lgan ochiq aksiyadorlik jamiyati uchun kuzatuv kengashining miqdor tarkibi yetti a'zodan kam bo'lishi, oddiy (odatdagi) yoki boshqa ovoz beruvchi aksiyalarning egalari bo'lmish aksiyadorlari soni bir mingdan ortiq bo'lgan jamiyat uchun esa to'qqiz a'zodan kam bo'lishi mumkin emas.

Aksiyador o'ziga tegishli aksiyalar bo'yicha ovozlarni jamiyat kuzatuv kengashining bitta nomzodiga to'liq berishga yoki bir nechta nomzod o'rtasida taqsimlashga haqlidir.

Yuqorida ta'kidlanganidek, kuzatuv kengashiga saylovlarni kumulativ ovoz berish orqali ham amalga oshirish mumkin. Bunday holda bitta ovoz beruvchi aksiyaga to'g'ri keladigan ovozlarni soni kuzatuv kengashi a'zolari soniga teng bo'ladi. Masalan, agar direktorlar kengashi tarkibiga 10 kishi saylanayotgan bo'lsa, bunday holda har bir aksiya 10 ta ovozga ega bo'ladi. Bunda aksiyador o'ziga tegishli aksiyalar bo'yicha barcha 10 ta ovozni bir nomzodga to'liq berishga yoki bir nechta nomzod o'rtasida taqsimlashga

³⁶ 2000-yil 5-iyulda qabul qilingan "Davlat mulkini boshqarishni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 257-sonli qarori, shuningdek, 1998-yil 22-avgustda qabul qilingan "Davlat aksiya paketlarini ishonchli boshqarishga berish Tartibi to'g'risida"gi 361-sonli O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorining 5-ilovasi.

haqlidir. Bu nisbatan ko'p aksiyalar paketiga ega bo'lgan aksiyadorlar tomondan kiritilayotgan nomzodlarning imkoniyatlari yanada oshadi. Kumulativ ovoz berishda, bunday ovoz berishning mantig'idan kelib chiqqan holda kuzatuv kengashini qayta saylash faqat to'liq tarkibdagina amalga oshirilishi mumkin.

Kuzatuv kengashining ishini uning raisi tashkillashtiradi. Agar jamiyat ustavida o'zgacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, u kuzatuv kengashi a'zolari tomonidan ularning o'zlari orasidan kuzatuv kengashi a'zolari umumiy soniga nisbatan ko'pchilik ovoz bilan saylanadi yoki qayta saylanadi. Jamiyat ustavida kuzatuv kengashi raisini qayta saylashga asos bo'ladigan holatlar belgilanishi mumkin.

Jamiyat kuzatuv kengashining raisi uning ishini tashkil etadi, kuzatuv kengashi majlislarini chaqiradi va ularda raislik qiladi, majlisda bayonnoma yuritilishini tashkil etadi, jamiyat ustavida o'zgacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, aksiyadorlar umumiy yig'ilishida raislik qiladi. Qonunning 84-moddasi 3-qismida nazarda tutilgan kuzatuv kengashining raisi majburiyatlarining ushbu ro'yxati qat'iy bo'lmasdan, jamiyat tashkiliy vakolatlar doirasida o'z ustavida uni kengaytirishi mumkin. Ustavda raislik qiluvchining aksiyadorlar umumiy yig'ilishidagi funksiyalari masalasi boshqacha hal etilishi ham mumkin.

Jamiyat kuzatuv kengashining raisi yo'qligida uning vazifasini kuzatuv kengashi a'zolaridan biri bajarib turadi. Qonun kuzatuv kengashining raisi o'rinbosari lavozimini nazarda tutmaydi (lekin uni ta'qiqlamaydi ham). Amaliyotda agar kuzatuv kengashi tarkibi 9 nafar a'zodan ko'p bo'lsa, jamiyat ustavida kuzatuv kengashi raisi o'rinbosari saylanishi mumkinligi nazarda tutiladi.

Jamiyat kuzatuv kengashining majlisi kuzatuv kengashining raisi tomonidan uning o'z tashabbusi bilan kuzatuv kengashining a'zosi, taftish komissiyasining, jamiyat ijroiya organining, shuningdek, jamiyat ustavida belgilab qo'yilgan boshqa shaxslarning talabiga binoan chaqiriladi. Jamiyat kuzatuv kengashining majlisini chaqirish va o'tkazish tartibi ustavda belgilab qo'yiladi.

Kuzatuv kengashi majlisini o'tkazish uchun kvorum jamiyat ustavida belgilab qo'yiladi, biroq u kuzatuv kengashiga saylangan a'zolarining yetmish besh foizidan kam bo'lmasligi kerak. Kuzatuv kengashi a'zolarining soni ustavda nazarda tutilgan miqdorning yetmish besh foizidan kam bo'lib qolsa, jamiyat kuzatuv

kengashining yangi tarkibini saylash uchun aksiyadorlarning favqulodda (navbatdan tashqari) umumiy yig'ilishini chaqirishi shart. Kuzatuv kengashining qolgan a'zolari aksiyadorlarning ana shunday favqulodda (navbatdan tashqari) umumiy yig'ilishini chaqirish to'g'risidagina qaror qabul qilishga haqlidir.

Jamiyat kuzatuv kengashining majlisida qarorlar, agar kuzatuv kengashi majlisini chaqirish va o'tkazish tartibini belgilab beruvchi Qonun yoki jamiyat ustavida o'zgacha qoidalar nazarda tutilmagan bo'lsa, majlisda hozir bo'lganlarning ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi. Jamiyat kuzatuv kengashi majlisida masalalar hal etilayotganda kuzatuv kengashining har bir a'zosi bitta ovozga ega bo'ladi. Jamiyat kuzatuv kengashining bir a'zosi o'z ovozini kuzatuv kengashining boshqa a'zosiga berishiga yo'l qo'yilmaydi.

Jamiyat ustavida kuzatuv kengashi a'zolarining ovozlari teng bo'lingan hollarda kuzatuv kengashining qarorini qabul qilishda jamiyat kuzatuv kengashi raisining hal qiluvchi ovoz huquqi nazarda tutilishi mumkin.

Jamiyat kuzatuv kengashining majlisida majlis o'tkazilganidan so'ng 10 kundan kechiktirmay tuziladigan kuzatuv kengashi majlisining bayonnomasi yuritiladi. Majlis bayonnomasida quyidagilar ko'rsatiladi:

- majlis o'tkazilgan joy va vaqt;
- majlisda hozir bo'lgan shaxslar;
- majlisning kun tartibi;
- ovoz berishga qo'yilgan masalalar, ular yuzasidan o'tkazilgan ovoz berish yakunlari;
- qabul qilingan qarorlar.

Jamiyat kuzatuv kengashi majlisining bayonnomasi majlisda raislik qilgan shaxs tomonidan imzolanadi, u majlisning bayonnomasi to'g'riligi uchun javobgardir.

Kuzatuvchi kengash a'zosi quyidagi huquqlarga ega:

Kuzatuvchi kengash majlisida shaxsan qatnashish, yig'ilishda muhokama qilinayotgan masala yuzasidan reglament bilan ajratilgan vaqt doirasida so'zga chiqish;

Kuzatuvchi kengash qaroriga ko'ra muayyan davrda aksiyadorlik jamiyatining faoliyati, uni rivojlantirish rejalari to'g'risida axborot olish;

Kuzatuvchi kengashda ishlaganlik uchun (agar taqdirlash pulini to'lash jamiyat aksiyadorlarining Umumiy yig'ilishi qarorida

nazarda tutilgan bo'lsa) taqdirlash puli va (yoki) xarajatlarning kompensatsiyasini olish.

Kuzatuvchi kengash a'zolari o'rtasida vazifalarni taqsimlash Kuzatuvchi kengash raisi tomonidan Kuzatuvchi kengashning har bir a'zosi uchun aniq amalga oshiriladi. Kuzatuvchi kengashning har bir a'zosi uchun taqdirlash puli miqdori faoliyat samaradorligiga qarab Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan belgilanadi.

Kuzatuvchi kengashning jamiyat bitishuv tuzilishidan manfaatdor bo'lgan a'zosi o'z manfaatdorligi to'g'risida Kuzatuvchi kengashga bitishuv tuzilishi paytigacha ma'lum qilishi shart, bitishuv to'g'risidagi qaror esa Kuzatuvchi kengash tomonidan, qonunda nazarda tutilgan hollarda, tegishli ravishda Kuzatuvchi kengash a'zolari yoki bunday manfaatdorligi bo'lmagan aksiyadorlarning ko'pchilik ovozi bilan Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan qabul qilinadi.

Kuzatuvchi kengash a'zolari, agar ular, ularning er-xotinlari, otionalari, bolalari, aka-ukalari, opa-singillari, shuningdek, ularning affilatsiya qilingan barcha shaxslari:

- bunday bitishuvning tomonlari hisoblansalar yoki unda vakil yoki vositachi sifatida qatnashsalar;

- bitishuvlarning tomoni hisoblangan yoki unda vakil yoki vositachi sifatida qatnashadigan yuridik shaxsning yigirma yoki undan ko'p aksiyalari (ulushlar, paylari) foiziga ega bo'lsalar:

- bitishuv tomoni hisoblangan yoki unda vakil yoki vositachi sifatida qatnashadigan yuridik shaxsning boshqaruv organlarida lavozimni egallab turgan bo'lsalar, shaxsiy manfaatdorlikka ega hisoblanadilar³⁷.

Kuzatuvchi kengash a'zolari Kuzatuvchi kengash tomonidan u yoki bu qarorlarni qabul qilishga ta'sir ko'rsatganlik uchun bevosita yoki bilvosita haq olish huquqiga ega emas. Ular aksiyadorlik jamiyati imkoniyatlari (mulkiy va nomulkiy huquqlar, xo'jalik faoliyati sohasidagi imkoniyatlar, aksiyadorlik jamiyatining faoliyati va rejalari to'g'risidagi axborot)dan shaxsiy boylik o'ttirish maqsadida foydalanish huquqiga ega emas. Ular o'zlarining lavozim majburiyatlarini halol, shuningdek, aksiyadorlik jamiyati manfaatlari yo'lida ular eng yaxshi deb hisoblaydigan usul bilan amalga oshirishga majburdirlar.

³⁷ 2003-yil 19-aprelda qabul qilingan "Aksiyadorlik jamiyatining Kuzatuvchi kengashi to'g'risida"gi 189-sonli Namunaviy Nizom.

Jamiyat Kuzatuvchi kengashining a'zolari aksiyadorlik jamiyati oldida qonun hujjatlariga va jamiyat ustaviga muvofiq javob beradilar. Bunda ovoz berishda qatnashmagan yoki jamiyatga zarar yetkazuvchi qarorga qarshi ovoz bergan jamiyat Kuzatuvchi kengashi a'zolari javobgarlikdan ozod qilinadi. Jamiyat yoki jamiyatning joylashtirilgan oddiy aksiyalarining, umuman olganda, kamida bir foiziga ega bo'lgan aksiyador (aksiyadorlar) jamiyatga yetkazilgan zararlarni qoplash to'g'risida Kuzatuvchi kengash a'zosiga nisbatan da'vo bilan sudga murojaat qilishga haqlidir.

Shunday qilib, aksiyadorlar va boshqaruvchilar o'rtasida kuzatuv qanday amalga oshirilishi bilan bog'liq muammolarni hal etishning bir usuli bu maxsus tarzda shunday funksiyalarni amalga oshiruvchi Kuzatuv kengashiga o'xshash vakillik organi tuzish hisoblanadi. Korporatsiyaning investorlari (aksiyadorlari) bir vaqtning o'zida boshqaruvchilar faoliyati ustidan kuzatuv va nazoratni amalga oshirish hamda shu orqali investorlarning (aksiyadorlarning) mulki va manfaatlarini himoya qiladigan organga o'z vakillarini saylaydilar. Bunday shakl korporativ boshqarishning amaldagi mexanizmlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Ushbu tuzilma doirasida xo'jalik faoliyatni boshqarish funksiyasi ijro organiga, kuzatuv funksiyasi esa korporatsiyaning biror-bir ijro organi a'zosi kirmaydigan mustaqil kuzatuv kengashiga berilgan.

Vakillik to'g'ri va samarali harakatlar holatlarida korporatsiya faoliyatida vujudga keladigan muammolarni ijobiy hal qila oladigan korporativ boshqarishning shaklini o'z ichiga oladi. Lekin amaliyotda jamiyatni boshqarish mexanizmida bir qator kamchiliklar mavjud. Birinchidan, harakatlanadigan xususiy manfaatlar bilan (xususan, ishni yo'qotib qo'yish xavfi ostida) kuzatuv kengashi a'zolari korporatsiya faoliyatini yaxshilash qarorlariga qarshi chiqishlari mumkin. Ikkinchidan, vakillik organining boshqaruvni nazorat qilishning yagona quroliga aylanishi, uni boshqaruvning "garov tariqasida ushlangan shaxsi"ga aylantirib qo'yishi mumkin. Korporatsiyani boshqarish ustidan nazorat qilish funksiyasini rad etish, vakillik organi a'zolariga boshqaruv manfaatlarini himoya qiluvchi himoyachilar sifatida chiqish imkoniyatini yaratadi.

Kuzatuv kengashi aksiyadorlar manfaatlarini har doim ham lozim darajada ifoda etmaydi va himoya qilmaydi. Masalan, AQShda ayniqsa ko'pchiligi mustaqil direktorlar bo'lgan kengashlar,

boshqarishda tenglik bo'lmagan ba'zi hollarda direktorlarni almashtirardilar, lekin ko'pchilik hollarda, direktorlar yuzaga kelgan holatga javob bergunlariga qadar ish boshqaruvning batamom inqirozi bilan yakunlanar edi. Shunday ekan, kuzatuv kengashi va ijro organi faoliyati aksiyadorlar, investorlar va kreditorlar tomonidan doimiy e'tiborni talab qiladi.

4-§. Jamiyatning ijro organi va mansabdor shaxslari

Kuzatuv kengashi ko'pincha boshqaruvchilarni, ya'ni kompaniyaning ijro organlari a'zolarini tayinlash vakolatiga ega bo'ladi. U shuningdek, hatto xodimlar nisbatan uzoq muddatga amal qiluvchi shartnomaga ega bo'lsada, uzrli yoki uzrsiz sabablarga ko'ra kompaniya boshqaruvchilarini lavozimidan ozod etishi mumkin. Albatta, bunday shartnomaning kompaniya tomonidan bekor qilinishi kelgusi yetkazilgan zararlarni undirish bo'yicha javobgarlikka olib kelishi mumkin. Lekin ko'p hollarda xohlamagan boshqaruvchisini ushlab turishdan ko'ra, shartnomani muddatidan oldin bekor qilish va tegishli kompensatsiyani to'lash kompaniya uchun foydali hisoblanadi.

G'arbda prezident va vitse-prezident, xazinachi, muayyan bo'lim boshlig'i va hokozolar, deb nomlanadigan kompaniya mansabdor shaxslar odatda boshqaruvchilar hisoblanadi. Lekin huquqiy adabiyotlarda boshqaruvchilar deganda ko'pincha rasmiy tayinlangan ijro organi a'zosi singari qabul qilgan qarorlari kompaniya uchun strategik boshqaruv ahamiyatiga ega bo'ladigan nisbatan ahamiyatli shaxslar doirasi tushuniladi.

Ijro organi jamiyatning kundalik faoliyatiga rahbarlik qiladi. Lekin G'arbda, ayniqsa, anglo-amerikan huquq tizimidagi mamlakatlarda ijro organini boshqaruv yoki "ijrochilar" (officers) deb atash rasm bo'lgan. Aynan mana shu organ korporatsiyaning kapitalini bevosita boshqaradi va aynan shuning uchun korporatsiyaning gullab-yashmashi ko'p ma'noda uning vakolatlilikiga va vijdonlilikiga bog'liq bo'ladi. Kompaniyani kundalik boshqarish jarayonida ijro organining roli agentning roli bilan deyarli bir xil bo'ladi. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 86-moddasi 8-qismidagi ushbu bobning birinchi paragrafidagi ko'rib chiqilgan agentlik nazariyasining mohiyatini aks ettiruvchi ushbu

organning huquq va majburiyatlari to'g'risidagi shartnoma tuzilishi haqidagi ko'rsatma ham bu haqda aniq guvohlik beradi.

Umumiy qilib aytganda, agent yoki vakil deganda boshqa shaxs, ya'ni xo'jayin nomidan o'ziga berilgan vakolatlar doirasida harakat qiluvchi shaxs tushuniladi. Garchi unga yetarli darajada erkin harakatlarni amalga oshirish huquqi berilsada, lekin baribir u xo'jayin nazorati ostida bo'ladi (bu holatda xo'jayin deganda yuridik shaxs sifatidagi korporatsiya nazarda tutilmoqda, lekin amalda agent kuzatuv kengashining bevosita nazorati ostida bo'ladi). Ushbu tushuncha albatta shartli bo'lsada, huquqshunoslarga korporatsiyaning boshqa shaxslar bilan bo'ladigan munosabatlari mohiyatini tushunishga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida aksiyadorlik jamiyatlarida faoliyat yuritishi mumkin bo'lgan ikki turdagi ijro organlari nazarda tutiladi:

1) yakkaboshchilik asosidagi ijro organi (direktor);

2) jamiyatning kollegial asosdagi ijro organi (boshqaruv, direksiya).

Bunda jamiyat ustavida bir paytning o'zida ham yakkaboshchilik asosidagi, ham kollegial ijroiya organlari bo'lishi nazarda tutilishi mumkin, lekin bunday holda jamiyat ustavida ulardan har birining vakolatlari belgilab qo'yilishi kerak.

Bunday hollarda jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor) vazifasini bajaruvchi shaxs kollegial ijroiya organi (boshqaruv, direksiya) raisi vazifasini ham amalga oshiradi ("Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 86-moddasi).

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishining qaroriga binoan jamiyat ijroiya organining vakolatlari shartnoma bo'yicha tijorat tashkilotiga (boshqaruvchi tashkilotga) yoki yakka tartibdagi tadbirkorga (boshqaruvchiga) berilishi mumkin. Hozirgi kunda ijro organini tashkil etish investitsiya fondlari uchun nazarda tutilgan. Tuziladigan shartnomaning shartlari, basharti ustavda o'zgacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, jamiyat kuzatuv kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

Boshqaruvchi va boshqaruv tashkilotiga nisbatan yakkaboshchilik va kollegial asosdagi ijro organi huquq va majburiyatlariga tegishli qoidalar qo'llaniladi. Qolaversa,

aksiyadorlik jamiyatlarini boshqaruvchi (boshqaruv tashkiloti) orqali boshqarish amaliyoti keng tatbiq etilmadi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi va kuzatuv kengashining hal etilishi aksiyadorlar umumiy yig'ilishi (qonunning 65-m) va Kuzatuv kengashining (qonunning 82-moddasi) mutlaq vakolatlari doirasiga kiritilgan qarorlaridan tashqari qarorlarini ijro etishni tashkil etishini inobatga olgan holda, jamiyatning kundalik faoliyatiga rahbarlik qilish bilan bog'liq barcha masalalar jamiyatning ijro organi vakolatiga kiradi.

Jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijro organi odatda korxonaning boshlig'iga tegishli bo'ladigan vakolatlarga ega bo'ladi. U jamiyat nomidan ishonchnomasiz ish yuritadi, shu jumladan, uning manfaatlarini ifoda etadi, jamiyat nomidan bitimlar tuzadi, shtatlarni tasdiqlaydi, jamiyatning barcha xodimlari bajarishi majburiy bo'lgan buyruqlar chiqaradi va ko'rsatmalar beradi. Kollegial ijro organi mavjud bo'lgan hollarda u ushbu organning majlislarini boshqaradi va majlis bayonnomalarini imzolaydi.

Jamiyat ijroiya organlarini tashkil etish hamda ularning vakolatlarini muddatidan ilgari tugatish aksiyadorlar umumiy yig'ilishining qaroriga binoan amalga oshiriladi. Agar jamiyat ustavida ushbu masalalarni hal etish aksiyadorlar umumiy yig'ilishining vakolatiga kiritilmagan bo'lsa, ijro organi tarkibining sonini aksiyadorlar umumiy yig'ilishi qarori bilan belgilangan ma'muriy-xo'jalik xarajatlari smetalari asosida aniqlash jamiyat kuzatuv kengashi tomonidan amalga oshiriladi. Aksiyadorlik jamiyatining ijro etuvchi organi rahbari va uning shaxsiy tarkibi, agar jamiyat ustavida ushbu masalalarni hal etish jamiyat Kuzatuvchi kengashi vakolatiga tegishli deb topilmagan bo'lsa, jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi tomonidan saylanadi (tayinlanadi, yollanadi va hokazo). Jamiyat ustaviga muvofiq yoki tegishli ravishda Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi yoki jamiyat Kuzatuvchi kengashining qaroriga ko'ra yakkaboshchilik qiluvchi ijro etuvchi organ, kollegial ijro etuvchi organ rahbari tanlov asosida tayinlanishi mumkin.

Aksiyadorlik jamiyati ijro etuvchi organi a'ziligiga nomzodlarni ko'rib chiqish va tasdiqlash Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi yoki Kuzatuvchi kengash tomonidan shaxsiy tartibda amalga oshiriladi. Ijro etuvchi organ a'ziligiga nomzod jamiyatga o'zi jinoiy javobgarlikka tortilganligi faktlari to'g'risida ma'lum qilishi shart.

Ijro etuvchi organ a'zoliciga nomzodlar ko'rib chiqilganda va tasdiqlanganda qaror oddiy ko'pchilik ovoz bilan Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan yoki Kuzatuvchi kengash tomonidan qabul qilinadi.

Ijro etuvchi organ tarkibiga u yoki bu nomzodni tavsiya etar ekan, Kuzatuvchi kengash raisi kontrakt tuzish shartlari, boshqaruv faoliyati uchun mukofotlash miqdori va nomzodning shaxsiy arizasi bilan tasdiqlangan kontrakt tuzishga nomzodning roziligi to'g'risida axborot beradi.

Yakkaboshchilik asosidagi ijro organi (direktorlar), kollegial ijro etuvchi organ (boshqaruv direksiya) a'zolari, korxonada boshqaruvi yoki boshqaruvchining huquq va majburiyatlari O'zbekiston Respublikasi "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonuni va boshqa me'yoriy hujjatlar bilan, shuningdek, jamiyat bilan ularning har biri o'rtasida tuziladigan shartnoma asosida belgilanadi. Yakkaboshchilik asosidagi ijro organi hamda kollegial ijro organining rahbari va har bir a'zosi bilan tuziladigan tegishli mansab bo'yicha majburiyatlarni bajarish shartnomasi ijro organi tarkibiga taklif etilgan nomzodlar jamiyatning aksiyadorlari umumiy yig'ilishi yoki kuzatuv kengashi tomonidan tasdiqlangandan keyin tuziladi. O'zining huquqiy tabiatiga ko'ra bu mehnat shartnomasi hisoblanadi; ko'rsatilgan mansabdor shaxslar bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlar mehnat qonunchiligi bilan tartibga solinadi. Lekin mehnat qonunchiligi bu munosabatlarga qisman, ya'ni Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunga zid bo'lmagan hollarda qo'llaniladi. Har kim ma'muriyat roziligini olmasdan o'rindoshlik asosida ishlash huquqiga ega degan umumiy qoidaga qaramasdan, jamiyat kollegial ijro organining direktori, bosh direktori va a'zolari faqat Kuzatuv kengashining roziligi bilangina boshqa tashkilotlar boshqaruv organlarida ishlashlari mumkin. Ular bilan tuzilgan shartnoma aksiyadorlar umumiy yig'ilishining, agar jamiyat ustavida nazarda tutilgan bo'lsa, Kuzatuv kengashining qaroriga ko'ra ham xohlagan vaqtda bekor qilinishi mumkin.

Yakkaboshchilik asosidagi ijro organi hamda kollegial ijro organining rahbari bilan tuziladigan shartnoma bir yil muddatga tuzilib, shartnomaning amal qilish muddatini uzaytirish (shartnomani qayta tuzish yoki uni tugatish (bekor qilish) mumkinligi to'g'risida har yili qaror qabul qilinadi. Jamiyat nomidan shartnomani kuzatuv kengashining raisi yoki kuzatuv

kengashi vakolat bergan shaxs imzolaydi. Har qanday vaziyatda ham kuzatuv kengashi ijro organi to'g'risidagi nizomni tasdiqlaydi va aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi mutlaq vakolatiga kiritilgan masalalardan tashqari, jamiyat faoliyati ustidan umumiy rahbarlikni amalga oshirish orqali uning faoliyatini nazorat qiladi.

Jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktori) bilan kollegial ijroiya organi (boshqaruvi, direksiyasi) rahbari, boshqaruvchi tashkilot yoki boshqaruvchi bilan tuziladigan shartnomada ularning aksiyadorlik jamiyati faoliyati samaradorligini oshirish bo'yicha majburiyatlari hamda aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi va kuzatuv kengashi oldida jamiyatning yillik biznes-rejasini bajarish qanday borayotganligi yuzasidan beradigan hisobotlari davriyligi nazarda tutilishi lozim.

Kuzatuv kengashi jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi bilan kollegial ijroiya organining a'zolari, shuningdek, boshqaruvchi tashkilot yoki boshqaruvchi bilan tuzilgan shartnomani, agar shartnoma tuzishda ular jamiyat ustavini qo'pol tarzda buzishga yo'l qo'ygan bo'lsa yoki ularning harakatlari (harakatsizligi) tufayli jamiyatga zarar yetkazilgan bo'lsa, muddatidan ilgari tugatish (bekor qilish) huquqiga ega. Bu haqdagi qaror jamiyat aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi yoki agar ustavda nazarda tutilgan bo'lsa, kuzatuv kengashi tomonidan ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. Jamiyat ustavida shartnomani bekor qilishning namunaviy asoslari ro'yxati keltirilishi mumkin.

Jamiyat va yakkaboshchilik asosidagi ijro organi (direktor) o'rtasidagi munosabatlar qonunchilik bilan tartibga solinadi. Jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor) vazifasini hamda boshqa tashkilotlarning boshqaruv organlaridagi lavozimlarni o'rindoshlik yo'li bilan bir shaxsning egallashiga kuzatuv kengashi roziligi bilangina yo'l qo'yiladi.

Jamiyatning kollegial ijro organi ushbu jamiyatning ustavi asosida harakat qiladi. Ijro etuvchi organning son tarkibi boshqaruv vazifalari bir xodim tomonidan imkoni boricha ko'p bajarilishi, boshqaruv apparatini qisqartirish, ishlab chiqarishni boshqarishda bir-birini takrorlovchi bo'g'inlarning tugatilishi va u bilan bog'liq boshqaruv xarajatlarining qisqarishi prinsiplaridan kelib chiqib belgilanadi. Aksiyadorlik jamiyatining ijro etuvchi organiga:

- ijro etuvchi organ rahbari o'rimbosari, bosh hisobchi, bosh muhandis va boshqa bosh mutaxassislar;

- asosiy ishlab chiqarish bo'linmalarining rahbarlari bo'lgan boshqaruvchilar;

- aksiyadorlik jamiyati faoliyatining muhim yo'nalishlarini ta'minlovchi boshqa mutaxassislar kirishi mumkin.

Ijro etuvchi organ a'zolari lavozim yo'riqnomasi tomonidan belgilab berilgan vakolatlar, ular bilan tuzilgan mehnat kontrakti shartlari, Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi, jamiyat Kuzatuvchi kengashining, ijro etuvchi organning qarorlari va ijro etuvchi organ rahbarining ko'rsatmalari doirasida ish tutadi.

Yakkaboshchilik qiluvchi ijro etuvchi organni, jamiyatning kollegial ijro etuvchi organi rahbari va a'zolarini moddiy rag'batlantirish jamiyat faoliyati samaradorligiga qarab amalga oshiriladi.

Ijro etuvchi organ rahbari Umumiy yig'ilish yoki Kuzatuvchi kengashning vakolatiga kiritilgan masalalardan tashqari aksiyadorlik jamiyati faoliyatining barcha masalalarini mustaqil ravishda hal qiladi. Bunda u:

- aksiyadorlik jamiyati nomidan ishonchnomasiz ish yuritish, boshqa tashkilotlar va organlar bilan bo'lgan o'zaro munosabatlarda uning manfaatlarini ifodalash;

- aksiyadorlik jamiyatining Ustavi yoki boshqa hujjatlari bilan oldindan kelishgan doiralarda uning mol-mulki va pul-mablag'larini tasarruf qilish;

- shartnomalar va kontraktlar, shu jumladan, mehnat shartnoma (kontrakt)lari tuzish;

- ishonchnomalar berish;

- banklarda hisob-kitob schotlari va boshqa schotlar ochish;

- o'ziga bo'ysunuvchi barcha xodimlar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan buyruqlar va ko'rsatmalar berish;

- xodimlar shtatini tasdiqlash, uni butlash huquqiga egadir.

Ijro etuvchi organ rahbarining vazifalari:

- o'z vakolatlari doirasida jamiyatning samarali va barqaror ishlashini ta'minlagan holda uning joriy faoliyatiga rahbarlik qilish, Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi va Kuzatuvchi kengashning mutlaq vakolatiga kiritilgan masalalardan tashqari;

- Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi va jamiyat Kuzatuvchi kengashi qarorlarining bajarilishini tashkil etish;

- ishlab chiqarish birliklari, sexlar va jamiyatning boshqa tarkibiy bo'linmalarining o'zaro samarali harakatini ta'minlash;

- jamiyat shartnoma majburiyatlarining bajarilishini ta'minlash;
- ishlab chiqarish va ijtimoiy sohani rivojlantirish uchun zarur bo'lgan miqdorlarda foyda olishni ta'minlash;
- jamiyatni rivojlantirish dasturlari va biznes-rejalari ishlab chiqilishiga rahbarlik qilish, ularni tashkil etish va bajarilishini nazorat qilish;
- jamiyat faoliyatida qonun hujjatlari talablariga rioya qilinishini ta'minlash;
- jamiyatda buxgaleriya hisobi va hisobotining tashkil etilishi, zarur holatini ta'minlash, yillik hisobotlar va boshqa moliyaviy hisobotlar tegishli organlarga o'z vaqtida taqdim etilishi, shuningdek, aksiyadorlarga, kreditorlarga va boshqa oluvchilarga yuboriladigan jamiyat faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar taqdim etilishi. Ijro etuvchi organning rahbari yilning har choragida yillik biznes-reja bajarilishining borishi to'g'risida Kuzatuvchi kengashga hisobot beradi;
- jamiyatning moliyaviy-xo'jalik faoliyati to'g'risidagi hujjatlar jamiyatning Kuzatuvchi kengashi, taftish komissiyasi yoki jamiyat auditori talabiga ko'ra to'siqlarsiz taqdim etilishi;
- davlat statistika hisoboti tegishli organlarga to'liq va o'z vaqtida taqdim etilishini ta'minlash;
- jamiyatning tijorat sirini tashkil etuvchi axborotlarning saqlanishi, agar bunday axborotni uchinchi shaxslarga berish uning vazifalari doirasiga kirmasa, jamiyatning tijorat sirini tashkil etuvchi ma'lumotlar ro'yxati Kuzatuvchi kengash tomonidan belgilanadi;
- xizmat yoki tijorat sirini tashkil etuvchi axborotning jamiyat xodimlari tomonidan saqlanishini ta'minlash;
- jamiyatning kollegial ijro etuvchi organi majlislari o'tkazilishini tashkil etish, jamiyat nomidan hujjatlarni va ijro etuvchi organ majlisi bayonlarini imzolash;
- jamiyatni ixtisoslashgan xodimlar bilan ta'minlash, jamiyat xodimlarining bilimi, malakasi, tajribasi va qobiliyatlaridan eng yaxshi foydalanish chora-tadbirlarini ko'rish;
- mehnat va texnologiya intizomiga rioya qilinishi;
- ijtimoiy kafolatlarga rioya qilinishini ta'minlash va jamiyat xodimlarining mehnatini muhofaza qilish;
- jamoa muzokaralarida ijro etuvchi organ vakillarining ishtirokini ta'minlash. Jamoa shartnomalari va bitimlar tuzilishida ish beruvchi sifatida qatnashish. Jamoa shartnomasi bo'yicha majburiyatlarni bajarish;

- o'z vakolatiga tegishli ishlarning holati to'g'risidagi axborotni Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishiga va jamiyatning Kuzatuvchi kengashiga belgilangan muddatda taqdim etish;

- amaldagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan axborotlar ular tomonidan olinishi, Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida qatnashish, dividendlar hisoblanishi va to'lanishi bo'yicha aksiyadorlarning barcha huquqlariga rioya qilish;

- ichki hujjatlarga, amaldagi qonun hujjatlariga va boshqa me'yoriy hujjatlarga rioya qilish.

Jamiyatning kollegial ijro organi majlisini o'tkazishni jamiyat nomidan barcha hujjatlarni va kollegial ijro organi majlisi bayonnomasini imzolaydigan, kollegial ijro organi majlisi tomonidan o'z vakolatlari doirasida chiqarilgan qarorlariga asosan jamiyat nomidan ishonchnomasiz harakat qiluvchi yakkaboshchilik asosidagi ijro organini amalga oshiruvchi shaxs tashkillashtiradi. Aksiyadorlik jamiyati ijro etuvchi organining majlisi zarur hollarda, biroq bir oyda kamida bir marta o'tkaziladi. Ijro etuvchi organ tomonidan Kuzatuvchi kengash yoki Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi hal qilishi uchun kiritiladigan masalalar majburiy tartibda aksiyadorlik jamiyatining ijro etuvchi organi majlisida oldindan muhokama etiladi. Aksiyadorlik jamiyati ijro etuvchi organining fikri haqida Kuzatuvchi kengashda va Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ijro etuvchi organ rahbari yoki u tomonidan vakolat berilgan ijro etuvchi organ a'zosi axborot beradi va himoya qiladi. Aksiyadorlik jamiyati ijro etuvchi organining majlisini ijro etuvchi organ rahbari yoxud ko'rib chiqilayotgan masalalar tegishliligi bo'yicha uning o'rinbosarlaridan biri olib boradi. Ijro etuvchi organi majlislarida bayonnomalar yuritiladi. Aksiyadorlik jamiyati ijro etuvchi organi kotibi aksiyadorlik jamiyati ijro etuvchi organi majlisleri bayonlari yuritilishini tashkil etadi. Ijro etuvchi organ majlisleri bayonnomalaridan ko'chirmalar:

- majburiy tartibda Kuzatuvchi kengash rahbariga va taftish komissiyasi rahbariga;

- boshqa mansabdor shaxslar va auditorlarning talabiga ko'ra faqat ijro etuvchi organ rahbarining ruxsati bo'yicha;

- amaldagi qonun hujjatlari tomonidan nazarda tutilgan hollarda boshqa shaxslarga va organlarga (shu jumladan, davlat organlariga) beriladi.

Agar ijro etuvchi organ a'zosi aksiyadorlik jamiyati tomonlaridan biri hisoblangan bitishuvdan moliyaviy manfaatdor bo'lgan taqdirda,

u qaror qabul qilinguncha o'zining manfaatdorligi to'g'risida xabar berishga majbur va ovozga qo'yilganda qatnashmaydi.

Ijro etuvchi organ a'zolari ularga xizmat mavqeyi bilan berilgan huquqlardan o'zlari mehnat munosabatlarida bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarning maqsadlari manfaatlari yo'lida foydalanmasliklari kerak. Aksiyadorlik jamiyati ijro etuvchi organi a'zolari aksiyadorlik jamiyati mol-mulkini tasarruf qilishdan shaxsiy foyda ko'rish bo'yicha harakatlarga yo'l qo'yilmasligi kerak. Aksiyadorlik jamiyati ijro etuvchi organining a'zolari a'zolik davrida faoliyati aksiyadorlik jamiyati mahsulotlarini sotish yoki xizmatlar taqdim etishda qiyinchilik tug'diradigan korxonalarni ta'sis etish yoki ta'sis etishda qatnashish huquqiga ega emaslar. Ijro etuvchi organ a'zosi aksiyadorlik jamiyatida lavozimga tayinlanganda xuddi shunday korxonalaridagi o'z ishtirokini to'xtatishi va bu to'xtatish to'g'risida aksiyadorlik jamiyati Kuzatuvchi kengashini xabardor qilmog'i lozim.

Aksiyadorlik jamiyati ijro etuvchi organi a'zolari o'z vazifalarini bajarmaganligi yoki zarur darajada bajarmaganligi natijasida jamiyatiga yetkazilgan zarar uchun O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlariga va jamiyat Ustaviga muvofiq aksiyadorlik jamiyatiga yetkazilgan zararni qoplash bo'yicha to'liq hajmida aksiyadorlik jamiyati oldida javob beradilar. Bunda ovoz berishda qatnashmagan yoki jamiyatga zarar yetkazishga olib kelgan qarorga qarshi ovoz bergan ijro etuvchi organ a'zolari javob bermaydilar. Jamiyat yoki jamiyatning joylashtirilgan oddiy aksiyalarining hammasi bo'lib kamida bir foizga ega bo'lgan aksiyador (aksiyadorlar) jamiyatga yetkazilgan zararlarni qoplash to'g'risida ijro etuvchi organ a'zolariga yoki aksiyadorlik jamiyati ijro etuvchi organining ayrim a'zolariga nisbatan da'vo bilan sudga murojaat etishga haqlidir.

5-§. Taftish komissiyasi va audit

Taftish komissiyasi – aksiyadorlik jamiyatidagi umumiy yig'ilish, kuzatuv kengashi, ijro organi kabi boshqa organlari bilan bir qatorda tashkil etiladigan mustaqil boshqaruv organi hisoblanadi. Boshqa organlardan mustaqil harakat qilgan holda taftish komissiyasi qonun va boshqa me'yoriy hujjatlari, shuningdek, jamiyatning ichki (lokal) hujjatlari talablariga ko'ra ular bilan o'zaro aloqalarni o'rnatadi. Uni faqat shartli ravishdagina boshqaruv organi

deb atash mumkin, chunki u na tashkiliy, na ijro-farmoyish faoliyatini bevosita bajaradi. Jamiyatning xo'jalik-moliya faoliyati ustidan nazorat qilish, shuningdek, aksiyadorlarning navbatdan tashqari majlisi chaqirilishini talab qilish kabilar uning vakolatiga kiradi. Taftish komissiyasi jamiyatning xo'jalik-moliya faoliyati ustidan nazorat qilish maqsadida tashkil etilar ekan, uning zimmasiga boshqa funksiyalarni yuklash mumkin emas. Jamiyat taftish komissiyasining a'zolari bir vaqtning o'zida jamiyat kuzatuv kengashining a'zosi bo'lishlari, shuningdek, jamiyatning boshqaruv organlarida boshqa lavozimlarni egallashlari mumkin emas. Jamiyat kuzatuv kengashining a'zolariga yoki boshqaruv organlaridagi mansabdor shaxslarga qarashli aksiyalar jamiyat taftish komissiyasi a'zolarini saylash chog'ida ovoz berishda ishtirok etishi mumkin emas.

Qonun taftish komissiyasiga aksiyadorlarning umumiy majlisini chaqirish vakolatini beradi. Taftish komissiyasining funksiyalaridan kelib chiqqan holda shuni tushunish mumkinki, taftish komissiya o'z faoliyati davomida uchratgan aksiyadorlar umumiy yig'ilishining mutlaq vakolatiga kiradigan masalalarni hal qilish maqsadida aksiyadorlarning umumiy majlisini chaqirishi mumkin. Aksiyadorlar umumiy majlisi bilan bunday bevosita aloqa taftish komissiyasiga o'z faoliyatida mustaqillik va faqat aksiyadorlar umumiy yig'ilishiga hisobot berishni ta'minlaydi.

Shunday qilib, taftish komissiyasi vakolati AJ to'g'risidagi qonun va jamiyatning ustavi bilan belgilanadi. Jamiyatning taftish komissiyasi faoliyati tartibi aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlanadigan nizom bilan belgilanadi. Taftish komissiyasi to'g'risidagi Nizomni tayyorlash vaqtida quyidagilarni inobatga olish lozim: nizomda taftish komissiyasining vakolati emas, balki hujjatlarni rasmiylashtirish va yuritishning tartibi va uning faoliyati (majlislarni chaqirish, o'tkazish, hujjatlarni yuritish va rasmiylashtirish, materiallarni olish va boshqalar) ko'rsatilishi mumkin va shart; taftish komissiyasining vakolatlari bilan bog'liq qonunda tartibga solinmagan masalalar aksiyadorlik jamiyati ustavida belgilanadi. Xususan, bu quyidagilarga taalluqli:

- taftish komissiyasining tarkibi;
- taftish komissiyasi tarkibiga muayyan shaxslarni (masalan, direktorlar kengashi (kuzatuv kengashi) a'zolari va jamiyatning ijro organi mansabdor shaxslarini) saylashda cheklovlarning qo'yilishi;

- taftish komissiyasi a'zolarining vakolat muddati;
- uning a'zolarini saylashda ovoz berish tartibi;
- taftish komissiyasi tomonidan o'zining navbatdan tashqari aksiyadorlar umumiy majlisini chaqirish borasidagi huquqini amalga oshirish va o'z tashabbusiga ko'ra taftish o'tkazish shartlari;
- taftish komissiyasi va uning alohida a'zolarining vakolatini muddatidan oldin bekor qilish shartlari va tartibi.

Taftish komissiyasi to'g'risidagi Nizomda quyidagilar belgilanadi:

- taftish komissiyasi a'zolarini saylash tartibi;
- taftish komissiyasi tomonidan tekshirishlar o'tkazish tartibi, uning jamiyatning boshqa organlari bilan tekshirish uchun kerakli hujjatlar va tushuntirishlarni taqdim etish bilan bog'liq o'zaro munosabatlari;
- tekshirish dalolatnomalarini tasdiqlash va ularni boshqaruv organlariga taqdim etish tartibi;
- taftish komissiyasining auditor bilan o'zaro munosabati.

Taftish komissiyasi a'zolarini saylash va ularning vakolatlarini muddatidan oldin tugatish aksiyadorlar umumiy yig'ilishning mutlaq vakolatlari doirasiga kiradi, ya'ni bu masalani hal etish jamiyatning kuzatuv kengashi yoki ijro organi vakolatiga berilishi mumkin emas. Bunday qaror majlisda ishtirok etayotgan, ovoz beruvchi aksiyalarga ega bo'lgan aksiyadorlarning ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi. Buning ustiga jamiyatning direktorlar kengashi (kuzatuv kengashi) a'zolari yoki boshqaruv organlari mansabdor shaxslariga tegishli bo'lgan aksiyalar taftish komissiyasi a'zolarini (jamiyatning taftishchisini) saylashda ishtirok etishi mumkin emas.

Aksiyadorlarning soni kam bo'lgan yoki kam hajmdagi moliya-xo'jalik hujjatlari mavjud bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlarida odatda taftish komissiyasi tuzish uchun zarurat bo'lmaydi. Bunday hollarda jamiyatning taftishchisi saylanadi va uning huquqiy maqomi taftish komissiyasi huquqiy maqomiga teng bo'ladi.

Jamiyatning moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirish (taftish qilish) bir yillik yoki boshqa davr ichidagi faoliyat yakunlari bo'yicha taftish komissiyasining tashabbusiga binoan, aksiyadorlar umumiy yig'ilishining, kuzatuv kengashining qaroriga yoki jamiyat ovoz beruvchi aksiyalarining hammasi bo'lib kamida o'n foiziga egalik qiluvchi aksiyadorning (aksiyadorlarning) talabiga binoan amalga oshiriladi. Jamiyat taftish komissiyasining talabiga binoan

jamiyatning boshqaruv organlaridagi mansabdor shaxslar moliya-xo'jalik faoliyati to'g'risidagi hujjatlarni taftish komissiyasiga taqdim etishlari shart.

Audit deganda professional shaxs (auditor yoki auditorlik tashkiloti) tomonidan amalga oshiriladigan buxgalterlik hisoboti, to'lov-hisob hujjatlari, moliyaviy hisobotlar, soliq Deklaratsiyalari, korxonalar, tashkilot, shuningdek, yuridik shaxs tashkil etmagan holda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan fuqarolarning majburiyatlari va talablarini mustaqil, bo'ysunuvsiz tekshirish tushuniladi. AJ to'g'risidagi qonunda ko'rsatilishicha, auditor (fuqaro yoki auditorlik tashkiloti) jamiyat bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq qonun hujjatlarida belgilangan tartibda jamiyatning moliya-xo'jalik faoliyatini tekshiradi. Auditorlik tekshiruvini o'tkazishdan maqsad sanab o'tilgan korxonalar, tashkilot va fuqarolarning tijorat faoliyatidagi buxgalterlik (moliyaviy) hisobotlarining haqiqatga to'g'riligi, shuningdek, ular tomonidan amalga oshirilgan moliya-xo'jalik faoliyatlarining amaldagi qonunchilikka mosligini aniqlash bo'lib hisoblanadi. Shu bilan birga, auditorlar manfaatdor shaxslarga kompleks tarzda quyidagi xizmatlarni ham ko'rsatishlari mumkin: buxgalterlik (moliyaviy) hisobini yuritish va hisobotni tuzish; moliyaviy-xo'jalik faoliyatining holatini tahlil qilish va baholash; moliya, soliq, bank va boshqa qonunchiliklar sohasida maslahat berish va hokozolar. Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi kuzatuv kengashining taklifiga binoan jamiyatning auditorini tasdiqlaydi. Uning xizmatlariga to'lanadigan haqning miqdori jamiyatning kuzatuv kengashi tomonidan belgilanadi.

Jamiyatning moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirish yakunlariga ko'ra taftish komissiyasi (yoki auditor) xulosa tayyorlaydi, bu xulosada:

hisobotlarda va jamiyatning boshqa moliya hujjatlarida aks ettirilgan ma'lumotlar qay darajada to'g'riligiga baho beriladi;

buxgalteriya hisobini yuritish va moliya hisobotini taqdim etish tartibi, shuningdek, moliya-xo'jalik faoliyatini amalga oshirish chog'ida qonun hujjatlari buzilganligi to'g'risida axborot beriladi.

Buxgalterlik hisoboti to'g'risidagi auditor xulosasida auditor (auditorlik tashkiloti) ushbu hisobotning haqiqatga yaqinligi borasidagi buxgalterlik hisobi va hisobotini tartibga soluvchi qonunchilik talablariga asosan bildirilgan fikri bayon etiladi. Shu

bilan auditor xulosasi nisbatan keng doiradagi masalalar, masalan, muayyan xo'jalik operatsiyalarining maqsadga muvofiqligi va samaradorligi kabi masalalarni qamrab oluvchi taftish komissiyasi xulosasidan farq qiladi.

O'tkazilgan tekshirishlar natijasida auditorlik firmasi (auditor) hisobotlarning to'g'riligi haqidagi o'zining fikrini quyidagi to'rt shakllarning biri orqali ifoda etadi: mutlaqo ijobiy, shartli ijobiy, salbiy yoki auditorlik xulosasini berishni rad etish. Jamiyatning xohishi bilan audit tekshiruvi o'tkazilayotgan vaqtda uning iltimosiga ko'ra tuzilgan shartnoma shartlariga muvofiq jamiyatning hisoboti va boshqa moliyaviy hujjatlarida mavjud bo'lgan moliyaviy-xo'jalik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan nisbatan keng doiradagi savollar ham qo'yilishi mumkin.

Auditorlik tekshiruvining natijalari jamiyat uchun huquqiy majburiy oqibatlar kasb etishi mumkin. Agar auditorlik tekshiruvi natijalariga ko'ra ikkinchi va har bir keyingi yil yakunida jamiyatning sof aktivlari qiymati uning ustav kapitali yoki eng kam ustav kapitali miqdoridan kam chiqsa, u holda jamiyat ustav kapitalini o'zining sof aktivlari qiymatidan oshimaydigan darajada kamaytirish yoki o'zining bekor bo'lishi to'g'risida qaror chiqarishga majbur bo'ladi.

Nazorat uchun savollar

1. Korporativ boshqaruvning tamoyillari va umumiy qoidalari qanday?
2. Korporativ boshqaruv organlari tizimini tavsiflang.
3. AJ umumiy yig'ilishi maqomi va uni o'tkazishni tartibga soluvchi asosiy me'yorlar qaysi?
4. AJ umumiy yig'ilishida aksiyadorlarning huquqlari qanday?
5. Kuzatuv kengashining funksiyalari va faoliyat yuritish tartibi qanday?
6. Kimlar AJning mansabdor shaxslari hisoblanadi?
7. AJning ijro organi maqomi va faoliyatini tavsiflang.
8. Taftish komissiyasining maqomi va funksiyalari qanday?
9. AJning auditi nima va uning taftish komissiyasidan farqi nimada?

IX BOB

AKSIYADORLAR HUQUQLARI

1-§. Aksiyadorlar huquqlarining tasnifi, ularning qonunchilikda tartibga solinishi va ta'minlash usullari

Aksiyadorlarning kompleks huquqlarini aniqlash, ularning samarali amalga oshirilishini ta'minlash va barcha investorlarning, shu jumladan, korporativ institutlar va aksiyadorlik jamiyatlarining ishtirokchilari, yuridik va jismoniy shaxs bo'lgan yirik va kichik aksiya egalarining qonuniy manfaatlarini maksimal darajada himoya qilish korporativ huquqning muhim muammo va dolzarb vazifalaridan biri bo'lib kelmoqda.

Aksiyadorning nisbatan muhim huquqlaridan biri bu kompaniyaning muhim masalalari, masalan, uni tugatish yoki qayta tashkil etish, shuningdek, vakillik organini (kuzatuv kengashi yoki direktorlar kengashi) saylash bo'yicha ovoz berish huquqidir.

Ovoz berish huquqini amalga oshirish bir qator holatlar tufayli qiyinlashishi mumkin. Ko'pgina mamlakatlarda, shu jumladan, O'zbekistonda ham aksiyadorlar pochta orqali ovoz bera olmaydilar va ovoz berish uchun aksiyadorlar umumiy yig'ilishida ishtirok etishlari kerak bo'ladi. Bu talab esa ko'pincha kichik aksiyadorlarni o'zlarining ovoz berish huquqlaridan foydalanmasliklariga olib keladi. Rivojlangan mamlakatlarda ovoz berish jarayonini ta'minlash majburiyati sudlarga yuklanishi mumkin, lekin bu holatda ham boshqaruvchilar aksiyadorlarga ta'sir ko'rsatish, o'zlariga nisbatan qulay sharoit ta'minlash maqsadida raqiblardan axborotni yashirish kabi yo'llar bilan ovoz berish jarayoniga xalaqit beradilar. Huquq tizimi sust bo'lgan mamlakatlarda aksiyadorlarning ovoz berish huquqi yanada yaqqol tarzda buziladi. Masalan, Rossiyada boshqaruvchilar ovoz berish jarayoniga o'zlariga "dushman" aksiyadorlarni qo'ymaslik maqsadida ularga aksiyadorlarning yillik umumiy yig'ilishi o'tkazilishi to'g'risida axborot bermagan. Lekin shu bilan bir vaqtda, Rossiya va boshqa ko'pgina mamlakatlarda sudlar aksiyadorlarni aksiyadorlar reyestridan ularni o'chirib tashlashdan himoya qilishni ta'minlaydi.

Maxsus vakillik o'rnini tashkil etish aksiyadorlar huquqlarini, shu jumladan, ularning ovoz berish huquqlarini amalga oshirishning

muhim sharti bo'lib hisoblanadi. Aksiyadorlarning mulk va manfaatlarini himoya qiluvchi, boshqaruvchilar faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiruvchi bu organga korporatsiyalar o'z vakillarini saylaydilar.

Vakillik korporativ boshqarishning to'g'ri shakli bo'lib, samarali harakat vaqtida korporatsiya faoliyati jarayonida yuzaga keladigan masalalarni hal etishi mumkin.

Ko'pgina mamlakatlarda aksiyadorlarning ovoz berish huquqi sodiqlik va kompaniyaning manfaatlari uchun harakat qilish kabi majburiyatlar bilan to'ldirilgan³⁸. Boshqacha qilib aytganda, boshqaruvchilar kompaniyaning manfaatlariga xizmat qilishi kerak.

Agar nazorat qilish huquqi sezilarli darajada katta miqdordagi aksiyalarga ega bo'lgan bir necha aksiyadorlar qo'lida to'planib qolsa (egalikning birlashishi), nazorat qilish huquqi (ovoz berish huquqi) bir necha aksiyadorlar o'rtasida bo'lingan holdan ko'ra o'z huquqlarini amalga oshirish ular uchun oson bo'ladi. Shunday qilib egalikning birlashishi ularning himoyasini kuchaytiradi. Bu kompaniyada bir yoki bir necha aksiyadorlar yetarli, masalan, 10 foizdan 20 foizgacha ulushlarga ega degan ma'noni bildiradi. Bunday aksiyalarning egalari doimiy ravishda kompaniya haqida axborot olish va boshqaruv shaxsiy tarkibini kuzatish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ular, shuningdek, boshqaruvchilarga ta'sir ko'rsatish uchun ishonchnoma olish yoki bir-biriga singib ketish orqali yetarli ovozga ham ega bo'lishadi³⁹. Alohida hollarda yirik aksiyadorlar 51 foiz yoki undan ko'p aksiyalarga ega bo'lgan holda kompaniya ustidan to'g'ridan-to'g'ri nazoratni amalga oshiradi. Shu bilan yirik aksiyadorlar agentlik muammosini muvaffaqiyatli hal etadilar, chunki ularning manfaatlariga rioya etilishi uchun ular kompaniya ustidan yetarli darajadagi nazoratga ega bo'ladi.

AQShda egalikni birlashtirish va banklar, sug'urta tashkilotlari va boshqa institutlarni nazorat qilish qonunchilikda cheklanganligi sababli aksiyalarning yirik miqdorlari, ayniqsa, nazorat paketiga egalik qilish juda kam uchraydigan holat bo'lib hisoblanadi⁴⁰. Buyuk

³⁸ Kaplan L. Top Executive Rewards and Firm Performance: A Comparison of Japan and the United States. *prim.*: 13.

³⁹ Shleifer F., Vishny R. Large Shareholders and Corporate Control // 94 *Journal of Political Economy.*, 1995. P. 461-488.

⁴⁰ Bunday cheklashlar banklar, sug'urta kompaniyalari va boshqa alohida institutlarning aksiyadorlik jamiyati kapitalida ishtirok etishini ta'qiqlovchi 1933 Glass-Stragal Act ning qabul qilinishi natijasida kiritildi. Qarang: Scott N., Wellons P.: *International Finance*. Cambridge, Harvard University Press, 1998. R. 135; Mark R. Strong Managers, Weak Owners: *The Political Roots of American Corporate Finance*. Princeton, NJ, University Press., 1994. P. 215.

Britaniyada esa xuddi shunday holat qonunchilikdagi cheklovlarsiz kuzatiladi⁴¹.

Qolgan mamlakatlarda aksiyalarning yirik miqdorlariga egalik qilish oddiy hol bo'lib hisoblanadi. Masalan, Germaniyada tijorat banklari ishonchnoma orqali tuziladigan bitimlar yordamida ko'p hollarda asosiy kompaniyalardagi 25 foiz ovozni nazorat qiladilar, shuningdek, to'g'ridan-to'g'ri aksiyadorlar yoki kreditorlar sifatida sezilarli darajada yirik miqdordagi aksiyalarga egalik qiladi⁴². Uncha katta bo'lmagan nemis kompaniyalarida oilaviy nazorat yoki aksiyalarga piramida usulida egalik qilish orqali aksiya egalarining aksiyalarning 51 foizini nazorat qilishi me'yoriy hol bo'lib hisoblanadi. Piramidalar uning oxirida turga aksiya egasiga nisbatan kam hajmdagi kapitalga ega bo'lgan aktivlarni nazorat qilish imkonini beradi. Aksiyalarga birlashib egalik qilish uncha rivojlanmagan Yaponiyada ham xuddi Germaniyadagidek yirik kesishuv egaliklari, shuningdek, kompaniya aksiyalariga banklarning egalik qilishi me'yoriy hol hisoblanadi⁴³. Boshqa mamlakatlarda ham shunga o'xshash hodisalar kuzatiladi⁴⁴. Shunday qilib, A.Shleyferning fikricha, "aksiyalarga birlashib egalik qilish va nazoratdagi egalikka hukmronlik butun dunyoda ham me'yoriy hol bo'lsa ajab emas... va tadqiqotlar yirik aksiyadorlarning korporativ boshqaruvda sezilarli o'rin egallashini ko'rsatadi"⁴⁵.

Yirik aksiyadorlar o'zlarining ovoz berish huquqlarini amalga oshirish orqali boshqarishlari sababli ularning kuchi ko'p jihatdan ular ovozining huquqiy himoyalanganlik darajasiga bog'liq bo'ladi. Yirik aksiyalarga egalik qilish kompaniyada qarorlarga ovoz berishning haqiqiy mexanizmi mavjud bo'lgan hollarda ishlaydi. Minoritar (kichik miqdordagi) aksiyadorlar bilan bog'liq holat bundanda muammoliroqdir, chunki nazoratni ta'minlash uchun ular boshqa aksiyadorlarga birlashishlariga to'g'ri keladi. Buning ustiga boshqaruvchilarning ular ishlariga aralashish ehtimolligi juda yuqori bo'lib, sudlarda minoritar aksiyadorlarni himoya qilish yanada qiyin kechadi. Shuning uchun uncha katta bo'lmagan miqdordagi aksiyalarga egalik qilish korporativ huquqning barcha murakkabliklarini inobatga oladigan rivojlangan huquqiy tizim

⁴¹ Black B., Coffee Jr. J. Hail Britania?: Institutional Investor Behaviour under Limited Regulation // 92 Michigan Law Review. 1994. R. 1997-2087.

⁴² Iqtisodiy Hamkorlik va Rivojlanish Tashkiloti (IHRT). IHRT mamlakatlarida korporativ boshqaruv 1999.

⁴³ O'sha joyda.

⁴⁴ Shleifer A. Surevy of Corporate Governance. Sm. prim.

⁴⁵ O'sha joyda.

mavjud bo'lgan holdagina samarali bo'lishi mumkin.

Yirik aksiyalarga egalik qilish nisbatan kam uchraydigan holat hisoblanadigan Buyuk Britaniya va AQShda egalikning birlashishi mexanizmi bir necha kichik aksiyadorlarning aksiyalarini sotib olish orqali kompaniya ustidan nazoratni qo'lga oladigan va shu yo'l bilan boshqaruvchilarni almashtirish yoki nazorat qilishga erishadigan singib ketish shaklida namoyon bo'lgan. Shunday qilib, singib ketishga egalikka birlashishning tezda amalga oshadigan va tegishli tarzda korporativ boshqaruvning amaldagi mexanizmi sifatida qarash mumkin⁴⁶.

Shuni ham ta'kidlash joizki, singib ketish odatda daromad oshishi kerakligini tasdiqlangan holda sotib oluvchi kompaniyaning ham, sotuvchi kompaniyaning ham umumiy qiymatini oshiradi. Bundan tashqari, singib ketish obyektlari odatda xo'jalik faoliyatini yetarli darajada samarali yuritmaydigan kompaniyalar hisoblanib, samarali singib ketish natijasida ularning boshqaruvchilari almashtiriladi. Shuning uchun AQShda singib ketishga boshqaruvchilar faoliyati ustidan nazorat ta'minlangan samarali korporativ boshqaruv mexanizmi sifatida qaraladi⁴⁷.

Banklar kabi yirik kreditorlar ham faol investorlar hisoblanadi. Yirik aksiyadorlar singari ular ham kompaniyada katta mulkka ega bo'lishadi va kompaniya o'z majburiyatlarini bajarmagan yoki ularni buzgan hollarda uning ustidan nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi, bundan tashqari banklar odatda qisqa muddatli qarzlarni berganliklari sababli kompaniyalar ularga deyarli muntazam ravishda murojaat etib turadi. Natijada bir qator nazorat mexanizmlarini qo'lgan kiritgan holda yirik kreditorlar o'z qo'yilmalari orqali kompaniyaning muhim ishlarini hal etishda aralashish imkoniyati bilan birgalikda sezilarli darajadagi huquqlarga ega bo'ladilar. Bundan tashqari, ko'pgina mamlakatlarda banklar kompaniyaning aksiya kapitali bilan birgalikda o'zlari investitsiya qilgan qarz kapitalining ham egasi bo'lib qolishadi yoki muqobil tarzda boshqa investorlarning aksiyalari bo'yicha ovoz berish huquqini amalga oshiradi⁴⁸. Natijada banklar va boshqa yirik kreditorlar ko'p hollarda yirik aksiyadorlar sifatida harakat qiladigan bo'ldi.

⁴⁶ Sharfstein D. The Disciplinary Role of Takeovers // 55 Journal of Economic Studies. 6. R. 567-582. 1988.

⁴⁷ Easterbrook F., Fischel D. The Economic Structure of Corporate Law. prim. 24.

⁴⁸ OECD. 1995

Germaniya va Yaponiyada kompaniyalardan farq qilgan holda banklarning imkoniyatlari ancha yuqori, chunki banklar aksiyalarning sezilarli miqdordagi paketlariga egalik qiladi, korporativ kengashlarda ishtirok etadi, kredit berishda yetakchi o‘rin tutadi va o‘z faoliyatini kreditorlar uchun qulay bo‘lgan muhitda amalga oshiradi. Boshqa mamlakatlarda, ayniqsa, nazoratni banklarga berish jarayonlari mukammal ishlab chiqilmagan davlatlarda bank tomonidan boshqarish nisbatan samarasiz bo‘lishi mumkin.

Shu bilan birgalikda, belgilangan huquqiy himoyaning zarurligi barcha yirik investorlar tomonidan tan olinadi. Yirik aksiyadorlarga o‘z huquqlari ta‘minlanishini ijro etish uchun sudlar talab etiladi. Singish bozori ishtirokchilari aksiyalarni sotib olish va kengashni o‘zgartirishda himoyalangan mexanizmlarga, kreditorlar esa mulkni qaytarilishini ta‘minlash uchun sudlarga muhtoj. Yirik aksiyadorlarning asosiy imtiyozi (singishni istisno etgan holda) ularning yaxshi xabardor etilmagan sudlar mavjudligida samarali hisoblangan nisbatan oddiy mexanizmlarga tayanishida ko‘rinadi.

Albatta, yirik investorlar boshqa aksiyadorlarning, ayniqsa, kichik aksiyadorlarning manfaatlari bilan mos kelmaydigan o‘z manfaatlarini ilgari surishlari mumkin. O‘z holatini yaxshilash maqsadida yirik aksiyador o‘zining boshqarish huquqini amalga oshirish jarayonida daromadlarni o‘zi uchun samarali yo‘llar bilan (bu yo‘l kichik aksiyadorlarga zarar yetkazsada) qayta taqsimlaydi.

Agar yirik aksiyadorlar ovoz berish yoki piramidali tuzilish orqali kompaniyani nazorat qilish bo‘yicha nisbatan keng huquqlarga ega ekan yoki boshqacha qilib aytganda "bir aksiya – bir ovoz" tamoyilidan chekinishlar mavjud ekan, ular o‘zlariga maxsus dividendlar to‘lanishiga erishishi yoki o‘zlari nazorat qilayotgan kompaniyalar bilan bo‘ladigan aloqalarga tayanishlari mumkin. Shunday qilib, yirik aksiyadorlar uncha ko‘p bo‘lmagan aksiyaga ega bo‘lgan aksiyadorlarga nisbatan o‘z huquq va manfaatlarini himoya qilishga yaxshiroq tayyorlanganlar. Lekin aksiyadorlar huquqi nisbatan yaxshi himoya qilinadigan mamlakatlarda investorlar yirik bo‘lishni xohlamasliklari ham mumkin. Bunda kompaniyalarda aksiyadorlar o‘rtasida tarqalib ketgan aksiyalarga egalik qilishga intilish bo‘ladi. Aksiyadorlar huquqlari barqaror himoya qilinmagan davlatlarda esa aksincha, birlashib egalik qilishdagi bu nuqsonning oldini olishga intilish bo‘ladi.

Umumiy qilib aytganda, turli mamlakatlardagi korporativ boshqaruv amaliyoti aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish bo'yicha o'zining mexanizmlarini ishlab chiqqan. Masalan:

- aksiyadorlarning vakilligi (kuzatuv kengashi);
- ishonchnomalar (ishonchnomalar asosida ovozlar olish);
- singish;
- bankrotlik.

Ta'kidlanganidek, turli mamlakatlardagi ajralib turuvchi xususiyat shundaki, barcha aksiyadorlar va investorlar huquqlarining lozim darajadagi himoyasi bo'lishi, yirik aksiyadorlar ko'rinishidagi egalikni birlashish darajasining cheklanishi hisoblanadi.

Shunday ekan, yirik aksiyadorlarning keng imkoniyatlariga qaramasdan kichik aksiyadorlar huquqlarini ta'minlashning choralari ko'rilmogda. Shuning uchun faqat kichik aksiyadorlar huquqlari samarali ta'minlangan tizimdagina har bir shaxs uncha qimmat bo'lmagan bir dona aksiyani uning oxirgi egasi o'zi bo'lishligini inobatga olib sotib olishi mumkin. Bundan tashqari, fond bozorining rivojlanishi aksiyalarni begonalashtirishning erkin imkoniyatini yaratadi va ular ko'pincha kompaniya ustidan nazorat qilish maqsadida emas, balki daromad olish maqsadida sotib olinadi. O'zbekiston Respublikasida ushbu omillardan biri, ya'ni aksiyalarni erkin begonalashtirishning ta'minlanishi qonunchilikda belgilangan va natijada qimmatli qog'ozlar bozorida amal qiluvchi huquqiy tizimga ishonch oshmogda, bu esa kichik aksiyadorlar tomonidan investitsiyalar kiritilishiga katta yordam bermoqda.

Shunday qilib, bu ishda yetakchi o'rin huquqiy tizimga tegishli bo'lib, bu boradagi barcha natijalar ushbu huquq tizimining barcha aksiyadorlarning huquqlarini amalga oshirish va himoya qilinishini qay darajada ta'minlashiga bog'liq bo'ladi.

Korporativ boshqaruv tizimida quyidagilar aksiyadorlar huquqlarini ta'minlashning asosiy elementlari hisoblanadi:

1. Aksiyadorlarning quyidagilarga bo'lgan asosiy huquqlarini belgilash:

- mulk huquqini ro'yxatdan o'tkazishning ishonchli usuli;
- aksiyalarni begonalashtirish yoki berish;
- zamonaviy va muntazam asosda korporatsiya haqida zarur axborotni olish;
- aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ishtirok etish va ovoz berish;

- boshqaruvga bo‘ladigan saylovlarda ishtirok etish;
- korporatsiya daromadlarida ulushi;
- qarorlar qabul qilishda ishtirok etish va kompaniyada muhim o‘zgartirishlarni amalga oshirishga bag‘ishlangan qarorlar haqida yetarli axborotlar olish.

2. Alohida aksiyadorlarga ularga tegishli aksiyalar ulushi asosida nazorat darajasini olishga yordam beradigan kapital tuzilishi va mexanizmlari oshkoralik tamoyiliga asoslanishi kerak.

3. Korporativ nazorat maqsadlari uchun bozorlar samarali va ochiq tarzda faoliyat yuritish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak.

4. Kapital bozorlarida korporatsiya nazoratini egallashni tartibga soluvchi qoida va jarayonlar, shuningdek, korporatsiya aktivlarining sezilarli qismini qo‘shib yuborish yoki sotish kabi favqulodda xarakterdagi bitimlar investorlar o‘z huquqlari va ularni himoya qilish vositalarini bilishlari uchun oshkoralik asosida aniq ifodalinishi lozim. Bitimlar hammaga ma‘lum narxlar va aksiyadorlar kategoriyalariga qarab ularning barchasiga tegishli bo‘lgan huquqlarni himoya qiluvchi adolatli sharoitlar asosida tuzilishi kerak.

5. Kompaniyani singishiga to‘siq bo‘luvchi mexanizmlardan ma‘muriyatni hisobdorlikdan himoya qilish maqsadida foydalanilmasligi kerak. Institutsional - investorlar institutini qo‘shgan holda aksiyadorlar o‘zlarining ovoz berish huquqlaridan foydalanishlari ularga qanchalik foyda yoki zarar keltirishini bilishlari kerak.

6. Korporativ boshqaruv tuzilishi kichik aksiyadorlarni ham inobatga holda aksiyadorlarga nisbatan teng munosabatni ta‘minlashi kerak. Ularning barchasi o‘zlarining huquqlari buzilgan hollarda samarali himoya qilish imkoniyatiga ega bo‘lishlari lozim.

7. Aksiyadorlar umumiy yig‘ilishini o‘tkazish tartibi va jarayoni barcha aksiyadorlarga nisbatan teng munosabatni ta‘minlashi kerak. Kompaniyada qabul qilingan jarayonlar ovoz berishda ishtirok etishni o‘ta murakkab va qimmatga tushadigan qilib qo‘ymasligi kerak.

8. O‘z manfaati yo‘lida ichki axborotdan foydalanib, amalga oshirilgan va suiiste‘mol ko‘rinishdagi operatsiyalar ta‘qiqlanishi kerak.

9. Boshqaruv a‘zolari va boshqaruvchilar korporatsiyaga tegishli bitim va boshqa masalalarda o‘zlarining moddiy manfaatdorliklari to‘g‘risida xabar qilishlari lozim.

Shunday qilib, barcha aksiyadorlar huquqlarini samarali amalga oshirish va himoya qilish, eng avvalo, har bir mamlakatning qonunchilik me'yorlaridan kelib chiqadi.

Korporativ boshqaruv va aksiyadorlar huquqlarining umumiy tamoyillari O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligida tartibga solingan. O'zbekiston Respublikasida korporativ boshqaruv masalalarini tartibga soluvchi qonunchilik bir-biri bilan bog'liq turli me'yoriy huquqiy hujjatlardan (qonunlar, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, vazirlik va davlat qo'mitalarining hujjatlari va boshqalar) tashkil topadi.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi va "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni O'zbekiston Respublikasida korporativ boshqaruv tizimi, shu jumladan, aksiyadorlar huquqlarini himoya qilishning asosiy manbalaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari "Qimmatli qog'ozlar bozorida investorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi, "Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat yuritish mexanizmlari to'g'risida"gi, "Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida"gi, "Audit to'g'risida"gi, "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonunlari; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-1270-sonli "Qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi, PF-1414-sonli "O'zbekiston Respublikasi Davlat Mulki qo'mitasi huzurida Qimmatli qog'ozlar bozori ishlashini muvofiqlashtirish va nazorat qilish markazini tashkil etish to'g'risida"gi farmonlari; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 361 va 257-sonli "Aksiyadorlik jamiyatlarini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi va boshqa qarorlari kabilar ham O'zbekiston Respublikasida korporativ boshqaruv tizimi, shu jumladan, aksiyadorlar huquqlarini himoya qilishning manbalari hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi yuridik shaxslarni tashkil etish va ular harakatining umumiy asoslarini shakllantiradi. Xususan, yuridik shaxslar haqidagi umumiy qoidalar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 4-bobida o'z aksini topdi. Kodeksning 64-moddasida esa aksiyadorlik jamiyatining tushunchasi va uning asosiy belgilari quyidagi mazmunda bevosita ifoda etiladi: "Ustav fondi muayyan aksiyalar soniga bo'lingan

jamiyat aksiyadorlar jamiyati hisoblanadi; aksiyadorlar jamiyatining ishtirokchilari (aksiyadorlar) uning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydilar va jamiyat faoliyati bilan bog'liq zarar uchun o'zlariga qarashli aksiyalar qiymati doirasida javobgar bo'ladilar".

Fuqarolik kodeksining aksiyadorlik jamiyatlariga taalluqli boshqa asosiy qoidalari aksiyadorlik jamiyatlarini ochiq aksiyadorlik jamiyatlari va yopiq aksiyadorlik jamiyatlari, sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlari kabi turlarining ta'riflanganligida ko'rinadi⁴⁹.

"Qimmatli qog'ozlar bozorida investorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni (matnda keyingi o'rinlarda Investorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi Qonun) bir vaqtning o'zida bir nechta vazifalarni, shu jumladan, investorlar himoyasini ularga taqdim etilayotgan axborotlarning sifatligi va haqiqatga yaqinligini oshirish va axborot taqdim etish tizimini rivojlantirish orqali ta'minlash masalalari hal etiladi.

"Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni (keyingi o'rinlarda Qonun) 1996-yil qabul qilingan bo'lib, u korporatsiya va uning ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlar, ularning huquq va majburiyatlarini deyarli to'liq ochib beradi.

Aksiyadorlarning asosiy huquqlari qonunning o'zida ko'rsatilgan bo'lsada, ushbu qonun amalda bo'lgan o'tgan qisqa davr mobaynida O'zbekistonda aksiyadorlar huquqlari va ularni himoya qilish borasida keng qonunchilik bazasi yaratildi.

Qonunning aksiyadorlar huquqlarini himoya qilishga qaratilgan asosiy qoidalaridan biri bu unda oddiy aksiyaga bir xil hajmdagi huquq berish tamoyilining qo'llanilishi bo'lib hisoblanadi⁵⁰. Boshqacha qilib aytganda, qonun aksiyalarning turlari yoki uning egalari bo'yicha huquqlar hajmini turlicha farqlamaydi hamda "aksiyadorlarga nisbatan teng huquq" tamoyilini tasdiqlaydi⁵¹.

Shu bilan birga, qonunning 21-moddasida bu borada quyidagi qoida nazarda tutilgan: "aksiyadorlar umumiy yig'ilishida jamiyat ustav fondining 25 foizdan ko'p ovoz beruvchi aksiyalari davlatga tegishli bo'lgan jamiyatlarning ustav fondini qo'shimcha aksiyalar chiqarish orqali ko'paytirish Davlat Mulk qo'mitasining mutlaq vakolati hisoblanadi".

⁴⁹ O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 65–68 moddalari.

⁵⁰ 28-modda "Oddiy aksiya egalari huquqlari" va 29-modda "Imtiyozli aksiya egalari huquqlari".

⁵¹ Bunga oddiy aksiyalarning nisbatan yuqori ovoz huquqining (superior voting rights) odatdagi ovoz berish huquqi bilan birikishini misol qilib keltirish mumkin.

Aksiyadorlarga aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ishtirok etish va ovoz berish huquqining qonunda mustahkamlanganligi uning muhim yutug'i bo'lib hisoblanadi⁵². Ma'lumki, qonunning 64-moddasiga ko'ra umumiy yig'ilish aksiyadorlik jamiyatining oliy boshqaruv organi hisoblanadi va oddiy aksiyalarning egasi bo'lgan aksiyador (qonunda belgilangan holatlarda imtiyozli aksiyalar egasi ham) umumiy yig'ilish vakolatiga kiruvchi barcha masalalar bo'yicha ovoz berish huquqi orqali ishtirok etish huquqiga ega bo'ladi⁵³.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ishtirok etish huquqiga tegishli ro'yxatga kiritilgan shaxslar ega bo'ladi. Bunday ro'yxatlar ro'yxatga oluvchi shaxslarda bo'ladi. Umumiy yig'ilishga kelgan ro'yxatga olinadi va unga maxsus tayyorlangan materiallar, ovoz berish bulleteni kabilar taqdim etiladi. Qonunchilik aksiyadorlar umumiy yig'ilishining kvorumini aniqlash vazifasi yuklatilgan sanoq komissiyasini nazarda tutgan holda, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ro'yxatga olish jarayomini tartibga solmaydi⁵⁴, odatda, sanoq komissiyasining ishlash tartibi jamiyatning ichki hujjatlarida belgilanadi, lekin amaliyot ko'pgina aksiyadorlik jamiyatlarida bunday reglament yoki tartib umuman mavjud emasligini ko'rsatadi.

Qonunning 68-moddasiga ko'ra, umumiy yig'ilishda ishtirok etish huquqi aksiyador tomonidan shaxsan hamda uning vakili orqali amalga oshiriladi. Aksiyadorning vakili tegishli ishonchnoma asosida umumiy yig'ilishda ishtirok etish huquqiga ega bo'ladi. Lekin ko'pincha aksiyadorlik jamiyatlarida ma'muriyatlari aksiyadorlarni umumiy yig'ilishda ishtirok etish uchun ishonchnoma berishga majbur qilish va kun tartibidagi barcha masalalar bo'yicha muayyan shaxslarga (jamiyatning kuzatuv kengashi, boshqaruv a'zolari hamda bosh direktorga) ovoz berishga yo'l qo'yish kabi holatlar kuzatiladi. Natijada ma'muriyat qonun talablariga mutlaqo javob bermaydigan majlisda qaror qabul qilinish tartibi ustidan nazoratni o'z qo'liga kiritadi.

Qonunning 74-moddasida ishonchnomaning faqat ovoz berish uchun berilishi mumkinligining mustahkamlanganligiga alohida

⁵² Umumiy yig'ilish va boshqa boshqaruv organlari haqida batafsil qarang: Ионнев М. Акционерные общества. -М.: 2000. 100-177 б.; Осинковский Д. Корпоративные конфликты. -М/ 2002; Могилевский С.Д. Акционерные общества. -М.: 1999. 214 б.

⁵³ Bu huquqni ta'minlashning tartibga solinishi umumiy yig'ilish vakolatida o'z aksini topadi: yillik va navbatdan tashqari umumiy majlisi o'tkazishga tayyorgarlik jarayonlarida; bo'lajak majlis haqida aksiyadorlarni xabardor qilish tartibi va majlisning kun tartibi va boshqa masalalar aniqlash tartibida.

⁵⁴ "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 3-moddasi.

e'tibor qaratish lozim. Lekin aksiyador vakili qaror qabul qilish jarayoniga ta'sir etuvchi boshqa imkoniyatlardan ham mahrum etilishi mumkin, chunki unda ishonchnoma bo'yicha faqat ovoz berish huquqi mavjud. Shu munosabat bilan, barcha huquqlarni bir ishonchnomada sanab o'tish yoki ovoz berish hamda umumiy yig'ilishda boshqa harakatlarni amalga oshirishga huquq beruvchi ikkita ishonchnoma rasmiylashtirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Aksiyadorlarning ovoz berish huquqini bevosita amalga oshirishi umumiy yig'ilish kворumini ta'minlash bilan ham bog'liq. Agar aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ishtirok etuvchilarni ro'yxatga olish tamom bo'lgan paytga kelib, jamiyatning tarqatilgan va joylashtirilgan ovoz beruvchi aksiyalarining jami oltmish foizidan ko'piga ega bo'lgan aksiyadorlar (ularning vakillari) ro'yxatdan o'tgan bo'lsa, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi vakolatli (kvorum to'plagan) hisoblanadi⁵⁵. Aksiyadorlarga ovoz berishda ishtirok etish uchun jo'natilgan bulletinlar aksiyadorlar umumiy yig'ilishi o'tkazilishidan kechi bilan ikki kun oldin jamiyat tomonidan olingan bo'lsa, kvorum va ovoz berish natijalarini aniqlashda bulletin orqali berilgan ovozlar ham inobatga olinadi. Aksiyadorlar umumiy yig'ilishini o'tkazish uchun kvorum bo'lmasa, aksiyadorlarning yangi umumiy yig'ilishini o'tkazish sanasi e'lon qilinadi va unda ham kvorumni olish uchun jamiyatning tarqatilgan va joylashtirilgan ovoz beruvchi aksiyalarining jami oltmish foizidan ko'piga ega bo'lgan aksiyadorlar (ularning vakillari) ishtirok etishi kerak.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishida ovoz berish huquqini ta'minlash Qonunning 28-29-moddalarida nazarda tutiladi. O'z egasiga jamiyat ustaviga muvofiq aksiyadorlar umumiy yig'ilishida mazkur yig'ilish vakolatiga kiradigan barcha masalalar bo'yicha ovoz berish huquqini beruvchi jamiyatning oddiy va imtiyozli aksiyalari jamiyatning ovoz beruvchi aksiyasi hisoblanadi. Agar imtiyozli aksiya o'zining egasiga birtadan ko'p ovoz berish huquqini bersa, ovoz beruvchi aksiyalar sonini aniqlashda bunday aksiya bo'yicha berilgan har bir ovoz alohida ovoz beruvchi aksiya sifatida inobatga olinadi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi kun tartibiga kiritilgan barcha masalalar bo'yicha ovoz berish ovoz berish bulletinlari va ularsiz amalga oshirilishi mumkin. Qonunning 77-moddasiga asosan

⁵⁵ "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 75-moddasi.

jamiyat ovoz beruvchi aksiyalarining egasi bo'lmish aksiyadorlar soni yuzdan ortiq bo'lgan jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig'ilishida kun tartibi bo'yicha ovoz berish faqat ovoz berish bulletinlari orqali amalga oshiriladi. Amaliyotda ba'zi hollarda aksiyador tomonidan umumiy yig'ilishda bildirilgan erk-irodani tasdiqlash muammosi kelib chiqadi. Muayyan sharoitlarda aksiyador (uning vakili) tomonidan imzolangan ovoz berish bulleteni jiddiy dalil bo'lishi mumkin. Albatta, sezilarli darajadagi aksiya paketi egasi oldin jamiyatni qayta tashkil etish to'g'risida ovoz berib, keyin umumiy majlis qaroridan norozi bo'lsa, uning imzosi bilan bo'lgan ovoz berish bulletinining mavjudligi muammoni tezda hal etadi. Boshqa tomondan, agar sanoq komissiyasi ovozlarni "noto'g'ri" sanagan bo'lsa, bunday holda aksiyador aynan shu holatda u "qarshiman" deb ovoz berganligini isbotlashi ancha qiyin bo'ladi. Ko'rinib turganidek, har qanday holda ham ovoz berish bulletinlaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu bir tomondan jamiyatni alohida aksiyadorlarning hujumlaridan sug'urta qilsa, ikkinchi tomondan aksiyadorda u haqiqatda ovoz bermagan yoki qarshi ovoz bergan qarorning qabul qilinishida uning bergan ovozi "noto'g'ri" sanalmasligiga qat'iy ishonch bo'ladi. Ovoz berish bulletinining shakli va matni jamiyatning kuzatuv kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

Ovoz berishga qo'yilgan masala yuzasidan aksiyadorlar umumiy yig'ilishining qarori oddiy yoki malakaviy ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. "Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risida"gi qonunning tahlili shuni ko'rsatdiki, malakaviy ko'pchilikning ikki xil turlari mavjud, bular umumiy yig'ilishda ishtirok etuvchi aksiyadorlarning 2/3 va 3/4 qism ovozi. Qonunning 49-moddasi 2-bandi jamiyat ustavida ovoz berishga qo'yilgan aksiyadorlar umumiy yig'ilishi kun tartibi yuzasidan qaror qabul qilinishi uchun ko'p miqdordagi ovoz zarurligi nazarda tutilgan bo'lishi mumkin. Qonunning 66-moddasi jamiyat ovoz beruvchi aksiya egalarining to'rtinchi uch qism ko'pchilik ovozi bilan quyidagi masalalar yuzasidan qaror qabul qilinishini mustahkamlaydi:

- jamiyat ustaviga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish yoki uning ustavini yangi tahrirda tasdiqlash;
- jamiyatni qayta tashkil etish;
- jamiyatni tugatish, tugatish komissiyasini tayinlash, oraliq va yakuniy tugatish balanslarini tasdiqlash;

– jamiyat e’lon qilingan aksiyalarining miqdor chegarasini aniqlash;

– qonunning 89-moddasiga asosan yirik bitimlarni tuzish.

Shuni ham ta’kidlash kerakki, qonun jamiyat tomonidan ilgari joylashtirilgan oddiy aksiyalarning yigirma besh foizidan ko’prog’ini tashkil etadigan oddiy aksiyalarni yoki oddiy aksiyalargu ayirboshlanadigan imtiyozli aksiyalarni joylashtirish bilan bog’liq bir yoki o’zaro bog’langan bir necha bitimni ham yirik bitimlar qatoriga kiritadi. Bunday bitimlar yoki o’zaro bog’langan bir necha bitimlarni tuzish jamiyatning ovoz beruvchi aksiyalari egalari ishtirok etgan aksiyadorlar umumiy yig’ilishining to’rt dan uch qismi ovozi bilan qabul qilinishi kerak, chunki qonunda bu masala yuzasidan kuzatuv kengashi tomonidan qaror qabul qilinishi mumkinligi nazarda tutilmaydi. Aksiyadorlar umumiy yig’ilishi kun tartibiga qo’yilgan boshqa barcha masalalar oddiy ko’pchilik ovoz bilan qabul qilinadi.

Oddiy va imtiyozli aksiyalar egalari jamiyat foymasidan bir qismini dividend shaklida olish huquqiga ega bo’ladilar⁵⁶.

Dividend to’lash va uning miqdori bilan bog’liq masalalar jamiyatning rahbariy organlari tomonidan hal etilib, umumiy yig’ilish kuzatuv kengashi tomonidan taklif etilgan miqdordan oshadigan miqdordagi dividend to’lash to’g’risida qaror qabul qilishga haqli emas. Aksiyadorlik jamiyati har chorakda, har yarim yilda bir marta va har yilda bir marta dividendlar to’lash to’g’risida qaror qabul qilishga haqli. Kuzatuv kengashi dividendlarning miqdori bo’yicha umumiy yig’ilishga tavsiyalar kiritadi va oraliq dividendlarni to’lash to’g’risida qaror chiqaradi.

Quyidagi hollarda jamiyat dividendlar to’lash to’g’risida qaror qabul qilishga haqli bo’lmaydi:

- 1) ustav kapitali to’liq to’lanmagan taqdirda;
- 2) Qonunning 76-moddasiga asosan to’liq sotib olinishi kerak bo’lgan aksiyalar to’liq sotib olinguniga qadar;
- 3) agar dividendlar to’lash to’g’risidagi qaror chiqarish vaqtida yoki dividendlar to’lash natijasida jamiyatda to’lovga qobiliyatsizlik (bankrotlik) belgilari kelib chiqadigan bo’lsa;
- 4) agar jamiyatning sof aktivlari qiymati uning ustav kapitali va zahira fondi miqdoridan kam bo’lsa yoki imtiyozli aksiyalarning

⁵⁶ "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to’g’risida"gi qonunning 27-moddasi

ustavda belgilangan tugatish qiymati nominalidan yuqori bo'lsa yoxud dividendlar to'lash natijasida ularning qiymatidan kam bo'lib qoladigan bo'lsa;

5) jamiyatning tasarrufida bo'lgan aksiyalar bo'yicha.

Jamiyat tomonidan dividendlar to'lash to'g'risidagi qarorning chiqarilishi bilan dividendlarning to'lanishi e'lon qilingan hisoblanadi. Aksiyador e'lon qilingan, lekin to'lanmagan dividendlarning to'lanishini talab qilish huquqiga ega bo'ladi. Bunday holda u FKning 237-moddasi (majburiyatni bajarishdan bir tomonlama bosh tortishga yo'l qo'yilmasligi), shuningdek, qonunning 56-moddasiga asoslanishi mumkin.

Yakuniy dividendlarni to'lash sanasi aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan, oraliq dividendlarning to'lanishi sanasi esa jamiyatning kuzatuv kengashi tomonidan belgilanadi. Dividendlarni to'lash to'g'risidagi qarorda ularni to'lash joyini ko'rsatish maqsadga muvofiq hisoblanadi, chunki aks holda Fuqarolik kodeksining majburiyatlarni bajarish joyi me'yorlariga asoslanishga to'g'ri keladi. Qonun dividendlarni olish uchun bir muddat belgilamaydi, turli xil nizolarning oldini olish maqsadida jamiyat ustavida ushbu masalalarni tartibga solish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Har bir to'lovda dividend olish huquqiga ega bo'lgan shaxslarning ro'yxati tuziladi. Ushbu ro'yxatga kiritish uchun dividend olish huquqiga ega bo'lgan shaxs dividend to'lash to'g'risidagi qaror chiqarilishidan oldin o'n kundan kechiktirmasdan yoki yillik dividendlarni to'lash haqidagi masala hal etiladigan aksiyadorlarning yillik yig'ilishida ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan shaxslarning ro'yxati tuzilayotgan vaqtda jamiyatning aksiyadorlari reyestriga kiritilgan bo'lishi kerak.

"Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risida"gi qonunning 27-moddasiga asosan aksiyadorlarning huquqlari qatorida tegishli aksiyadorlik jamiyatining aksiyadorlari reyestriga kiritilish va aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlari reyestridan o'zlari haqida qimmatli qog'oz hisoblanmaydigan ko'chirmalar olish kabi huquqlari kiritilgan. "Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat yuritish mexanizmi to'g'risida"gi qonunning 15-moddasida ushbu huquqning ta'minlashi o'z aksini topgan⁵⁷.

⁵⁷ O'zbekiston Respublikasi Davlat Mulk Qo'mitasining 1996-yil 16-avgustda tasdiqlangan 274-sonli "Aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlarining reyestri to'g'risida"gi Nizom.

Mulk huquqini ro'yxatdan o'tkazish usulini amalga oshirishning huquqiy mexanizmi ko'p jihatdan yetarli darajada tartibga solingan aksiyadorlar reyestri va uni yuritish qoida hamda jarayonlarini o'z ichiga oladi. Birinchidan, aksiyadorlar reyestri ro'yxatga olingan aksiya egalari ularga tegishli egasi yozilgan qimmatli qog'ozlar soni, nominal qiymati va toifasi ko'rsatilgan, har qanday belgilangan sanadagi holatga ko'ra tuzilgan hamda bu aksiya egalari, ularga tegishli qimmatli qog'ozlarning soni va toifalari aynan to'g'riligini aniqlash imkonini beradigan ro'yxatidir⁵⁸. Ikkinchidan, jamiyatning o'zi yoki maxsus ro'yxatchi (reyestr saqlovchi) aksiyadorlar reyestrini saqlovchi bo'lishi mumkin. Bunda qonun oddiy aksiya egalari bo'lmish aksiyadorlari 500 va undan ortiq bo'lgan jamiyat reyestr yuritish va saqlashga ixtisoslashgan reyestr saqlovchiga (ro'yxatchiga) shartnoma asosida topshirishi shartligini mustahkamlaydi. Uchinchidan, qonunchilik reyestr yuritishning maxsus shaklini (masalan, hujjatli yoki elektron), hisobotlarni yuritish va taqdim etish tartibini, reyestr saqlovchisining huquq va majburiyatlari, shuningdek, javobgarlik masalalarini o'rnatadi.

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi korporativ boshqaruv tamoyillariga umuman mos keladigan mulk huquqini ro'yxatga olishning yetarli darajada batafsil tartibga solingan usulini o'zida namoyon etadi. Shu bilan birga shuni ham ta'kidlash joizki, mulk huquqini ro'yxatga olishning mustahkamligi aynan jamiyatning reyestrini saqlovchisiga (tashqi ro'yxatchi bo'lgan hollarda), bu ro'yxatdagi ma'lumotlarning sifatli va ishonchli saqlanishi esa ko'p jihatdan aksiyadorlarning (investorlarning) mulk huquqini ta'minlashning ushbu usuliga bo'lgan munosabatiga bog'liq bo'ladi. Aksiyadorlik jamiyati reyestri jamiyatning o'zi tomonidan yuritiladigan ko'pgina hollarda va yuqori darajada reyestrni nazorat qilish ma'muriyat qo'lida bo'ladi va natijada reyestrda aksiyadorlarni o'chirish, aksiyadorlarga tegishli jamiyatdagi mulk ulushini o'zgartirish va mulk huquqining boshqa buzilishi holatlari ro'y beradi. Bunday holda aksiyadorlar mulk huquqlarini ta'minlashning mustahkamligi mulk huquqini himoya qiluvchi qonunchilik va shunday himoyani ta'minlovchi davlat organlari tizimi (sudlar, Davlat Mulk Qo'mitasi) zimmasiga yuklatiladi.

Aksiyadorlarning aksiyalarni begonalashtirish va berish huquqi ham ularning muhim huquqlaridan biri hisoblanadi. Investorning

⁵⁸ "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 47-moddasi.

asosiy huquqi sifatida u mas'uliyati cheklangan jamiyatga nisbatan aksiyadorlik jamiyatida ulushlarni begonalashtirish erkinligi jihatidan aksiyadorlik jamiyatining o'ziga xosligini tavsiflaydi. Ushbu huquq Fuqarolik kodeksining 6-bobida mustahkamlangan bo'lib, u yerda fuqarolik huquqi obyektlari, shu jumladan, qimmatli qog'ozlarning muomalada bo'lishi beriladi. Bundan tashqari, qimmatli qog'ozlarning (aksiyalarning) muomalada bo'lishi ularning huquqiy tabiati va erkin begonalashtirilishidan kelib chiqadi⁵⁹. Erkni begonalashtirishga nisbatan ba'zi cheklovlar yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlarida bo'lishi mumkin, lekin bunday jamiyatlarda aksiya egasining aksiyani umuman begonalashtirishi cheklanmasdan, balki uni boshqa tomonga sotish yoki boshqacha tarzda begonalashtirishdan oldin jamiyatning boshqa ishtirokchilari tomonidan uni sotib olish huquqi cheklanadi.

Erkin begonalashtirish borasida qonunchilikda boshqa cheklovlar nazarda tutilmaydi va ushbu cheklovlardan tashqari jamiyat ustavi yoki boshqa me'yoriy huquqiy hujjatlarda nazarda tutilgan cheklovlar haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Qonunning 106-107-moddalariga asosan aksiyadorlar, shuningdek, jamiyatning ustavi yoki shunga o'xshash boshqa hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish, yirik bitimlar tuzilishi singari korporatsiyadagi jiddiy o'zgarishlarga taalluqli qarorlar haqida axborotlar olish huquqiga ham ega.

Qonunchilikda aksiyadorlarning ushbu va boshqa huquqlarini himoya qilishning turli institutlari nazarda tutilgan. Qonunning 114-moddasiga asosan "Aksiyadorlarning huquqlari:

- ushbu Qonunda belgilangan va ustavda nazarda tutilgan majburiyatlarni bajarish orqali emitent (aksiyadorlik jamiyati boshqaruv organlari);

- qonun hujjatlariga muvofiq investitsiya institutlari va fond birjalari;

- qimmatli qog'ozlar bozori professional qatnashchilarining ko'ngilli birlashmalari;

- sug'urta tashkilotlari;

- davlat tomonidan qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish va muvofiqlashtirish yuzasidan vakolat berilgan organ;

- auditorlik tashkilotlari;

- huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan himoya qilinadi.

⁵⁹ Карагузов Ф. Ценные бумаги и деньги в системе объектов гражданских прав. Алматы, 2002. 271 б.

Aksiyadorlar va qimmatli qog'ozlar bozorining boshqa subyektlari o'rtasida kelib chiqadigan nizolar sud tartibida hal etiladi".

Ushbu me'yorlarga asoslangan holda aksiyador o'z huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadida turli huquqiy vositalardan foydalanishi mumkin. Birinchidan, aksiyalarni sotib olish, jamiyat ustav fondining kamida 10 foiz aksiyasiga ega bo'lgan holda aksiyadorlarning navbatdan tashqari yig'ilishini chaqirishni talab qilish, korporatsiyaning boshqaruv organlarini shakllantirishda ishtirok etish kabi o'zining tashkiliy huquqlaridan foydalanishi mumkin. Ikkinchidan, o'zini himoya qilishni so'rab vakolatli davlat organlari, aynan O'zbekiston Respublikasi Davlat Mulk Qo'mitasi va huquqni muhofaza qiluvchi organlariga murojaat etishi mumkin.

Uchinchidan, aksiyadorda sud himoyasidan foydalanish huquqi mavjud bo'ladi. Bu, birinchi navbatda, kichik aksiyadorlarga nisbatan ko'proq tegishli bo'ladi. Katta miqdordagi aksiyalar paketiga egalik qiluvchi yirik aksiyadorlar boshqaruv organlariga o'zlari saylagan shaxslar tomonidan kerakli qaror chiqarilishi orqali o'z huquqlarining samarali himoyasini amalga oshirishlari mumkin. Lekin korporatsiya boshqaruvining harakatlari aksiyadorlarga zarar yetkazgan hollarda xohlagan aksiyador sudga murojaat etishi mumkin.

2-§. Aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish borasidagi davlat organlarining vakolati

Aksiyadorlar, investorlar va korporatsiya hamda qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatiga jalb qilingan boshqa jismoniy va yuridik shaxslarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish borasida Qimmatli qog'ozlar bozori ishlashini muvofiqlashtirish va nazorat qilish markazi va sud kabi vakolatli davlat organlari faol ishtirok etishadi.

2.1. Aksiyadorlar huquqlarini ta'minlashda qimmatli qog'ozlar bozori ishlashini muvofiqlashtirish va nazorat qilish Markazining o'rni

Vakolatli davlat organi sifatida mazkur Markaz qimmatli qog'ozlar bozori sohasida davlat siyosatini amalga oshirish, uning ishtirokchilari faoliyatini tartibga solish hamda ularning huquq va

qonuniy manfaatlarini himoya qilish kabi vazifalarni amalga oshiradi⁶⁰.

Markaz ma'lumotlariga ko'ra⁶¹, 2000-yil davomida emitentlar tomonidan qimmatli qog'ozlar va hisobotlar to'g'risida ma'lumot chop etmaganlik yoki o'z vaqtida chop etmaganlik uchun, shuningdek, davlat nazorat organlariga hisobot yoki ma'lumot bermaganlik uchun 50 ta qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchisiga nisbatan 11497, 5 ming so'mlik, qimmatli qog'ozlar chiqarish va muomalada bo'lishining belgilangan tartibini buzganligi uchun 12 ta aksiyadorlik jamiyatiga nisbatan 4900,0 ming so'mlik, Markazning ko'rsatmalarini bajaraganlik uchun esa 8 ta qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchisiga 1680,0 ming so'mlik iqtisodiy jazo choralari qo'llanildi.

Markaz tomonidan aniqlangan huquqbuzarliklar tahlili shuni ko'rsatadiki, barcha huquqbuzarliklarning 150 tasini emissiya risolasini chop etmaslik, 158 tasini jamiyat aksiyadorlari umumiy yig'ilishi va jamiyat yillik hisobotining OAVda chop etmaslik, 169 tasini aksiyadorlar reyestrini yuritish talablarini buzish, 187 tasini dividendlarni to'lamaslik, 31 tasini nazorat organlariga yillik hisobotni taqdim etmaslik, 36 tasini aksiyalarni sotib olish muddatlarini buzish, 22 tasi umumiy yig'ilish kvorumiga amal qilmaslik, 108 tasini dividendlar to'lanishi to'g'risidagi ma'lumotni OAVda chop etmaslik, 101 tasini ovoz berish bulletinlarining mavjud emasligi, 49 tasini aksiyadorlar reyestriga kiritishni rad etish, 13 tasini son va shaxsiy tarkib jihatidan jamiyatning boshqaruv organlarini tashkil etish qoidalarining buzilishi, 49 tasini o'tkazilayotgan majlislarning davomiyligiga rioya etmaslik, 45 tasini majlisda ishtirok etish uchun ishonchnomalarning bo'lmasligi, 2804 tasini aksiyadorlar va qimmatli qog'ozlar bozorining boshqa ishtirokchilari huquqlarining boshqa shakldagi buzilishlari tashkil etadi.

"Mahsulot bozorlarida monopol faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni me'yorlarini buzish hollarining oldini olish maqsadida Markaz tomonidan qimmatli qog'ozlar bozorining barcha ishtirokchilariga ularning bir emitent ustav fondidagi aksiyalarning 35 foizidan ko'p miqdorini sotib olinishiga yo'l qo'yimasliklari to'g'risida ko'rsatma berildi.

⁶⁰ O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi qoshidagi qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilari muvofiqlashtirish va nazorat qilish Markazi to'g'risidagi Nizom.

⁶¹ Markazning 2001-yil arxiv ma'lumotlari.

Markaz tomonidan aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi arizalarni ko'rib chiqish amaliyoti tahlili aksiyadorlar huquqlari asosan aksiyadorlarning umumiy yig'ilishini o'tkazish, aksiyadorlarning reyestrini yuritish va dividendlar to'lash tartiblari masalasida buzilishligini ko'rsatdi.

Masalan, Markaz tomonidan "Maishiy texsoz" OAJning yirik aksiyalar paketi aksiyadori hisoblangan "Olmos" YAJning aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi o'tkazilishi borasida aksiyadorlarning bir qator huquqlari buzilayotganligi to'g'risidagi arizasi ko'rib chiqildi. O'tkazilgan tekshiruvlar natijalariga ko'ra "Maishiy texsoz" OAJga huquqbuzarliklarni to'xtatish va O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga asosan aksiyadorlarning navbatdan tashqari majlisini o'tkazish to'g'risida ko'rsatma berildi.

"Non Pasta" OAJ aksiyadoridan ham aksiyadorlar umumiy yig'ilishining qonun talablari buzilganligi to'g'risidagi shunday ariza olingan. OAJga qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi me'yoriy huquqiy hujjatlarga asosan huquqbuzarlikni to'xtatish to'g'risidagi ko'rsatma yuborilgan. "Avtotrans marketing" OAJning "Baxt xizmati" AJga nisbatan murojaatida 1999-yil yakunlariga ko'ra "Baxt xizmati" AJda aksiyadorlar umumiy yig'ilishi o'tkazilmaganligi ko'rsatilgan. "Baxt xizmati" AJ tomonidan taqdim etilgan materiallardan kelib chiqiladigan bo'lsa, go'yoki 2000-yil 17-aprelda aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi o'tkazilgan. Lekin AJ aksiyadorlarining arizasiga ko'ra, aksiyadorlarning ushbu yig'ilishi o'tkazilganligini tasdiqlovchi hujjatlar qalbakilashtirilgan. Ushbu faktga aniqlik kiritish maqsadida Markaz tegishli materiallarni huquqni muhofaza qiluvchi organlarga topshirdi.

"Foykon" XIFi xatida uni "Zangori ekran" AJ aksiyadorlar reyestriga aksiyador sifatida kiritish rad etilganligi to'g'risida bayon etilgan. Materiallarni o'rganish davomida ushbu rad etishning asossiz ekanligi ma'lum bo'ldi. Markaz tomonidan "Foykon" XIFini "Zangori ekran" AJ aksiyadorlar reyestriga qonunda belgilangan tartibda kiritish to'g'risidagi ko'rsatma berildi.

2000-yil noyabr oyida Markazga "Uzbekgazsuvqurilish" AJ kuzatuv kengashi a'zosi tomonidan kuzatuv kengashi majlisi noqonuniy tarzda o'tkazilganligi haqidagi xat bilan murojaat etildi. Tegishli hujjatlarning o'rganilishi kuzatuv kengashi majlisini o'tkazish jarayonida kvorum mavjud bo'lmaganligini va shu bilan joriy qonunchilik talablari buzilganligi aniqlandi. Natijada Markaz

tomonidan o'tkazilgan kuzatuv kengashi majlisining qarorini bekor qilish va kuzatuv kengashining yangi majlisini chaqirish to'g'risida ko'rsatma berildi.

Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Ular sodir etilayotgan huquqbuzarliklar va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilishdagi Markazning o'rnini yaqqol ko'rsatib turadi.

2.2. Sud himoyasi

Aksiyadorlar huquqlari va qonuniy manfaatleri sud orqali himoya qilish vositasi haqida gapirganda shuni alohida ta'kidlash joizki, bu, birinchi navbatda, nisbatan ko'proq kichik (minoritar) aksiyadorlarga taalluqli bo'ladi. Yetarli miqdordagi aksiyalarga ega bo'lgan aksiyadorlar umumiy yig'ilishda tegishli qarorlar chiqarishda ishtirok etish, shuningdek, ular tomonidan boshqaruv organlariga saylangan shaxslar orqali o'z huquqlarini samarali himoya qilishlari mumkin. Lekin agar aksiyadorlarga zarar yetkazuvchi boshqaruvchilarning manfaatleri kesilishi haqida so'z ketgan hollarda bitimlarni haqiqiy emas deb topishni so'rab xohlagan aksiyador, shu jumladan, nazorat paketi boshqaruvchisi ham sudga murojaat etishi mumkin.

Hozircha O'zbekistonda aksiyadorlar huquqlarini himoya qilishning sud amaliyoti endi shakllana boshladi, shuning uchun u bu boradagi qonunchilikning murakkab yoki nizolari holatlarini sharhlash uchun yetarli material bilan ta'minlay olmaydi. Ko'pgina nizoli holatlar hali yetilmagan va sudda ko'rilmagan, uning barcha bosqichlaridan o'tmagan.

Aksiyadorlar huquq va manfaatlarining sud himoyasi mexanizmi amaliyotda ishlashi uchun aksiyadorlarning ham faol harakatlari, ularning qonunda mustahkamlangan o'z huquq va manfaatlarini sud orqali himoya qilish borasidagi intilishlari talab etiladi. Lekin hozircha aksiyadorlar ommasi tomonidan bunday faolliklar kuzatilmayapti. Aksiyadorlar orasida jismoniy shaxslar sezilarli miqdorni tashkil etishi va ularning ko'pchiligi xususiylashtirish natijasida o'zlari uchun kutilmagan holda aksiyador bo'lganlarini ham inobatga olish lozim.

Tadbirkor maqomiga ega bo'lmagan fuqarolarning huquqlarini himoya qilish xo'jalik sudlari tomonidan emas, balki umumiy yurisdiksiya sudlari tomonidan amalga oshiriladi. Lekin moliyaviy

piramidalar haqidagi ishlarni hisobga olmagan holda u yerda bunday ishlar nisbatan kam uchraydi. "Ikki yurisdiksiyalilik" muammosining o'zi ham alohida e'tiborni talab etadi. Umumiy yurisdiksiyali sudlar va xo'jalik sudlari o'rtasida taalluqlilik masalasi ushbu munosabat subyektlari tarkibidan kelib chiqib hal etiladi. Ikki sud amaliyoti borasidagi bu tartib ko'p hollarda amaliy muammolarga va sudlar tomonidan aksiyadorlar huquqlarini himoya qilinishining rad etilishiga olib keladi. Yuridik shaxs hisoblangan aksiyadorlarning arizasiga asosan qo'zg'atilgan ishlar jismoniy shaxs bo'lgan aksiyadorlar huquqlariga ham tegishli bo'lganligi sababli nafaqat birinchi instansiya sudlari, balki kassatsiya instansiyasi sudlari ham ko'p hollarda ishni xo'jalik sudiga taalluqli emas deb tan oladi.

Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunda aksiyadorlar tomonidan o'zlarining huquq va qonuniy manfaatlarini sud orqali himoya qilish uchun qo'llaydigan bir qator qoidalar nazarda tutilgan. Bu yerda aksiyadorlar, birinchi navbatda, minoritar aksiyadorlar huquqlarini sud orqali himoya qilishning quyidagi asosiy vositalarini ko'rsatish mumkin:

1) aksiyadorlar umumiy yig'ilishi va boshqa aksiyadorlik jamiyatining boshqa boshqaruv organlari qarori ustidan shikoyat qilish;

2) qonun asosida aksiyadorda aksiyalarni sotib olish huquqi paydo bo'lgan hollarda jamiyatni aksiyalarini qaytarib olishga majbur qilish: to'g'risida da'vo qo'zg'atish;

3) jamiyatga uning rahbarlari, boshqa xo'jalik shirkati yoki jamiyati, shuningdek, uning faoliyatini nazorat qiluvchi organ tomonidan yetkazilgan zararlarni qoplash;

4) belgilangan tartibni buzgan holda tuzilgan yirik bitimlarning haqiqiy emas deb topish to'g'risida da'vo qo'zg'atish;

5) jamiyatni boshqarishga ta'sir etishi mumkin bo'lgan shaxslarning manfaatdorligi mavjud bo'lgan bitimlarni haqiqiy emas deb topish to'g'risida da'vo qo'zg'atish;

6) jamiyatdan dividendlar summasini undirish;

7) aksiyadorning qonunda belgilangan axborotga ega bo'lish huquqining buzilishi yuzasidan da'volar qo'zg'atish.

Ko'rib turganimizdek, sanab o'tilgan aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish vositalari jamiyatga yoki jamiyat himoyasiga da'vo bilan murojaat etishni nazarda tutadi. Bundan

tashqari, agar jamiyat reyestrini saqllovchi o'z vazifalarini qonuniy buzish orqali amalga oshirish vaqtida aksiyadorlar huquqlariga zarar yetkazsa, aksiyadorlar jamiyat reyestrini saqllovchisiga nisbatan ham da'vo bilan murojaat etish huquqiga ega bo'ladilar.

Aksiyadorlar huquqlari to'g'risida ta'kidlab o'tilgan da'volarning ko'pchiligi bo'yicha ularni sud orqali himoya qilish amaliyoti hali to'liq shakllanmaganligi sababli bu masalalar quyida me'yoriy tartibga solish jihatidan ko'rib chiqiladi.

2.2.1. Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi va jamiyatning boshqa boshqaruv organlari qarorlari ustidan shikoyat qilish

Yuqorida ta'kidlanganidek, aksiyadorlar umumiy yig'ilishida ishtirok etish huquqi aksiyadorlarning muhim huquqlaridan biri bo'lib, bu huquq yordamida aksiyador o'zining aksiyadorlik jamiyatida ishtirok etishi bilan bog'liq mulkiy huquqlarini himoya qilishi mumkin. Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonun buzilishi umumiy yig'ilish qarorini sud tartibida haqiqiy emas deb topishga olib keladigan umumiy yig'ilishni chaqirish va o'tkazish tartiblari to'g'risida yetarli darajada batafsil tartibga solingan qoidalarga ega. Qonunning 66-moddasi 10-qismiga asosan aksiyador qonun talablari buzilgan holda chiqarilgan umumiy yig'ilish qarori yoki boshqa huquqiy hujjatlar ustidan agar u aksiyadorlar umumiy yig'ilishida ishtirok etmagan yoki bunday qaror qabul qilinishiga qarshi ovoz bergan va shu qaror orqali uning huquq va qonuniy manfaatlari buzilgan bo'lsa, sudga shikoyat qilish huquqiga ega. Demak, aksiyadorlar umumiy yig'ilishi qarori, birinchidan, majlisni chaqirish va o'tkazish jarayonini buzish bilan bog'liq (masalan, majlisni o'tkazish to'g'risidagi qonunning 52-moddasi talablariga javob beradigan xabarning mavjud emasligi, majlisda ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan aksiyadorlar ro'yxatini tuzishda huquqbuzarliklarga yo'l qo'yilganligi, yig'ilish qarori zarur kворum mavjud bo'lmasdan qabul qilinganligi va hokazolar) rasmiy asoslar, ikkinchidan, umumiy yig'ilish tomonidan uning aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunda belgilangan vakolatlaridan chetga chiqib qaror chiqarilgan hollarda haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Ustidan shikoyat qilinayotgan umumiy yig'ilish qarori aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonun boshqa huquqiy hujjatlar va

jamiyatning ustavi me'yorlarini jiddiy ravishda buzmasdan qabul qilingan holdagina sud tomonidan o'z kuchida qoldirilishi mumkin. Qonunchilik me'yorlarini jiddiy ravishda buzish aksiyadorlar tomonidan shikoyat qilingan yoki qilinmaganligidan qat'i nazar, umumiy yig'ilish qarorini to'liq yoki qisman ravishda huquqiy kuchdan mahrum etadi. Umumiy yig'ilish vakolatini buzgan, kvorum mavjud bo'lmagan holda, shuningdek, kun tartibiga kiritilmagan yoki bevosita majlis tomonidan kun tartibiga kiritilgan masala yuzasidan qaror qabul qilish kabilar yuqori sud instansiyalari tomonidan jiddiy huquqbuzarliklar deb topilishi mumkin.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishini o'tkazish bilan bog'liq juda keng tarqalgan huquqbuzarliklardan biri bu umumiy yig'ilish to'g'risida aksiyadorga xabar bermaslik bo'lib, bunda odatda xabar qilinmagan aksiyadorning huquqlarini buzuvchi qarorlar chiqariladi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi qarorlari ustidan shikoyat qilish qoidalaridan tashqari aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonun jamiyatning kuzatuv kengashi qarorlarini haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi me'yorlarni ham o'zida aks ettiradi. Qonunning 70-moddasi 6-bandiga asosan kuzatuv kengashining aksiyadorlar umumiy yig'ilishi kun tartibiga masala yoki jamiyatning kuzatuv kengashi va taftish komissiyasi nomzodlari ro'yxatiga nomzodni kiritishni rad etish to'g'risidagi qarori ustidan sudga shikoyat berilishi mumkin. Bundan tashqari, jamiyatning kamida 10 foiz ovoz beruvchi aksiyalariga ega bo'lgan aksiyadorlar tomonidan kuzatuv kengashining aksiyadorlarning navbatdan tashqari umumiy yig'ilishini chaqirishni rad etish to'g'risidagi qarori ustidan sudga shikoyat qilinishi mumkin.

Jamiyatning kollegial va yakkaboshchilik asosidagi ijro organlari qarori ustidan ham agar ular aksiyadorning huquq va manfaatlarini himoya qiluvchi qonun va boshqa me'yoriy hujjatlar talablariga javob bermasa, ularni haqiqiy emas deb topish to'g'risida da'vo qilish orqali sudga murojaat etilishi mumkin. Bunday ish bo'yicha javobgar aksiyadorlik jamiyati bo'ladi.

2.2.2. Jamiyatni aksiyalarni qaytarib olishga majbur qilish to'g'risidagi da'volar

Minoritar aksiyadorlar manfaatlarini himoya qilishning muhim kafolatlaridan biri bu qonunda ularga o'zlari qo'shgan ulushni

qaytarish orqali jamiyatda ishtirok etishini bekor qilish imkoniyatining berilganligidir. Ko'rinib turganidek, aksiyadorlik jamiyatida ishtirokni tugatishning maqbul yo'li bu o'zining egaligidagi aksiyalarni erkin bozorda boshqa aksiyadorlarga sotish bo'lib hisoblanadi. Lekin bu yo'l aksiyadorga ochiq bo'lmagan hamda aksiyadorga bog'liq bo'lgan holatlarga ko'ra uning kelgusida jamiyatda ishtirok etishi foydali bo'lmagan holatlar ham kelib chiqadi.

Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonun aksiyadorning o'ziga tegishli ovoz beruvchi aksiyalarning barchasini yoki bir qismini jamiyat tomonidan qaytarib olinishining quyidagi ikki holatini nazarda tutadi:

1) jamiyat qayta tashkil etilayotganda yoki umumiy yig'ilish tomonidan yirik bitim tuzish to'g'risida qaror chiqarilgan vaqtda, agar aksiyador bunday qarorni qabul qilishdagi ovoz berishda ishtirok etmagan yoki qarshi ovoz bergan bo'lsa;

2) jamiyat ustaviga aksiyadorning huquqlarini cheklovchi o'zgartirish va qo'shimchalarni kiritish, agar aksiyador bunday qarorni qabul qilishdagi ovoz berishda ishtirok etmagan yoki qarshi ovoz bergan bo'lsa.

Bunday nizolarni ko'rib chiqish paytida qonunning 75-moddasida nazarda tutilgan, aksiyadorga aksiyalarni qaytarib olishni talab qilish huquqini beruvchi asoslar ro'yxati qat'iy hisoblanadi. Agar qonunning 32-moddasi 3-5-bandlari hamda 49-moddasi 1-bandiga asosan imtiyozli aksiya egalari umumiy yig'ilishda ovoz berish huquqi bilan ishtirok etish huquqiga ega bo'lsa, ular ham bunday turdagi da'volar bilan murojaat etishlari mumkin.

Jamiyatga uning rahbarlari, boshqa xo'jalik shirkati yoki jamiyati, shuningdek, uning faoliyatini nazorat qiluvchi organ tomonidan yetkazilgan zararlarni qoplash.

Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunning 88-moddasi 5-qismi majmua sifatida jamiyatning kamida 1 foiz oddiy aksiyalariga ega bo'lgan aksiyadorlar, kuzatuv kengashi va kollegial ijro organi a'zosi yoki boshqaruvchi tomonidan yetkazilgan zararni undirishni so'rab sudga da'vo arizasi bilan murojaat etish huquqiga egaligini nazarda tutadi.

Sho'ba jamiyati ishtirokchilari ham teng ravishda uning asosiy jamiyati yoki shirkati tomonidan yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish huquqiga ega bo'ladilar. Bunda qonun asosiy jamiyatga talab qo'yishda sho'ba jamiyati aksiyadorlari biror foiz aksiyaga ega

bo'lishi lozimligini nazarda tutmaydi. Shundan kelib chiqib, sho'ba jamiyatning xohlagan aksiyadori tomonidan bunday talab qo'yilishi mumkin.

2.2.3. Yirik bitimlarning haqiqiy emasligi to'g'risidagi da'volar

Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunda "yirik bitimlar" deb nomlanadigan bitimlarni tuzishning alohida tartibi nazarda tutilgan. Qonunning 90-moddasiga asosan aksiyadorlik jamiyati tomonidan yirik bitimlarning tuzilishiga qiymati bitim tuzish to'g'risida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining yigirma besh foizidan ellik foizgachasini tashkil etuvchi mol-mulk xususida bo'lgan, kuzatuv kengashi tomonidan yakdillik bilan qabul qilingan qaror yoki bunday mulkning qiymati juda yuqori bo'lgan hollarda aksiyadorlar umumiy yig'ilishi qarori mavjud bo'lgan yoxud kuzatuv kengashi tomonidan shunday bitimni tuzishga nisbatan yakdillikka erishilmagan hollardagina yo'l qo'yiladi. Bunday bitimlarni tuzish vaqtida alohida aksiyadorlarning, ayniqsa, minoritar aksiyadorlarning huquq va manfaatlari buzilishi mumkin. Shuning uchun ular bunday bitimlarni haqiqiy emas deb topishni so'rab sudga murojaat etishlari mumkin.

2.2.4. Jamiyatni boshqarishga ta'sir etishi mumkin bo'lgan shaxslarning manfaatdorligi mavjud bo'lgan bitimlarni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi da'volar

Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunda jamiyatning korporativ erkini shakllantirishda ta'sir etishi mumkin bo'lgan shaxslarning manfaatdorligi mavjud bo'lgan bitimlarni tuzishning alohida tartibi nazarda tutiladi. Bunday shaxslar doirasi qonunning 91-moddasida belgilangan.

Qonunda nazarda tutilgan shaxslardan birining manfaatdorligi mavjud bo'lgan bitimlarni tuzish to'g'risidagi qaror jamiyatning kuzatuv kengashi tomonidan "manfaatdor direktorlar" ishtirok etmagan holda qabul qilinadi. Quyidagi ikki holatda bunday qaror aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan qabul qilinishi kerak: 1) bitim predmeti summasi va mulk qiymati jamiyat aktivlarining 2 foizi miqdoridan oshib ketsa; 2) agar bitim va (yoki) o'zaro bir-biri

bilan bog'liq bir necha bitimlar miqdori jamiyat tomonidan oldin joylashtirilgan ovoz beruvchi aksiyalar miqdorining 2 foizidan oshuvchi jamiyatning ovoz beruvchi aksiyalari yoki aksiyalarga ayirib olinadigan boshqa qimmatli qog'ozlarining joylashtirilishi hisoblanadi.

Yirik bitimlardan farqli ravishda Qonunda manfaatdorlik bilan tuzilgan bitimlarni tuzish tartibiga rioya etmaslik oqibatlarini ko'rsatiladi. Qonunning 94-moddasiga asosan bunday bitim haqiqiy emas deb topilishi mumkin, ya'ni uning ustidan shikoyat qilish mumkin. Ko'p hollarda da'volar aksiyadorlar tomonidan emas, balki shubhali bitimga jalb etilgan aksiyadorlik jamiyatining o'zi tomonidan taqdim etiladi. Bu bitimdagi manfaatdor shaxs da'vogarning individual organi hisoblanmagan hollarda bo'lishi mumkin.

Bitim tuzilishi natijasida aksiyadorlik jamiyatiga keladigan mulkiy oqibatlarni baholash manfaatdorlik mavjud bo'lgan bitimlarni tuzish to'g'risida qaror qabul qilishda muhim omil bo'lib hisoblanadi. Aynan mana shu mulkiy oqibatlar omiliga nizoli huquqiy munosabatlarni hal etishda sudlar tomonidan qo'llaniladi.

2.2.5. Jamiyatdan dividendlar summasini undirish to'g'risidagi da'volar

Oddiy va imtiyozli aksiyalarga nisbatan miqdori ustavda belgilanmagan dividendlar to'lash to'g'risida qaror qabul qilish jamiyatning majburiyati emas, balki huquqi hisoblanib, bunday qaror qabul qilingan vaqtdan boshlab aksiyadorda dividend olish huquqi paydo bo'ladi. Bu huquq, shuningdek, e'lon qilingan dividendlar to'lanishi kechiktirilgan va boshqa hollarda sud orqali himoya qilinishi mumkin. Bunda aksiyador sudga jamiyatdan dividendlar summasini undirish to'g'risidagi da'vo bilan murojaat etadi.

Qonunning 29-moddasi 8-bandiga asosan umumiy yig'ilish imtiyozli aksiyalar bo'yicha miqdori ustavda belgilanmagan dividendlar to'lamaslik yoki qisman to'lamaslik to'g'risida qaror chiqargan hollarda bunday dividendlarni sud tartibida undirish mumkin emas (13-bandi). Dividend miqdori jamiyat ustavida belgilangan imtiyozli aksiyalar egalariга nisbatan Qonun o'z huquqlarini himoya qilishning boshqa imkoniyatini yaratadi, ya'ni

dividend to'lash to'g'risida qaror qabul qilinmagan yoki qisman dividend to'lash to'g'risida qaror qabul qilingan hollarda aksiyador uning huquqlarini buzuvchi qaror chiqarilgan aksiyadorlar umumiy yig'ilishining keyingi yig'ilishida ovoz berish huquqi bilan ishtirok etish huquqiga ega bo'ladi.

2.2.6. Aksiyadorlar reyestrini saqlovchisining javobgarligi va reyestr saqlovchi tomonidan buzilgan aksiyadorlar huquqlarini sud orqali himoya qilish

Qonunning 47-moddasiga asosan aksiyadorlik jamiyatining reyestri har bir ro'yxatga olingan shaxs (aksiyador yoki aksiyalarning nominal saqlovchisi), ro'yxatga olingan shaxs nomiga yozilgan aksiyalarning soni va turi haqida ma'lumotlarni o'zida aks ettiradi. Aksiyadorlik jamiyatining o'zi yoki maxsus ro'yxatchi reyestr saqlovchisi bo'lishi mumkin. Aksiyalarning asosiy qismi hujjat bo'lmagan shaklda chiqarilsa, reyestrning o'rni yanada oshadi, chunki qimmatli qog'ozlar bozori ishlashi mexanizmi to'g'risidagi qonunning 32-moddasiga asosan reyestrda qayd etilgan shaxsiy hisoblardagi ma'lumotlar aksiyador huquqlarini tasdiqlovchi yagona hujjat (huquq depo hisoblaridagi ma'lumotlarga asosan tan olinadigan qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqni depozitariyda hisobga olish bundan mustasno) bo'lib hisoblanadi. Mazkur qonunning 29-moddasiga asosan esa, emissiyaviy qimmatli qog'ozlarga nisbatan mulk huquqi o'tishi reyestr saqlovchisini xabar qilgan holda amalga oshirilishi kerak.

Shu munosabat bilan aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi Qonunning 45-moddasi aksiyadorlar reyestriga kiritishni rad etish to'g'risidagi qaror ustidan sudga shikoyat qilish mumkinligini o'rnatadi. Rad etish yoki reyestrga yozuv kiritishdan bosh tortish asossiz ravishda amalga oshirilgan hollarda sud aksiyador talabiga ko'ra reyestri saqlovchisini zarur yozuvni u qaysi sanadan kiritilishi kerak bo'lsa, o'sha sanadan kiritishga majbur qiladi.

Egasi yozilgan qimmatli qog'ozlar egalarining reyestrini yuritish to'g'risidagi amaldagi Nizom reyestr saqlovchisining javobgarligi masalasini umumiy shaklda, qonunchilikka havola qilish orqali tartibga soladi. Nizomga asosan reyestri saqlash bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik, shu jumladan, reyestr ma'lumotlarining sir saqlanishini ta'minlamaslik

va to'liq bo'lmagan hamda haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlarning berilishi bunday javobgarlikni keltirib chiqaradi. Shu bilan birgalikda, Nizom reyestr saqllovchisini ro'yxatga olingan shaxslar tomonidan ro'yxatga olingan shaxs so'rovnomasiga kiritilgan masalalar yuzasidan o'zgargan ma'lumotlarning taqdim etilmasligi yoki to'liq bo'lmagan hamda haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlarning berilishi natijasida yetkazilgan zararni to'lashdan ozod etadi. Bu qoida javobgarlikdan ozod qiluvchi bunday holat bo'lmagan taqdirda reyestr saqllovchi yetkazilgan zararlarni qoplashga majbur bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Reyestr saqllovchisining mulkiy javobgarligi masalasi katta amaliy ahamiyatga ega bo'lib hisoblanadi, chunki ba'zi hollarda u aksiyadorga yetkazilgan zararni qoplashi mumkin bo'lgan yagona real subyekt hisoblanadi.

Aksiyalar ular egalarining roziligisiz bir hisobdan boshqa hisobga yozilgan hollarda reyestrda yozuvlarni haqiqiy emas deb topish talabi ham qo'yilishi mumkin. Agar bunday himoya qilish usuli davlat organi aktida bunday yozuv bitim deb tan olinmasligi ko'rsatilgan hamda aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi Qonunda himoya qilishning bunday usuli nazarda tutilmagan bo'lsa, sudlar shu asosda yozuvni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi ishni tugatishi mumkin. Lekin qimmatli qog'ozlari bozorining faoliyati mexanizmlari to'g'risidagi qonunning 29-moddasiga asosan aksiyadorlar reyestrda yozuv shaxsning tegishli miqdordagi aksiyaga nisbatan mulk huquqini qayd etadi. Ushbu yozuvga aksiyadorni xabardor etmagan tarzda yoki uning ko'rsatmalarisiz o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish aksiyador mulk huquqining buzilishi bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun oldingi yozuvni qayta tiklash orqali aksiyadorlar reyestrda bunday o'zgartirish va qo'shimchalarni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi da'volar o'z mohiyatiga ko'ra buzilgan huquqni himoya qiluvchi da'vo bo'lishi mumkin.

Reyestr saqllovchi aksiyadorlar oldidagi javobgarlik bilan bir qatorda reyestrda kiritishni noqonuniy rad etganlik yoki bosh tortganlik, unga haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlarni kiritganlik, reyestrda ko'chirmalar berish muddatlarini buzganlik va qonunchilik va shaxsning boshqa qonuniy talablarini bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun davlat oldida ma'muriy javobgarlikka tortiladi. Bunday javobgarlik

investorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi Qonun bilan kiritilgan bo'lib, mansabdor shaxslar va yakka tarihdagi tadbirkorlarga nisbatan jarima solishni nazarda tutadi.

3-§. Aksiyadorlar huquqlari

Bu huquqlarni shartli ravishda ikki turga bo'lish mumkin. Birinchisi bu – aksiyadorning jamiyat ishlari haqida zarur axborotga ega bo'lish, uning ta'sis hujjatlari bilan tanishish, aksiyadorlar umumiy yig'ilishida ishtirok etish uchun zarur bo'lgan axborotlarni o'z vaqtida va to'liq hajmda olish huquqi. Ikkinchisi bu – jamiyat tomonidan emissiya amalga oshirilayotgan vaqtda aksiyadorning axborotga bo'lgan huquqi. Bu yerda aksiyadorlarning huquqlari bilan birgalikda har bir investorning jamiyatga yangi investitsiyalar kiritishning maqsadga muvofiqligi borasidagi axborotga egaligi sifatida aksiyador emissiya jarayonida uning huquqlari buzilgan taqdirda qonun bilan ta'minlangan himoya vositalaridan foydalanish maqsadida emissiya o'tkazilishining asosiy bosqichlari to'g'risida o'z vaqtida ma'lumot olish huquqiga ega.

3.1. Aksiyadorning jamiyat ishlari haqidagi axborotga bo'lgan huquqlari

Aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlarga aksiyadorlik jamiyati to'g'risidagi Qonunda sanab o'tilgan hujjatlar bilan tanishib chiqish imkoniyatini yaratishi lozim. Bunday hujjatlarga, birinchi navbatda, jamiyat ustavi va uni tashkil etish to'g'risidagi qaror, jamiyatda va uning organlarida ishni tashkil etishni tartibga soluvchi ichki hujjatlar, yillik moliyaviy hisobot, jamiyat aksiyadorlari umumiy yig'ilishi bayonnomalari, aksiyalarning emissiya risolalari kabilar kiradi. Shunisi muhimki, ushbu ma'lumotlar ro'yxatiga jamiyatning ustavi, aksiyadorlar umumiy yig'ilishi, kuzatuv kengashi yoki jamiyatning boshqaruv organlari qarorlariga asosan qo'shimcha ma'lumotlar kiritilishi mumkin.

Aksiyadorlarni bevosita axborot bilan ta'minlash bilan bir qatorda barcha ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari har yili yillik hisobot va qonunda nazarda tutilgan boshqa ma'lumotlarni chop etishlari shart. Bunday chop etishning mohiyati, birinchi navbatda, axborotni aksiyadorlargacha yetkazish bo'lib hisoblanadi, chunki

Qonunning 92-moddasi 1-bandi axborotlarni ushbu jamiyatning barcha aksiyadorlari uchun qulay bo'lgan ommaviy axborot vositasida chop etishni nazarda tutadi.

Jamiyat tomonidan aksiyadorning talabiga ko'ra taqdim etiladigan, shuningdek, chop etiladigan hujjatlar ichida Qonun jamiyatning affillangan shaxslari (ularning egaligidagi aksiyalar turi va sonini ko'rsatgan holda) ro'yxatini ham keltirib o'tadi.

Jamiyatning qarorlarini qabul qilishda samarali ishtirok etish uchun aksiyador yana kim aksiyador hisoblanishi va unda qancha miqdorda aksiya mavjudligini bilishi lozim. Qonun aksiyadorlar umumiy yig'ilishida 10 foiz ovoz beruvchi aksiyalarga ega bo'lgan aksiyadorlarga aksiyadorlar umumiy yig'ilishida ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan aksiyadorlarning ro'yxati bilan tanishib chiqish huquqini beradi. Bu me'yor bir tomondan egalik qilayotgan aksiyasi miqdori umumiy yig'ilishda qaror qabul qilishga ta'sir etishi mumkin bo'lgan aksiyadorlarga boshqa aksiyadorlar haqida ma'lumot olish imkonini bersa, ikkinchi tomondan, aksiyadorlar o'rtasida aksiyalarning taqsimlanishi to'g'risidagi axborot o'z-o'zidan raqobatchilar uchun tijorat qimmatiga ega bo'lishini ham inobatga olish lozim.

Shunga qaramasdan, qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat yuritish mexanizmlari to'g'risidagi Qonundan shunday xulosaga kelish mumkinki, aksiyador, hatto nominal saqllovchi ham xohlagan vaqtda reyestr saqllovchisidan ro'yxatga olingan barcha qimmatli qog'ozlar egalari va ular egaligidagi qimmatli qog'ozlar soni, turi va nominal qiymati haqidagi ma'lumotlarni olishi mumkin. Bunda faqat bir shart, u ham bo'lsa, aksiyador yoki nominal saqllovchining ovoz beruvchi aksiyalarning 1 foizidan ko'p qismiga ega bo'lishi kerakligi belgilangan.

3.2. Aksiyadorlik jamiyati tomonidan aksiyalarga ayirboshlanadigan qimmatli qog'ozlar chiqarilganda aksiyadorning axborot olishga bo'lgan huquqi

Amaldagi qonunchilik jamiyat tomonidan qimmatli qog'ozlar emissiyasi amalga oshirilayotgan vaqtda jamiyat eng keng auditoriyaga taqdim etishi kerak bo'lgan axborotga nisbatan qattiqroq talablar qo'yadi. Bunday holda ma'lumotni oshkor etish investorlarga qulay investitsiyaviy qarorlar chiqarish imkoniyatini

yaratgan holda ularning huquqlarini himoya qilishning vositasi bo'lib hisoblanadi.

Aksiyadorlar uchun emissiya haqida uning dastlabki bosqichlaridan boshlab xabardor bo'lish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi Qonunning 52-moddasi 4-bandi kun tartibiga aksiyalarga ayirboshlanadigan qimmatli qog'ozlar yoki aksiyalarni joylashtirish masalasi kiritilgan aksiyadorlar umumiy yig'ilishini o'tkazishga tayyorgarlik bosqichidayoq aksiyadorlarga boshqa materiallar bilan bir qatorda ko'rsatilgan qimmatli qog'ozlarning bozor qiymatini aniqlash to'g'risidagi kuzatuv kengashi qarori, kvorum va ovoz berish natijalarini o'z ichiga olgan kuzatuv kengashi majlisining bayonnomasi taqdim etilishi kerak.

Qimmatli qog'ozlar ochiq obuna yo'li orqali joylashtirilgan hollarda emitent qimmatli qog'ozlar chiqarish yakunlarining ro'yxatga olinganligi to'g'risida ushbu hisobot bilan qayerda tanishish mumkinligini ko'rsatgan holda ma'lumot chop etishi shart. Qimmatli qog'ozlar chiqarishni davlat ro'yxatidan o'tkazish bilan birga emissiyasi risolasi ham ro'yxatdan o'tkazilgan bo'lsa, emitent chiqarish yakunlari to'g'risidagi hisobotdagi ma'lumotlar haqida axborot chop etishi kerak. Bu qoida qimmatli qog'ozlarning narxi to'liq to'lanmaguncha va qimmatli qog'ozlar chiqarish yakunlari to'g'risidagi hisobot ro'yxatdan o'tkazilmaguncha uning egasi tomonidan qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq bitimlar tuzilishining ta'qiqlanishi munosabati bilan yanada muhim bo'lib qoldi. Emitent tomonidan hisobotni ro'yxatdan o'tkazish to'g'risidagi ma'lumotni chop etish majburiyatining lozim darajada bajarilganligi aksiyadorga aksiyalar qaysi vaqtdan boshlab qonuniy tarzda begonalashtirilishi to'g'risida o'z vaqtida axborot olish imkonini beradi.

Demak, emissiya jarayonida ma'lumotni oshkor etish tizimi har bir aksiyador u haqda yetarli ma'lumot olishi mumkin bo'lgan tarzda qurilgan va agar uning fikricha, emissiya natijasida uning huquqlari buzilgan yoki buzilishi mumkin bo'lgan bo'lsa, u vakolatli davlat organi yoki sudga shikoyat bilan murojaat etishi mumkin.

Investorning axborotga bo'lgan huquqlarining aniq buzilishi qanday bo'lishi mumkinligi investorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi qonunda belgilangan. Bu emitent risolasini imzolagan emitentning mansabdor shaxslari, unda ko'rsatilgan ma'lumotlarni tasdiqlagan baholovchilar va auditorlarning emissiya

risolasidagi haqiqatga to'g'ri kelmaydigan yoki chalg'ituvchi axborotlarni ko'rsatish natijasida investorlarga yetkazilgan zarar uchun javobgarligidir (Qonunning 8-moddasi). Zararni undirish to'g'risidagi masalasini qo'yish bilan birgalikda ularning miqdorini isbotlash ham lozim. Shuni ham inobatga olish lozimki, bunday da'volar bo'yicha qimmatli qog'ozlar joylashtirilgan kundan boshlab 3 yil doirasida qisqartirilgan – 1 yillik da'vo muddati o'rnatilgan (Qonunning 5-moddasi 5-bandi).

3.3. Aksiyalar va aksiyalarga ayirboshlanadigan qimmatli qog'ozlar chiqarish jarayonida aksiyadorlarning huquqlari

Yuqorida ta'kidlanganidek, aksiyadorlik jamiyati joylashtirilgan aksiyalarning nominal qiymatini oshirish va qo'shimcha aksiyalar joylashtirish orqali o'z ustav fondini ko'paytiradi. Buning uchun jamiyatning ustaviga asosan qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risida aksiyadorlar umumiy yig'ilishi yoki kuzatuv kengashining qarori chiqarilishi kerak. Agar bunday qaror aksiyadorlarning qonunda nazarda tutilgan huquqlarini buzgan holda chiqarilgan bo'lsa, qarorni haqiqiy emas deb topish to'g'risida da'vo qo'zg'atilishi mumkin.

Umumiy qoidaga ko'ra, qo'shimcha aksiyalarni joylashtirish natijasida aksiyadorlarga tegishli aksiyalar miqdori nomutanosib tarzda o'zgarishi mumkin. Lekin aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi Qonunning 40-moddasiga asosan jamiyat ustavida haqi to'lanadigan ochiq turdagi obuna o'tkazilgan hollarda ovoz beruvchi aksiyalar egalarining aksiyalar yoki aksiyalarga erkin ayirboshlanadigan qimmatli qog'ozlarni o'z ulushlariga mutanosib tarzda imtiyozli sotib olish huquqlari jamiyat ustavida nazarda tutilishi mumkin. Bunday yozuvlar aksiyadorlik jamiyatlari ustavlarida ko'p uchraydi. Lekin ustavda tegishli yozuv bo'lgan taqdirda ham har bir alohida holda aksiyadorlar umumiy yig'ilishi imtiyozli huquqni bir yilgacha muddatga qo'llash to'g'risida qaror chiqarish imkoniyatiga ega bo'ladi (Qonunning 40-moddasi 2-bandi).

Agar aksiyadorlik jamiyatining ustavida imtiyozli huquq haqida yozuv bo'lmasa yoki aksiyadorlar umumiy yig'ilishi imtiyozli huquqni qo'llamaslik to'g'risida qaror chiqargan bo'lsa, aksiyador qo'shimcha chiqarilayotgan qimmatli qog'ozlarga nisbatan xuddi oddiy investor kabi huquqlarga ega bo'ladi.

Emissiya jarayoni qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi Qonun va ularni ijro etish maqsadida chiqarilgan Qimmatli qog'ozlar bozori ishlashini muvofiqlashtirish va nazorat qilish markazining hujjatlari asosida batafsil tartibga solinadi. Qimmatli qog'ozlar emissiyasi bilan bog'liq ba'zi qo'shimcha cheklovlar qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat yuritish mexanizmi to'g'risidagi qonunda ham o'z aksini topgan. Emissiya bir necha ro'yxatga olish – qimmatli qog'ozlar chiqarilishini ro'yxatga olish, emissiya risolasini ro'yxatdan o'tkazish (agar bu qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi qonunning 19-moddasiga asosan talab etilsa) kabi jarayonlarni o'zida aks ettiradi.

Qimmatli qog'ozlar bozori ishlashini muvofiqlashtirish va nazorat qilish markazining ma'lumotlariga ko'ra, emissiya risolasida zarur ma'lumotlarning bo'lmasligi yoki haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlarning mavjudligi ro'yxatdan o'tkazishni rad etishning nisbatan ko'p tarqalgan asosi bo'lib hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar chiqarish va emissiya risolasini ro'yxatdan o'tkazishni rad etish to'g'risidagi qaror ustidan sud tartibida shikoyat qilinishi mumkin va shuni ham ta'kidlash joizki, Qimmatli qog'ozlar bozori ishlashini muvofiqlashtirish va nazorat qilish markazi javobgar sifatida ishtirok etadigan ko'pgina sud jarayonlari aynan qimmatli qog'ozlar chiqarishni ro'yxatdan o'tkazishni rad etish bilan bog'liq.

Qimmatli qog'ozlarni joylashtirish tugashi bilan jamiyatda tasdiqlangan hisobot ham ro'yxatdan o'tkazish uchun taqdim etiladi. Agar shu paytga qadar emissiya jarayonida emitent tomonidan qonunchilik talablarining buzilish hollari yoki qimmatli qog'ozlar chiqarish ro'yxatga olingan hujjatlarda haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotning mavjudligi aniqlansa, hisobotni ro'yxatdan o'tkazish rad etilishi mumkin, bu esa qimmatli qog'ozlarni chiqarilmagan deb topish uchun asos bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlarni chiqarish bo'yicha qonun talablariga rioya etilmaganligi hisobotni ro'yxatga o'tkazgandan keyin ma'lum bo'lsa, qimmatli qog'ozlarni chiqarish sud qaroriga ko'ra haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Agar qimmatli qog'ozlar chiqarilganligi haqiqiy emas yoki chiqarilmagan deb topilgan bo'lsa, emitent bunday qimmatli qog'ozlarni sotish orqali olgan pul vositalari va boshqa mol-mulkni o'z egalari qaytarishi lozim. Qaytarish qoidalari, birinchi navbatda, chiqarilmagan deb topilgan qimmatli qog'ozlar egalari huquqlarini himoya qilishga yo'naltirilgan.

Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi qonunga asosan bunday qaytarish to'g'risida Nizom ishlab chiqilgan. Lekin u chiqarilmagan deb topilgan qimmatli qog'ozlar egalarining huquqlarini yetarli darajada himoya qilmaydi. Birinchidan, Nizomning 4.1-bandiga asosan investitsiya qilingan barcha vositalar ularning qanday shaklda mol-mulk yoki pul shaklda kiritilganligidan qat'i nazar, pul shaklida, valutada kiritilgan vositalar esa so'mda qaytarilishi kerak. Ikkinchidan, Nizomning 4.2-bandiga asosan investitsiya vositalari narxi ularga to'langan haq miqdori asosida qaytariladi, shunga qaramasdan, ular bir vaqtda to'lanmasdan, Nizomda besh oy muddat belgilangan bir qator harakatlar qilinganidan keyingina amalga oshiriladi. Bunday qoidalar Fuqarolik kodeksining asossiz boylik orttirish haqidagi me'yorlariga qarshi bo'ladi. Qimmatli qog'oz egasi haqiqatdan ham o'zi to'lagan haqni olish huquqiga ega bo'ladi, lekin bu haq qimmatli qog'ozlar chiqarish haqiqiy emas yoki chiqarilmagan deb topilgan sanadan boshlab to'langan vositalar qaytarilgan sanaga qadar Fuqarolik kodeksining 419-moddasi 3-qismi qoidalariga asosan o'zganing mulkidan foydalanganlik uchun foizni hisobga olgan holda qaytarilishi kerak. Mol-mulkka kelganda esa u Fuqarolik kodeksining 114-moddasiga asosan natura tarzida qaytarilishi kerak. Qaytarilayotgan vositalarning miqdori borasida kelishmovchilik chiqqan hollarda qimmatli qog'oz egasi sudga murojaat etishi mumkin.

Shunday qilib, amaldagi qonunchilik aksiyadorlarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish borasida davlat organlarining, ayniqsa, sudning faol o'rnini nazarda tutadi.

4-§. Korporativ nizolar: ularning turlari, hal etish usullari va shakllari

"Korporativ nizolar" atamasi ko'pgina boshqa mamlakatlar singari bizda ham borgan sari nisbatan keng qo'llanilib, asosan qonun me'yorlarining buzilishi va nafaqat minoritar, balki barcha aksiyadorlar huquq va qonuniy manfaatlarining cheklanishidan kelib chiqmoqda. Ishda bu turli xildagi nizolar, aksiyadorlar va investorlarning to'qnashuvlari, yuridik shaxs sifatida aksiyadorlik jamiyatiga nisbatan da'volar kabi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Bu nizolarning asosida odatda tomonlarning iqtisodiy manfaatlari yotadi, ko'p hollarda esa milliy qonunchilikdagi bo'shliqlar va har

xilliklar yoki ularning xalqaro xususiy huquq yoxud chet el davlatlari qonun me'yorlari bilan mos kelmasligi tufayli jiddiy qarama-qarshiliklar vujudga keladi.

Fond bozorining rivojlanmaganligi, fond birjalari faoliyatini tashkil etish va yuritish borasida turli xil nuqsonlarning mavjudligi ko'pgina nizolarni keltirib chiqaruvchi obyektiv omillar bo'lmoqda. Aksiyadorlarning huquq va qonuniy manfaatlari va qonunning haqiqiy yoki ehtimoliy buzilishlari to'g'risidagi ariza va shikoyatlarni ko'rib chiqish mexanizmidagi bir qator kamchiliklar mavjud. Uydirma yozib, oldindan bilgan holda yolg'on ma'lumotlar asosida asossiz shikoyat qiladigan shaxslarga nisbatan qonunchilikda harakatda bo'luvchi jazolarni (ayniqsa ma'muriy tartibdagi jarimalarni) qo'llash nazarda tutilsa, o'ylab topilgan va asossiz shikoyatlarning soni kamaygan bo'larmidi. Bunda bunday ariza va shikoyatlarni tekshirish vakolatli davlat organlarining ko'p e'tibori, vaqti va vositalarini jalb qilishini ham inobatga olish lozim.

Boshqa tomondan, aksiyadorlarning va korporativ faoliyatning boshqa ishtirokchilari huquq va qonuniy manfaatlari borasidagi qonun talablarini buzganlik uchun jazo choralarini kuchaytirish talab etiladi. Bu nafaqat jarimalar, balki aksiyadorlik jamiyatlari mansabdor shaxslarini egallab turgan lavozimidan ozod etish, qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilarini qimmatli qog'ozlar bozorida ishtirok etish huquqidan mahrum etish kabilardan iborat bo'lishi lozim.

Real korporativ nizolarning nisbatan muhim sabablari bo'lib quyidagilarga taalluqli qonunchilik me'yorlarining buzilishi bo'lib hisoblanadi:

- jamiyatning ta'sis hujjatlari (ustavlar, ta'sis shartnomalari kabi);
- aksiyadorlar umumiy yig'ilishlari va ularning boshqaruv organlariga saylovlarni o'tkazishga tayyorgarlik va uni o'tkazish;
- ustav kapitali;
- qimmatli qog'ozlar emissiyasi;
- qimmatli qog'oz egalari reyestri;
- qimmatli qog'ozlar muomalasi;
- aksiyalarning bir qancha turlari bo'yicha dividendlarni aniqlash va ularni to'lash tartibi;
- ma'lumotni oshkor etish;
- yirik va manfaatli bitimlarni tuzish;

- korporativ tashkilotlarning faoliyati yuzasidan boshqaruv organlari vakolatlari;
- monopoliyaga qarshi tadbirlar;
- xorijiy aksiyadorlar va investorlarning huquq va qonuniy manfaatlari;
- qimmatli qog'ozlar, dividend kabilarga nisbatan meros.

4.1. Ta'sis hujjatlaridagi kamchiliklar bilan bog'liq nizolar

Aksiyadorlik jamiyatlarining ta'sis hujjatlaridagi jiddiy kamchiliklar, bo'shliqlar va boshqa nuqsonlar bilan bog'liq ko'pgina nizolar ushbu hujjatlar qoidalarining Fuqarolik kodeksi, aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi Qonun va boshqa qonun hujjatlari talablariga mos emasligi bilan bog'liq bo'ladi.

Jamiyatlarning ustavlarida ko'p hollarda aksiyadorlik jamiyati faoliyatini tashkil etish, uning boshqaruv organlariga saylov va ularning vakolatlari, umumiy yig'ilishlar, aksiyalar chiqarishni o'tkazish, dividendlarni taqsimlash, aksiyadorlarning huquq va majburiyatlari, boshqaruv kabi masalalarga tegishli qoidalar aniq, ravshan bayon etilmaydi. Ba'zida ustavlarda aksiyalarni olish va sotishga nisbatan qonunga zid bo'lgan turli xil cheklovlar nazarda tutiladi. Aksiyadorlarning umumiy yig'ilish va ovoz berishda ishtirok etish, aksiyalar chiqarilganligi haqida xabardor bo'lish borasidagi va boshqa huquqlari cheklanadi.

Aksiyadorlik jamiyatini tashkil etish to'g'risidagi ta'sis shartnomalari aksiyalarning haqini to'lash miqdori va tartibi, jamiyat ta'sischilarining huquq va majburiyatlari kabi bir qator majburiy qoidalarni o'zida aks ettirmaydi. Natijada AJning turli ta'sischilari o'rtasida odatda ustav kapitalini to'liq to'lanmasligiga olib keluvchi nizo kelib chiqishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlar chiqarishni ro'yxatdan o'tkazish borasidagi qonun me'yorlarining buzilishi, ushbu qimmatli qog'ozlar asosida tuzilgan bitimlarning bekor bo'lishi va aksiyadorlarning huquqlari buzilishiga olib keladi, ko'p hollarda ular shikoyat qilishga majbur bo'ladilar.

Umuman olganda aksiyadorlar jamiyatning ta'sis hujjatlari, ustav fondi holati, qimmatli qog'ozlar emissiyasi va AJ ustavi hamda qonunda nazarda tutilgan boshqa axborotlar bilan tanishish huquqiga ega bo'ladi.

4.2. Aksiyadorlar reyestrini yuritish bilan bog'liq nizolar

Jamiyat yoki qonunda belgilangan hollarda maxsus ro'yxatchi tomonidan aksiyadorlar reyestrini yuritish borasidagi qonun talablarining buzilishi ham kam nizolarni keltirib chiqarmaydi. Aksiyadorlar reyestrini yuritish tartibi borasidagi kamchiliklar aksiyadorning umumiy yig'ilishda ishtirok etishi, aksiyalarga nisbatan mulk huquqi, dividend olishga bo'lgan huquqi kabi nizolarni keltirib chiqaradi. Bunday to'qnashuvlar AJ qimmatli qog'oziga nisbatan mulk huquqining o'tishi haqidagi yozuvning reyestrda mavjud bo'lmashligi, tegishli hujjatlar to'plamining mavjud emasligi yoki ularning tegishli tartibda saqlanmasligi kabi holatlar bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Reyestrni yuritishdagi har qanday kamchilik manfaatlarning keskin to'qnashuviga, shuningdek, aksiyadorlarning o'z huquqlarini himoya qilishga, shu jumladan, tegishli instansiyalarga shikoyatlar qilish yoki sud organlariga da'vo bilan murojaat etish yo'li bilan intilishlariga olib kelishi mumkin. Bunday holatlar aksiyadorlarning turli guruhlarida o'rtasida hamda aksiyadorlar va AJ boshqaruv organlari orasida nizolar kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

4.3. Aksiyadorlar umumiy yig'ilishni o'tkazish bilan bog'liq korporativ nizolar

Korporativ nizolarning ko'pgina qismi aksiyadorlar umumiy yig'ilishini o'tkazishga tayyorgarlik ko'rish, uni o'tkazish, ovoz berish jarayoni hamda umumiy yig'ilish tomonidan qabul qilingan qarorlarni rasmiylashtirishdagi kamchiliklarga to'g'ri keladi. Bunday nizolar quyidagilar asosida kelib chiqadi:

– alohida rahbarlarning (boshqaruvchilar, direktorlar) aksiyadorlar umumiy yig'ilishi o'tkazilishini buzish, uni qonunchilikda belgilangan muddat va qoidalarni buzgan holda o'tkazish, oldindan tasdiqlangan yig'ilish kun tartibiga o'zgartirish kiritish, unga yig'ilish davomida yangi masalalarni kiritish, zarur kvorumni ta'minlamaslikka harakat qilishlari;

-- aksiyadorlarni yig'ilish o'tkazilishi to'g'risida xabardor etmaslik va (yoki) aksiyadorlar ro'yxatiga kiritmaslik kabi yo'llar orqali u yoki bu aksiyadorlarning umumiy yig'ilishda ishtirok etishiga ruxsat bermaslik;

– aksiyadorlarning kun tartibiga kiritilgan masalalar yuzasidan ovoz berish huquqini buzish; "bir aksiya-bir ovoz" tamoyilini buzish; AJ boshqaruv organlarini qonunning tegishli me'yorlarini buzgan holda shakllantirish; "kerakli" qarorlarni olish maqsadida jarayon tadbirlarini o'tkazishda nayrang ishlatish;

– kuzatuv kengashi, ijro organiga (bosh direktor va boshqalar) saylangan a'zolarining vakolatlarini qonun va AJ ustavi talablariga zid ravishda taqsimlash;

– noqonuniy tarzda yangi (navbatdan tashqari) aksiyadorlar umumiy yig'ilishini o'tkazish;

– umumiy yig'ilishdan aksiyadorlik jamiyati, ayniqsa, minoritar aksiyadorlar zarariga o'zining g'araz maqsadini ko'zlovchi yirik aksiyadorlar, aksiyadorlar guruhlaridan biri, bosh direktor yoki boshqaruvchilar uchun foydali bo'lgan qarorlarni qabul qilish uchun foydalanish.

Odatda umumiy yig'ilishni tashkil etish va o'tkazish, shuningdek u tomonidan qarorlar qabul qilish jarayonlarida qonun va AJ ustavi qoidalarining buzilishi ular ustidan shikoyat berishga sabab bo'ladi.

Masalan, qonunda aksiyadorning kun tartibiga kiritgan masalasi hamda jamiyat organlarini saylashda u tomonidan ovoz berish ro'yxatiga taklif etilgan nomzodni rad etishning qat'iy ro'yxati keltirilgan. Asossiz rad etishlar ustidan sudga shikoyat qilinishi mumkin.

Umumiy yig'ilishda ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan shaxslar ro'yxatini o'z vaqtida tuzmaslik; yig'ilishni chaqirish va uning kun tartibi haqida aksiyadorlarni o'z vaqtida xabardor etmaslik yoki yig'ilish o'tkaziladigan sana va joyni ko'rsatmasdan xabardor etish; ovoz berish bulletinlarini jo'natmaslik yoki o'z vaqtida jo'natmaslik; yig'ilish ishtirokchilarini ro'yxatga olish tartibini buzish; aksiyador vorisini (yoki vakilini) umumiy yig'ilishda ishtirok etish huquqidan mahrum etish; ovozlarni sanashda yo'l qo'yilgan qonun buzilishlari; umumiy yig'ilish va ovoz berish natijalari bayonnomalarini tuzish, ularning mazmuni va rasmiylashtirilishi to'g'risidagi qonun talablarining buzilishi kabilar ustidan shikoyat qilinadi.

Umumiy yig'ilish tomonidan majburiy tarzda ko'rib chiqilishi lozim bo'lgan masalalarning ko'rib chiqilmaganligi va (yoki) ular yuzasidan tegishli qarorlarning chiqarilmaganligi shikoyat predmeti bo'lishi mumkin. Aksiyadorlar umumiy yig'ilish o'tkazilishi

munosabati bilan qonun bo'yicha ega bo'lishlari lozim bo'lgan axborotlar ularga taqdim etilmaganligi fakti yuzasidan ham shikoyatlar berishlari mumkin. Bunda ushbu yoki boshqa sabablarga ko'ra yig'ilish o'tkazilganligini noqonuniy, uning qarorini esa haqiqiy emas deb topish faqat sud tomonidan amalga oshirilishi mumkinligini inobatga olish lozim.

4.4. Aksiyalarni kuch ishlatish bilan sotib olish va do'stona bo'lmagan singishlar

Bu korporativ nizolar u yoki bu investorning (investorlarning) boshqa aksiyadorlardan (odatda minoritar aksiyadorlardan) boshqaruvchilar roziligisiz aksiyalarning nazorat paketini sotib olish harakatlaridan kelib chiqib, uning natijasida nafaqat aksiyadorlar, balki aksiyadorlik jamiyati ham kattagina zarar ko'rishi yoki aksiyadorlar tarkibi, AJ boshqaruv organlari, dividend siyosati va umuman ushbu aksiyadorlik jamiyatining faoliyat yo'nalishlari o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Bunda aksiyadorlar va umuman aksiyadorlik jamiyatiga nisbatan kuch ishlatish va ularni qo'rqitishning turli usullari qo'llanilishi mumkin. Bu yerda aksiyalarni qarshi sotib olish, AJ balansi yoki sho'ba korxonasiga uning o'ziga tegishli bo'lgan aksiyalarni sotib olish, qo'shimcha tarzda qimmatli qog'ozlar chiqarish, bir shaxs egaligida bo'lishi mumkin bo'lgan ovoz beruvchi aksiyalar soniga nisbatan ustavda cheklovlarning o'rnatilganligi kabilar yuqoridagi holatlarga nisbatan himoya vositalari hisoblanadi. Agar do'stona bo'lmagan singishlarga harakat qilishning usul va vositalari qonunga to'g'ridan-to'g'ri mos kelmasa, u holda ular ustidan tegishli organlar, shu jumladan, sudga shikoyat qilish lozim. Qonun aksiyadorlarni insofsiz bankrotlikka olib kelish harakatlaridan ham himoya qiladi.

4.5. Dividend siyosatining nuqsonlari

Ko'pgina korporativ nizolar **dividend siyosatining nuqsonlari**, ayniqsa, uning ochiq emasligi va muvozanatlashmaganligi tufayli kelib chiqadi.

Qonun va ustav talablariga asoslangan holda og'ishmay, oshkora, bosqichma-bosqich, yaxshi muvozanatlashtirilgan va o'ylangan holda amalga oshiriladigan dividend siyosati ko'pgina korporativ

nizolarning oldini olishning harakatdagi, muhim omilidir, chunki korporativ faoliyat ishtirokchilari tabiiy ravishda ushbu faoliyatdan eng ko'p miqdordagi foyda, ayniqsa, ular tomonidan sotib olingan aksiyalardan dividendlar olishdan manfaatdor bo'ladi. Lekin bunda dividend "orqasidan o'ta tezlik bilan quvish" korporativ tashkilotga ham, aksiyadorning o'ziga ham katta zarar yetkazishi, shuningdek, aksiyadorlik jamiyatining moliyaviy bazasini barbod etishi, hatto uni texnik-iqtisodiy jihatdan bankrotlikka olib kelishi ham mumkin.

Shuni ham inobatga olish kerakki, ko'pgina korporativ nizolar nafaqat aksiyadorlarning dividendlar miqdoridan noroziligidan, balki ularni to'lashning muntazamliligi tamoyili buzilishidan ham kelib chiqadi. Aksiyadorlik jamiyatining ustaviga asosan uning umumiy yig'ilishi va boshqaruv organlari qarori asosida dividendlarning muntazam ravishda to'lab borilishi ushbu korporatsiyaning obro'sini oshiradi, uning qimmatli qog'ozlari jalb etilish doirasini kengaytiradi, ularning qo'shimcha emissiya qilinishi imkoniyatlarini oshiradi va bozor qiymatlarining ko'tarilishiga olib keladi, turli tashqi investorlar, shu jumladan, xorijiy investorlardan tijorat qarzlari va kapital qo'yimlarining olinishini yengillashtiradi. Miqdori ushbu jamiyat daromadiga bog'liq bo'ladigan dividendlarning muntazam ravishda to'lanishi aksiyadorlik jamiyatining iqtisodiy barqarorligini ta'minlash manfaatlari hamda aksiyadorlarning uzoq muddatli manfaatlariga javob beradi. Buning ustiga uning me'yoriy hujjatlarida odatda aniq belgilangan muddatlarda to'lanadigan dividendlarning muayyan eng kam miqdori belgilangan bo'lishi kerak. Shuningdek, imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar to'lash tartibi va miqdorlari ham aniq belgilangan bo'lishi lozim. Aks holda o'zlariga dividend to'lanishini sud tartibida talab qilishi mumkin bo'lgan imtiyozli aksiyalar egalari bilan bo'lishi mumkin bo'lgan to'qnashuvlarning oldini olish qiyin bo'lib qoladi.

Dividendlar to'lash haqidagi qarorni ham oddiy, ham imtiyozli aksiyalarga ega bo'lgan aksiyadorlarning malakaviy ko'pchilik ovozi asosida umumiy yig'ilishda qabul qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ushbu qoidaning buzilishi keskin korporativ nizolarga sabab bo'lishi mumkin.

Lekin barcha hollarda ham aksiyadorlarning dividend to'lash bilan bog'liq talablari asosli bo'lmaydi, chunki korporativ faoliyat tavakkalchilik, mahsulot ishlab chiqarish va sotishdagi turli

qiyinchiliklar hamda turli ko‘rinishdagi tashqi tartib holatlari (bozor konyunkturasi, soliq, bojxona va boshqa sohalaridagi siyosatlarida yuz bergan jiddiy o‘zgarishlar) bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi.

Bir qator hollarda (masalan, agar jamiyatda bankrotlik alomatlari paydo bo‘lgan bo‘lsa, ustav kapitali to‘liq to‘langunga qadar va boshqalar) qonun dividendlar to‘lashni ta‘qiqab qo‘yadi. Ushbu masalalar bo‘yicha ham amaliyotda alohida aksiyadorlar, ayniqsa, imtiyozli aksiyalar egalarining dividend to‘lash haqidagi talablarini uchratish mumkin, lekin bu talablar shubhasiz tegishli asoslardan mahrum etilgan va ular qonunda belgilangan me‘yorlarga mos kelmaydi.

Dividendlar to‘lash tartibi va miqdorlari, aksiyadorlik jamiyatining moliyaviy-iqtisodiy ahvoli, uning daromadlari, xarajatlari, qimmatli qog‘ozlar emissiyasi va boshqa holatlari haqidagi axborotlarning oshkoraligi dividend masalalari bo‘yicha nizolarning oldini olishning muhim sharti bo‘lib hisoblanadi.

Ushbu ko‘rsatkichlar ustidan umumiy yig‘ilish, AJ boshqaruv organlari, taftish komissiyasi va audit nazoratining mavjudligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Aksiyadorlar ushbu masalalar bo‘yicha ularning hujjatlari bilan ham tanishib chiqish imkoniyatiga ega bo‘lishlari lozim. Ko‘p hollarda, ayniqsa, minoritar aksiyadorlar tomonidan ushbu masalalar yuzasidan ularning xabardor etilmaganliklari, hatto ularga bunday ma‘lumotlarni taqdim etish rad etilganligi mazmunidagi shikoyatlar beriladi.

Dividendlarni naqd pulsiz, ya‘ni qandaydir mulk (AJning mahsuloti yoki yangi aksiyasi) bilan to‘langan hollarda ham, agar bunday shaklda to‘lash AJ ustavi yoki umumiy yig‘ilish qarorida nazarda tutilmagan bo‘lsa, nizolar kelib chiqishiga sabab bo‘ladi. Agar aksiyador shunday to‘lov shaklini qo‘llashga rozilik bildirib ovoz berib keyinchalik bunga e‘tiroz bildirgan bo‘lsa, uning shikoyati asossiz deb topiladi. Dividendlar to‘lash masalasidagi aksiyadorlarning huquqlari buzilishi bo‘yicha yetarli darajada asoslangan shikoyatlar asosidagina sud himoyasidan foydalanish mumkin.

4.6. Korporativ nizolarni vujudga keltiruvchi omil sifatida aksiyadorlik jamiyatini qayta tashkil etish

Aksiyadorlik jamiyatini qayta tashkil etish bu, umuman olganda, bir yuridik shaxs huquq va majburiyatlarining ikkinchisiga vorislik tartibida o‘tishi bilan bog‘liq AJ tashkiliy-huquqiy shaklining

o'zgarishidir. Bu kattagina amaliy tajriba, aniq holatlar majmui va albatta aksiyadorlar manfaatlarini hisobga olishni talab etadigan, amaldagi qonunchilik asosida amalga oshiriladigan uzoq va murakkab tadbiridir.

Shuning uchun aksiyadorlar, birinchi navbatda, ularning huquq va manfaatlariga tegishli bo'lgan ushbu aksiyadorlik jamiyatini qayta tashkil etish, uning sabablari, vazifalari va oqibatlari haqida xabardor bo'lishlari lozim. Aks holda aksiyadorlik jamiyatining qonun, birinchi navbatda, Fuqarolik kodeksi va aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonun me'yorlariga mos bo'lmagan tarzda qo'shilishi, birlashishi yoki bo'linishi, ajralishi hollarida yoppasiga keskin tusdagi korporativ nizolar kelib chiqishi mumkin. Bunday tadbirlar aksiyadorlar umumiy yig'ilishi yoki sudning qarori asosida amalga oshiriladi.

Bunday hollarda aksiyadorlar jamiyat ochiq yoki yopiq aksiyadorlik jamiyati bo'lishidan qat'i nazar, ularning huquqiy maqomini inobatga olgan holda, jamiyatdan ularning egaligidagi aksiyalarni bozor narxida sotib olish yoki boshqa qimmatli qog'ozlarga almashtirishni talab qilishlari, shuningdek, aksiyalarni qayta tashkil etilayotgan AJning aksiyadorlari hisoblanmagan boshqa shaxslar orasida joylashtirishga e'tiroz bildirishlari mumkin. Aks holda bu bir qancha nizolarning kelib chiqishi va jamiyat faoliyatining to'xtashiga olib kelishi mumkin.

AJ qayta tashkil etilgan har qanday shaklda aksiyadorlar tomonidan ularning o'z huquqlarini himoya qilinishi, ularning manfaatlariga zarar yetkazilishiga, eng avvalo, jamiyatga qo'yilgan o'z vositalarini yo'qolishiga yo'l qo'ymaslikka intilishlari nizolar kelib chiqishining manbai bo'lib hisoblanadi. Lekin turli aksiyadorlar, yirik qimmatli qog'ozlar paketi egalari, minoritariylar, oddiy va imtiyozli aksiyalar egalarining manfaatlarini "umumiy maxrajga" keltirish juda qiyin, bunda ayniqsa, amaliyotda ko'p uchraydigandek minoritar aksiyadorlar qayta tashkil etish, uning mohiyati, maqsadlari va oqibatlari xususida, ma'lumotga ega bo'lmasalar, juda katta jabr ko'radilar, aksiyadorlar sonining ko'pligi va ularning uzoq joylarda joylashganligi bu jarayonni yanada qiyinlashtiradi. Ko'pgina nizo va shikoyatlar shundan kelib chiqadi. Minoritar aksiyadorlar umumiy yig'ilishga tegishli rasmiylashtirilgan hujjatlar bilan birga o'z vakillarini jo'natishlari mumkin, lekin hatto kichik aksiyadorlar manfaatlarini gap-so'zsiz himoya qilish huquqiga ega

bo'lgan shaxslar ham boshqaruv yoki kuzatuv kengashi a'zolari tomonidan o'z huquqlarining cheklanishi va ularga nisbatan turli bosimlarning amalga oshirilishini boshlaridan kechiradilar.

4.7. Korporativ nizolarning boshqa turlari

Qonunda belgilangan tartibni buzgan holda aksiyadorlik jamiyati boshqaruv organlarining a'zolari va (yoki) affillangan shaxslar tomonidan tuzilgan **manfaatdorlik mavjud bo'lgan bitimlar** ham aksiyadorlarni shikoyat berishga majbur qilishi mumkin. Bunday bitimlar turli aksiyadorlarning, ayniqsa, bunday masalalarni muhokama qilish jarayonida umumiy yig'ilishda ishtirok etmagan va buning natijasida o'z e'tirozlarini bildirish hamda "qarshiman" deb ovoz berish imkoniyatiga ega bo'lmagan kichik aksiyadorlarning manfaatlarini jiddiy tarzda cheklab qo'yishi mumkin. Bunday hollarda ular o'z aksiyalarini sotib olish uchun jamiyatga taqdim etishlari, ularning huquqlari buzilgan hollarda esa sudga murojaat etishlari mumkin.

Nizoli holatlarning bir qismi qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini saqlovchi ro'yxatchilarning harakatlari tufayli yuzaga keladi. Ro'yxatchilar aksiyadorlarga ushbu aksiyadorlik jamiyatining aksiyadorlari tarkibi, ularga tegishli aksiyalar soni, umumiy yig'ilishda ishtirok etuvchi shaxslar haqidagi ma'lumotlarni taqdim etishga majburdirlar. Ba'zi hollarda, ayniqsa, ma'lumotlarni aksiyador iltimosiga ko'ra uning vakili talab qilgan hollarda aksiyadorlarga bunday ma'lumotlarni olish oson kechmaydi. Bunda rad etish tegishli ishonchnomaning rasmiylashtirilishidagi kamchiliklar yoki aksiyadoming jamiyat rahbariyatiga AJ aksiyadorlarining navbatdan tashqari umumiy yig'ilishini chaqirishni so'rab murojaat etmaganligi kabilar bahona qilinadi. Aksiyadorga boshqa aksiyadorlarning ro'yxatlarini berishdagi kechiktirishlar ham aksiyadorlar va ro'yxatchilar o'rtasida korporativ nizolarning kelib chiqishida muhim o'rin tutadi. Bu nizolarni hal etish uchun aksiyador qimmatli qog'ozlar bozorini nazorat qiluvchi tegishli organga boy berilgan foydaning o'rnini qoplash talabi bilan murojaat etishi mumkin. Albatta bunday turdagi shikoyat va da'volar tegishli asoslarga (shu jumladan, hujjatda aks etgan) ega bo'lishi lozim. Lekin, afsuski, amaliyotda vakolatli organlarning faqat vaqti va e'tiborini oladigan, o'ylab topilgan asossiz shikoyatlar ham anchaginani tashkil etadi.

Sud amaliyotida aksiyadorlarning korporativ qonunchilik talablari, AJ ustavi va boshqa hujjatlari bilan tanish emasliklari asosida kelib chiqqan asossiz shikoyat va da'volari bilan bir qatorda, ularning noqonuniy harakat va talablari va hatto aksiyadorlar tomonidan g'araz maqsadlarda rahbar organlar va aksiyadorlarning alohida guruhlarini qo'rqitish orqali nizolar keltirib chiqarishi hollari kuzatiladi. Bunday harakatlar ko'p hollarda aksiyadorlik jamiyatini o'zlarida mavjud bo'lgan aksiyalarni sotib olishga majbur qilish, ular uchun qulay bo'lmagan umumiy yig'ilish qarorini bekor qilishga erishish, "kuchlar nisbatining" o'zgarishiga erishish va boshqa maqsadlarda minoritar aksiyadorlar tomonidan sodir etiladi. Ushbu maqsadlarda qalbaki hujjatlardan foydalanish, faktlarni buzib ko'rsatish hollari kabilardan foydalanish mumkin.

Sudlarga har bir alohida holatda berilgan shikoyatlarni batafsil o'rganish, har qanday aksiyadorning haqiqatda buzilgan huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, shu bilan birga, o'ylab topilgan shikoyat va da'volarni rad etishga to'g'ri keladi. Bunday ishlar ishning xususiyati va taalluqliligiga qarab, umumiy yurisdiksiyali sudlar tomonidan ham, xo'jalik sudlari tomonidan ham ko'rilishi mumkin. Korporativ nizolarni O'zbekiston Respublikasida hozircha faqat Toshkent shahrida mavjud bo'lgan hakamlik sudlarida ham hal etish mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. Aksiyadorlarning asosiy huquqlari nimalardan iborat?
2. Ushbu qonunlar qonunda qanday mustahkamlangan?
3. Ushbu huquqlar himoyasini amalga oshirishning usullari qanday?
4. Aksiyadorlar huquqlarini amalga oshirishni ta'minlashda qimmatli qog'ozlar bozori ishlashini muvofiqlashtirish va nazorat qilish Markazining o'rni qanday?
5. Aksiyadorlar huquqlarining sud himoyasi qanday amalga oshiriladi?
6. Aksiyadorning aksiyadorlik jamiyati ishlarining holati haqida ma'lumot olish huquqi nimani o'zida aks ettiradi?
7. Korporativ nizolarni keltirib chiqaruvchi asosiy sabablar nimalardan iborat?
8. Nizolarning turlari va ularni hal etish yo'llari.

X BOB

AXBOROTNI OSHKOR ETISH (HISOB DORLIK)

1-§. Axborotni oshkor etish tushunchasi, zarurati, turlari va shakllari

Aksiyadorlar o'zlarining aksiyalarni sotish, ovoz berish huquqlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishlari, shuningdek, agar ularda korporatsiya, uning faoliyati holati to'g'risida ma'lumot bo'lsa, o'zlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishlari mumkin. Shuning uchun axborotga bo'lgan huquq har bir aksiyadorlarning (shuningdek, kreditorlarning) asosiy huquqlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Umuman axborotni oshkor etish deganda, oshkor etilmasligi boshqa shaxslarning huquq va qonuniy manfaatlarini cheklaydigan ma'lumotni oshkor etayotgan shaxsning faoliyati yoki huquqiy holatiga doir axborotni (ma'lumotlar majmuasini) muayyan shaxslar doirasiga yetkazish tushuniladi.

"Qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilari tomonidan axborotlarning oshkor etilishi to'g'risida"gi Nizomda qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilari tomonidan axborotlarning oshkor etishning quyidagi turlari ko'rsatiladi:

- 1) emitentlar tomonidan axborotni oshkor qilish;
- 2) investitsiya institutlari tomonidan axborotni oshkor etish;
- 3) qimmatli qog'ozlar bozorida savdoni tashkillashtiruvchilar tomonidan axborotni oshkor etish;
- 4) qimmatli qog'oz egalari tomonidan axborotni oshkor etish;
- 5) vakolatli davlat organi tomonidan axborotni oshkor etish.

Garchi ushbu bobda asosan korporatsiya tomonidan axborotni oshkor etish haqida so'z borsada, yuqorida sanab o'tilgan axborotni oshkor etishning turlari korporatsiyalar faoliyatini tartibga solish, aksiyadorlarning manfaatlari bilan to'g'ri yoki egri bog'liqligi va boshqa holatlarni inobatga olib, quyida ularning har bir turiga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

1. Emitentlar tomonidan axborotni oshkor etish. Emitentlar deganda investitsiya jalb etish maqsadida sotish uchun qimmatli qog'oz chiqaradigan shaxslar tushuniladi. Ularga asosan aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar chiqaradigan aksiyadorlik jamiyatlari kiradi. Emitentlar quyidagi yo'llar orqali o'zining moliyaviy-xo'jalik faoliyati haqidagi axborotlarni oshkor etadi:

– aksiyadorlar va boshqa manfaatdor shaxslarga tegishli axborotlarni taqdim etish;

– tegishli axborotni chop etish;

– vakolatli davlat organi – qimmatli qog‘ozlar bozori ishlashini muvofiqlashtirish va nazorat qilish Markaziga yillik hisobotni taqdim etish.

Nizom haqida boshqa boblarda batafsil ma’lumot berilgan.

2. Investitsiya institutlari tomonidan axborotlarni oshkor etish. "Qimmatli qog‘ozlar bozorining faoliyat ko‘rsatish mexanizmlari to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasining qonuniga asosan investitsiya institutlari qimmatli qog‘ozlar bozorida savdoni tashkillashtiradi, vositachilik, maslahat berish va boshqa faoliyat bilan shug‘ullanadi. Investitsiya institutlarining investitsiya vositachisi (moliya brokeri va dileri); investitsiya maslahatchisi; investitsiya kompaniyasi; investitsiya fondi; boshqaruvchi kompaniya; depozitariy; hisob-kitob-kliring palatasi (tashkiloti); qimmatli qog‘ozlar egalarining reyestrini saqllovchi; qimmatli qog‘ozlarni nominal saqllovchisi kabi turlari faoliyat ko‘rsatishi mumkin. Masalan, boshqa investitsiya institutlari, yuridik va jismoniy shaxslarning investitsiya aktivlarini boshqarish bo‘yicha faoliyat yurituvchi, shuningdek, qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisini amalga oshiruvchi investitsiya institutlari kompaniyaning boshqaruvchilari deb nomlanadi.

Investitsiya institutlari ikki subyekt – davlat va investorlar oldida axborotlarni oshkor qilishga majbur. Ular davlat oldida axborotlarni muntazam ravishda va ularning faoliyatidagi holatlardan kelib chiqqan holda, masalan, agar ular bir chorak davomida bir emitentning faqat bir turdagi qimmatli qog‘ozlari bilan operatsiyalarni amalga oshirgan hollarda oshkor etishga majburdirlar. Investorning talabiga ko‘ra investitsiya instituti qimmatli qog‘ozlar bozorida professional faoliyat bilan shug‘ullanish huquqini beruvchi litsenziya nusxasi, investitsiya institutining yuridik shaxs yoki yakka tartibdagi tadbirkor sifatida davlat ro‘yxatidan o‘tkazilganligi to‘g‘risidagi hujjat nusxasi, ustav kapitali, undagi o‘zining vositalari miqdori haqidagi ma’lumotlar, uning zahira fondi haqidagi va boshqa ma’lumotlarni taqdim etishi shart:

3. Qimmatli qog‘ozlar bozorida savdoni tashkillashtiruvchilar tomonidan axborotni oshkor etish. Savdoni tashkillashtiruv-

chilar, ya'ni fond birjalari, investitsiya institutlari, shuningdek, qimmatli qog'ozlar bozorida qimmatli qog'ozlarning birjadan tashqari savdosini tashkil etish uchun tuzilgan investitsiya institutlarining bo'linmalari har bir manfaatdor shaxsga qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchisining savdoda ishtirok etish, bitimlarni tuzish va solishtirish, ularni ro'yxatdan o'tkazish va ijro etish qoidalari haqidagi axborotlarni oshkor etishga majburdirlar.

4. Qimmatli qog'ozlar egalari tomonidan axborotlarni oshkor etish. Qimmatli qog'ozlar egasi emitent qimmatli qog'ozni xohlagan turining 35 yoki undan ko'p foiziga egalik qilishi to'g'risidagi axborotni bitim tuzilgan kundan boshlab 3 kun muddat ichida vakolatli davlat organiga oshkor etishi kerak. 1998-yil 22-mayda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi qoshidagi Monopoliyaga qarshi kurash va raqobatni rivojlantirish qo'mitasi tomonidan 1998-yil 22-mayda tasdiqlangan "Xo'jalik subyekting 35 foizdan ko'p aksiyalarini sotib olish ustidan nazorat to'g'risida"gi Yo'riqnomada oshkor etishning bunday turi batafsil tartibga solingan. Bu holda axborot ushbu bobning 3-paragrafida batafsil to'xtaladigan monopoliyaga qarshi kurash maqsadlarida oshkor etiladi.

5. Vakolatli davlat organi tomonidan axborotni oshkor etish. Uning majburiyatlariga qonunda belgilangan ma'lumotlar, shuningdek, qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilari, shu jumladan, aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan axborotlarning o'z vaqtida va to'liq oshkor etilishi ustidan nazorat qilish kabilar kiradi. Mazkur organ axborotlarni ularni chop etish shaklida oshkor etadi. Qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchisining savdoda ishtirok etish, bitimlarni tuzish va solishtirish, ularni ro'yxatdan o'tkazish va ijro etish qoidalari bilan bog'liq axborotlar chop etiladi.

Demak, aksiyadorlik jamiyati davlat va aksiyadorlar oldida o'z faoliyati haqidagi axborotni oshkor etishga majbur. Uni oshkor etishdan asosiy maqsad aksiyadorlar manfaatlarini himoya qilish bo'lib hisoblanadi, chunki bunday holda davlat, birinchi navbatda, o'zining vakolatli organi – qimmatli qog'ozlar bozori ishlashini muvofiqlashtirish va nazorat qilish Markazi shaxsida aksiyadorlar manfaatlari himoyachisi sifatida chiqadi. Shundan kelib chiqib, aksiyadorlar va boshqa manfaatdor shaxslarga tegishli axborotni taqdim etish, tegishli axborotni chop etish, vakolatli organga yillik hisobotni topshirish kabilar aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan axborotlarni oshkor etish shakllari hisoblanadi.

2-§. Korporatsiyaning hisobdorligi, tijorat siri va korporatsiyalarda axborotni oshkor etish

"Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonunning 105-moddasida ko'rsatilishicha, jamiyat qonun hujjatlarida belgilangan tartibda buxgalteriya hisob-kitobini yuritishi va moliya hisobotini taqdim etishi shart. Jamiyatda buxgalteriya hisob-kitobini tashkil etish, uning holati va to'g'ri yuritilishi, tegishli organlarga har yilgi hisobot va boshqa moliya hisobotlari, shuningdek, aksiyadorlar, kreditorlar va ommaviy axborot vositalariga jamiyat faoliyatiga doir ma'lumotlar o'z vaqtida taqdim etilishi uchun javobgarlik qonun hujjatlariga muvofiq ijroiya organi zimmasida bo'ladi.

Buxgalterlik hisob-kitobi korxonaning mol-mulki, majburiyatlari va hujjatlarida hisob-kitob qilinadigan boshqa barcha xo'jalik operatsiyalari haqidagi pulda ifodalangan ma'lumotlarni yig'ish, ro'yxatdan o'tkazish va umumlashtirishning tartibga solingan tizimini o'zida aks ettiradi. Korxonalarining mol-mulki, ularning majburiyatlari va faoliyatlari davomida amalga oshiradigan xo'jalik operatsiyalari buxgalterlik hisob-kitobining obyektlari hisoblanadi.

Buxgalterlik hisob-kitobini yuritish jamiyatni operativ boshqaruv va unga rahbarlik qilish; xo'jalik operatsiyalarini amalga oshirish vaqtida qonunchilikka rioya qilish va ularning maqsadga muvofiqligi, belgilangan me'yorlar va smetalarga ko'ra mol-mulk va majburiyatlarning harakati, moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan foydalanishning mavjudligi ustidan nazorat qilish uchun zarur bo'lgan, jamiyat xo'jalik faoliyatining salbiy natijalarini oldini olish va uning moliyaviy barqarorligini ta'minlash maqsadida ichki xo'jalik zahiralarini aniqlagan holda jamiyatning xo'jalik faoliyati va mol-mulki holati haqida to'liq va haqiqatga to'g'ri keladigan axborot bilan ta'minlaydi.

Jamiyatning buxgalterlik balansi hamda daromad va xarajatlar hisob-kitobi tarkibida uning buxgalterlik hisob-kitobi jamiyat ijro organining yillik hisoboti bilan birga olib boriladi. Yillik hisobot – hisobot davri davomida jamiyat ijro organi faoliyati va jamiyatning moliyaviy – xo'jalik faoliyati natijalariga ta'sir etuvchi asosiy omillarni xarakterlovchi umumlashtirilgan hujjatni o'zida aks ettiradi. Yillik hisobotda quyidagilar ko'rsatiladi:

– o'tgan yildagi AJ xo'jalik faoliyati natijalari (daromadlar va xarajatlar hisob-kitobi) haqida axborot;

- auditorlar tomonidan tasdiqlangan jamiyatning o'tgan yildagi moliyaviy holati haqida ma'lumot va auditorning hisoboti;
- qo'shimcha chiqarilgan qimmatli qog'ozlar haqida asosiy ma'lumotlar;

- mansabdor shaxslar shaxsiy tarkibidagi o'zgarishlar asoslari.

Jamiyatning zarar ko'rish ehtimolini pasaytirish, moliyaviy va boshqa tavakkalchiliklar, shuningdek, mansabdor shaxslar tomonidan yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan suiiste'molchiliklarni cheklash, aksiyadorlarning kapital qo'yilmalari va jamiyat aktivlarini himoya qilishga qaratilgan jamiyatning moliyaviy-xo'jalik faoliyati ustidan nazorat qilish tizimi muhim ahamiyatga ega. Jamiyatning moliyaviy-xo'jalik faoliyati ustidan nazorat qilish tizimi asosan auditor va jamiyatning taftish komissiyasidan tashkil topadi.

Demak, jamiyatning aksiyadorlar umumiy yig'ilishiga taqdim etadigan yillik hisobotidagi, buxgalteriya balansidagi, foyda va zararlar hisob varag'idagi ma'lumotlarning to'g'ri ekanligi jamiyatning taftish komissiyasi tomonidan tasdiqlanishi lozim (Qonunning 105-moddasi 3-qismi).

Ko'rsatib o'tilgan hujjatlarni matbuotda e'lon qilishdan oldin jamiyat yillik moliya hisobotini har yilgi tekshirish va tasdiqlash uchun jamiyat yoki aksiyadorlar bilan mulkiy manfaatlar negizida bog'liq bo'lmagan auditorlik tashkilotini jalb etishi shart (Qonunning 105-moddasi 4-qismi). Auditorlik xulosasida jamiyat moliyaviy hisobotining to'g'riligi va buxgalteriya hisobi yuritish tartibining qonun hujjatlarida belgilangan talablarga muvofiqligi to'g'risida auditorning fikri yozma shaklda ifodalangan bo'ladi. Yuridik yoki jismoniy shaxslar auditor bo'lishi mumkin. Ular o'zlari bilan tuzilgan shartnoma asosida jamiyatning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tekshiradilar.

Taftish komissiyasi jamiyatning moliyaviy-xo'jalik faoliyati ustidan nazorat qilish vakolatiga ega bo'ladi. Jamiyatning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tekshirish (taftish qilish) yillik yoki taftish komissiyasi tashabbusi bilan boshqa muddat davomidagi faoliyat yakunlari bo'yicha, aksiyadorlar umumiy yig'ilishi, kuzatuv kengashi qarori yoki jamiyat ovoz beruvchi aksiyalarining kamida 10 foiz miqdoriga ega bo'lgan aksiyadorning (aksiyadorlarning) talabiga ko'ra amalga oshiriladi.

Jamiyat taftish komissiyasining talabiga ko'ra jamiyatning boshqaruv organlaridagi mansabdor shaxslar moliyaviy - xo'jalik faoliyat haqidagi hujjatlarni taqdim etishga majburdirilar.

Aksiyadorlik jamiyati faoliyati davomida taftish komissiyasining funksiyalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

– moliyaviy-xo'jalik operatsiyalarining moliyaviy-xo'jalik rejasi asosida amalga oshirilganligini tekshirish;

– u yoki bu moliyaviy-xo'jalik operatsiyalari masalalari bo'yicha qaror chiqarishda jamiyatda o'rnatilgan jarayonlarga rioya qilinishini nazorat qilish;

– aniqlangan qoida buzilish hollarining hisobini olib borish;

– moliyaviy-xo'jalik rejasida nazarda tutilmagan nostandart operatsiyalarni amalga oshirishdan oldin ularni baholash.

Jamiyatning yillik hisoboti aksiyadorlarning yillik umumiy yig'ilishi o'tkaziladigan sanadan kamida 30 kun oldin kuzatuv kengashi tomonidan dastlabki tarzda tasdiqlanishi lozim.

Jamiyat odatda jamiyat faoliyati haqidagi ma'lumotlarni o'zida aks ettirgan hujjatlarni saqlashga majbur. Ular turli sabablarga ko'ra har qanday vaqtda kerak bo'lishi mumkin. Bunday ularni saqlashdan asosiy maqsad aksiyadorlar va davlatning huquq va manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan jamiyatning huquqqa xilof harakatlarining (masalan, soliq to'lashdan bosh tortish, aksiyadorlarning roziligini talab etadigan yirik bitimlar tuzish kabi muhim ma'lumotlarni aksiyadorlardan yashirish va boshqalar) oldini olish bo'lib hisoblanadi. Bunday hujjatlarga quyidagilar kiradi:

– jamiyatning ustavi, ustavga kiritilgan, belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan o'zgartishlar va qo'shimchalar, jamiyatni tuzish to'g'risidagi qaror, jamiyat davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvoynoma;

– jamiyatning o'z balansidagi mol-mulkka bo'lgan huquqini tasdiqlovchi hujjatlar;

– aksiyadorlar umumiy yig'ilishi va jamiyatni boshqarishning boshqa organlari tasdiqlaydigan hujjatlar;

– jamiyatning filiali yoki vakolatxonasi haqidagi nizom;

– yillik moliya hisoboti;

– aksiyalar emissiyasi ma'lumotnomasi;

– buxgalteriya hisob-kitobiga doir hujjatlar;

– tegishli organlarga taqdim etiladigan moliya hisobotiga doir hujjatlar;

– aksiyadorlar umumiy yig'ilishi, kuzatuv kengashi, taftish komissiyasi va kollegial ijroiya organi (boshqaruv, direksiya) majlislarining bayonnomalari;

- jamiyat affillangan shaxslarining ularga qarashli aksiyalar soni va turlarini ko'rsatgan holda tuzilgan ro'yxatlari;
- taftish komissiyasining, auditorning, davlat moliya nazorati organlarining xulosalari;
- jamiyat ustavida, jamiyat boshqaruv organlarining qarorlarida nazarda tutilgan boshqa hujjatlar, shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hujjatlar.

Jamiyat **buxgalteriya hisob-kitobiga doir hujjatlar va jamiyatning kollegial ijroiya organi majlislarining bayonnomalaridan tashqari** yuqorida sanab o'tilgan barcha hujjatlardan aksiyadorlar foydalana olishlari uchun imkoniyat ta'minlab berishga majbur. Jamiyat aksiyadorning talabiga binoan unga ushbu hujjatlarning nusxasini haq evaziga berishi shart. Haq miqdori jamiyat tomonidan belgilanadi hamda hujjatlarning nusxalarini tayyorlashga ketadigan xarajatlar qiymatidan va hujjatlarni pochta orqali jo'natish xarajatlaridan ortib ketmasligi kerak.

Buxgalteriya hisob-kitobiga doir hujjatlar va jamiyatning kollegial ijroiya organi majlislarining bayonnomalarini taqdim etmaslikning sababi shundaki, bu hujjatlarda jamiyatning joriy xo'jalik faoliyatiga doir axborotlar aks ettirilgan bo'lib, bu axborotlarning bir qismi jamiyat tadbirkorlik faoliyatining tijorat yoki xizmat sirdan iborat bo'ladi. Tijorat siri mavjud bo'lganligining o'ziyoq bu hujjatlarni taqdim etish imkoniyatini bermaydi.

Tijorat siri nima o'zi? 1996-yil 24-aprelda qabul qilingan "Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonunida ko'rsatilishicha, xizmatda foydalaniladigan axborot deyilganda emitent va uning chiqargan qimmatli qog'ozlari to'g'risidagi hamma ham foydalana olmaydigan, o'z xizmat mavqei, mehnat vazifalari yoki emitent bilan tuzilgan shartnomaga binoan bunday ma'lumotga ega bo'lgan shaxslarga qimmatli qog'ozlar bozorining boshqa subyektlariga nisbatan ustunlik beradigan har qanday axborot tushuniladi.

FKning 98-moddasida (xizmat va tijorat siri) fuqarolik qonun hujjatlari xizmat yoki tijorat siri bo'lgan axborotni, basharti bu axborot uchinchi shaxslarga noma'lumligi sababli haqiqiy yoki nisbiy tijorat qimmatiga ega bo'lgan, qonun yo'li bilan undan erkin bahramand bo'lish mumkin bo'lmagan hamda axborot egasi uning maxfiyligini saqlashga doir choralar ko'rgan hollarda himoya etilishi

ko'rsatiladi. 1095-moddasida (oshkor etilmagan axborotni muhofaza qilish huquqi) uchinchi shaxslarga ma'lum bo'lmagan texnikaviy, tashkiliy yoki tijorat axborotiga, shu jumladan, ishlab chiqarish sirlariga (nou-xau) qonunan ega bo'lib turgan shaxs uni (oshkor etilmagan axborotni), basharti Fuqarolik kodeksning 98-moddasida belgilab qo'yilgan shartlarga rioya etilgan bo'lsa, noqonuniy foydalanishdan muhofaza qilish huquqiga egaligi ko'rsatiladi.

Shunday qilib, FKga asosan quyidagi shartlarga amalga qilingan bo'lsa, axborot tijorat siri hisoblanadi va huquqiy himoya oladi:

1) axborot uning uchinchi shaxslarga ma'lum bo'lmaganligi sababli haqiqiy yoki imkoniyat darajasidagi tijorat qimmatiga ega bo'lishi kerak;

2) axborot bilan tanishishning qonuniy asosi mavjud bo'lmashligi kerak;

3) ushbu axborotning egasi uning sirligini saqlash yuzasidan choralar ko'rishi kerak.

FKda belgilangan tijorat siri shartlari ularning o'ziga xos huquqiy maqomini ko'rsatgan holda intellektual mulk huquqining bu obyektlarini keskin farqlaydi.

Birinchi shart bo'yicha har qanday oshkor etilmagan axborot obyekti faqat tadbirkorlikda foydalanilishini alohida ko'rsatish mumkin. Ushbu omilning mavjudligi tijorat sirining quyidagi sifatlari bilan asoslantirilgan.

Birinchidan, tijorat qimmatini deganda adabiyotlarda axborotning bozor muomalasi obyekti bo'lish qobiliyati tushuniladi.

Ikkinchidan, tijorat siriga raqobatchilar bunday axborotga ega bo'lmaganliklari tufayli foydalanish uning egasiga muayyan iqtisodiy afzalliklar keltiradigan axborot kiradi. Bunday holda tijorat qimmatini sotish bozorini kengaytirish maqsadida sirli texnologiyalardan foydalangan holda ishlab chiqarilgan mahsulotni realizatsiya qilishdan daromad olish shaklida ifodalanadi. Agar axborot uning egasi uchun hech qanday iqtisodiy qimmatga ega bo'lmasa, u tijorat siri bo'lishi mumkin emas.

Uchinchidan, tijorat siriga shunday ma'lumotlar kiradiki, bunday ma'lumotlarga uchinchi shaxslar ega bo'lganlarida muayyan daromad olishlari mumkin bo'ladi. Bu yerda uchinchi shaxslar deyilganda faqat tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxslarni tushunish lozim, chunki birinchidan, aynan ular tijorat siriga nisbatan huquq subyekti hisoblanishsa, ikkinchidan, ular

bunday axborotni olish yoki undan foydalanish natijasida iqtisodiy foyda olishlari mumkin bo'лади. Lekin bu shart hamma vaqt ham bajarilmasligi mumkin. Masalan, qandaydir texnologiya shu darajada murakkab va shu darajada noyob sharoitlarni talab etadiki, buning natijasida texnologiya egasi undan foydalana olmaydi, demak bu texnologiya u uchun hech qanday qimmatga ega bo'lmaydi. Lekin bunday texnologiyaga nisbatan tijorat siri maqomini tan olishni rad etish noto'g'ri bo'лади, chunki u uning egasi uchun shak-shubhasiz iqtisodiy qimmatga ega bo'лади va uning raqobatchilari uchun tijorat qimmatiga ega bo'lishi mumkin.

To'rtinchidan, tijorat sirini tashkil etadigan axborot nafaqat haqiqiy, balki muayyan imkoniyatli tijorat qimmatiga ega bo'lishi mumkin. Shuning uchun tijorat siriga nafaqat tadbirkorlik faoliyatida faol foydalanilayotgan, balki ayni paytda foydalanilmasdan kelajakda foydalanilishi mumkin bo'lgan bilim va ma'lumotlar ham kiradi. Intellektual mulkning boshqa obyektlariga nisbatan bunday shart mavjud emas. Masalan, mualliflik huquqi obyektlari faqat tadbirkorlik qimmatiga ega bo'lsagina huquqiy himoya oladi deb ko'rsatilmaydi. Ular paydo bo'lish faktining o'zi ularni himoya qilish uchun yetarli bo'lib hisoblanadi.

Ikkinchi shart bo'yicha oshkor etilmagan axborot bilan boshqa shaxslarning erkin tanishib chiqish imkoniyati bo'lmasligi kerak. Lekin bu qanday darajada bo'lishi kerak degan savol tug'iladi? Axborotning bu turi o'zining tijorat qimmatini yo'qotmasligi uchun faqat muayyan shaxslar doirasigagina ma'lum bo'лади. Masalan, ushbu ko'rsatilgan shaxslar doirasiga tijorat sirining egasi hisoblangan aksiyadorlik jamiyatining xodimlari shak-shubhasiz kiradi. Aksiyadorlik jamiyatining odatdagi faoliyati holatida shaxslarning bu doirasi jamiyatning ijro organi tomonidan cheklanadi. "Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida"gi Qonunda xizmatda foydalaniladigan axborotga ega bo'lgan shaxslar jumlasiga quyidagilar kiritiladi:

1) emitentning yoki u bilan shartnomalar orqali bog'langan investitsiya institutining boshqaruv organlari a'zolari;

2) qimmatli qog'ozlar bozorida faoliyat ko'rsatuvchi jismoniy shaxslar;

3) emitentning yoki u bilan shartnomalar orqali bog'langan investitsiya institutining auditorlari;

4) davlat organlarining, fond birjalari (birjalar fond bo'limlari)ning nazorat qilish, tekshirish yoki boshqa vakolatlari

tufayli mazkur axborotdan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lgan mansabdor shaxslari kiradilar.

Qonunda mustahkamlanganidek aksiyadorlar bilan bir qatorda raqobatchilar ham bu doiraga kirmaydi. Agar tijorat siriga nisbatan barcha aksiyadorlar, hatto chiqarilgan mingta aksiyalardan bir dona aksiya sotib olgan aksiyadorning ham tanishib chiqish imkoniyati ta'minlangan bo'lsa, boshqa aksiyadorlik jamiyati ushbu jamiyatning bir dona aksiyasini sotib olib, bir aksiyaning bahosiga o'z raqobatchisining butun tijorat siri bilan tanishib chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi. Aynan mana shuning uchun aksiyadorlarga aksiyadorlik jamiyatining muayyan faoliyatlari haqida axborot olish, alohida hollarni (masalan, bankrotlik) istisno qilgan holda mumkin bo'lmaydi.

Ikkinchi shartda, shuningdek, tijorat siri bilan qonuniy asosda ham tanishib chiqish mumkin bo'lmashligi kerak deyiladi. FKda bu holda nima qonuniy asos hisoblanishi ko'rsatilmagan. AQShning savdo sirlari haqidagi qonunida esa "axborot qonuniy vositalar asosida osongina qo'lgan kiritilishi mumkin emas" deb ko'rsatiladi. Bu yerda axborot olishning qonuniy vositalari sifatida axborotni mustaqil olish (independent derivation), "qayta loyihalash" yoki "teskari muhandislik" (reverse engineering) kabilar ko'rsatilgan. "Teskari muhandislik"ning mohiyati shundaki, raqobatchi tomonidan ishlab chiqarilgan qandaydir mahsulot sotib olinadi va uning tarkibi, tavsifi va boshqa parametrlarini aniqlash hamda shunga o'xshash mahsulot yaratish maqsadida u turli tadqiqotlar hamda testlardan o'tkaziladi. Ma'lumotlar qonuniy manbadan, ya'ni keng sotuvda bo'lgan mahsulotdan olinganligi sababli ulardan kelajakda foydalanish birinchi ishlab chiqaruvchi tijorat sirining buzilishi deb topilmaydi. Shuning uchun xorijdagi ko'pgina kompaniyalar o'z mahsulotlaridagi savdo sirlarining uchinchi shaxslar tomonidan "teskari muhandislik" yo'li bilan bilib olinishi xavfsizligini ta'minlash uchun sotib oluvchilar bilan shartnomalar tuzayotganda bunday holdagi operatsiyalarni amalga oshirishni ta'qiqlaydilar. Barcha bilishi mumkin bo'lgan manbalardan (reklama, davriy nashrlardagi nashrlar, ilmiy chiqishlar kabi) ma'lumotlar olish ham qonuniy hisoblanadi.

Uchinchi shart ushbu axborotning egasi uning sirligini saqlash choralari ko'rish shartligini nazarda tutadi. Bu tijorat sirining himoyasi (masalan, ixtiroga patent berish yo'li bilan) bevosita davlat

tomonidan amalga oshirilmaydi, bunday himoya aksiyadorlik jamiyatining o'zi tomonidan ta'minlanishi kerak.

"Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida"gi qonunda ko'rsatilishicha, xizmatda foydalaniladigan axborotga ega shaxslar bu axborotdan bitimlar tuzish uchun foydalanish, shuningdek, xizmatda foydalaniladigan axborotni bitimlar tuzish uchun uchinchi shaxslarga berish huquqiga ega emaslar.

Jamiyatning faoliyati haqidagi hujjatlarni saqlab qo'yish va ularni aksiyadorlarga taqdim etishdan tashqari aksiyadorlik jamiyati quyidagini har yili ommaviy axborot vositalarida chop etishi kerak:

- jamiyatning yillik hisobotini, buxgalteriya balansini, foyda va zararlar hisob varag'ini;
- jamiyat aksiyalari emissiyasi ma'lumotnomasini;
- qonunda nazarda tutilgan tartibda aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi o'tkazilishi to'g'risidagi xabarni;
- jamiyat affillangan shaxslarining ularga qarashli aksiyalar soni va turlarini ko'rsatgan holda tuzilgan ro'yxatlarini;
- vakolatli davlat organi tomonidan belgilanadigan boshqa ma'lumotlarni ommaviy axborot vositalarida har yili e'lon qilishi shart.

Bu qoida faqat ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari uchun majburiy hisoblanadi. Bu ushbu turdagi soni odatda cheklanmaydigan aksiyadorlarning ko'pligi bilan izohlanadi va bunday usul ularni axborotga qulay tarzda ega bo'lishlarini ta'minlaydi.

Qonunchilik yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari uchun aksiyadorlarning sonini cheklab qo'ygan. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 7-moddasida ko'rsatilishicha, yopiq aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlarining soni ellik nafardan ziyod bo'lishi mumkin emas. Ko'rinib turganidek, faqatgina ellik nafat aksiyadorlarga nisbatan axborotni ta'minlash ming nafar aksiyadorlarga ta'minlashga qaraganda ancha oson. Lekin bu qoida yopiq aksiyadorlik jamiyatlariga ular o'z qimmatli qog'ozlariga nisbatan ochiq obuna o'tkazmagan hollardagina qo'llaniladi. Ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari ham yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari ham agar ular tomondan obligatsiya yoki qimmatli qog'ozlar ommaviy joylashtirilgan bo'lsa, vakolatli davlat organiga (qimmatli qog'ozlar bozori ishlashini muvofiqlashtirish va nazorat qilish Markazi) belgilangan hajm va tartibda yillik hisobotni taqdim etishlari shart.

Jamiyat o'zining moliyaviy-xo'jalik faoliyati va qog'oz shaklidagi qimmatli qog'ozlari haqidagi ma'lumotlarni respublika miqyosidagi davriy nashrlarda chop etish yoki milliy va xalqaro axborot tizimlarida elektron sahifa sifatida joylashtirishi kerak. Ommaviy axborot vositalari tomonidan aksiyadorlik jamiyatining qonunda ko'rsatilgan ma'lumotlarini chop etishni asossiz ravishda rad etishga yo'l qo'yilmaydi.

Aksiyadorlik jamiyati, shuningdek, o'z faoliyati to'g'risida vakolatli davlat organiga quyidagi ma'lumotlarni muntazam ravishda taqdim etishi kerak:

- chiqariladigan qimmatli qog'ozlar haqida;
- qimmatli qog'ozlar joylashtirilishining olib borilishi va uning yakunlari to'g'risida;
- o'zining va faoliyat natijalari (yillik hisobot) haqida;
- jamiyatning moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi jiddiy faktlar (voqea, hodisalar) haqida;
- vakolatli organ tomonidan uning vakolatlari doirasida talab etiladigan boshqa axborotni.

Bunda quyidagilar jiddiy faktlar deb topiladi:

1) jamiyat, uning sho'ba yoki qaram jamiyatlari va tashkilotlarining qayta tashkil etilishi haqidagi axborot. Qayta tashkil etish to'g'risidagi xabarda qayta tashkil etilayotgan (qayta tashkil etishda ishtirok etayotgan) yuridik shaxslarning to'liq nomi, manzili (pochta manzili), qayta tashkil etish usuli (qo'shilish, qo'shib olish, bo'linish, ajralib chiqish, qayta tashkil bo'lish) qayta tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilgan vakolatli organ, qaror qabul qilingan sana, qayta tashkil etish vaqtida qimmatli qog'ozlarni joylashtirish usuli va tartibi, qayta tashkil etish sanasi (qayta tashkil etish natijasida vujudga kelgan yuridik shaxsning davlat ro'yxatidan o'tkazish sanasi, qo'shib olingan tashkilotning reyestrda o'chirilgan sanasi) kabi ma'lumotlar ko'rsatiladi;

2) jamiyatning 10 foizdan ortiq aktivlari miqdorining bir marta o'sishi yoki kamayishiga olib kelgan faktlar. Ular haqidagi xabarlarida jamiyatning 10 foizdan ortiq aktivlari miqdorining bir marta o'sishi yoki kamayishiga olib kelgan faktlar, ushbu faktlar sodir bo'lgan sana, ushbu fakt sodir bo'lishidan oldingi oy choragi oxiridagi jamiyat aktivlarining miqdori, ushbu fakt sodir bo'lishidan oldingi oy choragi oxiridagi jamiyat aktivlari miqdoridagi mutlaq foiz ko'rinishidagi o'zgarishlar, jamiyatning 10 foizdan ortiq

aktivlari miqdorining bir marta o'sishi yoki kamayishiga olib kelgan faktlar sodir bo'lishidan oldingi chorak aktivlari bilan foizlarda solishtirilgan ma'lumotlar ko'rsatilgan bo'lishi kerak;

3) jamiyatning 10 foizdan ortiq sof foydasi yoki sof zarari miqdorining bir marta o'sishi yoki kamayishiga olib kelgan faktlar. Ular haqidagi xabarlarida jamiyatning 10 foizdan ortiq sof foydasi yoki sof zarari miqdorining bir marta o'sishi yoki kamayishiga olib kelgan fakt (faktlar), ushbu fakt sodir bo'lgan sana, tegishli fakt sodir bo'lgandan oldingi oy choragidagi jamiyatning sof foyda (sof zarari) qiymati; ushbu fakt sodir bo'lishidan oldingi oy choragi oxiridagi jamiyatning sof foyda (sof zarari) miqdoridagi mutlaq foiz ko'rinishidagi o'zgarishlari ko'rsatilgan bo'lishi kerak;

4) summasi bitim tuzilgan sanada jamiyatning 10 foiz aktivlari miqdoridan ortiq bo'lgan jamiyatning bir martalik bitimlari fakti. Ular haqidagi xabarlarida bitim tomoni va bitim bo'yicha foyda oluvchining to'liq nomi, manzili (pochta manzili), bitim tuzilgan sana, bitimning tavsifiga doir ma'lumotlar ko'rsatilgan bo'lishi kerak;

5) jamiyatning qimmatli qog'ozlari bo'yicha daromadlarni hisoblash va (yoki) to'lash. Ushbu faktlar haqidagi xabarlarida daromad hisoblangan yoki to'lanishi kerak bo'lgan qimmatli qog'ozlarning turi, aksiyalar uchun ularning turi, seriyasi, obligatsiyalar uchun ularning transh seriyasi; jamiyat tomonidan aksiyalar bo'yicha dividend to'lash to'g'risidagi qaror chiqarilgan sana; obligatsiyalar bo'yicha daromadlarning hisoblanish sanasi va (yoki) aksiyalar bo'yicha dividendlarning to'lanish muddati; obligatsiyalar bo'yicha daromadlarni to'lash muddatlari, aksiyalar bo'yicha dividendlar hisoblangan hollarda esa jamiyatning dividend to'lash to'g'risida qaror qabul qilgan organi; bir dona aksiya turi, seriyasi yoki obligatsiya turi va transh seriyasiga to'lanadigan dividendlar yoki boshqa daromad miqdori; bir turdagi aksiyalar va bir seriyadagi (transh seriyadagi) obligatsiyalarning umumiy soni va daromadlar to'langan bir turdagi aksiyalar va bir seriyadagi (transh seriyadagi) obligatsiyalarning umumiy soni; qimmatli qog'ozlar bo'yicha hisoblangan daromadlarni to'lash shakli (pul vositalari, boshqa mol-mulk) kabilar ko'rsatilishi kerak;

6) jamiyat reyestrda jamiyatning xohlagan qimmatli qog'ozining 35 foizi va undan ko'p miqdoriga ega shaxsning paydo bo'lishi. Bunday faktlar haqidagi xabarlarida ko'rsatilgan miqdordagi

qimmatli qog'ozlarga ega bo'lgan shaxsning to'liq nomi, manzili (pochta manzili), ko'rsatilgan o'zgarishlar sodir bo'lgan sana, ko'rsatilgan o'zgartirishlarga asos bo'lgan holatlar kabi ma'lumotlar ko'rsatilishi kerak;

7) jamiyatning qimmatli qog'ozlar egalari oldidagi majburiyatlarini bajarish muddatining kelganligi. Ushbu faktlar haqidagi xabarlarda qimmatli qog'ozlar egalari oldidagi jamiyatning majburiyatlari va ushbu majburiyatlarni ijro etish muddatlari kabi ma'lumotlar ko'rsatiladi;

8) jamiyat ustav fondi yoki asosiy va aylanma vositalari miqdorining 50 foizidan oshadigan miqdordagi kredit olinishi yoki qimmatli qog'ozlar chiqarilishi. Bunday faktlar haqidagi xabarlarda jamiyat ustav fondi yoki asosiy va aylanma vositalari miqdorining 50 foizidan oshadigan miqdordagi kredit olingan yoki qimmatli qog'ozlar chiqarilgan sana, ushbu kredit yoki qimmatli qog'ozlarni qaytarish muddati kabi ma'lumotlar ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

3-§. Korporatsiyaning bitimlari. Affillangan shaxslar bilan tuziladigan va manfaatdorlik asosidagi bitimlar. Yirik bitimlarni tuzish jarayonlari

Korporatsiyaning faoliyati davomida aksiyadorlarning manfaatini kuzatuv kengashi va ijro organi ifoda etishadi. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 88-moddasida ko'rsatilishicha, jamiyat kuzatuv kengashining a'zolari, yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor) va (yoki) kollegial ijroiya organi (boshqaruv, direksiya) a'zolari, shuningdek, boshqaruvchi tashkilot yoki boshqaruvchi o'z huquqlarini amalga oshirishda va o'z burchlarini bajarishda jamiyat manfaatlarini ko'zlab ish tutishlari lozim. Shunday qilib kuzatuv kengashi ham, ijro organi ham vakil vazifasini bajaradi.

Jamiyatning kundalik faoliyatiga yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor) va (yoki) kollegial ijroiya organi (boshqaruv, direksiya) rahbarlik qilishi mumkin. Bunda yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor) ishonchnomasiz jamiyat nomidan ish yuritadi, shu jumladan, uning manfaatlarini ifoda etadi va jamiyat nomidan bitimlar tuzadi. Bunday bitimlarga aksiyadorlik jamiyati ishlab chiqarish kompleksining bir qismini sotish haqidagi bitimni misol keltirish mumkin.

Jamiyatning kundalik faoliyatini tashkil etish vazifasi faqat ijro organiga yuklatilganligi sababli jamiyatning samarali faoliyati aynan shu organga bog'liq bo'ladi. Jamiyatning manfaatlarini ifoda etgan holda ijro organi daromadni eng yuqori nuqtaga ko'tarish maqsadida yuqori miqdordagi dividendlarni ta'minlash sharti bilan aksiyadorlarning mulklaridan foydalangan holda harakat qiladi. Lekin buning uchun, birinchidan, ushbu organ yetarli darajada malakali bo'lishi, ikkinchidan esa, jamiyatga nisbatan halol niyatda bo'lishi kerak. Aks holda jamiyat inqirozga yuz tutishi va aksiyadorlar o'zlarining mulklaridan ayrilib qolishlari mumkin. Masalan, jamiyat direktori jamiyat nomidan boshqa yuridik shaxs bilan kelajakda shu shaxs kapitalining ishtirokchisi bo'lish uchun qandaydir bitim tuzishi mumkin. Bunday holda direktor o'zi rahbarlik qilayotgan aksiyadorlik jamiyatiga zarar yetkazgan holda boshqa yuridik shaxsning manfaatlariga xizmat qilish ehtimoli mavjud bo'ladi. Bunday bitimda o'zining shaxsiy manfaatlarida harakat qiluvchi manfaatdor shaxs bo'lib qoladi va albatta bitim summasi qancha yirik bo'lsa, jamiyatga shuncha ko'p miqdorda zarar yetadi. Aynan shuning uchun Qonun manfaatdorlik mavjud bo'lgan bitimlar tuzilishini ta'qiqlaydi va jamiyat nomidan yirik bitimlar tuzilishi ustidan alohida nazorat o'rnatilishini nazarda tutadi. Muayyan bitimlar tuzishda kuzatuv kengashi a'zolari, ba'zi aksiyadorlar (boshqa aksiyadorlarga zarar yetkazgan tarzda) va quyida so'zlanadigan boshqa shaxslarning ham manfaatdorlik holatlari bo'lishi mumkin.

Albatta, keng ma'nodagi manfaatdorlik har bir bitim tuzilish holatida mavjud bo'ladi. Tomonlar shartnoma tuzilishidan manfaatdor bo'lmagan biror-bir bitim tuzilmaydi. Lekin aksiyadorlik qonunchiligida so'z biror-bir shartnomaning tuzilishida aksiyadorlik jamiyatining manfaati haqida emas, balki AJ va uning aksiyadorlari zarariga bunday bitimlar tuzilishidan uning mansabdor shaxslarining manfaatdorligi haqida ketyapti.

Masalan, odatda joylashtirilgan aksiyalar bir qancha asoslarga ko'ra (ular sotib olingan, aksiyadorlardan qayta sotib olingan yoki ulushini to'liq to'lamaganligi uchun ta'sischilardan olib qo'yilgan bo'lishi mumkin) jamiyat tasarrufida qolishi mumkin.

Agar jamiyat muvaffaqiyatli faoliyat yuritrsa, bu aksiyalar AJdagi o'z holatini mustahkamlashni xohlovchi ayniqsa boshqaruv guruhida real qiziqish uyg'otadi.

Jamiyat o'z tasarrufiga kelib tushgan aksiyalarni ular kelib tushgan vaqtdan boshlab bir yil ichida realizatsiya qilishi kerak. Albatta, sotib oluvchilar orasida jamiyatning rahbari va kuzatuv kengashi a'zolari ham bo'ladi. Shunday qilib, bu shaxslar bitimda qonunda belgilangan tartibda tasdiqlanishi kerak bo'lgan tomonlar sifatida ishtirok etadi. Sotib oluvchilar sifatida boshqa rahbarlar o'zlarining "qarindoshlarini" olib kelishlari mumkin. Lekin agar kuzatuv kengashi a'zolari aksiyalarni sotib olmoqchi bo'lishsa, ularning mutlaqo barchasi bu bitimlarda manfaatdor bo'lib qoladi. Ko'rinib turganidek, bunday holda kuzatuv kengashi a'zolari o'z manfaatlari sari harakat qiladilar.

Yoki boshqa bir misol. Aksiyadorlik jamiyati og'ir moliyaviy ahvolda qoldi, shuning uchun bankka kreditni o'z vaqtida qaytara olmaydi. "O'rindoshlik" asosida ushbu bankning 30 foiz aksiyalariga egalik qiluvchi kuzatuv kengashi a'zolaridan biri kredit o'rniga bankka qandaydir ko'chmas mulkni, buning ustiga bozor narxi barcha foizlarni inobatga olgan holda kredit miqdoridan bir necha marta yuqori bo'lgan ko'chmas mulkni berishni taklif etadi. Bunday holda albatta kuzatuv kengashi a'zolaridan biri 30 foiz aksiyalariga egalik qiluvchi va uning manfaatlariga javob beruvchi bank yutib chiqadi.

Qonunning 91-moddasiga asosan jamiyat kuzatuv kengashi a'zosi, jamiyatning o'zga boshqaruv organlaridagi mansabdor shaxs, o'zining tobe (affillangan) shaxsi bilan birgalikda jamiyat ovoz beruvchi aksiyalarining yigirma va undan ko'proq foiziga ega bo'lgan aksiyador (aksiyadorlar), agar mazkur shaxslar, ularning erlari (xotinlari), ota-onalari, farzandlari, aka-ukalari, opa-singillari, shuningdek, ularning barcha affillangan shaxslari jamiyatning bitim tuzishidan manfaatdor shaxslar deb hisoblanadilar.

"Boshqa boshqaruv organlari"ga qaysi ogranlar kiradi degan tabiiy ravishda savol tug'iladi. Qonunning 63-moddasiga asosan aksiyadorlik jamiyati quyidagi boshqaruv organlariga ega bo'lishi mumkin: aksiyadorlar umumiy yig'ilishi, kuzatuv kengashi va ijro organi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi o'zining xususiyatlariga ko'ra hech qanday doimiy ravishdagi mansablarga ega bo'lmaydi. Manfaatdor shaxslarning birinchi turini aniqlashda nomlangani uchun kuzatuv kengashi "boshqa boshqaruv organlari"ga to'g'ri kelmaydi. Shunga ko'ra faqat ijro organlarida ishlovchi shaxslar

ikkinchi turga kiritilishi mumkin. Bunday organlardagi mansabdor shaxslarga direktor, bosh direktor yoki boshqaruvchi (ya'ni yakkaboshchilik asosidagi ijro organining vazifasini bajaruvchi jismoniy shaxs), boshqaruv yoki direksiyaning barcha a'zolari, agar ijro organining vakolatlari boshqaruvchi tashkilotga berilgan bo'lsa, unda tegishli funksiyalarni amalga oshiruvchi kuzatuv kengashining barcha a'zolari ham kiradi.

Sanab o'tilgan shaxslar agar:

- jamiyat tuzadigan bitimning tomonlaridan biri bo'lsa yoki unda vakil yoxud vositachi sifatida qatnashayotgan bo'lsa;
- bitimning tomonlaridan biri bo'lgan yoki unda vakil yoxud vositachi sifatida qatnashayotgan yuridik shaxs aksiyalarining (ulushlari, paylarining) yigirma yoki undan ham ko'proq foiziga ega bo'lsa;
- bitimning tomonlaridan biri bo'lgan yoki unda vakil yoxud vositachi sifatida qatnashayotgan yuridik shaxs boshqaruv organlarining mansabdor shaxsi bo'lsa, jamiyatning bitim tuzishidan manfaatdor shaxslari deb hisoblanadilar.

Affillangan shaxslar deganda yuridik ahamiyatga ega harakatlar vositasida yoxud biror-bir fuqarolik-huquqiy munosabatlar asosida bir-birining faoliyatiga ta'sir ko'rsatishga qodir bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar tushuniladi. "Affillangan shaxs" tushunchasi "aksiyadorlik jamiyati bilan bitim tuzishdan manfaatdorlik" tushunchasi bilan mustahkam bog'liq. Affillangan so'zi inglizcha "to affiliate" so'zlaridan olingan bo'lib, "qo'shilish, sho'ba kompaniyasi tuzish" kabi ma'nolarni beradi. Bu bilan birgalikda, "affiliation" (fr. affiliation) – kompaniyaga (assotsiatsiyaga) qo'shilish, sho'ba kompaniyasi yoki korxonasi tuzish, "affiliated" (fr. affilie) – nazorat ostidagi, sho'ba, "affiliated company, affiliate" (fr. affiliee) – affillangan kompaniya, singan kompaniya, sho'ba kompaniya kabi tushunchalar ham ishlatiladi. O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qumitasi qoshidagi Qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish markazining 2002-yil 14-sonli, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 131-sonli, Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasining 7-sonli, Adliya vazirligi tomonidan 2002-yil 20-noyabr qarori bilan tasdiqlangan 2003-yil 29-yanvardagi 1212-son bilan ro'yxatga olingan "Aksiyadorlik jamiyatlarida affillangan shaxslar, ularning hisobini olib borish va axborotlarni oshkor qilish

tartibi to'g'risida"gi Nizomga asosan quyidagilar aksiyadorlik jamiyatlarining affillangan shaxslari deb topiladi:1) mazkur aksiyadorlik jamiyatining 20 va undan ortiq foizdagi ovoz beruvchi aksiyalari egasi bo'lgan yuridik shaxs (shu jumladan, vakolatli boshqaruvchi, vakil);

2) mazkur aksiyadorlik jamiyatining 20 va undan ortiq foizdagi ovoz beruvchi aksiyalari egasi bo'lgan yaqin qarindoshlari bilan birgalikdagi shaxs. Bu yerda aksiyadorning yaqin qarindoshlari deganda uning ota-onasi, aka-ukalari va opa-singillari, turmush o'rtog'i, bolalari, shu jumladan, farzandlikka olingan bolalari, nevaralari, shuningdek, turmush o'rtog'ining ota-onasi, aka-ukalari va opa-singillari tushuniladi;

3) mazkur aksiyadorlik jamiyatining kuzatuv kengashi a'zosi, yakka ijroiya organining vakolatlarini amalga oshirayotgan shaxs, ushbu aksiyadorlik jamiyati kollegial ijroiya organining a'zosi;

4) ushbu aksiyadorlik jamiyati uning ustav fondida 20 va undan ortiq (shu jumladan, vakolatli boshqaruvchi yoki vakil) yoxud oliy boshqaruv organida 20 va undan ortiq ovozga ega bo'lgan yuridik shaxs (shu jumladan, vakolatli boshqaruvchi yoki vakil), shuningdek, ushbu aksiyadorlik jamiyati uning qarorlarini bitimlar, shartnomalar, topshiriqlar vositasida aniqlash imkoniyatiga ega bo'lgan yuridik shaxs;

5) ushbu aksiyadorlik jamiyati sho'ba jamiyati bo'lgan xuddi o'sha jamiyatning sho'ba jamiyati hisoblangan yuridik shaxs;

6) ushbu aksiyadorlik jamiyatining 20 va undan ortiq foizdagi ovoz beruvchi aksiyalari egasi bo'lgan shaxs (shu jumladan, vakolatli boshqaruvchi, vakil yoki yaqin qarindoshlar bilan birgalikda) singari oliy boshqaruv organida o'sha shaxs 20 va undan ortiq ovozga ega bo'lgan yuridik shaxs (shu jumladan, vakolatli boshqaruvchi, vakil yoki turmush o'rtog'i, ota-onasi, boshqa yaqin qarindoshlari bilan birgalikdagi kabi);

7) ushbu aksiyadorlik jamiyati kuzatuv kengashi tarkibining kamida uchdan birini tashkil qiladigan shaxslar, ularning turmush o'rtog'lar, ota-onalari, boshqa yaqin qarindoshlari singari aynan o'sha shaxslar hamda ularning turmush o'rtog'i, ota-onalari, boshqa yaqin qarindoshlari kuzatuv kengashi tarkibining kamida uchdan birini tashkil etadigan yuridik shaxs;

8) ushbu aksiyadorlik jamiyatining yakka ijroiya organi, kollegial ijroiya organi a'zosi hisoblangan shaxslar (ularning turmush

o'rtog'i, ota-onasi, boshqa yaqin qarindoshlari) singari yakka ijroiya organi vazifalarini aynan o'sha shaxs yoki uning turmush o'rtog'i, ota-onasi, boshqa yaqin qarindoshlari amalga oshiradigan yuridik shaxs;

9) turmush o'rtog'i, ota-onasi, boshqa yaqin qarindoshlari bilan birgalikda ushbu aksiyadorlik jamiyati kuzatuv kengashi tarkibining kamida uchdan birini tashkil etadigan shaxs kollegial ijroiya organining a'zosi hisoblangan yoki yakka ijroiya organi vazifalarini amalga oshiradigan yuridik shaxs;

10) ushbu aksiyadorlik jamiyatining kollegial ijroiya organi a'zosi hisoblangan yoki yakka ijroiya organi vazifalarini amalga oshiradigan shaxs o'z turmush o'rtog'i, ota-onasi, boshqa yaqin qarindoshlari bilan birgalikda kuzatuv kengashi tarkibining kamida uchdan birini tashkil etadigan yuridik shaxs;

11) yuridik shaxs – ushbu aksiyadorlik jamiyati bilan bitta moliya-sanoat guruhi ishtirokchisi.

Aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlik jamiyatining affillangan shaxslari ro'yxatini tuzish va yuritish yo'li bilan uning affillangan shaxslari hisobini yuritishi shart. Bunda aksiyadorlik jamiyati affillangan shaxslar hisobini yuritish shartnomasi bo'yicha aksiyadorlik jamiyatining affillangan shaxslari hisobini yuritish hamda ularning ro'yxatini tuzishni mazkur aksiyadorlik jamiyatining aksiyadorlari reyestrini yuritadigan va saqlaydigan ixtisoslashgan reyestr tutuvchiga topshirishga haqli.

"Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 91-moddasida ko'rsatilgan shaxslar tomonidan suiiste'molchiliklarning oldini olish maqsadida bu shaxslar zimmasiga aksiyadorlik jamiyatiga o'zlari manfaatdor bo'lishi mumkin bo'lgan bitimlar, ayniqsa, quyidagi:

– yuridik shaxslarga qarashli ovoz beruvchi aksiyalar (ulushlar, paylar)ning yigirma yoki undan ortiq foiziga mustaqil tarzda yoki o'zlarining affillangan shaxsi (shaxslari) bilan birgalikda ega bo'lsalar, shu yuridik shaxslar to'g'risidagi;

– yuridik shaxslarning boshqaruv organlarida lavozim egallab turgan bo'lsalar, shu yuridik shaxslar to'g'risidagi;

– tuzilayotgan yoki tuzilishi kutilayotgan bitimlarda manfaatdor shaxslar deb topilishi mumkinligi to'g'risidagi axborotni jamiyat kuzatuv kengashi, taftish komissiyasi (taftishchisi) e'tiboriga yetkazishlari shart.

Axborot aksiyadorlik jamiyatning kuzatuv kengashi, taftish komissiyasi (taftishchisi) va auditori e'tiboriga havola etiladi. Aksiyadorlik jamiyati yuqorida ko'rsatilgan ma'lumotlardan tashqari qo'shimcha ma'lumotlarni talab qilishga haqli emas. Qonunchilik zarur axborotni berishi lozim bo'lgan insofsiz manfaatdor shaxs bunday axborot berishdan tortgan hollarda unga nisbatan aksiyadorlik jamiyatining huquqiy choralar ko'rishini nazarda tutmaydi.

"Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 93-moddasi talablariga ko'ra tuzilishidan manfaatdorlik bo'lgan bitimlar alohida tartibda tuziladi.

Tuzilishidan manfaatdorlik bo'lgan bitimning jamiyat tomonidan tuzilishi to'g'risidagi qarorni qabul qilish kuzatuv kengashining mutlaq vakolatlariga kiritilgan bo'lib, bu vakolat aksiyadorlik jamiyati ijro organiga berilishi mumkin emas. Tegishli qaror uni tuzishdan manfaatdor bo'lmagan kuzatuv kengashi a'zolarining ko'pchilik ovozi bilan qabul qiladi.

Tuzilishidan manfaatdorlik bo'lgan bitimning jamiyat tomonidan tuzilishi to'g'risidagi qarorni ovoz beruvchi aksiyalar egalari bo'lmish aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi bitimni tuzishdan manfaatdor bo'lmagan aksiyadorlarning ko'pchilik ovozi bilan quyidagi hollarda qabul qiladi:

– agar bitim bo'yicha to'lanadigan haq summasi va bitimga sabab bo'lgan mol-mulk qiymati jamiyat aktivlari qiymatining besh foizidan ortiq bo'lsa;

– agar bitta bitim va (yoki) o'zaro bog'liq bo'lgan bir necha bitim jamiyatning ovoz beruvchi aksiyalarini yoki ovoz beruvchi aksiyalarga ayirboshlanadigan boshqa qimmatli qog'ozlarini ilgari joylashtirilgan ovoz beruvchi aksiyalarning besh foizidan ortiq miqdorda joylashtirishdan iborat bo'lsa. Agar bu bitim turi bo'yicha manfaatdor shaxs jamiyatga qarz berayotgan bo'lsa, bunday bitimni tuzish uchun aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi qarori talab etilmaydi.

Jamiyat kuzatuv kengashining barcha a'zolari manfaatdor shaxslar deb topilgan taqdirda, bitimdan manfaatdor bo'lmagan aksiyadorlar ko'pchilik ovozi bilan qabul qilingan aksiyadorlar umumiy yig'ilishining qaroriga binoan bitim tuzilishi mumkin. Lekin masalani kuzatuv kengashi taklifi bilan aksiyadorlar umumiy yig'ilishida hal etish biroz shubhali tuyulsada, qonun bunday jarayon

haqida sukut saqlaydi. Axir qonun bo'yicha umumiy yig'ilish kun tartibini aniqlash vakolati kuzatuv kengashiga yuklangan-ku.

Jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi jamiyat bilan boshqa tomon o'rtasidagi xo'jalik munosabatlarini davom ettirish yuzasidan tuziladigan, tuzilishidan kelajakda manfaatdorlik paydo bo'lishi mumkin bo'lgan bitimlarni aksiyadorlar umumiy yig'ilishi o'tkazilgan sanada aniqlashning iloji bo'lmagan taqdirda, aksiyadorlar umumiy yig'ilishi jamiyat bilan o'zga shaxs o'rtasida tuzilishi mumkin bo'lgan bitimlarning xususiyati va ular summasining eng ko'p miqdorini ko'rsatib, shartnoma munosabatlari o'rnatish to'g'risida qaror qabul qilishga haqli.

Yuqorida sanab o'tilgan bitimlarni tuzish borasidagi qonun talablarini buzish ularning haqiqiy emas deb topilishiga olib kelishi mumkin. Zarar yetkazilgan hollarda esa manfaatdor shaxs ushbu yetkazilgan zararlar miqdorida jamiyat oldida javobgar bo'ladi. Agar bir necha shaxslar zarar yetkazgan bo'lsa, ular jamiyat solidar tartibda (birgalikda) javobgar bo'ladilar.

Yirik bitim tushunchasi bunday bitimlarning quyidagi turlari ko'rsatilgan "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 89-moddasida beriladi:

1) bitimlar tuzish haqida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining yigirma besh foizidan ortiq qiymatga ega bo'lgan mol-mulkni jamiyatning olishi yoki tasarrufidan chiqarishi bilan bog'liq yoxud jamiyat bevosita yoki bilvosita mol-mulkni tasarrufidan chiqarishi ehtimoli bilan bog'liq bitim yoki o'zaro bog'langan bir necha bitim, oddiy xo'jalik faoliyatini yuritish asnosida sodir etiladigan bitimlar bundan mustasno;

2) jamiyat tomonidan ilgari joylashtirilgan oddiy (odatdagi) aksiyalarning yigirma besh foizidan ko'prog'ini tashkil etadigan oddiy (odatdagi) aksiyalarni yoki oddiy (odatdagi) aksiyalarga ayirboshlanadigan imtiyozli aksiyalarni joylashtirish bilan bog'liq bir yoki o'zaro bog'langan bir necha bitim.

Bir so'z bilan aytganda, jamiyatda huquqiy hokimiyatni ifodalaydigan, ovoz beruvchi aksiyalarni taqsimlash va mol-mulkni tasarruf qilish bilan bog'liq bitimlar aksiyadorlik jamiyatining mulkiy va tashkiliy (boshqaruv) jihatlari, mazmuni va shakli farqlanadi.

Yirik bitimlarning birinchi guruhi uchun quyidagi uch asosiy omil muhim ahamiyatga ega hisoblanadi:

a) bitimning predmeti hisoblangan mol-mulk qiymati. U bitimlar tuzish haqida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining yigirma besh foizidan ortiq bo'lishi kerak;

b) bitimlarning yo'naltirilganligi, uning oqibatlari: mol-mulkni olish yoki tasarrufidan chiqarish, shu jumladan, to'g'ri yoki egr tarzda;

d) bitimning xususiyati. Qonunda oddiy xo'jalik faoliyatini yuritish asnosida sodir etiladigan bitimlar yirik bitimlarga kirmasligi ko'rsatiladi. Boshqacha qilib aytganda, xo'jalik faoliyatida uzoq muddat foydalanishga mo'ljallangan, ko'chmas mulk, bino, uskuna boshqa mol-mulkni sotib olish yoki tasarrufidan chiqarish bilan bog'liq bitimlar yirik bitim hisoblanadi.

Bunga qarshi ravishda aksiyadorlik jamiyatining xo'jalik ishlab chiqarish jarayoni uchun muhim bo'lgan mahsulot, xom-ashyoni yetkazib berish yoki sotib olish bitimlari yuqorida ta'kidlangan yirik bitimlar doirasiga kirmaydi. Bunday shartnomalar oddiy xo'jalik faoliyatini yuritish asnosida sodir etiladigan bitimlar hisoblanadi.

Jamiyat aktivlari balans qiymati deganda balansning "Asosiy vositalar va boshqa muomaladan tashqari aktivlar", "Zahiralar va xarajatlar", "Pul vositalari, hisob-kitoblar va boshqa aktivlar" bo'limlari bo'yicha ularning jamlangan qiymati tushuniladi.

Yirik bitimlarning boshqa turiga jamiyat tomonidan ilgari joylashtirilgan oddiy aksiyalarning 25 foizidan ko'prog'ini tashkil etadigan oddiy aksiyalarni yoki oddiy aksiyalarga ayirboshlanadigan imtiyozli aksiyalarni joylashtirish bilan bog'liq bir yoki o'zaro bog'langan bir necha bitimlar kiradi. Tegishlicha, bunda yirik miqdordagi aksiyalarni joylashtirish (sotish) haqida so'z ketmoqda. Aksiyalarni joylashtirish deganda ularni tarqatish, berish, aksiyalarning birlamchi bozorda sotilishi orqali bir emitentdan ularning birinchi egasi qo'liga o'tishi tushuniladi.

Yirik bitim predmeti hisoblanuvchi mol-mulkning, shu jumladan, aksiyalarning qiymatini belgilash jamiyatning kuzatuv kengashi tomonidan amalga oshiriladi. Mol-mulkning bozor qiymati tushunchasi "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 46-moddasida beriladi. U yerda mol-mulkning bozor qiymati, shu jumladan, jamiyatga qarashli aksiyalar yoki boshqa qimmatli qog'ozlarning

qiymati shunday bahodirki, mol-mulkning qiymati to'g'risida to'liq ma'lumotga ega bo'lgan va uni sotishga majbur bo'lmagan sotuvchi uni shu bahoda sotishga rozi bo'lishi mumkin, mol-mulkning qiymati to'g'risida to'liq axborotga ega bo'lgan va uni sotib olishga majbur bo'lmagan oluvchi esa uni shu bahoda sotib olishga rozi bo'lishi mumkin. Mol-mulkning bozor qiymatini aniqlash uchun xolis baholovchi (auditor) jalb etilishi mumkin.

Lekin agar fond birjasida aksiyalar muomalada bo'lsa va ularning narxi muntazam ravishda davriy nashrlarda chop etilsa, ularning bozor qiymatini aniqlash uchun xolis baholovchi (auditor) jalb etish shart emas. Bunda chop etilayotgan tegishli maqola e'tiborda bo'lishi lozim.

Amaliyotda, qanday bitimlarga nisbatan manfaatdorlik mavjudligini aniqlash, ularning to'liq ro'yxatini berish albatta qiyin bo'lib hisoblanadi. Lekin bizni qiziqtirayotgan bitimlarda bir tomondan alohida subyektning mavjudligi va ikkinchi tomondan qonunda sanab o'tilgan shaxslar ushbu bitimlarni tuzish to'g'risida qaror qabul qilish vakolatiga ega bo'lishlari orqali bu bitimlarning tuzilishidan bevosita manfaatdor bo'lishini inobatga olish lozim.

Qiymati bitim tuzish to'g'risida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining yigirma besh foizidan ellik foizgachasini tashkil etuvchi mol-mulk xususida bo'lgan yirik bitim tuzish to'g'risidagi qaror kuzatuv kengashi tomonidan yakdillik bilan qabul qilinadi, bunda kuzatuv kengashining tarkibdan chiqib ketgan a'zolari ovozi hisobga olinmaydi.

Agar yirik bitim tuzish masalasida jamiyat kuzatuv kengashining yakdilligiga erishilmagan hollarda yirik bitim tuzish to'g'risidagi masala kuzatuv kengashi qaroriga muvofiq aksiyadorlar umumiy yig'ilishi hukmiga havola etilishi mumkin.

Bitim tuzish to'g'risida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining ellik foizidan ortiq qiymatni tashkil etuvchi mol-mulk xususida yirik bitim tuzish to'g'risidagi qaror aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan yig'ilishda qatnashayotgan ovoz beruvchi aksiyalar egalari bo'lgan aksiyadorlarning to'rt dan uch qismdan iborat ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi.

Agar manfaatdorlik mavjud bo'lgan bitim bir vaqtning o'zida yirik bitim hisoblansa, unga nisbatan qonunning yirik bitimlarni tuzish qoidalari qo'llaniladi.

"Xo'jalik yurituvchi subyektning 35 foizdan ortiq aksiyalarini sotib olish ustidan nazorat qilish tartibi to'g'risida"gi Yo'riqnomada⁶² 35 foiz va undan ortiq aksiyalarini sotib olish bilan bog'liq bitimlarni tuzishning alohida qoidalari nazarda tutilgan. Alohida tartibning o'rnatilishidan maqsad – raqobatchi korxonaga tegishli ta'sir ko'rsatuvchi aksiyalar paketini sotib olish orqali aksiyadorning bozorda iqtisodiy ustun mavqeni egallanishining oldini olish bo'lib hisoblanadi. Bunda bozorga muayyan turdagi mahsulot olib keladigan bir shaxs xuddi o'sha turdagi mahsulotni ishlab chiqaruvchi boshqa shaxsning aksiyasini sotib olishi mumkin. Shu yo'l bilan aksiya egasi o'z raqibining egasiga aylanadi va bunday mahsulot ishlab chiqaruvchi boshqa ishlab chiqaruvchilar bo'lmagan hollarda u bozorda bunday mahsulotlarni yetkazib beruvchi deyarli yagona subyektgacha aylanadi.

Yo'riqnomaga asosan ustun mavqe deganda – xo'jalik yurituvchi subyekt (shaxslar guruhi)ning o'rindoshga ega bo'lmagan tovar bozorida yoki bir-birining o'rmini bosadigan tovarlar bozorida tanho mavqeyi tushuniladi. Bu hol unga raqobatni cheklashga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatish, bozorga boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar kirishini qiyinlashtirish yoki ularning iqtisodiy faoliyati erkinligini boshqacha tarzda cheklash imkonini beradi. Uning hissasi bozorda 65 foiz va undan ortiqni tashkil etsa, xo'jalik yurituvchi subyekt (shaxslar guruhi)ning mavqeyi ustun mavqe deb tan olinadi.

Ushbu hujjatga asosan 35 foizdan ortiq aksiyalarni sotib olish deganda – investorga xo'jalik yurituvchi subyekt aksiyalarining jami 35 foizdan ortig'iga egalik qilish, ulardan foydalanish va tasarruf etish imkoniyatini beradigan oldi-sotdi, ayirboshlash, sovg'a qilish, ishonchli boshqarish va boshqa bitimlar (shartnomalar yoki kelishuvlar)ni tuzish tushuniladi.

Shaxs tomonidan xo'jalik yurituvchi subyekt aksiyalarining 35 foizdan ortig'ini xarid qilish oldindan O'zbekiston Respublikasining Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi yoki uning hududiy organlari (bundan keyin – monopoliyaga qarshi davlat organi) roziligini olish yo'li bilan amalga oshiriladi, aks holda, investor qonun hujjatlarida belgilangan javobgarlikka tortiladi.

⁶² O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi hamda O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi huzuridagi Qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish markazining 2001-yil 24-sentabrda 5, 2001-12-son qarori bilan tasdiqlangan.

Mopoliyaga qarshi kurashning bu chorasi barcha tadbirkorlarning erkin raqobatli faoliyatini ta'minlashga qaratilgan.

Nazorat uchun savollar

1. Axborotni oshkor etish nimani bildiradi, uning turlari va shakllari qanday?
2. Aksiyadorlik jamiyati axborotlarining hisobdorligi masalasidagi Qonun talablari qanday?
3. AJ tomonidan davlat organlariga axborot taqdim etish tartibi qanday?
4. Tijorat siri tushunchasiga nimalar kiradi?
5. "Afillangan shaxslar" kimlar?
6. Manfaatdorlik asosidagi bitimlarni tavsiflang.
7. Yirik bitimlar tuzishning jarayonlari qanday?

XI BOB

KORPORATSIYALARNING TO'LOVGA QOBILIYATSIZLIGI, BANKROTLIGI, QAYTA TASHKIL ETILISHI VA TUGATILISHI

1-§. To'lovga qobiliyatsizlik va bankrotlik to'g'risidagi asosiy qoidalar

Bankrotlik instituti bozor xo'jaligining ajralmas qismi bo'lib hisoblanadi. U huquqiy tartibga solishning milliy qonunchilik tizimi va tadbirkorlik munosabatlari amaliyotida nisbatan yangi institut bo'lib hisoblanadi. Dunyo tajribasi ko'rsatishicha, mazkur institut bir vaqtning o'zida kreditorlar, shuningdek, bozorning umumiy tartibga soluvchisi sifatida davlatning iqtisodiy manfaatlarini kafolatlagan holda tadbirkorlik tuzilmalarining samarali ishlashi uchun kuchli rag'bat vazifasini o'taydi. Korporativ huquqning tarkibiy qismi sifatida bankrotlik to'g'risidagi qonunchilik o'z oldiga, birinchi navbatda, korporatsiyaning kreditorlari huquqlarini himoya qilish, moliyaviy intizomni ta'minlash uchun rahbar bo'g'inning o'rmini kuchaytirish, aktivlardan samarasiz foydalanishga chek qo'yish kabi maqsadlarni qo'ygan.

Dunyo tajribasining guvohlik berishicha, bankrotlik – kapitalni qayta taqsimlashning bozor quroli sifatida to'lovga qobiliyatsizlikdan foydalanadigan har bir zamonaviy bozorning muqarrar hodisasi bo'lib, iqtisodni tuzilmaviy qayta qurishning obyektiv jarayonlarini o'zida aks ettiradi. Bozor munosabatlarining muhim unsurlaridan biri va rivojlangan fuqarolik va savdo huquqining instituti hisoblangan bankrotlik inqirozlardan omon qolish va vositalardan foydalanish imkoniyatini beradigan mexanizm sifatida chiqadi.

Shunday qilib, bankrotlik doim natijaning aniq emasligi va tavakkalchilik bilan birga bo'ladigan tadbirkorlikning mohiyatida oldindan belgilangan bo'ladi. Albatta, agar korxonalar barbod bo'lsa, bu uning rahbari uchun ham, qolaversa, bu korxonaga o'zining mulkini tikkan shaxslar uchun ham, korxonaning xodimlari uchun ham fojiali holatdir. Lekin to'lovga qobiliyatsizlik jarayoni ular uchun noqulay bo'lgan inqiroz oqibatlarini eng kam darajaga keltirgan holda ularni yengillashtiradi.

Iqtisodning barbod bo'lishiga olib keladigan tadbirkorlar to'lovga qobiliyatsizligining (bankrotligining) ayanchli oqibatlari, ular nima

deb nomlanishidan (sudxo'ra, savdogar, bankir, fermer va hokazo) qat'i nazar, bozor munosabatlarining shakllanishi davridayoq keskin namoyon bo'lgan. Dastlabki vaqtlardan boshlab ham bunda davlat faol o'rin tutib kelgan. Tadbirkorlarning to'lovga qobiliyatsizligi (bankrotligi) masalalarini tartibga solishdagi uning o'sib borayotgan o'rmini hozir ham kuzatish mumkin.

Bu sohada davlatning ta'siri zarurligi shundaki, birinchidan, tadbirkorlarning to'lovga qobiliyatsizligi va xonavayron bo'lishi iqtisodning me'yoriy darajada rivojlanishiga to'sqinlik qiladi, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni buzadi va davlatga o'zining funksiyalarini to'liq amalga oshirishga to'sqinlik qiladigan, jamiyatda turli xil yomon oqibatlarni keltirib chiqaradigan keskinlikni vujudga keltiradi. Ikkinchidan, ko'p hollarda kreditorlarning to'lovga qobiliyatsiz bo'lgan qarzdorlar ustidan o'zboshimchalik bilan qabul qilgan qarorlari va qarzdorlarning bunday kreditorlardan qutulish uchun harakat qilish bilan yakunlanadigan hollarda o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshirish mumkin bo'lmay qolgan holda bozor munosabatlari ishtirokchilarining boshqalar aralashuvisiz o'z ishlarini yo'lga qo'yishga intilishlari.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bo'yicha bankrotlik deganda – xo'jalik sudi tomonidan e'tirof etilgan, qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini to'la hajmda qondirishga va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini to'la hajmda bajarishga qodir emasligi tushuniladi⁶³. Boshqacha qilib aytganda, bankrotlikning (to'lovga qobiliyatsizlikning) huquqiy mohiyati xo'jalik yurituvchi subyektning vujudga kelgan holatlar tufayli o'z irodasiga ko'ra olgan majburiyatlarini bajarishga qodir bo'lmay qolishida ko'rinadi.

Shuni ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi "bankrotlik" va "to'lovga qobiliyatsizlik" atamaları o'rtasida qat'iy farqni belgilamagan bo'lsa-da, ko'p hollarda bu atamalar nazariyada ham, amaliyotda ham bir ma'noda qo'llanilmaydi. Buyuk Britaniya qonunchiligida "bankrotlik" (bankruptcy) atamasi tadbirkorlik subyektlariga, "to'lovga qobiliyatsizlik" (insolvency) atamasi esa tadbirkor bo'lmagan subyektlarga nisbatan qo'llaniladi. Britaniya qonunchiligidagi bunday bo'linish XIX asrning boshlarida to'lovga

⁶³ O'zbekiston Respublikasining "Bankrotlik to'g'risida"gi 05.05.1994-yilgi qonunining 3-moddasi, 1-qismi (qonunning 24.04.2003-yilda tasdiqlangan yangi tahriri).

qobiliyatsizlikning savdo va nosavdo turlarga bo'linishi bilan tasdiqlangan.

Lekin har qanday holda ham qarzini to'lay olmaslik, bankrotlik va to'lovga qobiliyatsizlik tadbirkorlarning bozor munosabatlarida ishtirok etishining muvaffaqiyatsiz natijasi sifatida xo'jalik yurituvchi subyektning nochor ahvolidan darak beruvchi bir tartib hodisasini bildiradi.

Bankrotlik to'g'risidagi dunyo qonunchiligi o'z rivojlanishida bir qator jiddiy o'zgarishlarni boshidan kechirdi. Rim huquqida qarzni qaytarmaslik qarzdorning hayoti va sog'lig'i uchun xavfli hisoblanib, uning mol-mulkini egallashga olib borar edi. Eramizning II asriga qadar qarzdorlarning oddiy yoki to'lovga qobiliyatsiz bo'lishidan qat'i nazar, qarzlarni to'lamaslik noqonuniy hisoblangan. Keyinchalik tijorat faoliyatiga yordam beruvchi hodisa sifatida bankrotlik ajratila boshlandi. To'lovga qobiliyatsizlik haqidagi qonunchilikning paydo bo'lishi XVI asrning o'rtalariga to'g'ri keladi. Dastlabki mavjud bo'lgan hujjatlar jinoiy xarakterdagi qat'iy me'yorlarni nazarda tutgan bo'lsa-da, yangi bankrotliklarning oldini ola olmagan. Buning ustiga jazodan qo'rqqan qarzdor faqatgina holatini yomonlashtiruvchi, qarzlari va kreditorlar soni hamda ular ko'radigan zararlar miqdorini ko'paytiruvchi o'zining tijorat faoliyatini davom ettirardi.

Bunday holat bankrotlik to'g'risidagi qonun me'yorlarini takomillashtirishni rag'batlantirardi. XIX asrning birinchi yarmiga kelib to'lovga qobiliyatsiz to'g'risidagi qonunchilikning asosiy maqsadi vijdonli qarzdorning mulkini kreditorlar o'rtasida adolatli taqsimlash, qarzdorni qarzlardan ozod etish va unga o'zining tadbirkorlik faoliyatini qayta tiklash imkoniyatini berish bo'lib qoldi. Bankrotlik to'g'risidagi zamonaviy qonunchilik turli mamlakatlardagi har xil huquqiy-texnik usullardan foydalangan holda quyidagi muhim amaliy masalalarni hal etadi: 1) kreditor manfaatlarini qarzdorning vijdotsiz harakatlaridan muhofaza etish; 2) bir kreditorlar manfaatlarini boshqa kreditorlarning vijdotsiz harakatlaridan muhofaza etish; 3) qarzdor manfaatlarini kreditorlarning vijdotsiz harakatlaridan muhofaza etish⁶⁴.

Bankrotlik to'g'risidagi zamonaviy dunyo qonunchiligi asosan ikki yo'nalish asosida rivojlangan. Bulardan biri britan modeli tamoyillariga asoslangan bo'lib, unda bankrotlikka bankrot bo'lib

⁶⁴ Васильев Е.А. Гражданское и торговое право капиталистических государств. –М.: 1992. 442 б.

qolgan qarzdorni tugatish yo'li bilan kreditorlarning qarzlarini qaytarish usuli sifatida qaraladi. Ikkinchi yo'nalish esa asosiy maqsadi kompaniyani qayta tiklash, uning to'lovga qobiliyatligini qaytarishdan iborat bo'lgan amerika modeli bo'lib hisoblanadi. Natijada turli mamlakatlar qonunchiligida qarzdorning yoki kreditorning manfaatlarini ko'proq himoya qilishga qaratilgan yo'nalish paydo bo'ladi. Shundan bankrotlik to'g'risidagi qonunchilikning quyidagi ikkita ehtimoliy yo'nalishlari kelib chiqadi:

1. Huquqiy me'yorlar qarzdor moliyaviy qiyinchiliklarining dastlabki vaqtidan (masalan, ikki hafta mobaynida qarzini to'lamaslik yoki bir oy mobaynida uchtdan ko'p majburiyatlarini o'z vaqtida bajarmaslik kabi) boshlab majburiyatlarni bajarmaslik sabablarini aniqlamasdan va qarzdorning imkoniyatlarini inobatga olmasdan turib, uning faoliyatini tugatishga qaratilgan yo'nalish (bu yo'nalish prokreditor yo'nalish deb ham ataladi). Mazkur yo'nalishning mohiyati shundaki, bunda qarzdor vijdotsiz va tegishli ravishda uning rahbariyati vujudga kelgan moliyaviy qiyinchiliklar uchun javobgar deb topiladi. Ushbu tizimning asosiy maqsadi qarzdorni qutqarish emas, balki, iloji boricha, to'liq va tezroq kreditorlar talablarini qondirish bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun prokreditorlik qonunchiligi qarzdor biznesini sotishning (bu hatto uning muqarrar tugatilishiga olib kelsada) nisbatan yengil jarayonini amalga oshirishga yo'l qo'yadi. Qarzdor ishlarni yurita olmaydi deb hisoblanishi tufayli, bankrotlik to'g'risidagi ish qo'zg'atilgan vaqtdan boshlab uning rahbariyatiga qat'iy cheklovlar qo'yiladi va mol-mulki ustidan nazorat o'rnatiladi. Qayta tiklash jarayonlari esa qarzdorning xohishiga qarab emas, balki kreditorning tashabbusi bilan amalga oshirilishi mumkin. Bunday tashabbus bo'lmagan taqdirda, qisqa muddatli tugatish o'tkaziladi. Shunday qilib, prokreditorlik tizimi odatda qarzdorni tezlik bilan tugatish yoki unga tegishli mol-mulk (shu jumladan, uning biznesi) kamaymasligidan oldin, uning biznesini sotish orqali amalga oshiriladigan faqatgina kreditorlarning manfaatlarini himoya qilishga yo'naltirilgan. Buyuk Britaniyada prokreditorlik tizimi nisbatan yaqqol namoyon bo'ladi.

2. Huquqiy me'yorlari moliyaviy qiyinchiliklarni boshidan kechirayotgan qarzdorning to'lovga qobiliyatligini tiklash uchun barcha usullarni qo'llashni maqsad qilib qo'yuvchi reabilitatsiyaviy yoki qarzdorni qayta tiklashga qaratilgan yo'nalish. Bunda

qarzdorning xo'jalik faoliyatini yuritishga qodir emasligi to'liq isbotlangan, ya'ni qo'llanilgan qayta tiklash usullari kutilgan natijalarni bermagan hollardagina uni tugatishga yo'l qo'yiladi. Bu tizimdagi qonunchilik qarzdor boshidan kechirayotgan moliyaviy qiyinchiliklar vaqtincha, tasodifiy xarakterga ega bo'lishi nuqtai nazaridan kelib chiqib quriladi va shu sababli tez kiritiladigan va yetarli darajada uzoq vaqtga cho'ziladigan tegishli ravishdagi qayta tiklash jarayonlariga ko'p e'tibor qaratiladi. Hatto, barcha kreditorlar talablarini to'liq qondirish mumkin bo'lmagan hollarda ham rehabilitatsiyaviy jarayonlar tugatish bilan yakunlanmasligi, ya'ni mol-mulkni realizatsiya qilish va kreditorlar bilan hisob-kitob qilib bo'linganidan keyin qarzdorga oldingi qarzlaridan mustaqil holda biznesni boshlash imkoniyati berilishi mumkin. Bundan tashqari, qarzdorlar manfaatlarini himoya qilindigan yo'nalishi qonunchiligi shartlarida kelishuv bitimi tuzishda qarzdorga nisbatan bir qator imtiyozlar nazarda tutiladi. Bularning hammasi ko'p hollarda kreditorlarni noqulay ahvolga solib qo'yadi va qarzdor korxonaning biznesini qutqarib qolish ehtimolini pasaytiradi. Mazkur yo'nalish Fransiya va AQSH qonunchiligida nisbatan ko'p uchraydi.

Zamonaviy sharoitlarda bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlar qonunchiligida sanab o'tilgan modellarni aralashgan shakli kuzatiladi, ya'ni bankrotlik to'g'risidagi qonunchilik oldiga bir vaqtning o'zida kreditorlar manfaatlarini qanoatlantirish va qarzdorning to'lov qobiliyatini qayta tiklashga imkoniyat berish bilan bog'liq ikkita masala qo'yiladi. Bu bankrotlikning betaraf tizimi paydo bo'lishiga olib keldi.

Betaraf tizimning mohiyati shundaki, bunda bankrotlik bo'yicha tanlov qonunchiligi me'yorlari kreditor va qarzdor manfaatlarini bir muvozanatga keltirish qaratilgan, ya'ni bu holda qonun bir tomonga ikkinchi tomonning manfaatlariga zarar yetkazuvchi yaqqol imtiyozni bermaydi; bundan tashqari, xo'jalik sudi sezilarli darajadagi vakolatlarga ega bo'ladi. Qonun bir vaqtning o'zida ham qarzdor va ham kreditorlar manfaatlarini inobatga olishi tufayli, ular deyarli teng holatda bo'ladi. Qarzdorning vijdonliligi borasida hech qanday qoidalar o'rnatilmasada, lekin qarzdor boshidan kechirayotgan moliyaviy qiyinchiliklar sababini aniqlashga qaratilgan mexanizmlar kiritiladi. Agar bu qiyinchiliklarning oldini olish mumkin bo'lsa, sud hatto kreditorlarning irodasiga qarshi bo'lsa ham, rehabilitatsiyaviy jarayonlarni qo'llashi mumkin. Betaraf

tizimga qarzdorni qutqarish bilan biznesni qutqarish o'rtasida tanlovning mavjud emasligi xos. Bu shuni bildiradiki, qonun qayta tiklash imkoniyatini beradi va faqat qayta tiklash jarayonlari doirasidagina biznesni sotishga (albatta, muayyan hollarda bu biznesning jozibadorligi va qiymatining pasayishiga olib kelishi mumkin) yo'l qo'yadi. Shubhasiz, o'z tabiatiga ko'ra bir-biriga qarshi bo'lgan subyektlar manfaatlarida bir muvozanatga kelish juda qiyin vazifa bo'lib hisoblanadi. Uni tezda va xatolarsiz hal etish amaliy jihatdan mumkin emas (undan ko'ra bir tomonning manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan aniq, bir-biri bilan bog'langan mantiqiy me'yorlarni tuzish nisbatan oson bo'lib hisoblanadi).

Yuqorida ta'kidlanganidek, bankrotlik deganda qarzdorning (subyektning) kreditorlarning pul majburiyatlari bo'yicha talablarini to'liq qondira olmasliklari tushuniladi. Shu yerdan ko'rinib turibdiki, aynan qarzdorning kreditor talablarini belgilangan muddatda qanoatlantira olmasligi O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bo'yicha xo'jalik yurituvchi subyektning bankrotligi belgisi sifatida qabul qilingan. O'zbekiston Respublikasining "Bankrotlik to'g'risida"gi qonunining 4-moddasida ko'rsatilishicha, qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini qondirishga va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini bajarishga qodir emasligi, agar tegishli majburiyatlar va (yoki) to'lovlar majburiyati yuzaga kelgan kundan e'tiboran uch oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmagan bo'lsa, uning bankrotlik alomatlarini deb e'tirof etiladi. Ushbu qoida 1999-yil 10-sentabrda qabul qilingan "Kichik va o'rta korxonalarining iqtisodiy nochorligi belgilarini aniqlash" Tartibida⁶⁵ yanada aniqlashtirilgan. Bu hujjatda korxonalar ularning iqtisodiy holatiga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- qarzlarni ular to'lanadigan paytga qadar 60 kungacha realizatsiya tushumlari bilan uzganda – korxonalar "moliyaviy barqaror korxonalar" guruhiga kiritiladi;

- ular to'lanadigan paytga qadar 180 kungacha pul majburiyatlari va majburiy to'lovlar bo'yicha muddati o'tgan kreditorlik qarzlari mavjud bo'lganda – korxonalar "iqtisodiy tavakkalchi korxonalar" guruhiga kiritiladi;

⁶⁵ O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 09.10.1999-yil 829-son bilan ro'yxatga olingan, O'zbekiston Respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi qoshidagi iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan.

- ular to'lanadigan paytga qadar olti oygacha pul majburiyatlari va majburiy to'lovlar bo'yicha muddati o'tgan kreditorlik qarzlari mavjud bo'lganda – korxonalar "iqtisodiy nochor korxonalar" guruhiga kiritiladi.

Bu yerda korxonalar to'lovga qobiliyatsizligini aniqlashning asosiy mezonini bo'lib, ularning iqtisodiy holati hisoblanadi. Passivlar (xarajatlar) aktivlar (daromadlar) summasidan oshib ketgan budget yoki buxgalterlik balansining holati bankrotlik belgisi sifatida tan olinadi. Natijada korxonalar o'zining navbatdagi xarajatlarini qoplash, shu jumladan, qarzlarni qaytarishga qodir bo'lmay qoladi va nihoyat bankrotlik kelib chiqadi.

Adabiyotlarda muayyan vaqt davomida qarzdor o'z qarzlarni to'lamaganligidan iborat bo'lgan to'lovga qobiliyatsizlikning iqtisodiy belgisini tashqi belgi deb, aksiyadorlik jamiyatining passivlari uning aktivlaridan oshib ketishi bilan bog'liq balans belgini esa ichki belgi deb atash qabul qilingan.

Aksiyadorlik jamiyati bankrotlik jarayonining asosiy ishtirokchilari bo'lib qarzdorning o'zi, ya'ni yuridik shaxs sifatida aksiyadorlik jamiyati va kreditorlar hisoblanadi, chunki bankrotlik jarayonining o'zi ushbu ikki tomonning munosabatlari natijasi sifatida boshlanadi.

"Bankrotlik to'g'risida"gi qonunda ko'rsatilishicha, qarzdor bu pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlarning talablarini qondirishga va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini bajarishga qodir bo'lmagan yuridik shaxs yoki yakka tartibdagi tadbirkordir. Bunda pul majburiyati deganda qarzdorning fuqarolik-huquqiy shartnomasi bo'yicha hamda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa asoslarga ko'ra kreditorga muayyan pul summasini to'lash majburiyati tushuniladi. Majburiy to'lovlar deganda davlat budgetiga va davlat maqsadli jamg'armalariga to'lanadigan soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlar tushuniladi.

Kreditor bu qarzdor pul majburiyatlari bo'yicha va (yoki) majburiy to'lovlar majburiyatini bajarish bo'yicha qaysi yuridik yoki jismoniy shaxs oldida javobgar bo'lgan yuridik yoki jismoniy shaxsdir.

Quyidagi shaxslar, garchi aksiyadorlik jamiyati ularga nisbatan pul majburiyatlariga ega bo'lsada, aksiyadorlik jamiyatining kreditorlari hisoblanmaydi:

1) qarzdor qaysi fuqaroning hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazilganligi uchun javobgar bo'lsa;

2) ayni shu fuqaro, shuningdek, o'z ishtirokidan kelib chiqadigan majburiyatlar bo'yicha qarzdor aksiyadorlik jamiyatining ishtirokchilari (aksiyadorlari).

Xo'jalik sudi qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi arizani ish yuritish uchun qabul qilib olgan paytdan e'tiboran kreditorlar qarzdorga o'z talablarini qondirish maqsadida yakka tartibda murojaat etishga haqli emas. Buning uchun barcha kreditorlarning manfaatlarini ko'zlovchi maxsus organlar-kreditorlar yig'ilishlari va kreditorlar qo'mitalari tashkil etiladi. Kreditorlar odatda hududiy va tashkiliy jihatdan bir-biridan ajralgan bo'ladi va bankrotlik jarayonida bir-biriga mos kelmaydigan, ko'p hollarda esa bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan manfaatlarni ko'zlaydi. Shuning uchun ular o'rtasidagi qarama-qarshiliklarga barham berishga, barcha ishtirokchilarni qanoatlantiradigan ijobiy natijalarga erishish maqsadida jarayonning boshqa ishtirokchilarini jalb etgan holda ularning kuchlarini birlashtirishga erishish muhim bo'lib hisoblanadi. "Bankrotlik to'g'risida"gi qonun kreditorlar manfaatlarini ifoda etish va himoya qilishga qaratilgan shakllar tizimini mustahkamladi. Kreditorlar yig'ilishi eng yaxshi va nisbatan demokratik shakllardan biri bo'lib hisoblanadi. U bankrotlikning barcha jarayonlari – kuzatish, tashqi boshqaruv, tanlov, kelishuv bitimi va qonunda belgilangan boshqa holatlarda qo'llaniladi.

Ushbu organlar yoki mol-mulkni tartibsiz taqsimlamasdan turib kreditorlar talablarini qondirish uchun ularning talablarini tashkiliy taqsimlashga yoki bankrotlikning oldini olish maqsadida qarzdor tomonidan tuzilishi mumkin bo'lgan tavakkalchilikka asoslangan bitimlarning oldini olishga yo'l qo'yadi. Mazkur organlar vositasida kreditorlar sud boshqaruvchisi va boshqa boshqaruv organlarini saylash, bankrotlik jarayonining turini aniqlash, tashqi boshqaruv rejasi va uning ijro etilishi to'g'risidagi hisobotni tasdiqlash, nazorat funksiyalarini amalga oshirish orqali qarzdor ishlarini, umuman olganda, uning mulkini boshqarish huquqiga ega bo'ladi. Kreditorlar yig'ilishi vakolatiga bankrotlik jarayonida vujudga keladigan muhim masalalar kiritilgan. Xususan, kreditorlar kengashi bankrotlikning u yoki bu jarayonini (kuzatuvdan tashqari) kiritish va tegishli iltimos bilan xo'jalik sudiga murojaat etish yuzasidan qaror chiqarish vakolatiga ega bo'ladi.

Shunday qilib, bankrotlik jarayonida kreditorlar manfaatlari ularning ikki bosqichli organlari, ya'ni kreditorlar kengashi va

kreditorlar qo'mitasi vositasida ifoda etiladi. Kreditorlar ushbu organlarda ovoz berish orqali ishtirok etishadi.

Kreditorlar yig'ilishida har bir kreditor kreditorlar yig'ilishini o'tkazish sanasida umumiy kreditorlik qarzdagi ulushiga mutanosib ravishda ovozlar soniga ega bo'ladi. Kreditorlar kengashi Kreditorlar yig'ilishi, agar unda qarzdorning pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlari umumiy summasining kamida uchdan ikki qismi miqdorida talablar bildirayotgan, ovoz berish huquqi bor kreditorlar hozir bo'lsa, vakolatli hisoblanadi. Kreditorlar yig'ilishi sud boshqaruvchisining tashabbusi bilan kreditorlar qo'mitasining, pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha talablari kreditorlarning talablari reyestriga kiritilgan pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha talablar umumiy summasining kamida uchdan bir qismini tashkil etuvchi kreditorlarning talabiga binoan yoxud kreditorlar umumiy sonining uchdan bir qismi tashabbusi bilan chaqiriladi.

Kreditorlar yig'ilishining mutlaq vakolatiga quyidagi qarorlarni qabul qilish kiradi:

- kelishuv bitimi tuzish to'g'risidagi qaror;
- kreditorlar qo'mitasi a'zolarini saylash, uning miqdoriy tarkibini belgilash va bunday qo'mita a'zolarining vakolatlarini muddatidan ilgari tugatish to'g'risidagi qaror;
- sud sanatsiyasini yoki tashqi boshqaruvni joriy etish va ularning muddatini uzaytirish to'g'risida iltimosnoma bilan xo'jalik sudiga murojaat qilish haqidagi qaror;
- qarzdorni bankrot deb topish hamda tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risidagi iltimosnoma bilan xo'jalik sudiga murojaat etish haqidagi qaror;
- sud sanatsiyasi rejasini tasdiqlash hamda qarzlarni uzish jadvalini ma'qullash to'g'risidagi qaror;
- tashqi boshqaruv rejasini tasdiqlash to'g'risidagi qaror.

Kreditorlar organi a'zosi bo'lish, ya'ni bankrotlik jarayonini boshqarishda ishtirok etish uchun kreditorlar ushbu jamiyatning kreditorlari sifatida tan olinishlari kerak. Buning uchun kreditor o'zi haqidagi ma'lumotlar, shu jumladan, firmaning to'liq nomi, joylashgan yeri (pochta manzili), pasportga oid ma'lumotlari (jismoniy shaxslar uchun), shuningdek, bank rekvizitlari (agar ular bo'lsa), shuningdek, uning talablarini tasdiqlovchi hujjatlar ko'rsatilgan ariza bilan murojaat etishi kerak. Shundan keyin ushbu

kreditor haqidagi ma'lumotlar kreditorlar talablari reyestriga kiritiladi va kreditor rasmiy ravishda mazkur aksiyadorlik jamiyatining kreditori hisoblanadi.

Kreditorlarning talablari reyestrda har bir kreditor haqidagi, pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha kreditor talablarining aniqlangan miqdori, har bir talabning qondirilish navbati to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi. Bunda kreditorlarga kreditorlar talablari reyestri bilan tanishib chiqish imkoniyati ta'minlangan bo'lishi kerak.

Kreditorlar qo'mitasi kreditorlarning manfaatlarini ifoda etadi hamda sud boshqaruvchilarining harakatlari ustidan nazorat olib boradi. Kreditorlar manfaatlarini ifoda etuvchi organ sifatida kreditorlar qo'mitasi kreditorlarning o'zidan tashkil topadi. Kreditorlar qo'mitasi a'zolarini saylash va ularning sonini belgilash to'g'risidagi qaror kreditorlar yig'ilishi tomonidan qabul qilinadi. Kreditorlar qo'mitasining a'zolari, tashqi boshqaruv va tugatishga doir ish yuritish amalga oshiriladigan davrga saylanadi.

Agar qarzdorning kreditorlari soni yigirmatadan kam bo'lsa, kreditorlar qo'mitasining vazifalarini kreditorlar yig'ilishining qarori bilan kreditorlar yig'ilishi zimmasiga yuklash nazarda tutilishi mumkin; bunda tegishli ravishda rais saylanishi kerak bo'ladi. Qaror qabul qilish vaqtida har bir a'zo bitta ovozga ega bo'ladi. Qaror kreditorlar qo'mitasi a'zolari umumiy sonining ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi. O'z zimmasiga yuklangan vazifalarni amalga oshirishda kreditorlar qo'mitasi quyidagilarga haqli:

- sud boshqaruvchisidan qarzdorning moliyaviy ahvoli va bankrotlik taomilining borishi to'g'risida axborot taqdim etishni talab qilish;

- sud boshqaruvchisining harakatlari (harakatsizligi) ustidan xo'jalik sudiga shikoyat berish;

- bankrotlik to'g'risidagi ishda ishtirok etish uchun o'z vakilini saylash;

- qonuchilik va sud sanatsiyasi yoki tashqi boshqaruv rejasida nazarda tutilgan boshqa harakatlarni amalga oshirish.

Kreditorlar qo'mitasi quyidagi qarorlarni qabul qilishga haqli:

- kreditorlar yig'ilishini chaqirish to'g'risidagi qaror;

- sud boshqaruvchisining tayinlanishi, almashtirilishi yoki vazifasidan ozod qilinishi to'g'risidagi iltimosnoma bilan xo'jalik sudiga murojaat etishni kreditorlar yig'ilishiga tavsiya qilish haqidagi qaror;

- qarzdorning yirik bitimlarini hamda amalga oshirilishidan qarzdor manfaatdor bo'lgan bitimlarini tasdiqlash yoki ularni tasdiqlashni rad etish to'g'risidagi qaror.

Kreditorlar qo'mitasining a'zolari kreditorlar yig'ilishi tomonidan sud sanatsiyasi, tashqi boshqaruv va tugatishga doir ish yuritish amalga oshiriladigan davrga saylanadi. Agar kreditorlar qo'mitasida a'zolar besh kishidan ortiq bo'lsa, kreditorlar qo'mitasi raisi saylanishi shart.

Kreditorlar yig'ilishining qaroriga binoan kreditorlar qo'mitasi barcha a'zolarining vakolatlari muddatidan ilgari tugatilishi mumkin. Bunday qaror bir paytning o'zida faqat kreditorlar qo'mitasining barcha a'zolariga nisbatan qabul qilinishi mumkin.

Sud boshqaruvchisi bankrotlik jarayonida uchinchi, betaraf tomon bo'lib hisoblanadi. U boshidan oxirigacha bankrotlikka daxldor bo'lgan shaxslarning faoliyatini, shu jumladan, ularning xo'jalik sudidagi harakatlarini muvofiqlashtirish markazi vazifasini bajaradi. Bu bankrotlik jarayonlarini amalga oshirish uchun xo'jalik sudi tomonidan tayinlanadigan shaxs. U bankrotlik ishini yuritishda hakam vazifasini bajaradi va shuning uchun kreditorlar va qarzdorga nisbatan betaraf bo'lib, biror-bir tarzda tomonlardan birining manfaatlarini ko'zlashi mumkin emas. Shundan kelib chiqqan holda sud boshqaruvchilari:

- qonun hujjatlariga muvofiq qarzdorga nisbatan bosh yoki tobe hisoblanuvchi yuridik shaxs;

- qarzdorning rahbari, shuningdek, kuzatuv kengashi, kollegial ijroiya organi tarkibiga kiruvchi shaxslar, bosh hisobchi (buxgalter), shu jumladan, ular bilan tuzilgan mehnat shartnomasi bankrotlik to'g'risidagi ish qo'zg'atilmasidan oldingi bir yil davomida bekor qilingan hollarda ham;

- yuridik shaxsning muassislari (ishtirokchilari) bo'lmasliklari kerak.

Sud boshqaruvchilari bankrotlikning turli bosqichlarida turlicha nomlanadi. Masalan, kuzatuvni amalga oshirishda u "muvaqqat boshqaruvchi", sanatsiya o'tkazish jarayonida "sanatsiya qiluvchi boshqaruvchi", qayta tiklashni amalga oshirayotgan vaqtda "tashqi boshqaruvchi", tugatish jarayonida esa "tugatish boshqaruvchisi" deb ataladi.

Qonunda sud boshqaruvchisi bo'lmoqchi bo'lgan shaxslar ega bo'lishi lozim bo'lgan sifatlar ko'rsatilgan. Bularga oliy ma'lumotga

hamda kamida ikki yillik ish stajiga ega bo'lish, shuningdek, bankrotlik to'g'risidagi ishlar bo'yicha davlat organida attestatsiyadan o'tish kabilar kiradi. Bunga qarshi ravishda quyidagi shaxslar sud boshqaruvchilari etib tayinlanishi mumkin emas:

- qarzdor yoki kreditorlarga nisbatan manfaatdor shaxslar;
- sudlanganlik holati tugallanmagan yoki sudlanganligi olib tashlanmagan shaxslar;
- yakka tartibdagi tadbirkorlar, agar ularga nisbatan bankrotlik taomili joriy etilgan bo'lsa;

- ilgari sud boshqaruvchisi vazifasini bajarayotgan paytda qarzdorga, kreditorlarga zarar yetkazgan va bu zararining o'rnini qoplamagan shaxslar;

- boshqa shaxslarning ishlarini va (yoki) mol-mulkini boshqarish bilan bog'liq faoliyatni amalga oshirishiga cheklov belgilangan shaxslar (bunday faoliyat bilan shug'ullanishdan mahrum etilgan yoki bunday faoliyatga noloyiq deb topilgan shaxslar).

Quyidagilar sud boshqaruvchisining kasbiy majburiyatlari doirasiga kiradi:

- qarzdorning mol-mulki but saqlanishi yuzasidan choralar ko'rish;

- kreditorlarning talablari reyestrini yuritish;
- qarzdorning moliyaviy ahvolini tahlil etish;
- xo'jalik sudi tomonidan belgilangan vazifalarni bajarish;
- zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarmaganda yoki lozim darajada bajarmaganda qarzdorga, kreditorlarga va uchinchi shaxslarga zarar yetkazilgan bo'lsa, ularga yetkazilgan zararining o'rnini qoplash.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bo'yicha bankrotlik jarayoni, umuman olganda, quyidagi bosqichlardan tashkil topadi.

1. Qarzdorning ishiga sud organlari aralashmaydigan, lekin bu xohlagan vaqtda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan dastlabki (suddan tashqari) bosqich. Mazkur bosqichda qarzdor bankrot bo'lish arafasida, ya'ni uning moliyaviy ahvoli zaiflashgan bo'lsa-da, sud jarayonlarini qo'llashga hali yetarli asoslar bo'lmagan holatda bo'ladi. Bu bosqichda bankrotlikning oldini olish maqsadida sud-gacha bo'lgan sanatsiya qo'llaniladi. Bunda aksiyadorlar, qarzdorning boshqaruv organlari yoki mol-mulk mulkdori qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza xo'jalik sudiga topshirilgungacha bo'lgan davrda qarzdorni moliyaviy sog'lomlashtirish yuzasidan

choralar ko'radi. Bunday choralar qarzdor bilan kelishilgan holda kreditorlar yoki boshqa shaxslar tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin. "Bankrotlik to'g'risida"gi qonunda ko'rsatilishicha, sudgacha sanatsiya qilishning asosiy chora-tadbirlari quyidagilardan iborat:

- to'lov muddati o'tkazib yuborilgan qarzlarni to'la yoki qisman sotib olish;

- ishlab chiqarishni raqobatbardosh mahsulot chiqarishga moslab qayta ixtisoslashtirish;

- chetdan yuqori malakali mutaxassislarni jalb etish;

- xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash;

- qarzdorning to'lov qobiliyati tiklanishi hamda faoliyatini davom ettirishidan manfaatdor bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan moliyaviy yordam ko'rsatilishi;

- qarzdorning faoliyatni davom ettirishi uchun qarzdor bilan kreditorlar o'rtasida kreditorlarga to'lanadigan to'lovlar muddatini kechiktirish va (yoki) uni bo'lib-bo'lib to'lash yoxud qarzlardan siylov berish to'g'risida ahdlashuvga erishishga qaratilgan bitim;

- majburiy to'lov majburiyatini bajarishni va kreditlarni qaytarishni sudgacha sanatsiya qilish muddatiga kechiktirish;

- qarzdor yuridik shaxsni qayta tashkil etish.

2. Qarzdorni bankrot deb topish to'g'risida xo'jalik sudiga ariza berish. Bu bosqich ariza berish vaqtdan boshlab, uning sud tomonidan qabul qilinishigacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Mazkur bosqichda subyektlari, ya'ni ariza kim tomonidan kimga nisbatan berilayapti, ular tanlov jarayonida ishtirok etish huquqiga egami, agar ega bo'lsa, qanday shartlar asosida bu huquqdan foydalanadi, qarzdorda bankrotlik belgilari mavjudmi, ushbu holda qo'llaniladigan qonunchilik kabilar haqidagi masalalar hal etiladi.

3. Kuzatuv. Bu bosqich sud tomonidan qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza qabul qilingan vaqtdan boshlanib, ushbu ish bo'yicha xo'jalik sudining birinchi yig'ilishi o'tkazilishigacha davom etadi. Kuzatuv jarayoni barcha qarzdorlar uchun bo'lmasa-da, lekin ularning ko'pchiligi uchun qo'llaniladi. Kuzatuvni kiritish bir tomondan qarzdorning to'lovga qobiliyatsizligi yetarli darajada ma'lum (bo'lajak sud majlisi bo'lishi esa aniq ma'lum) bo'lgan va ikkinchi tomondan belgilangan sud tadbirlari hali boshlanmagan vaqtda qarzdor va kreditorlar manfaatlari o'rtasidagi muvozanatga erishish maqsadini ko'zlaydi. Kuzatuv – passiv jarayon bo'lib

hisoblanadi, chunki ushbu davr mobaynida qarzdor korxonada odatiy xo'jalik faoliyatini davom ettiradi, uning rahbariyati esa oldin qanday harakat qilgan bo'lsa, shunday harakat qilaveradi. Tashqi subyekt – muvaqqat boshqaruvchi aralashuvining mohiyati shundaki, u rahbariyat harakatlari kreditorlar uchun zarar yetkazmasligini kuzatadi, shu maqsadda muayyan bitimlarni tuzishda muvaqqat boshqaruvchining roziligini olish talab etiladi. Boshqaruvchi qarzdor nomidan biror-bir harakatlar qilish yoki bitimlar tuzish, shuningdek, uning xo'jalik faoliyatiga aralashish vakolatiga ega emas. Muvaqqat boshqaruvchi faoliyatining yana bir maqsadi kuzatuv yakunida moliyaviy ahvolni qayta tiklashning haqiqiy holatlari mavjud yoki mavjud emas degan xulosa chiqarish uchun qarzdorning moliyaviy ahvolini o'rganish bo'lib hisoblanadi. Kuzatuv so'ngida qarzdorning taqdiri borasida, ya'ni yoki uni rehabilitatsiya qilish uchun muayyan kuch sarflashning maqsadga muvofiqligi yoki yuridik shaxsni tugatish zarurati to'g'risida xulosa chiqariladi. Birinchi holatda muayyan sharoitlar mavjud bo'lgan taqdirda, tanlov munosabatlari rivojlanishining to'rtinchi bosqichiga o'tilsa, ikkinchi holatda beshinchi bosqichga o'tiladi.

4. Rehabilitatsiya. Bu bosqich ikki shaklda, ya'ni tashqi boshqaruv yoki sud sanatsiyasi shaklida amalga oshirilishi mumkin. Mazkur bosqich to'la ravishda qarzdorning moliyaviy ahvolini qayta tiklashga qaratiladi.

Tashqi boshqaruv qarzdorni, uning yashash qobiliyatini qayta tiklash ehtimoli asoslantirilgan hollardagina qo'llaniladi. Kuzatuvdan farqli ravishda tashqi boshqaruv qarzdorga nisbatan faol harakatlar bosqichi bo'lib hisoblanadi. Ushbu harakatlarni korxonani boshqarish yuzasidan barcha vakolatlariga ega bo'lgan mustaqil subyekt – tashqi boshqaruvchi amalga oshiradi (qarzdorning rahbariyati o'z majburiyatlarini bajarishdan ozod etiladi). Tashqi boshqaruv bosqichida qarzdor bir qator imtiyozlarga ega bo'ladi, xususan, bu vaqtda kreditorlar talablarini qanoatlantirishga nisbatan moratoriy o'rnatiladi; bularning barchasi uning faoliyatini qayta tiklash maqsadini ko'zlaydi. Tashqi boshqaruv odatda 12 oydan 24 oygacha bo'lgan muddatda tayinlanadi; ushbu muddat tugashi bilan tashqi boshqaruv maqsadlariga erishilganligi, ya'ni qarzdorning to'lov qobiliyati tiklanganligi va uning me'yoriy faoliyati ta'minlanganligi masalasi hal etiladi (bu boradagi xulosa barcha kreditorlar talablarini qondirish va me'yoriy faoliyat yuritish uchun

qarzdorning yetarli vositalari mavjudligidan kelib chiqib chiqariladi). Agar qarzdorning to'lov qobiliyati tiklangan bo'lsa, u holda to'lovga qobiliyatsizlik (bankrotlik) to'g'risidagi ish tugatilib, qarzdor o'zining xo'jalik faoliyatini, bu faoliyat xususiyati tashqi boshqaruv davrida sezilarli darajada o'zgargan bo'lsa-da amalga oshiraveradi. Agar tashqi boshqaruv jarayonida qarzdorni moliyaviy jihatdan qayta tiklashga erishilmagan bo'lsa, u holda beshinchi bosqichga o'tiladi.

"Bankrotlik to'g'risida"gi qonunda ko'rsatilishicha, sud sanatsiyasi bu xo'jalik sudi tomonidan qarzdor yuridik shaxsga nisbatan uning to'lov qobiliyatini tiklash hamda kreditorlar oldidagi qarzini uzish maqsadida qarzdorning ishlarini boshqarish vakolatlarini sanatsiya qiluvchi boshqaruvchiga o'tkazmagan holda qo'llaniladigan bankrotlik taomilidir. Shunday qilib, tashqi boshqaruvdan farqli ravishda sud sanatsiyasi taomilida sud boshqaruvchisi aksiyadorlik jamiyatini boshqarish huquqiga ega bo'lmaydi. Sud sanatsiyasini o'tkazish vaqtida qarzdorning boshqaruv organlari qonunchilikda belgilangan cheklolarga amal qilgan holda o'z vakolatlarini amalga oshiradilar.

5. Tugatishga doir ish yuritish. Mazkur bosqichda aksiyadorlik jamiyati tugatiladi; bunda barcha chora-tadbirlar qarzdor mol-mulkini realizatsiya qilishga qaratiladi. Tugatishga doir ish yuritish davri xo'jalik sudi tomonidan qarzdorni bankrot deb tan olish to'g'risidagi qarorning chiqarilishi bilan boshlanadi (bunday qaror kuzatuv yoki tashqi boshqaruv yoxud sud sanatsiyasi yakunlariga asosan chiqariladi). Shuni ta'kidlash joizki, faqatgina shu vaqtdan boshlab, ya'ni tugatishga doir ish yuritish boshlangan vaqtdan boshlab, qarzdor bankrot deb atalishi mumkin; qarzdorga nisbatan bu atama ko'p hollarda bo'lgani kabi, ancha oldingi bosqichlarda qo'llanilishi juda katta miqdordagi shartli ravishda amalga oshiriladi va unchalik ham to'g'ri bo'lib hisoblanmaydi. Tugatishga doir ish yuritish bosqichida mustaqil subyekt – tugatish boshqaruvchisi harakat qiladi; uning faoliyati qarzdor mol-mulkini tezroq realizatsiya qilish, tugatish massasini shakllantirish va uni talablar navbatiga mos ravishda kreditorlar o'rtasida taqsimlashga qaratiladi. Tugatishga doir ish yuritish yuridik shaxsni yuridik shaxslarning davlat reyestridan chiqarishga asos bo'ladigan xo'jalik sudi tomonidan tegishli ajrimning chiqarilishi bilan yakunlanadi. Lekin tugatishga doir ish yuritishning yakunlanishi bilan yuridik shaxsni

yuridik shaxslarning davlat reyestridan chiqarilishi o'rtasida qandaydir vaqt o'tadi. Ushbu vaqt mobaynida yuridik shaxs hech qanday mol-mulkka ega bo'lmagan holda rasmiy ravishda faoliyat yuritadi, bu esa bir qator muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun bevosita tugatish, ya'ni yuridik shaxsni davlat reyestridan chiqarishni alohida bosqich sifatida ajratish muhim bo'lib hisoblanadi.

6. Kelishuv bitimi. Kelishuv bitimi – bankrotlik munosabatlari rivojlanishining alohida bosqichi bo'lib hisoblanadi; ushbu bosqichga tanlovning har qanday sud bosqichida (kuzatuv, tashqi boshqaruv, tugatishga doir ish yuritish) o'tishga yo'l qo'yiladi. Kelishuv bitimi qarzdor (yoki boshqaruvchi) tomonidan kreditorlar bilan tuziladi va uning tuzilishi bankrotlik haqidagi ishni tugatishga olib keladi. O'z mohiyatiga ko'ra kelishuv bitimi bir ishtirokchilarning irodasi boshqalarinikiga bog'liq bo'lgan ko'p tomonlama shartnoma hisoblanadi.

Qarzdor va kreditorlar xo'jalik sudi tomonidan bankrotlik to'g'risidagi ishni ko'rib chiqishning har qanday bosqichida kelishuv bitimi tuzishga haqli. Kelishuv bitimi tuzish to'g'risidagi qarorni kreditorlar nomidan kreditorlar yig'ilishi qabul qiladi. Kreditorlar yig'ilishining kelishuv bitimi tuzish to'g'risidagi qarori kreditorlar umumiy sonining ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi va qaror, basharti qarzdorning garov bilan ta'minlangan mol-mulki majburiyatlari bo'yicha barcha kreditorlar uni yoqlab ovoz bergan bo'lsa, qabul qilingan deb hisoblanadi. Kelishuv bitimi tuzish to'g'risidagi qaror qarzdor nomidan tegishlicha qarzdor yakka tartibdagi tadbirkor yoki qarzdorning rahbari, u o'z vazifasini bajarishdan ozod etilgan hollarda – sud boshqaruvchisi, tashqi boshqaruvchi yoki tugatish boshqaruvchisi tomonidan qabul qilinadi.

Kelishuv bitimi yozma shaklda tuziladi. Qarzdor nomidan kelishuv bitimini tegishlicha qarzdor yuridik shaxsning rahbari yoki tashqi boshqaruvchi yoki tanlov boshqaruvchisi, kreditorlar nomidan esa kreditorlar yig'ilishi tomonidan vakolat berilgan shaxsning o'zi imzolaydi. Agar kelishuv bitimida uchinchi shaxslar ishtirok etayotgan bo'lsa, ular nomidan kelishuv bitimini shu shaxslarning o'zi yoki ularning vakillari imzolaydi.

Kelishuv bitimida qarzdor pul majburiyatlarining miqdori, ularni bajarish tartibi va muddatlari to'g'risidagi va (yoki) voz kechish

haqini berish, majburiyatlarni yangilash, qarzni kechish yo'li bilan yoxud qarzdorning pul majburiyatlarini qonun hujjatlarida nazarda tutilgan o'zga usullar bilan tugatish to'g'risidagi qoidalar bo'lishi kerak.

Kelishuv bitimi nafaqat xarajatlar va kreditorlarning talablari qondirilgandan keyin, balki ish haqini to'lash uchun pul mablag'lari berilishini nazarda tutuvchi to'lov hujjatlari bo'yicha talablar qondirilganidan keyin xo'jalik sudi tomonidan shu haqidagi ajrim chiqarish orqali tasdiqlanishi mumkin. Xo'jalik sudi tomonidan kelishuv bitimining tasdiqlanishi bankrotlik to'g'risidagi ish yuritishning tugatilishiga asos bo'ladi. Agar kelishuv bitimi tugatishga doir ish yuritish jarayonida tuzilsa, xo'jalik sudi qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni ijro etmaslik ko'rsatiladigan kelishuv bitimini tasdiqlash to'g'risidagi ajrim chiqaradi.

Xarajatlar va kreditorlar talablari, shuningdek, ish haqini to'lash uchun pul mablag'lari berilishini nazarda tutuvchi to'lov hujjatlari bo'yicha talablar bilan bog'liq xarajatlarni qoplash va talablarni qondirishga doir majburiyatlar bajarilmagan taqdirda yoki kelishuv bitimi tuzishning bankrotlik to'g'risidagi qonunda belgilangan tartibi, shakliga rioya etilmagan, uchinchi shaxslar huquqlari buzilgan va kelishuv bitimi shartlari qonunchilikka zid bo'lgan hollarda xo'jalik sudi kelishuv bitimini tasdiqlashni rad etadi.

2-§. Bankrotlik

Aksiyadorlik jamiyatining kreditorlar talablarini qondira olmasligi aniq bo'lgan va uning moliyaviy ahvolini qayta tiklashning imkoni bo'lmagan hollarda, u bankrot deb tan olinadi va bu hol tugatishga doir ish yuritishni boshlab beradi. Tugatishga doir ish yuritishning tadbirlari qarzdorning mol-mulkini qidirish va to'plash, ushbu mol-mulkni realizatsiya qilish, uni kreditorlar o'rtasida taqsimlash va qarzdor yuridik shaxsni tugatishga qaratilgan. "Bankrotlik to'g'risida"gi qonunning 4-moddasida nazarda tutilgan bankrotlik belgilarining mavjudligi, xo'jalik sudi tomonidan tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risidagi qarorni chiqarishga asos bo'ladi. Ushbu tadbirlarni amalga oshirish uchun qonun zarur hollarda sud tomonidan uzaytirilishi mumkin bo'lgan, bir yillik muddatni belgilaydi.

Tugatishga doir ish yuritishning pirovard maqsadi tashqi boshqaruv maqsadidek qarzdor korxonaning mavjud bo'lishini ta'minlash emas, balki uni tugatish bilan birga kreditorlar talablarini mutanosib ravishda qondirish bo'lib hisoblanadi. Ushbu maqsadga erishishni qarzdor, kreditorlar va bankrotlikka daxldor boshqa shaxslarni ularning bir-birlariga nisbatan noqonuniy harakatlaridan qo'riqlash orqali amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Tugatishga doir ish yuritishning boshlanishi bir qator oqibatlarni keltirib chiqaradi. Ulardan biri qarzdorning mol-mulkini boshqa shaxsga o'tkazish bilan bog'liq yoki uning mol-mulkini uchinchi shaxslar foydalanishi uchun topshirishga sabab bo'luvchi bitimlar tuzishga qonunda belgilangan tartibda yo'l qo'yilishi bo'lib hisoblanadi. Masalan, qarzdor mol-mulkini sotish faqat kreditorlar yig'ilishi yoki kreditorlar qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan tartib va muddatlarda amalga oshiriladi.

Tugatishga doir ish yuritish boshlanishining boshqa oqibatlari qatoriga qarzdorning barcha pul majburiyatlarini bajarish muddati, shuningdek, kechiktirilgan majburiy to'lovlarni to'lash muddati boshlangan deb hisoblanishi kiradi. Hatto, agar muayyan shartnomalarda muddatning boshlanishi nisbatan kech ko'rsatilgan bo'lsa-da, tugatishga doir ish yuritishning boshlanishi bilan ular muddatidan oldin boshlanadi. Qarzdorning barcha turdagi qarzlari bo'yicha neustoyka (jarima, penya) va foizlarni hisoblash tugatiladi, undiruvni qarzdorning mol-mulkiga qaratishga doir barcha cheklovlar olib tashlanadi, ijro hujjatlarini ijro etish tugatiladi.

Tugatishga doir ish yuritishning maqsadlariga erishishga, birinchi navbatda, uning oshkora o'tkazilganligi xizmat qiladi. Kreditorlarning huquqlarini himoya qilish maqsadida shu vaqtdan boshlab qarzdorning moliyaviy ahvoli to'g'risidagi ma'lumotlar (shu jumladan, tijorat siri) maxfiy ma'lumotlar hisoblanmaydi. Xo'jalik sudi tomonidan qarzdorni bankrot deb tan olish to'g'risidagi axborot xo'jalik sudining rasmiy nashrida chop etiladi. Qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risida e'lon qilinayotgan ma'lumotlarda quyidagilar bo'lishi kerak:

- 1) bankrot deb topilgan qarzdorning nomi (famiyasi, ismi, otasining ismi) va boshqa rekvizitlari;
- 2) bankrotlik to'g'risidagi ish yuritayotgan xo'jalik sudining nomi va ishning tartib raqami;
- 3) qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risida xo'jalik sudi qaror qabul qilgan sana;

4) kreditorlar talablarini qo'yishning belgilangan muddati, bu muddat mazkur e'lon chiqqan sanadan e'tiboran kamida ikki oy bo'lishi shart;

5) qarzdorga o'z talablarini bildirishlari uchun kreditorlarning pochta manzili;

6) tugatish boshqaruvchisi to'g'risidagi ma'lumotlar.

Pul majburiyatlari, majburiy to'lovlar bo'yicha barcha talablar, boshqa mulkiy talablar faqat tugatishga doir ish yuritish doirasida qarzdorga taqdim etilishi mumkin, mulk huquqini e'tirof etish, ma'naviy ziyonni kompensatsiya qilish, mol-mulkni boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olish, asossiz orttirilgan boylikni qaytarish, bitimlarni haqiqiy emas deb topish va ularning haqiqiy emasligi oqibatlarini qo'llash to'g'risidagi talablar, shuningdek, joriy to'lovlar bo'yicha talablar bundan mustasno.

Tugatishga doir ish yuritish jarayonida barcha kreditorlar manfaatlarini "Bankrotlik to'g'risida"gi qonunga asosan tashkil etiladigan kreditorlar yig'ilishi (qo'mitasi) ifoda etadi. Kreditorlar yig'ilishini tashkil etish va o'tkazish (birinchisidan tashqari) tugatish boshqaruvchisi tomonidan amalga oshiriladi. Kreditorlar yig'ilishi tugatish boshqaruvchisi tashabbusi yoki kreditorlar talablariga ko'ra chaqiriladi.

Tugatish boshqaruvchisi (ishonchli shaxs) tugatishga doir ish yuritish jarayonining muvofiqlashtiruvchi shaxsi bo'lib hisoblanadi. U xo'jalik sudi tomonidan qarzdorni bankrot deb tan olish to'g'risidagi qaror chiqarilayotgan vaqtda tayinlanadi. Kreditorlar yig'ilishi xo'jalik sudiga kreditorlarning nisbatan ko'p ovozini olgan tugatish boshqaruvchisining nomzodini taklif etadi. Tugatish boshqaruvchisining nomzodi xohlagan kreditorlar, soliq va boshqa vakolatli organ qarzdor yoki qarzdor mulki mulkdori tomonidan ham ko'rsatilishi mumkin. Agar aksiyadorlik jamiyati ustav fondida davlat ulushi mavjud bo'lsa, tugatish boshqaruvchisi nomzodi O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo'mitasi tomonidan taqdim etiladi.

Tugatish boshqaruvchisi tugatishga doir ishni yurituvchi tugatish komissiyasini boshqaradi.

Tugatish boshqaruvchisi tayinlangan vaqtdan boshlab qarzdor ishlarini boshqarish bilan bog'liq vakolatlar, shu jumladan, kreditorlar tomonidan qarzdor mol-mulki talanishining oldini olishni ta'minlovchi, qarzdorning mol-mulkini tasarruf etish bilan bog'liq

vakolatlar ham tugatish boshqaruvchisiga o'tadi. Tugatish boshqaruvchisi tayinlangan paytdan e'tiboran uch ish kuni ichida qarzdorning buxgalteriya va boshqa hujjatlari, muhr va shtamlari, moddiy va boshqa qimmatliklarini qabul qilib oladi.

Xo'jalik sudi tomonidan qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risida qaror qabul qilingan paytdan e'tiboran aksiyadorlik jamiyatining boshqaruv organlari qarzdorning mol-mulkini boshqarish va tasarruf etish vazifalarini bajarishdan, agar ilgari chetlashtirilmagan bo'lsa, chetlashtiriladi, jamiyat rahbarining vakolatlari tugatiladi (jamiyatning rahbari bilan tuzilgan mehnat shartnomasi bekor qilinadi), qarzdorning ishlarini boshqarish tugatish boshqaruvchisiga yuklatiladi, shuningdek, qarzdorning mol-mulkini boshqarish va tasarruf etish bo'yicha mulkdorning vakolatlari tugatiladi. Tugatish boshqaruvchisi qarzdorning rahbari bilan tuzilgan mehnat shartnomasini bekor qilish yoki mazkur rahbarni boshqa ishga o'tkazish to'g'risida buyruq chiqaradi. Jamiyat aksiyadorlari jamiyatni boshqarishda kreditorlar yig'ilishlari orqali ishtirok etadi.

Tugatish boshqaruvchisi tayinlangan vaqtdan boshlab ikki kun muddat ichida O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi huzuridagi qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish Markaziga aksiyadorlik jamiyati boshqaruv organlari faoliyatining tugatilganligi va emitentning ishlab chiqarish faoliyati to'xtatilganligi haqida axborot yuborishi kerak. Agar emitent aksiyalari fond birjasida muomalada bo'lsa, tugatish boshqaruvchisi ikki kun muddat ichida birjaga ham shunday axborotni taqdim etishi kerak.

Tugatishga doir ish yuritish jarayonida tugatish boshqaruvchisi:

- qarzdorning mol-mulkini o'z tasarrufiga qabul qilishi, uni inventarizatsiya qilishi va baholashdan o'tkazishi, uning but saqlanishi choralarini ko'rishi;
- qarzdorning moliyaviy ahvolini tahlil etishi;
- kreditorlar yig'ilishini va kreditorlar qo'mitasini chaqirishi;
- qarzdor oldidagi qarzlarni undirish choralarini ko'rishi;
- qarzdor tugatilganda uning xodimlari huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishi hamda ular bilan tuzilgan mehnat shartnomalari bekor qilinajagi to'g'risida ularni xabardor etishi;
- kreditorlarning talablari reyestrini yuritishi va ularning talablarini ko'rib chiqishi. Kreditorlarning talablari reyestrinda har bir

kreditor haqidagi, pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha kreditor talablarining aniqlangan miqdori, har bir talabning qondirilish navbati to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi, kreditorlarga talablar reyestri bilan tanishish imkoniyati ta'minlanishi lozim;

- qarzdorning uchinchi shaxslarda turgan mol-mulkini qidirish, aniqlash va qaytarishga qaratilgan choralarni ko'rish;

- qarzdorning qonun hujjatlariga muvofiq saqlanishi lozim bo'lgan hujjatlarini saqlashga topshirishi shart.

Tugatish boshqaruvchisi har oyda kamida bir marta kreditorlar yig'ilishiga yoki kreditorlar qo'mitasiga o'z faoliyati to'g'risida hisobot, qarzdorning moliyaviy ahvoli hamda tugatishga doir ish yuritish boshlangan paytdagi va ish yuritish jarayonidagi mol-mulki to'g'risida axborot, shuningdek, boshqa axborot taqdim etadi. Tugatish boshqaruvchisi hisobotida shakllantirilgan tugatish massasi to'g'risidagi, shu jumladan, qarzdorning mol-mulkini inventarizatsiya qilish jarayoni va yakunlari to'g'risidagi, qarzdorning mol-mulkini baholash jarayoni va natijalari to'g'risidagi, qarzdorning yagona hisob varag'iga tushgan pul mablag'larining summasi, mazkur tushumlarning manbai to'g'risidagi, qarzdorning mol-mulkini realizatsiya qilish jarayoni haqidagi ma'lumotlar, mol-mulki realizatsiya qilishdan tushgan summalar ko'rsatilgan holda, uchinchi shaxslarga nisbatan qarzni undirish haqida tugatish boshqaruvchisi tomonidan qo'yilgan talablar, shu jumladan, sud tartibida qo'yilgan talablar miqdori va summasi to'g'risidagi, qarzdorning mol-mulki but saqlanishini ta'minlash, shuningdek, qarzdorning uchinchi shaxslar egaligida turgan mol-mulkini aniqlash va talab qilib olish chora-tadbirlari to'g'risidagi ma'lumotlar, shuningdek, "Bankrotlik to'g'risida"gi qonunning 139-moddasida nazarda tutilgan boshqa majburiy axborotlar ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Tugatish boshqaruvchisi tugatish jarayoniga taftish boshqaruvchisi yoki kreditorlar tomonidan ishlab chiqiladigan reja asosida rahbarlik qiladi. Bankrot yuridik shaxsni tugatish rejasida bankrotning moliyaviy ahvoli, kreditorlarning talablarini qondirish shartlari, tartibi, navbati va nisbati, bankrot mol-mulki egasining, mehnat jamoasining manfaatlari hisobga olinganligi, sotilishi lozim bo'lgan mol-mulk ro'yxati, mol-mulki sotish sanasi, vaqti, joyi va usuli, sud xarajatlarini to'lash, tugatish boshqaruvchisiga, ekspertlar va boshqa shaxslarning faoliyatiga haq to'lash shartlari to'g'risidagi ma'lumotlar bo'lishi lozim.

Aksiyadorlik jamiyatini tugatish rejasi kreditorlar yig'ilishi bilan kelishib olinishi kerak va reja, agar talablar jami summasining kamida uchdan ikki qismini ifoda etuvchi kreditorlar tomonidan qo'llab-quvvatlansa, ma'qullangan deb hisoblanadi. Agar qarzdorning o'zi bankrotlik to'g'risida ish qo'zg'atish tashabbuskori bo'lsa, u o'z tugatish rejasini taqdim etishga haqli.

Kreditorlarning mulkiy talablarini qondirishni ikki bosqichga, ya'ni tugatish massasini shakllantirish va to'plangan vositalarni kreditorlar o'rtasida taqsimlashga bo'lish mumkin.

Bankrot yuridik shaxsning barcha aktivlari, balanslarda ko'rsatilgan yoki ko'rsatilmaganligidan qat'i nazar, tugatish massasini shakllantiruvchi asosni tashkil etadi, shunday qilib, tugatish massasida qarzdorning barcha mol-mulki yig'iladi.

Tugatish massasiga yagona mulkiy kompleks sifatida korxonalar, ishlab chiqarish, sexlar, uchastkalar va belgilangan tartibda ajratilishi mumkin bo'lgan korxonaning boshqa bo'linmalari, bino, inshoot, uskuna, avtomototransport vositalari, tugatilmagan qurilish obyektlari, aylanma aktivlari, boshqa yuridik shaxslarning qimmatli qog'ozlari va boshqa mol-mulklar kiradi.

Umuman olganda, tugatish massasi ikkita nisbatan alohida qismlardan tashkil topadi. Birinchisi tugatishga doir ish yuritish oshlanganida qarzdorning egaligi, foydalanishi va tasarrufida bo'lgan mol-mulk. Ikkinchi qismi tugatishga doir ish yuritish jarayonida aniqlangan mol-mulkdan iborat bo'ladi. Qarzdorning uchinchi shaxslarda bo'lgan mol-mulknini, tugatishga doir ish yuritish boshlangan vaqtda qarzdor qo'lida bo'lmagan aksiyalarni qidirish, aniqlash va qaytarish hisobidan tugatish massasi miqdorini oshirish, tugatish boshqaruvchisidan sezilarli darajadagi faollik va ijodni talab etadi. Bunda bankrotlik qarzdorlar uchun to'la darajadagi tasodif emasligini ham inobatga olish lozim. Shuning uchun bo'lajak "tig'iz vaqt"ga tayyorlanish maqsadida tuzilishi mumkin bo'lgan barcha bitimlar orqali tugatish massasiga kirishi mumkin bo'lgan mol-mulknini oldindan yashirish hollari ham uchratiladi.

Tugatish massasiga quyidagilar kirmaydi:

- qarzdor xodimlarining xususiy mulkidagi mol-mulk;
- ishonchli boshqaruvdagi, qarzdor ijara huquqi asosida foydalanayotgan mol-mulk;
- garov narsasi (kreditorlarning garov bilan ta'minlangan garovga qo'yilgan mol-mulki bundan mustasno);

- qarzdorga javobgarlik asosida saqlash uchun berilgan tovarlar;

- qonun hujjatlariga muvofiq qarzdorning mulki bo'lmagan boshqa mol-mulk.

Shuningdek, hududning ijtimoiy va kommunal infratuzilmasi uchun zarur obyektlar va bolalarning maktabgacha muassasalari ham tugatish massasiga kiritilmaydi.

Tugatish boshqaruvchisi qarzdorning mol-mulki asossiz kamaymasligi va uning but saqlanishi choralari ko'radi. Belgilangan tartibda kreditorlarning qarzdorga bildirgan talablariga e'tirozlar bildiradi va qarzdorning foydasiz shartnomalarini ijro etishni rad etadi, qarzdor uchun zarar keltiradigan shartnomalarni tugatish to'g'risida da'volar qo'zg'atadi.

Shundan keyin tugatish boshqaruvchisi qarzdorning mol-mulki inventarizatsiya qiladi va qiymatini belgilaydi. Tugatish boshqaruvchisi mazkur faoliyatni amalga oshirish uchun baholovchilar va boshqa mutaxassislarni, ularning xizmatlari uchun haqni, agar kreditorlar yig'ilishi yoki kreditorlar qo'mitasi tomonidan haq to'lashning boshqa manbai belgilangan bo'lmasa, qarzdorning mol-mulki hisobidan to'lagan holda, jalb etishga haqli. Ustav fondida davlat ulushi bo'lgan korxonada mol-mulki baholanayotganda baholovchilar jalb etilishi shart. Qarzdorning kreditorlari yig'ilishi yoki kreditorlar qo'mitasi ko'rsatilgan xizmatlar haqini to'lash majburiyati yuklanadigan, qilgan xarajatlari keyinchalik qarzdorning mol-mulki hisobidan navbatdan tashqari qoplanadigan shaxsni, agar uning o'zi rozi bo'lsa, tayinlashga haqli.

Tugatish massasini tashkil etish yakunida tugatish boshqaruvchisi inventarizatsiya va bankrot aksiyadorlik jamiyati mol-mulkingin balans (qoldiq) qiymatini aniqlash natijalari bo'yicha yig'ma dalolatnoma va oraliq tugatish balansini tuzadi.

Qarzdor mol-mulki sotish tugatish jarayonining muhim bosqichi bo'lib hisoblanadi. Ko'rib chiqilayotgan bankrotlikning barcha taomillari natijalari ushbu bosqichning qanday o'tganligidan kelib chiqadi. Qarzdorning mol-mulki inventarizatsiya qilinganidan va baholanganidan keyin tugatish boshqaruvchisi, agar kreditorlar yig'ilishi yoki kreditorlar qo'mitasi tomonidan qarzdorning mol-mulki sotishning boshqacha tartibi belgilangan bo'lmasa, ushbu mol-mulki ochiq kim oshdi savdosida sotishga kirishadi.

U ushbu mol-mulki o'zboshimchalik bilan sotib yuborishga haqli emas. Sotish kreditorlarning qat'iy nazorati ostida o'tkaziladi,

qarzdorning mol-mulkini sotish tartibi va muddatlari (jadvali) kreditorlar yig'ilishi yoki kreditorlar qo'mitasi tomonidan ma'qullangan bo'lishi kerak. Agar kreditorlar yig'ilishi yoki kreditorlar qo'mitasi tomonidan qarzdorning mol-mulkini sotishning boshqacha tartibi belgilangan bo'lmasa, qarzdor mol-mulki ochiq kim oshdi savdosida sotiladi. Qarzdorning muomala qobiliyati cheklangan mol-mulki faqat yopiq kim oshdi savdosida sotilishi mumkin. Tugatish boshqaruvchisi kim oshdi savdosining tashkilotchisi sifatida ish ko'rishi yoki kim oshdi savdosini o'tkazishni ixtisoslashtirilgan tashkilotga shartnoma asosida topshirishi mumkin. Kim oshdi savdosini o'tkazuvchi ixtisoslashtirilgan tashkilot qarzdorga va tugatish boshqaruvchisiga nisbatan manfaatdor shaxs bo'lishi mumkin emas.

Sotib oluvchi va tashkilotchi (sotuvchi) o'rtasidagi savdolar yakunlangandan keyin agar boshqacha qoidalar kelishilmagan bo'lsa, shartnoma kuchiga ega bo'lgan bayonnoma imzolanadi. Bayonnomada savdoni tashkil etuvchi (yoki sotuvchi) va sotib oluvchi haqidagi ma'lumotlar, mol-mulkning nomi, oxirgi narxi kabi ma'lumotlar ko'rsatiladi. Agar bayonnomada oldi-sotdi shartnomasining tuzilishi nazarda tutilgan bo'lsa, u holda savdoni tashkil etuvchi (yoki sotuvchi) va sotib oluvchi o'rtasida oldi-sotdi shartnomasi imzolanadi.

Pul vositalarini saqlash uchun tugatish massasini tashkil etadigan so'mda ish yuritadigan yagona va valutada ish yuritadigan yagona hisob varaqlari mavjud bo'lishi kerak. So'mda va valuta ish yuritadigan bir qancha hisob varaqlarning bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi.

Qarzdorning bankdagi tugatishga doir ish yuritish boshlanayotgan paytda ma'lum bo'lgan, shuningdek, tugatishga doir ish yuritish jarayonida aniqlangan boshqa hisob varaqlari aniqlanishi bilanoq tugatish boshqaruvchisi tomonidan ularning aniqlanish darajasiga qarab yopilishi lozim. Qarzdorning ana shu hisob varaqlardagi pul mablag'lari qoldig'i tugatishga doir ish yuritish jarayonida kelib tushgan pul mablag'lari singari qarzdorning yagona hisob varaqlariga o'tkazilishi lozim.

Tugatilayotgan korxonaning mol-mulkini realizatsiya qilish natijasida tushgan mablag' keyinchalik kreditorlarning manfaatlarini qondirish uchun qarzdorning tugatish hisob varag'iga yo'naltiriladi.

Qarzdorning yagona hisob varaqlaridan kreditorlarga to'lovlar, shuningdek, tugatish boshqaruvchisiga haq to'lash bilan bog'liq

xarajatlar, qarzdorning kommunal xizmatlar va foydalanish xarajatlariга oid joriy to'lovlari, bankrotlik taomillari jarayonida yuzaga kelgan ma'lumotlarni e'lon qilish, shuningdek, qarzdorning kreditorlarini xabardor qilish bilan bog'liq xarajatlar, tugatishga doir ish yuritishni amalga oshirish bilan bog'liq boshqa xarajatlar to'lanadi.

Agar tugatish boshqaruvchisi oxirgi ommaviy savdolar o'tkazilgandan keyin uch oy muddat ichida mol-mulkni oldi-sotdi shartnomasi asosida realizatsiya qila olmasa, mol-mulk qarzlarni uzish hisobiga kreditorlarga taklif etiladi.

Tugatish massasi shakllantirilishida tugatish kreditorlari doirasini aniqlash va qarzdor mol-mulkini sotish yakunlangandan keyin eng mas'uliyatli ish kreditorlar bilan hisob-kitob qilish bo'lib hisoblanadi. Tugatish boshqaruvchisi uni kreditorlar talablari reyestriga asosan amalga oshiradi.

Qonun kreditorlar talablarini qondirishning quyidagi tartibini o'rnatadi.

Birinchi navbatda (navbatdan tashqari) – sud xarajatlari, sud boshqaruvchilariga haq to'lash bilan bog'liq xarajatlar, kommunal xizmatlar va foydalanish xarajatlariга oid joriy to'lovlar, qarzdorning mol-mulkini sug'urta qilish xarajatlari, shuningdek, qarzdorning bankrotlik to'g'risidagi ish qo'zg'atilganidan keyin yuzaga kelgan majburiyatlariga doir talablari hamda qarzdor qaysi fuqaroning hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazilganligi uchun qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo'lsa, ana shu fuqaroning talablari qondiriladi. Odatda bunday talablarni qondirish qarzdor tomonidan jabrlanuvchi shaxsga har oylik to'lovlar to'lanishini o'zida aks ettiradi.

Ikkinchi navbatda, majburiy to'lovlar hamda ish haqi to'lash uchun pul mablag'lari berilishini nazarda tutuvchi to'lov (ijro) hujjatlari bo'yicha, alimentlarni undirish to'g'risidagi talablarni qondirish uchun hisob varaqdan pul mablag'larini o'tkazish yoki berishni nazarda tutuvchi ijro hujjatlari bo'yicha, mualliflik shartnomalari yuzasidan haq to'lash bo'yicha, qarzdorning mehnatga oid munosabatlar va ularga tenglashtirilgan huquqiy munosabatlardan kelib chiquvchi majburiy to'lovlar hamda talablar bo'yicha majburiyatlari bir xil – teng darajada bajarilishini ta'minlaydigan, shuningdek, jinoyat yoki ma'muriy huquqbuzarlik oqibatida fuqarolarning mol-mulkiga yetkazilgan zararining o'rmini qoplashga doir talablari qondiriladi. Xuddi birinchi navbatda qondiriladigan

talablar singari bu talablar moratoriy ta'siri ostiga tushmaydi va shuning uchun tugatishga doir ish yuritish boshlanishi vaqtida ular qarzdor tomonidan qondirilgan bo'lishi ham ehtimoldan xoli emas. Agar u qondirilmagan bo'lsa (yoki tashqi boshqaruv o'tkazilmagan bo'lsa), ushbu kreditorlarning talablari birinchi navbatdagi kreditorlarning talablari to'liq qondirilgandan keyin qondiriladi. Bunda shuni inobatga olish lozimki, xodimlarga haq to'layotgan ish beruvchi ish haqi miqdoridan muayyan summalarni (masalan, alimentlar, sug'urta badallari kabi) ushlab qolishi kerak. Agar to'lovlar tashqi boshqaruv bosqichida amalga oshirilgan bo'lsa, ushbu vazifa tugatish boshqaruvchisi yoki tashqi boshqaruvchi zimmasiga yuklatiladi.

Uchinchi navbatda, majburiy sug'urta bo'yicha talablar, shuningdek, banklarning kreditlari va bank kreditlari sug'urtasi bo'yicha talablar qondiriladi. Kreditorlarning garov bilan ta'minlangan talablari ham uchinchi navbatda qondiriladi. Ma'lumki, ushlab qolish majburiyatlarni ta'minlashning shunday usuliki, unga ko'ra tadbirkorlik munosabatlaridagi majburiyatlar qarzdor tomonidan muddatida bajarilmagan taqdirda kreditor qarzdorga tegishli narsani unga bermaslikka haqli bo'ladi. Shunga ko'ra, tugatishga doir ish yuritishda qarzdorga tegishli xohlagan mol-mulk singari uchinchi shaxslarda bo'lgan ushlab qolinadigan narsa ham tugatish massasiga kiritilishi kerak.

To'rtinchi navbatda, kreditorlarning garov bilan ta'minlanmagan talablari qondiriladi. Beshinchi navbatda, aksiyalar egalari talablari, oltinchi navbatda esa qolgan barcha talablar qondiriladi. Aksiya egalari talablarini qondirish vaqtida, agar jamiyatining ustavida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, birinchi navbatda, imtiyozli aksiya egalari undan keyin oddiy aksiya egalari talablari qondiriladi. Mol-mulk qiymatining kreditorlar talablari qondirilganidan va bankrotlik to'g'risidagi ish yuritish xarajatlari to'langanidan keyin qolgan qoldig'ini, shuningdek, tugatish jarayonida sotilmay qolgan mol-mulkni tugatilayotgan qarzdorning muassislari (ishtirokchilari) yoki tugatilayotgan qarzdor mol-mulkinging egasi oladi.

Kreditorlar talablarining barcha navbatini to'liq qondirish – tugatishga doir ish yuritishda juda kam uchraydigan holat bo'lib hisoblanadi. Shunday bo'lsa-da bu holat bo'lishi mumkin. Bunga sabablar turlicha bo'lishi mumkin, masalan, tugatishga doir ish

yuritish boshlangandan keyin qarzdor mol-mulki bozor narxining birdaniga ko'tarilishi va hokazolar.

Har qaysi navbat bo'yicha talablar oldingi navbat talablari to'la qanoatlantirilganidan keyin qondiriladi. Undirib olinayotgan summa bir navbatning barcha talablarini to'la qondirishga yetarli bo'lmasa, bu talablar har bir undiruvchi olishi lozim bo'lgan summaga mutanosib ravishda qondiriladi. Oxirgi to'lov to'langanligi to'g'risida rasmiy nashrda maxsus xabar e'lon qilinadi.

Kreditor xo'jalik sudiga murojaat etmagan yoki talablar xo'jalik sudi tomonidan asossiz deb topilgan hollarda uning talablari tugatish boshqaruvchisi tomonidan tan olinmaganligi singari mol-mulk yetmaganligi uchun qondirilmagan kreditorlarning talablari qanoatlantirilgan majburiyatlar deb hisoblanadi.

Kreditorlar bilan hisob-kitoblar tamomlanganidan keyin tugatish boshqaruvchisi xo'jalik sudiga tugatishga doir ish yuritishni o'tkazish natijalari haqida hisobot taqdim etishi shart. Tugatishga doir ish yuritishni o'tkazish natijalari haqidagi hisobotga quyidagilar ilova qilinadi: qarzdorning mol-mulki sotilganligini tasdiqlovchi hujjatlar; kreditorlarning talablari reyestri, kreditorlar talablarining qanoatlantirilgan miqdorini ko'rsatgan holda; kreditorlar talablari qanoatlantirilganligini tasdiqlovchi hujjatlar;

Ushbu hisobot ko'rib chiqilganidan keyin xo'jalik sudi tugatishga doir ish yuritish tamomlanganligi haqida ajrim chiqaradi va tugatish boshqaruvchisi zimmasiga mazkur ajrimni yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organga 10 kun muddat ichida taqdim etish majburiyatini yuklaydi.

Xo'jalik sudining ajrimi yuridik shaxslarning yagona davlat reyestriga qarzdor tugatilganligi to'g'risida yozuv kiritilishi uchun asos bo'ladi. Reyestrga tegishli yozuv xo'jalik sudining mazkur ajrimi taqdim etilgan paytdan e'tiboran uch kundan kechiktirmay kiritilishi lozim. Yuridik shaxslarning yagona davlat reyestriga qarzdor tugatilganligi to'g'risidagi yozuv kiritilgan paytdan boshlab, tugatish boshqaruvchisining vakolatlari tugatilgan, tugatishga doir ish yuritish tamomlangan, qarzdor esa tugatilgan deb hisoblanadi.

3-§. Reabilitatsiya

Reabilitatsiyaning asosiy maqsadi to'lovga qobiliyatsiz shaxsga o'zining to'lov qobiliyatini tiklash va "sog'lom tadbirkorlik

hayotini" davom ettirish uchun imkoniyat berishdan iborat. "Reabilitatsiya" atamasi lotincha "rehabilitation" so'zidan olingan bo'lib, "qayta tiklanish" ma'nosini bildiradi.

"Bankrotlik to'g'risida"gi qonunga asosan quyidagilar reabilitatsiya vositalari hisoblanadi:

- 1) sudgacha sanatsiya qilish;
- 2) sud sanatsiyasi;
- 3) tashqi boshqaruv.

Sanatsiya deganda qarzdorga nisbatan qo'llaniladigan sog'lomlashtirish chora-tadbirlari tushunilib, unga asosan tashqi boshqaruvda farq qilgan holda aksiyadorlik jamiyatini boshqarish muayyan cheklovlarga rioya etgan holda jamiyatning organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Sudgacha sanatsiya qilish deganda qarzdor yuridik shaxsning muassislari (ishtirokchilari) yoki uning mol-mulki egalari, kreditorlar va boshqa shaxslar tomonidan qarzdorning to'lov qobiliyatini tiklash hamda bankrotligining oldini olish maqsadida ko'riladigan chora-tadbirlar tushuniladi.

Sudgacha sanatsiya qilish qarzdor rahbari tomonidan belgilangan muddatlarda aksiyadorlik jamiyati tomonidan to'lov majburiyatlari, shuningdek, majburiy to'lovlarning bajarmaslik va korxonalar va korxonalar faoliyatlarining uning aktivlaridan oshib ketishi kabi bankrotlik belgilari aniqlanishi bilan boshlanadi. Ushbu belgilar aniqlangan taqdirda qarzdor rahbari bu haqda aksiyadorlarga, qarzdorning boshqaruv organlariga va qarzdor mulkining mulkdoriga xabar qilishi shart.

Bankrotlikning oldini olish maqsadida qarzdorning ta'sisчилilari (ishtirokchilari), boshqaruv organlari yoki mulkining mulkdori qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza xo'jalik sudiga berilguniga qadar qarzdorning moliyaviy ahvolini tiklash yuzasidan chora – tadbirlar ko'radilar. Quyidagilar moliyaviy sog'lomlashtirishning choralari bo'lishi mumkin:

- to'lov muddati o'tkazib yuborilgan qarzlarni to'la yoki qisman sotib olish;
- ishlab chiqarishni raqobatbardosh mahsulot chiqarishga moslab qayta ixtisoslashtirish;
- chetdan yuqori malakali mutaxassislarni jalb etish;
- xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash;

- qarzdorning to'lov qobiliyati tiklanishi hamda faoliyatini davom ettirishidan manfaatdor bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan moliyaviy yordam ko'rsatilishi;

- qarzdorning faoliyatni davom ettirishi uchun qarzdor bilan kreditorlar o'rtasida kreditorlarga to'lanadigan to'lovlar muddatini kechiktirish va (yoki) uni bo'lib-bo'lib to'lash yoxud qarzlardan siylov berish to'g'risida ahdlashuvga erishishga qaratilgan bitim;

- majburiy to'lov majburiyatini bajarishni va kreditlarni qaytarishni sudgacha sanatsiya qilish muddatiga kechiktirish;

- qarzdor yuridik shaxsni qayta tashkil etish.

Sudgacha sanatsiya qilish qarzdor bilan tuzilgan kelishuvga asosan kreditorlar va boshqa shaxslar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Lekin reabilitatsiyaning boshqa ikkita turidan farqli ravishda sudgacha sanatsiya qilish bosqichida aksiyadorlik jamiyati boshqaruv nuqtai nazaridan kreditorlardan mustaqil bo'ladi va hali bankrotlik jarayoniga jalb etilmagan holda qayta tiklash bo'yicha barcha chora-tadbirlarni mustaqil amalga oshiradi.

Bankrotlik to'g'risidagi ishni ko'rib chiqqan xo'jalik sudi sud sanatsiyasi yoki tashqi boshqaruvni kiritish to'g'risida ajrim chiqarishi mumkin. Har ikkala taomil ham reabilitatsiyaviy hisoblanadi.

Sud sanatsiyasi xo'jalik sudi tomonidan qarzdor – aksiyadorlik jamiyatiga nisbatan uning to'lov qobiliyatini tiklash hamda kreditorlar oldidagi qarzini uzish maqsadida qarzdorning ishlarini boshqarish vakolatlarini sanatsiya qiluvchi boshqaruvchiga o'tkazmagan holda qo'llaniladigan bankrotlik taomilini bildiradi. Tashqi boshqaruvdan farqli ravishda sud sanatsiyasida boshqaruv organlari o'zlarining vakolatlarini muayyan cheklavlarga rioya qilgan holda amalga oshirishni davom ettiradilar va kreditorlar yig'ilishining yoxud kreditorlar qo'mitasining roziligisiz qarzdorni qayta tashkil etish (qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish, o'zgartirish) va tugatish haqida qaror qabul qilishga, shuningdek, quyidagi bitimlarni tuzishga haqli bo'lmaydi:

- ko'chmas mol-mulkni ijaraga, garovga berish, mazkur mol-mulkni xo'jalik shirkatlari hamda mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlarning ustav fondiga (ustav kapitaliga) ulush sifatida qo'shish yoki bunday mol-mulkni boshqacha tarzda tasarruf etish bilan bog'liq bitimlar;

- qarzdorning balans qiymati qarzdor aktivlari balans qiymatining o'n foizidan ortig'ini tashkil etuvchi mol-mulkini tasarruf etish bilan bog'liq bitimlar;

- zayomlar (kreditlar) olish va berish, kafillik va kafolatlar berish, talab qilish huquqlaridan o'zganing foydasiga voz kechish, qarzni boshqa shaxsga o'tkazish, shuningdek, qarzdorning mol-mulkini ishonchli boshqarish shartnomasini tuzish bilan bog'liq bitimlar;

- agar muayyan bitimlarni tuzishdan sanatsiya qiluvchi boshqaruvchi yoki kreditorlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda manfaatdor bo'ladigan bo'lsa, ayni ana shunday bitimlar.

Sud sanatsiyasi shaxsni bankrot deb topish to'g'risida ariza berilganidan keyin kuzatuv jarayonida kiritiladi. Quyidagilar sud sanatsiyasini kiritishni so'rab murojaat etish huquqiga ega:

1) qarzdor, ya'ni vakolatli organlari shaxsida aksiyadorlik jamiyati;

2) qarzdorning aksiyadorlari yoki mulkining mulkdori, shu jumladan, davlat ulushi mavjud bo'lgan jamiyatlarda davlat;

3) sanatsiya o'tkazilishidan manfaatdor bo'lgan uchinchi shaxslar.

Ushbu shaxslar sud sanatsiyasini joriy etish haqida xo'jalik sudiga murojaat qilish to'g'risidagi iltimosnoma bilan kreditorlarning birinchi yig'ilishiga yoxud sud sanatsiyasini joriy etish haqidagi iltimosnoma bilan bevosita xo'jalik sudiga murojaat qilishga haqli.

Sud sanatsiyasini joriy etish haqidagi iltimosnomaga sud sanatsiyasining taklif qilinayotgan muddati va qarzni uzish jadvali ko'rsatilgan holda qarzdorning sud sanatsiyasi rejasida ilova qilinmog'i lozim.

Sud sanatsiyasi rejasida qarzni uzish jadvaliga muvofiq kreditorlarning talablarini qondirish uchun zarur bo'lgan mablag'larni sud sanatsiyasi jarayonida qarzdor tomonidan olish usullari nazarda tutilishi va kreditorlar yig'ilishi tomonidan tasdiqlanishi kerak. Qarzni uzish jadvali barcha kreditorlar oldidagi qarzning uzilishini nazarda tutishi va xo'jalik sudi tomonidan tasdiqlanishi kerak.

Iltimosnomaga aksiyadorlar umumiy yig'ilishining bayonnomasi uning sud sanatsiyasini joriy etish haqidagi iltimosnoma bilan kreditorlar yig'ilishiga murojaat etish uchun ovoz bergan

aksiyadorlar ro'yxati; qarzdor tomonidan ijro etilishini ta'minlash to'g'risidagi hujjatlar; uchinchi shaxsning (shaxslarning) sud sanatsiyasini joriy etish haqidagi iltimosnomasiga qarzni uzish jadvali va qarzdorning qarzni uzish jadvalini bajarishi uchinchi shaxs (shaxslar) tomonidan ta'minlanishiga oid dalillar ilova qilinmog'i lozim. Majburiyatlarni bajarish ta'minotini bergan shaxslar tomonidan shu ta'minotdan kelib chiqadigan majburiyatlar kreditorlarning talablarini qondirish uchun xo'jalik sudi belgilagan muddat ichida bajarilmaganligi qonun hujjatlariga muvofiq ushbu shaxslarning qarzdorning kreditorlar oldidagi majburiyatlari yuzasidan solidar yoki subsidiar javobgarligiga sabab bo'ladi.

Sud sanatsiyasini o'tkazish jarayonida sanatsiya qiluvchi boshqaruvchi tayinlanadi. Tashqi boshqaruvchidan farqli ravishda u kompaniyani boshqarish bilan shug'ullanmasdan, kreditorlar huquqlarini ta'minlash maqsadida qarzdor – aksiyadorlik jamiyati faoliyatini nazorat qilish bilan cheklanadi. Sanatsiya qiluvchi boshqaruvchilikka nomzod kreditorlar yig'ilishi yoki majburiyatlarni bajarish ta'minotini bergan shaxslar tomonidan xo'jalik sudiga taqdim etiladi. Sanatsiya qiluvchi boshqaruvchi:

- kreditorlarning talablari reyestrini yuritishi;
- kreditorlar yig'ilishi sud boshqaruvchisining tashabbusi bilan kreditorlar qo'mitasining, pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha talablari kreditorlarning talablari reyestriga kiritilgan pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha talablar umumiy summasining kamida uchdan bir qismini tashkil etuvchi kreditorlarning talabiga binoan yoxud kreditorlar umumiy sonining uchdan bir qismi tashabbusi bilan kreditorlarning yig'ilishini chaqirishi;

- qarzdor tomonidan taqdim etilayotgan sud sanatsiyasi rejasi va qarzni uzish jadvali bajarilishi jarayoni haqidagi hisobotlarni ko'rib chiqishi hamda kreditorlarning yig'ilishiga tegishli xulosalarni taqdim etishi;

- sud sanatsiyasi rejasi amalga oshirilishining borishi haqida kreditorlar yig'ilishiga va kreditorlar qo'mitasiga, shuningdek, agar korxonada ustav fondida davlat ulushi bo'lsa, bankrotlik to'g'risidagi ishlar bo'yicha davlat organiga axborot taqdim etishi shart.

- shuningdek, u qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlarni bajaradi.

Sanatsiya qiluvchi boshqaruvchi quyidagilarga haqli:

- qarzdorning rahbaridan qarzdorning joriy faoliyati to'g'risida va sud sanatsiyasi rejasida nazarda tutilgan tadbirlar amalga oshirilishi hamda qarzni uzish jadvali bajarilishi jarayoni haqida axborot talab qilish;

- qarzdorning rahbaridan kreditorlarning talablarini qanoatlantirish uchun pul mablag'lari o'z vaqtida va to'liq o'tkazilishini talab qilish;

- qarzdor tomonidan mol-mulkning inventarizatsiyasi o'tkazilgan taqdirda unda ishtirok etish;

- kreditorlar joriy talablarini qarzdor o'z vaqtida bajarishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

- qarzdorning bitimlari va qarorlarini kelishib olish hamda mazkur bitimlar va qarorlar haqida kreditorlarga axborot taqdim etish;

- "Bankrotlik to'g'risida"gi qonunning 59- va 70-moddalarida belgilangan hollarda va tartibda qarzdorning kreditorlar talablarini tan olish yoki bunday talablarni aniqlangan deb topish uchun asoslarni tasdiqlash bo'yicha harakatlari yoxud qarzdorning kreditorlar talablarini ko'rib chiqish borasidagi harakatsizligi ustidan xo'jalik sudiga shikoyat berish;

- qarzdorning rahbari sud sanatsiyasi rejasini bajarmaganligi yoxud lozim darajada bajarmaganligi haqidagi yoki qarzdorning rahbari qarzdorning, kreditorlarning, majburiyatlarni bajarish ta'minotini bergan shaxslarning huquq va qonuniy manfaatlarini buzadigan harakatlar (harakatsizlik) sodir etgan hollarda qarzdorning rahbarini vazifasini bajarishdan chetlashtirish to'g'risidagi iltimosnoma bilan xo'jalik sudiga murojaat etish;

- qarzdorning mol-mulki but saqlanishini ta'minlash yuzasidan qo'shimcha choralar ko'rish haqidagi, shu jumladan, mol-mulkni saqlash uchun uchinchi shaxslarga o'tkazish, shuningdek, bunday choralarni bekor qilish to'g'risidagi iltimosnoma bilan xo'jalik sudiga murojaat etish.

- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ega bo'lish.

Sud sanatsiyasi rejasida nazarda tutiladigan sud sanatsiyasi choralari quyidagilar bo'lishi mumkin: o'zaro qarzlarni hisoblanishini tashkil etish, aksiyadorlik jamiyatining to'lov muddati o'tkazib yuborilgan qarzlarni to'la yoki qisman sotib olish, ishlab chiqarishni raqobatbardosh mahsulot chiqarishga moslab qayta

ixtisoslashtirish, chetdan yuqori malakali mutaxassislarni jalb etish; xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash, qarzdorning to'lov qobiliyati tiklanishi hamda faoliyatini davom ettirishidan manfaatdor bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan moliyaviy yordam ko'rsatilishi va boshqalar.

Sud sanatsiyasi taomili quyidagi natijalarda to'xtashi mumkin:

- 1) sud sanatsiyasini muddatidan ilgari tamomlash;
- 2) sud sanatsiyasini muddatidan ilgari tugatish;
- 3) sud sanatsiyasini tugatish.

Sud sanatsiyasi kreditorlarning qarzni uzish jadvalida nazarda tutilgan barcha talablari sud sanatsiyasining xo'jalik sudi tomonidan belgilangan muddati o'tishidan oldin qarzdor tomonidan qanoatlantirilgan taqdirda muddatidan ilgari tamomlanadi. Bunda aksiyadorlik jamiyatining ijro organi rahbari sud sanatsiyasi muddatidan ilgari tamomlanganligi haqida xo'jalik sudiga hisobot taqdim etadi. Kreditorlarning talablarini qondirish masalasi bo'yicha shikoyatlar bo'lmagan taqdirda ushbu hisobot xo'jalik sudi tomonidan tasdiqlanadi va shu bilan bankrotlik ishi tugatiladi. Lekin agar qarzlar to'liq uzilmagan va bu boradagi kreditorlarning shikoyatlari asosli bo'lsa, hisobot tasdiqlanmaydi va sanatsiya taomili davom etaveradi.

Quyidagi asoslar mavjud bo'lgan taqdirda sud sanatsiyasi muddatidan ilgari tugatiladi:

- kreditorlar talablarini qanoatlantirishning qarzni uzish jadvalida belgilangan muddatlari sud sanatsiyasi jarayonida qarzdor tomonidan bir necha marta yoki bir marta jiddiy ravishda (bir oydan ortiq muddatga) buzilganligi;

- qarzdor qarzni uzish jadvalini bajarishga qodir emasligidan aniq-ravshan dalolat beruvchi holatlarning mavjudligi.

Sud sanatsiyasi muddatidan ilgari tugatilgan hollarda qarzdorning rahbari kreditorlar yig'ilishiga qarzni uzish jadvali va sud sanatsiyasi rejasi bajarilishining yakunlari to'g'risida hisobot taqdim etishi shart. Kreditorlar yig'ilishi qarzdor rahbarining hisobotini, shuningdek, sanatsiya qiluvchi boshqaruvchining mazkur hisobot bo'yicha xulosasini ko'rib chiqish yakunlariga ko'ra tashqi boshqaruvni joriy etish haqida yoki qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash haqida iltimosnoma bilan xo'jalik sudiga murojaat etish to'g'risida qaror qabul qilishga haqli. Xo'jalik sudi kreditorlar yig'ilishining iltimosnomasi asosida tashqi

boshqaruvni joriy etish to'g'risida ajrim chiqaradi yoki qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risida qaror qabul qiladi.

Sud sanatsiyasi sanatsiyaning belgilangan muddati tugashi munosabati bilan to'xtatiladi. Bunda belgilangan muddat tugashiga kamida o'n besh kun qolganida qarzdorning rahbari o'tkazilgan sud sanatsiyasi natijalari to'g'risida xo'jalik sudiga hisobot taqdim etishi shart. Ushbu hisobot, shuningdek, kreditorlarning shikoyatlari xo'jalik sudi majlisida ko'rib chiqiladi va ko'rib chiqish yakunlari asosida xo'jalik sudi agar uzilmagan qarz qolmaganligi aniqlangan, kreditorlarning shikoyatlari esa asossiz deb topilgan bo'lsa, qarzdor rahbarining hisobotini tasdiqlaydi va bankrotlik to'g'risidagi ish yuritishni to'xtatish to'g'risida ajrim chiqaradi, agar uzilmagan qarz borligi aniqlangan va kreditorlarning shikoyatlari asosli deb topilgan bo'lsa, qarzdor rahbarining hisobotini tasdiqlashni rad etadi. Xo'jalik sudi qarzdor rahbarining hisobotini tasdiqlashni rad etgan taqdirda tashqi boshqaruvni joriy etish to'g'risida ajrim yoki qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risida qaror chiqaradi.

Reabilitatsiyaning uchinchi taomili **tashqi boshqaruv** hisoblanadi. Bu qonunda tartibga solingan bankrotlik taomillari doirasida bankrotlikning oldini olishning juda muhim shakli bo'lib hisoblanadi. Qarzdor-tadbirkorning o'z faoliyatini davom ettirishi uchun o'zining moliyaviy ahvolini qayta tiklash borasida real imkoniyatga egaligi tashqi boshqaruvni tayinlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu taomilning pirovard maqsadi ham qarzdorning to'lov qobiliyatini tiklash bo'lib hisoblanadi.

Tashqi boshqaruv o'n ikki oydan yigirma to'rt oygacha muddatga joriy etiladi, lekin sud sanatsiyasi va tashqi boshqaruvning jami muddati o'ttiz olti oydan oshmasligi lozim. Tashqi boshqaruvni kiritish to'g'risidagi kreditorlarning birinchi yig'ilishi qarori tashqi boshqaruvning nazarda tutilayotgan muddatini o'zida aks ettirgan bo'lishi kerak. Tashqi boshqaruv uchun belgilangan muddat kreditorlar yig'ilishining iltimosnomasiga, bankrotlik to'g'risidagi ishlar bo'yicha davlat organining qaroriga yoki tashqi boshqaruvchining arizasiga binoan xo'jalik sudi tomonidan ushbu moddaning uchinchi qismida belgilangan muddatlar doirasida qisqartirilishi yoki uzaytirilishi mumkin.

Tashqi boshqaruv joriy etilgan paytdan e'tiboran kreditorlarning talablarini ta'minlash yuzasidan ilgari ko'rilgan chora-tadbirlar bekor qilinadi, qarzdorning mol-mulkini xatlash va qarzdorga nisbatan uning o'ziga tegishli mol-mulkni tasarruf etish borasidagi vakolatlarini boshqacha tarzda cheklovlar esa faqat bankrotlik taomili doirasida qo'llaniladi.

Qarzdorning pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlari yuzasidan kreditorlar talablarining qondirilishiga nisbatan moratoriy joriy etilishi tashqi boshqaruv kiritilishining muhim oqibatlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Tashqi boshqaruvning kiritilishi bilan bir vaqtda aksiyadorlik jamiyatini boshqarish ham to'liq ravishda xo'jalik sudi tomonidan tayinlangan tashqi boshqaruvchi zimmasiga yuklatiladi. Bunda qarzdor aksiyadorlik jamiyatining rahbari tashqi boshqaruvchining buyrug'iga asosan o'z vazifalarini bajarishdan chetlashtiriladi va u bilan tuzilgan mehnat shartnomasi bekor qilinadi yoki u boshqa ishga o'tkaziladi. Tashqi boshqaruvchi tayinlangan paytdan e'tiboran uch ish kuni ichida qarzdorning buxgalteriya hujjatlari va boshqa hujjatlari, muhrlari va shtamlari, moddiy va boshqa qimmatliklari tashqi boshqaruvchiga topshirilishini ta'minlashi shart bo'lgan aksiyadorlik jamiyatining boshqaruv organlari va ularning vakolatlari ham tugatiladi.

Tashqi boshqaruv kiritish to'g'risidagi iltimos bilan xo'jalik sudiga murojaat etish to'g'risida qaror qabul qilgan kreditorlar yig'ilishi xohlagan kreditor yoki bankrotlik ishlari bo'yicha davlat organi tomonidan taklif etilgan tashqi boshqaruvchi nomzodini tasdiqlaydi. Shundan keyin kreditorlarning nisbatan ko'p ovovzini olgan nomzod xo'jalik sudiga taklif etiladi. Tashqi boshqaruvchilikka nomzod kreditorlar yig'ilishi tomonidan taqdim etilmagan taqdirda, xo'jalik sudi bankrotlik to'g'risidagi ishlar bo'yicha davlat organi tomonidan taklif etilgan nomzodlar orasidan tashqi boshqaruvchini tayinlaydi.

Tashqi boshqaruvchini tashqi boshqaruvni joriy etish bilan bir paytda tayinlashning imkoni bo'lmasa, xo'jalik sudi tashqi boshqaruvchini tashqi boshqaruv joriy etilgan paytdan e'tiboran bir oylik muddat ichida tayinlaydi. Tashqi boshqaruvchini tayinlash to'g'risida xo'jalik sudi ajrim chiqaradi.

Tashqi boshqaruvchining majburiyatlariga quyidagilar kiradi:

- qarzdorning mol-mulkini o‘z tasarrufiga qabul qilish va uni inventarizatsiyadan o‘tkazish;

- qarzdorning uchinchi shaxslarda turgan mol-mulkini qidirish, aniqlash va qaytarishga qaratilgan chora-tadbirlar ko‘rish;

- tashqi boshqaruvni o‘tkazish va kreditorlar bilan hisob-kitoblarni qilish uchun maxsus hisob varaq ochish;

- tashqi boshqaruv rejasini ishlab chiqish va kreditorlar yig‘ilishi tasdiqlashi uchun taqdim etish;

- buxgalteriya, statistika hisobi va hisobdorligini yuritish;

- kreditorlarning qarzdorga nisbatan talablari yuzasidan belgilangan tartibda e‘tirozlar bildirish;

- qarzdor oldidagi qarzni undirish choralari ko‘rish;

- kreditorlarning talablari reyestrini yuritish;

- kreditorlar yig‘ilishiga tashqi boshqaruv rejasi bajarilishining borishi va yakunlari haqida hisobotlar taqdim etish;

- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlarni bajarish.

Qarzdorning mol-mulkini tashqi boshqarish tashqi boshqarish rejasi asosida amalga oshiriladi. Bu tashqi boshqaruvning borishini nazarda tutuvchi, barcha shaxslar bilan kelishilgan holda tuzilgan bosh ichki hujjat bo‘lib hisoblanadi.

Tashqi boshqaruvchi bu ishga tayinlanganidan keyin bir oylik muddat ichida tashqi boshqaruv rejasini ishlab chiqishi kerak. Rejaning mohiyati shundaki, unda qarzdorning to‘lov qobiliyatini qayta tiklash bo‘yicha aniq choralar va ularni amalga oshirish muddatlari ko‘rsatilgan bo‘lishi kerak.

Tashqi boshqaruv rejasi kreditorlarning yig‘ilishi tomonidan ko‘rib chiqiladi, yig‘ilish tashqi boshqaruv joriy etilgan paytdan e‘tiboran ikki oydan kechiktirmay tashqi boshqaruvchi tomonidan chaqiriladi. Tanlov kreditorlari kreditorlar yig‘ilishining ovoz beruvchi ishtirokchilari hisoblanishadi. Kreditorlar yig‘ilishida tashqi boshqaruvchi va qarzdor xodimlari vakillari ovoz berish huquqisiz ishtirok etishlari mumkin.

Qonun qarzdorning to‘lov qobiliyatini tiklash uchun quyidagi choralarni nazarda tutadi:

- 1) ishlab chiqarishni qayta ixtisoslashtirish;
- 2) norentabel ishlab chiqarishlarni yopish;
- 3) debitorlik qarzlarni undirish;
- 4) qarzdor mol-mulkingning bir qismini sotish;
- 5) qarzdorning talab qilish huquqidan voz kechish;

6) qarzdor mulki mulkdori – unitar korxonada yoki boshqa shaxslar tomonidan qarzdor majburiyatlarining ijro etilishi;

7) qarzdor korxonasini sotish;

8) ishtirokchilar va uchinchi shaxslar hisobidan qarzdor ustav fondini ko'paytirish;

9) aktivlar kiritish va boshqa chora-tadbirlar.

Qonunda nazarda tutilgan qarzdorning shartnomaviy majburiyatlari va bitimlarini ko'rib chiqish ham o'z mohiyatiga ko'ra qarzdorning to'lov qobiliyatini qayta tiklashning choralari bo'lib hisoblanadi. Yuqorida keltirilgan chora-tadbirlar ro'yxati qat'iy emas, tashqi boshqaruvchi qonunga zid bo'lmagan boshqa choralarni ham qo'llashi mumkin. Qarzdorning shartnomaviy majburiyatlari va bitimlarini ko'rib chiqishdan tashqari barcha choralar tashqi boshqaruvning tasdiqlangan rejasida nazarda tutilishi kerak.

Ishlab chiqarishni qayta ixtisoslashtirish. Qarzdor korxonaning faoliyat sohasini o'zgartirish korxonada ishlab chiqarayotgan mahsulotlar, ko'rsatayotgan xizmatlarni yana bir bor ko'rib chiqish va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tishni nazarda tutadi. Ishlab chiqarishni qayta ixtisoslashtirishning strategiyasi ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish va korxonada yangi, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish uchun ishlab chiqarish texnologiyalarini yangilash dasturlarini ishlab chiqarish va amalga oshirish, buning uchun zarur uskunalarni sotib olish, boshqaruv va ishlab chiqarish xodimlarini talab etiladigan malakaga tayyorlash va qayta tayyorlashni o'zida aks ettiradi.

Tashqi boshqaruv taomilini amalga oshirish jarayonida ishlab chiqarishni qayta jihozlash va qayta ixtisoslashtirish maqsadida uskuna va boshqa texnik vositalarni sotib olish zaruratini kamaytiradigan, korxonaning moliyaviy resurslari cheklanganligini inobatga olib turli shakldagi lizingni tashkil etish va rivojlantirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Norentabel ishlab chiqarishlarni yopish. Ishlab chiqarilayotgan mahsulot har bir turining moliyaviy va marketing tahlili natijalari norentabel ishlab chiqarishlarni yopish to'g'risida qaror chiqarish uchun asos bo'ladi. Korxonada qaysi turdagi mahsulotlarni qanday hajmda ishlab chiqarishni aniq belgilab olishi kerak. Shundan kelib chiqqan holda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning turlari va ishlab chiqarish bo'linmalarining eng maqbul tuzilmalari aniqlashtiriladi.

Mazkur masalani hal etish chog'ida quyidagi talablarga rioya etish zarur: korxonada faqat rentabelli va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarayotgan tuzilmalar saqlab qolinishi, qolganlari esa, qanday salbiy oqibatlarga olib kelmasin (xodimlar sonining qisqarishi, kapitalning turib qolishi va hokazolar), yopilishi lozim. Bunda rentabelli va istiqbolli ishlab chiqarishlarni alohida sho'ba va qaram korxonalariga ajratish mumkin.

Debitorlik qarzini tugatish. Ko'pincha debitor korxonalarining o'zlari bankrotlik holatiga tushib qoladilar. Shuning uchun korxonada faoliyati davomida debitorlik qarzlari paydo bo'lgan va yig'ila boshlagan vaqtdan boshlab uning qaytarilishi ustidan nazoratni kuchaytirish lozim. Ba'zi hollarda o'tkazib yuborilgan debitorlik qarzini muayyan (odatda katta miqdordagi) siylov (qariyb 50%) bilan sotishga erishiladi.

Qarzdor mulkining bir qismini sotish. Korxonada mol-mulkning foydalanilmayotgan bir qismini sotish ushbu mol-mulk inventarizatsiya qilinib, baholanganidan keyin amalga oshiriladi. Qonunda boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa, u kim oshdi savdolarida realizatsiya qilinadi. Mol-mulkning alohida turlari, masalan, erkin muomalasi cheklangan mol-mulklarni qonunchilik ushbu mol-mulklarga egalik qilish huquqiga ega bo'lgan shaxslar ishtirokida yopiq savdolarda sotishga ruxsat beradi.

Tashqi boshqaruvchi savdolarini mustaqil tarzda o'tkazadi yoki ularni o'tkazishni maxsus tashkilotga topshiradi. Bunday tashkilot qarzdorga nisbatan ham, tashqi boshqaruvchiga nisbatan ham manfaatdor bo'lgan shaxslar doirasiga kirmasligi kerak. Quyidagilar yuridik shaxsga nisbatan manfaatdor shaxslar bo'lib hisoblanadi: asosiy yoki sho'ba yuridik shaxs; qarzdorning rahbari, kuzatuv kengashi yoki kollegial ijro organi a'zolari, bosh hisobchi (o'z majburiyatlarini ijro etish davrida va ularni ijro etgandan keyin 1 yil mobaynida).

Qarzdorning talab qilish huquqlaridan o'zganing foydasiga voz kechish. Qarzdorning talab qilish huquqlaridan o'zganing foydasiga voz kechish (yoki sessiya) debitorlar, ularning topshiruvchilari va qonun undirishni ruxsat etgan boshqa shaxslarning debitorlik qarzi, uni undirishning qayta qurish shakli bo'lib hisoblanadi. Agar bunday undiruv muvaffaqiyatsiz bo'lsa yoki uzoq jarayonga olib borsa, (masalan, debitorni bankrot deb topish to'g'risida ish qo'zg'atish zaruratida) talab qilish

huquqlaridan o'zganing foydasiga voz kechish, ya'ni u yoki bu debitorning qarzini sotish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Qarzdorlik kim oshdi savdolarida, kreditorlar yig'ilishi (kreditorlar qo'mitasi) bilan kelishilgan holda mustaqil baholovchi tomonidan aniqlangan bozor narxi bo'yicha sotiladi. Talab qilish huquqlaridan o'zganing foydasiga voz kechish sessiya fuqarolik-huquqiy shiftnomasi orqali rasmiylashtiriladi.

Qarzdor korxonasini sotish. Bu korxonaga to'lov qobiliyatini qayta tiklashning nisbatan o'ziga xos shakli bo'lib hisoblanadi. Bu yerda korxonaga subyekt sifatida emas, balki muayyan tijorat faoliyati uchun mo'ljallangan, kompleks mulkiy va nomulkiy huquqlarni o'zida mujassam etgan fuqarolik huquqining obyekt sifatida tushuniladi. Korxonani sotishda yer uchastkasi, bino, inshoot, inventar, xom ashyo, mahsulot, talab qilish huquqi, shuningdek, qarzdor, uning mahsuloti, ishi va xizmatlariga tegishli bo'lgan belgilar (firma nomi, mahsulot belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi) va boshqa shaxslarga berilishi mumkin bo'lmagan huquq va majburiyatlardan (masalan, muayyan faoliyat bilan shug'ullanish uchun olingan litsenziya) tashqari qarzdorga tegishli bo'lgan boshqa mutlaq huquqlarini inobatga olgan holda qarzdorning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishiga mo'ljallangan barcha turdagi mol-mulki begonalashtiriladi. Xodimlarga nisbatan ish beruvchining huquq va majburiyatlari mehnat qonunchiligini inobatga olgan holda sotib oluvchiga o'tadi. Bankrot deb topish to'g'risidagi ariza sud tomonidan qabul qilingan vaqtdan boshlab qarzdorning pul majburiyatlari va majburiy to'lovlari sotilayotgan korxonaga qiymatiga kiritilmaydi. Sotishdan kelgan vositalar kreditorlar talablarini to'liq ravishda qondirishga yetarli deb faraz qilinadi. Bunday holda bankrotlik ishi tugatilishi lozim. Agar kelib tushgan vositalar yetarli bo'lmasa, tashqi boshqaruvchi kreditorlarga kelishuv bitimi tuzishni taklif etishi mumkin. Kelishuv bitimi tuzishga erishilmagan taqdirda tashqi boshqaruvchining arizasiga ko'ra xo'jalik sudi qarzdorni bankrot deb tan olish to'g'risida qaror qabul qiladi va tanlovning boshlanganligini e'lon qiladi.

Kreditorlar yig'ilishiga bu borada ancha keng vakolatlar berilgan. U tashqi boshqaruv rejasini tasdiqlash; tashqi boshqaruv rejasini rad etish va xo'jalik sudiga qarzdorni bankrot deb topish va tanlovni ochishni so'rab murojaat etish; tashqi boshqaruv rejasini rad etish, tashqi boshqaruvchini chetlashtirish va yangi tashqi

boshqaruvchining nomzodini xo'jalik sudiga taqdim etish to'g'risidagi qarorlardan birini qabul qilish huquqiga ega. Ko'rsatilgan qaror tashqi boshqaruvning yangi rejasini ko'rib chiqish uchun kreditorlar yig'ilishining keyingi chaqirig'i muddatini o'zida aks ettirgan bo'lishi kerak. Ushbu yig'ilishni chaqirish muddati kreditorlar yig'ilishi tomonidan shunday qaror chiqarilgan kundan boshlab bir oydan oshmasligi lozim.

Yig'ilishda ishtirok etgan kreditorlarning yarmidan ko'pi ovoz bergan taqdirda tashqi boshqaruv rejasi tasdiqlangan hisoblanadi. Tashqi boshqaruv rejasi kreditorlar yig'ilishida tasdiqlangan hollarda tashqi boshqaruv rejasi va kreditorlar yig'ilishining bayonnomasi kreditorlar yig'ilishi o'tkazilgan sanadan e'tiboran besh kundan kechiktirmay tashqi boshqaruvchi tomonidan xo'jalik sudiga taqdim etiladi. Aks holda, xo'jalik sudi qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risida qaror qabul qilishga haqli.

Kreditorlar qo'mitasi va kreditorlar yig'ilishi xohlagan vaqtda tashqi boshqaruvchidan tashqi boshqaruv qanday olib borilayotganligi haqidagi hisobotni taqdim etishni talab qilishi mumkin. Tashqi boshqaruvning belgilangan muddatlari o'tishi yoki uni muddatidan ilgari tugatish uchun yetarli asoslar bo'lgan hollarda, shuningdek, barcha kreditorlar talablari reyestriga asosan kreditorlarning talablarini to'liq qondirish uchun yetarli darajadagi vositalar yig'ilgan taqdirda tashqi boshqaruvchi kreditorlar yig'ilishiga yakuniy hisobotni taqdim etadi. Hisobotni qabul qilgandan keyin kreditorlar yig'ilishi belgilangan navbatda kreditorlar bilan hisob-kitob qilishni boshlash to'g'risida qaror qabul qilsa, tashqi boshqaruvchi hisobotni xo'jalik sudiga taqdim etishga majbur bo'ladi. Hisobot quyidagilarni o'zida aks ettirgan bo'lishi kerak:

– qarzdorning so'nggi hisobot sanasidagi holatga ko'ra buxgalteriya balansi;

– pul mablag'larining harakati to'g'risidagi hisobot;

– qarzdorning moliyaviy natijalari to'g'risidagi hisobot;

– qarzdorning pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha kreditorlarning talablarini qondirishga qaratilishi mumkin bo'lgan bo'sh pul mablag'lari bor-yo'qligi to'g'risidagi ma'lumotlar;

– qarzdorning debitorlik qarzi tafsiloti hamda qarzdorning amalga oshirilmay qolgan talab qilish huquqlari to'g'risidagi ma'lumotlar;

- qarzdorning kreditorlik qarzini uzish imkoniyati to'g'risidagi boshqa ma'lumotlar.

Tashqi boshqaruvchining hisobotiga kreditorlarning talablari reyestri ilova qilingan bo'lishi kerak. Kreditorlar yig'ilishi hisobotni ko'rib chiqish natijalari bo'yicha va unda bildirilgan takliflardan kelib chiqqan holda quyidagi qarorlardan birini qabul qiladi: qarzdorning to'lov qobiliyati tiklanganligi munosabati bilan tashqi boshqaruvni tugatish va kreditorlar bilan hisob-kitob qilishga o'tish to'g'risidagi; kelishuv bitimi tuzish to'g'risidagi; tashqi boshqaruvning muddatini uzaytirish to'g'risidagi; tashqi boshqaruvni tugatish hamda qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risidagi iltimosnoma bilan xo'jalik sudiga murojaat etish va kelishuv bitimi tuzish to'g'risidagi qaror.

Xo'jalik sudi tashqi boshqaruvchining hisoboti va boshqa materiallarni ko'rib chiqib, tashqi boshqaruvning natijalarini umumlashtirgan holda baholab, kreditorlar yig'ilishi pozitsiyasiga to'g'ri keladigan yoki boshqa qaror chiqaradi. Xo'jalik sudi qabul qilishi mumkin bo'lgan qarorlardan biri bu qarzdorni bankrot deb topish va tanlov ish yuritishini ochiq deb e'lon qilish to'g'risidagi qaror bo'lib hisoblanadi. Bunday qaror kreditorlar yig'ilishi hech qanday qarorga kela olmagan yoki uning qarori xo'jalik sudiga o'z vaqtida yetkazib berilmagan hollarda ham qabul qilinadi.

Xo'jalik sudi tomonidan muayyan navbatdagi kreditorlar bilan hisob-kitoblarni boshlash to'g'risida ajrim chiqarilishi kreditorlarning talablari reyestriga muvofiq kreditorlar bilan hisob-kitoblarni boshlash uchun asos bo'ladi. Ushbu ajrimda quyidagilar o'rnatiladi:

- talablari qondirilishi boshlanadigan kreditorlar talablarini qondirish navbati;

- navbatdagi kreditorlar bilan hisob-kitoblarni tugallash navbatining mazkur ajrim chiqarilgan sanadan e'tiboran ikki oydan oshmasligi shart bo'lgan muddati;

- bunday navbatdagi kreditorlar talablarini qondirish nisbatlari.

Kreditorlar bilan hisob-kitoblar xo'jalik sudi tomonidan kreditorlar bilan hisob-kitoblarga o'tish to'g'risidagi ajrim yoki muayyan navbatdagi kreditorlar bilan hisob-kitoblarni boshlash to'g'risidagi ajrim chiqarilgan kundan e'tiboran tashqi boshqaruvchi tomonidan kreditorlarning talablari reyestriga muvofiq amalga oshiriladi.

Bankrotlik to'g'risidagi ish yuritishning tugatilishi yoki xo'jalik sudi tomonidan qarzdorni bankrot deb topish va qarzdorga nisbatan tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risida qaror qabul qilinishi tashqi boshqaruvchining vakolatlari tugashiga olib keladi. Agar tashqi boshqaruv kelishuv bitimi tuzilishi yoki kreditorlarning talablari qanoatlantirilishi bilan tamomlansa, tashqi boshqaruvchi yangi rahbar saylangunga (tayinlangunga) qadar aksiyadorlik jamiyatining rahbari vazifasini bajarishni davom ettirib turadi. Agar xo'jalik sudi tomonidan qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risida qaror qabul qilingan hamda tugatish boshqaruvchisi etib boshqa shaxs tayinlangan bo'lsa, tashqi boshqaruvchi tugatish boshqaruvchisiga ishlarni topshirgunga qadar o'z vazifasini bajarishni davom ettirib turadi.

4-§. Tashqi boshqaruv va kreditorlarning huquqlarini ta'minlash

Xo'jalik sudiga ariza berishdan boshlab kreditorlarning to'lovga qobiliyatsiz qarzdor mulkiga nisbatan huquqlarini ta'minlash borasidagi chora-tadbirlar ko'riladi. Ta'minlash asosan ikki maqsadda amalga oshiriladi:

– birinchidan, qarzdorning mulkini xavfsizlantirish maqsadida uning o'z mulkidan oqilona foydalanmasligining, shu jumladan, u tomonidan egalik huquqi kreditorga tegishli bo'lgan mulkka nisbatan tuziladigan tavakkalchilikka asoslangan bitimlar bo'yicha harakatlarning oldini olish;

– ikkinchidan, kreditorlarning huquqlarini himoya qilish maqsadida mol-mulkni qarzdorning to'lovga qobiliyatsizligi haqida xabardor etilgan kreditorlar tomonidan tartibsiz ravishda talanishining oldini olish.

Bunda bankrotlikning har bir bosqichida kreditorlar huquqlarini ta'minlashning asosiy usuli qarzdorlar va kreditorlardan mol-mulkning butligini ta'minlovchi sud boshqaruvchisini tayinlash bo'lib hisoblanadi. Amaliyot ushbu holatni rad etish bankrotlik to'g'risidagi sud qarorini ijro etish vaqtiga kelib qarzdorda hech qanday qimmatliklar qolmasligini ko'rsatadi, bunda qarzdor o'zining bankrotligini oldindan ko'rib bu mol-mulklarni yashiradi va boshqalarga berib yuboradi.

Sud tomonidan kreditorlar huquqlarini ta'minlash qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza suda berilgandan keyin,

kuzatuv kiritilgandan keyin amalga oshiriladi. Kuzatuvning asosiy maqsadi sud tomonidan qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza ko'rib chiqilayotgan vaqtda qarzdor mol-mulkinging butligini saqlash bo'lib hisoblanadi. Kuzatuv qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan hollarda qo'llanilmaydi.

Kuzatuvni kiritish yuridik fakti bir qator oqibatlariga olib keladi. Shu vaqtdan bir tomondan boshlab xo'jalik sudi va ikkinchi tomondan bankrotlikka aloqador shaxslar kuzatuv jarayonida erishilishi kutilayotgan umumiy maqsad sari, muvofiqlashgan holda o'zaro parallel ravishda harakat qila boshlaydilar. Pirovard maqsad yagona, u ham bo'lsa, qabul qilingan ariza bo'yicha xo'jalik sudi tomonidan qonuniy va asosli hujjatni chiqarish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish. Kuzatuv joriy etilgan paytdan e'tiboran:

- mulkiy undiruvlar bo'yicha ijro hujjatlarini ijro etish to'xtatib turiladi, ish haqi bo'yicha, mualliflik shartnomalari bo'yicha haqlarni, alimentlarni to'lash bo'yicha qarzdorlikni undirish haqidagi, shuningdek, hayot yoki sog'liqqa yetkazilgan zararining o'rnini qoplash va ma'naviy ziyonni kompensatsiya qilish haqidagi, xo'jalik sudi tomonidan qarzdorni bankrot deb topish haqidagi ariza ish yuritishga qabul qilingan paytga qadar qonuniy kuchga kirgan sud hujjatlari asosida berilgan ijro hujjatlarini ijro etish bundan mustasno. Xo'jalik sudining arizani ish yuritishga qabul qilish va bankrotlik to'g'risida ish qo'zg'atish haqidagi ajrimi ijro hujjatlarini ijro etishni to'xtatib turish uchun asos bo'ladi;

- qarzdor yuridik shaxs muassislarining (ishtirokchilarining) uning tarkibidan muassislari (ishtirokchilari) chiqib ketishi munosabati bilan qarzdorning mol-mulkidan ulushni (payni) ajratish haqidagi talablarini qondirish ta'qiqlanadi;

- emissiya qimmatli qog'ozlari bo'yicha dividendlar va boshqa to'lovlarni to'lash ta'qiqlanadi;

- muqobil bir xildagi talabni hisobga olish yo'li bilan qarzdorning pul majburiyatlarini tugatishga, basharti bunda "Bankrotlik to'g'risida"gi qonunning 134- va 169-moddalarida nazarda tutilgan kreditorlarning talablarini qondirish navbati buzilsa, yo'l qo'yilmaydi.

Kuzatuvni yuritish uchun muvaqqat boshqaruvchi tayinlanadi. Uning tayinlanishi to'g'risida xo'jalik sudining arizani qabul qilish to'g'risidagi ajrimida tegishli ravishda kuzatuv joriy etish bilan birga ko'rsatiladi. Agar qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi arizani

qabul qilish chog'ida muvaqqat boshqaruvchining nomzodini aniqlash mumkin bo'lmasa, bunday ariza qabul qilingan vaqtdan boshlab o'n kun muddat ichida xo'jalik sudi muvaqqat boshqaruvchini tayinlash to'g'risidagi ajrimni chiqaradi.

Kuzatuvning joriy etilishi qarzdorning rahbarini hamda qarzdorning ushbu moddaning ikkinchi va uchinchi qismlarida belgilangan cheklovlar bilan o'z vakolatlarini amalga oshirishni davom ettirayotgan boshqa boshqaruv organlarini chetlashtirish uchun asos hisoblanmaydi. Qarzdorning boshqaruv organlari:

- ko'chmas mol-mulknii ijaraga, garovga berish bilan yoki shu mol-mulknii boshqa usulda tasarruf etish bilan bog'liq bitimlarni;

- qarzdorning balans qiymati qarzdor aktivlari balans qiymatining o'n foizidan ko'prog'ini tashkil etadigan mol-mulknii tasarruf etish bilan bog'liq bitimlarni;

- zayomlar (kreditlar) olish va berish, kafolat xatlari va kafolatlar berish, talab qilish huquqlaridan o'zga shaxs foydasiga voz kechish, qarzni boshqa shaxsga o'tkazish, shuningdek, qarzdorning mol-mulknii ishonchli boshqarish shartnomasini tuzish bilan bog'liq bitimlarni faqat muvaqqat boshqaruvchining yozma roziligiga binoan tuzishlari mumkin.

Qarzdorning boshqaruv organlari shu vaqtdan boshlab quyidagi qarorlarni qabul qilishga haqli bo'lmaydilar:

- qarzdorni qayta tashkil etish (qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish, o'zgartirish) va tugatish to'g'risidagi qaror;

- yuridik shaxslarni tuzish haqidagi yoki boshqa yuridik shaxslarning ishtiroki to'g'risidagi qaror;

- vakolatxonalar ochish va filiallar tashkil etish to'g'risidagi qaror;

- dividendlar to'lash yoki qarzdorning daromadini (foydasini) uning muassislari (ishtirokchilari) o'rtasida taqsimlash to'g'risidagi qaror;

- qarzdor tomonidan obligatsiyalar va boshqa emissiya qog'ozlarini joylashtirish to'g'risidagi qaror, aksiyalar chiqarish haqidagi qaror bundan mustasno;

- ilgari chiqarilgan aksiyalarni aksiyadorlardan sotib olish to'g'risidagi qaror.

Muvaqqat boshqaruvchi quyidagilarga haqli:

- bitimlarni haqiqiy emas deb topish to'g'risida, shuningdek, qarzdor tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan talablar buzilgan

holda tuzilgan yoki ijro etilgan o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmagan bitimlarning haqiqiy emasligi oqibatlarining qo'llanilishi haqida xo'jalik sudiga o'z nomidan talablar qo'yish;

- "Bankrotlik to'g'risida"gi qonunning 63-moddasida nazarda tutilgan hollarda kuzatuv davrida kreditorlarning talablarini bajarishga e'tiroz bildirish;

- kreditorlarning talablari bo'yicha qarzdorning taqdim etilgan e'tirozlari asosligi sudya tomonidan tekshirilishida ishtirok etish;

- qarzdorning mol-mulki but saqlanishini ta'minlash yuzasidan qo'shimcha choralar ko'rish haqidagi, shu jumladan, muvaqqat boshqaruvchining roziligisiz "Bankrotlik to'g'risida"gi qonunning 64-moddasida nazarda tutilmagan bitimlar tuzishni ta'qiqlash haqidagi, mol-mulki saqlash uchun uchinchi shaxslarga berish haqidagi, shuningdek, bunday choralarni bekor qilish haqidagi iltimosnoma bilan xo'jalik sudiga murojaat etish;

- qarzdorning rahbarini vazifasini bajarishdan chetlashtirish to'g'risida xo'jalik sudiga iltimosnoma bilan murojaat etish;

- qarzdorning faoliyatiga taalluqli har qanday axborot va hujjatlarni olish.

Xo'jalik sudi tomonidan qarzdor bankrot deb topilgan va tugatishga doir ish yuritish boshlangan yoki sud sanatsiyasi yoxud tashqi boshqaruv joriy etilgan yoki kelishuv bitimi tasdiqlangan paytdan e'tiboran kuzatuv tugatiladi.

Reabilitatsiya va bankrotlik bosqichlarida sud boshqaruvchisi kreditorlarning huquqlarini ta'minlash borasida ham muhim o'rin egallaydi. Tashqi boshqaruv jarayonida kreditorlarning huquqlarini ta'minlash maqsadida moratoriy, ya'ni qarzdor yuridik shaxs tomonidan pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlar majburiyati bajarilishini to'xtatib turish o'rnatiladi. Kreditorlarning talablarini qondirishga nisbatan moratoriy tashqi boshqaruv joriy etilgunga qadar bajarilish muddati kelgan pul majburiyatlariga va (yoki) majburiy to'lovlarga tatbiq etiladi, qarzdorga nisbatan kuzatuv va (yoki) sud sanatsiyasi joriy etilganidan keyin yuzaga kelgan pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlar bundan mustasno.

Moratoriyning amal qilish muddati mobaynida:

- undiruv so'zsiz (akseptsiz) tartibda amalga oshiriladigan ijro hujjatlari va boshqa hujjatlar bo'yicha undiruvga yo'l qo'yilmaydi;

- pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha majburiyat bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi

uchun neustoyka (jarima, penya) va boshqa iqtisodiy (moliyaviy) sanksiyalar qo'llanilmaydi, qarzdorga nisbatan kuzatuv va (yoki) sud sanatsiyasi joriy etilganidan keyin yuzaga kelgan pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlar, shuningdek, to'lanishi lozim bo'lgan foizlar bundan mustasno.

Moratoriyning amal qilishi fuqarolarning mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan talablariga, alimentlar undirishga hamda mualliflik shartnomalari asosida haq to'lashga doir talablariga, shuningdek, qarzdor qaysi fuqaroning hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazilganligi uchun qonun hujjatlarida belgilangan tartibda javobgar bo'lsa, ana shu fuqaroning talablariga tatbiq etilmaydi.

Kuzatuv va sud sanatsiyasi taomillaridan farq qilgan holda tashqi boshqaruvda aksiyadorlik jamiyati direktori o'z vazifalarini bajarishdan to'liq chetlashtiriladi va qarzdorning ishlarini boshqarish tashqi boshqaruvchi zimmasiga yuklanadi. Shuningdek, qarzdorning boshqaruv organlari vakolati ham tugatiladi. Jamiyat rahbari va boshqa organlarining vakolati tashqi boshqaruvchiga o'tadi. Mol-mulkni ta'minlash maqsadida tashqi boshqaruvchi qarzdorning mol-mulkini qabul qilib olishi, uni inventarizatsiya qilishi va qarzdorning uchinchi shaxslarda bo'lgan mol-mulkini qidirish, aniqlash hamda qaytarish yuzasidan chora-tadbirlar ko'rishi lozim. Bunda aksiyadorlar yoki ta'sis shartnomasiga ko'ra vakolatli hisoblangan organlar mol-mulkni tasarruf qilish yuzasidan qaror qabul qilishga yoki tashqi boshqaruvchining qonunda ko'rsatilgan vakolatlarini boshqacha tarzda cheklashga haqli emas.

Agar qonunda yoki tashqi boshqaruv rejasida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, yirik bitimlar va manfaatdorlik nazarda tutilgan bitimlar tashqi boshqaruvchi tomonidan faqat kreditorlar yig'ilishining yoki kreditorlar qo'mitasining roziligi bilan tuziladi. Yirik bitimlarga balans qiymati qarzdorning ko'chmas mol-mulkini yoki bitim tuzish paytidagi aktivlari balans qiymatining o'n foizidan ko'prog'ini tashkil etuvchi boshqa mol-mulkini tasarruf etishga olib keluvchi bitimlar kiradi.

Aksiyadorlik jamiyati tuzgan bitim, shu jumladan, uning tashqi boshqaruv joriy etilgunga qadar tuzgan bitimi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslar bo'yicha tashqi boshqaruvchining arizasiga binoan xo'jalik sudi tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Bundan tashqari, qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza

qabul qilinganidan keyin qarzdor bilan muayyan kreditor yoki o'zga shaxs o'rtasida tuzilgan bitim, agar mazkur bitim qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha ayrim kreditorlarning talablari boshqa kreditorlarning talablariga nisbatan afzalroq qondirilishiga olib kelsa, tashqi boshqaruvchining yoki kreditorning arizasiga binoan xo'jalik sudi tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Qarzdorning iste'molga, shu jumladan, mehnatga haq to'lashga sarflanadigan xarajatlarining ko'payishiga olib keluvchi qarorlar tashqi boshqaruvchi tomonidan faqat kreditorlar yig'ilishi yoki kreditorlar qo'mitasi roziligi bilan qabul qilinishi mumkin, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Tugatishga doir ish yuritish bosqichida qarzdorning mol-mulkini begonalashtirish yoki uning mol-mulkini uchinchi shaxslarga foydalanishga berishni nazarda tutuvchi bitimlar tuzilishini cheklash kabi huquqiy oqibatlarining kiritilishi kreditorlar huquqlarini ta'minlashning usuli bo'lib hisoblanadi. Bunda qarzdorning mol-mulkini faqat tugatish boshqaruvchisi tasarruf etish huquqiga ega bo'ladi. Mol-mulkni ta'minlash maqsadida boshqaruvchi qarzdorning shartnomalarini bajarishni rad etish huquqiga ham ega hisoblanadi.

5-§. Qayta tashkil etish va tugatish

Jamiyatni qayta tashkil etish va tugatish, shuningdek, tugatish komissiyasini tayinlash va yakuniy tugatish balanslarini tasdiqlash masalalari aksiyadorlar umumiy yig'ilishining mutlaq vakolatlari doirasiga kiradi va tegishli ravishda bu masalalar aksiyadorlik jamiyatining kuzatuv kengashi yoki ijro organi tomonidan hal etilishi mumkin emas.

Jamiyatni qayta tashkil etish to'g'risidagi qaror agar jamiyatning ustavida boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa, jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi tomonidan umumiy yig'ilishda ishtirok etgan ovoz beruvchi aksiya egalarining ko'pchilik to'rtidan uch qismi ovozi bilan qabul qilinadi.

Ushbu vakolatlarni jamiyatning oliy organiga berilishi shu bilan izohlanadiki, aksiyadorlik jamiyatlari tashkil etilganda, qayta tashkil etilganda yoki tugatilganda ularning mavjudligi bilan bog'liq masala hal eiladi. Tashkil etish vaqtida aksiyadorlik jamiyati huquq subyekti sifatida paydo bo'ladi, tugatish vaqtida o'z faoliyatini tugatadi, qayta

tashkil etishda esa o'zining tashkiliy-huquqiy shaklini o'zgartiradi, oldin faoliyat yuritgan jamiyatlar o'z faoliyatini tugatib, yangilari paydo bo'ladi.

Jamiyatni qayta tashkil etishning mohiyati shundaki, bunda uning huquq va majburiyatlari universal vorislik tartibida boshqa jamiyatlarga o'tadi. Vorislarga qayta tashkil etilayotgan jamiyatning butun huquq va majburiyatlari yoki ularning bir qismi o'tishi mumkin. Ko'pgina hollarda qayta tashkil etish erkin ravishda, jamiyatning qaroriga asosan amalga oshiriladi. Majburiy qayta tashkil etish raqobat to'g'risidagi qonunda nazarda tutilgan hollarda amalga oshirilishi mumkin. Aksiyadorlik jamiyatlari qo'shib yuborish, birlashtirish, bo'lish, ajratib chiqarish va qayta tuzish tarzida amalga oshirilishi mumkin. Jamiyatning qayta tashkil etilganligi huquqiy tan olinishi kerak. Yangi tuzilgan yuridik shaxslar davlat ro'yxatiga olingan paytdan e'tiboran jamiyat qayta tashkil etilgan deb hisoblanadi. Bu qoida jamiyat boshqa jamiyatga qo'shib yuborish yo'li bilan qayta tashkil etilgan hollarga nisbatan tatbiq etilmaydi, bunday hollarda davlat ro'yxatga olish organi qo'shib yuborilgan jamiyat o'z faoliyatini to'xtatgani haqidagi yozuvni yuridik shaxslarning yagona davlat reyestriga kiritgan paytdan e'tiboran qo'shib yuborilgan jamiyat qayta tashkil etilgan deb hisoblanadi ("Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 95-moddasi).

Shunday qilib, jamiyatni qayta tashkil etish jarayoni umumiy yig'ilish tomonidan tegishli qaror chiqarilishidan boshlanadi va jamiyatning qayta tashkil etilishi uning kreditorlarini noqulay ahvolga solib qo'ymasligi kerak. Masalan, bo'lish va ajralib chiqishda kreditorlarga endi bitta emas, balki ikki va undan ko'p qarzdor qarshi turadi. Qayta tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilingan sanadan e'tiboran jamiyat 30 kundan kechiktirmay o'z kreditorlarini bu haqda yozma ravishda xabardor etadi. Kreditor jamiyatdan majburiyatlarni to'xtatish yoki muddatidan ilgari bajarishni hamda zararining o'rnini qoplashni quyidagi muddatlarda yozma ravishda xabar berish yo'li bilan talab qilishga haqlidir:

- qo'shib yuborish, birlashtirish yoki qayta tuzish tarzida qayta tashkil etish haqidagi xabarni jamiyat kreditorga yuborgan sanadan boshlab uzog'i bilan 30 kun muddat ichida;

- bo'lish yoki ajratib chiqarish tarzida qayta tashkil etish to'g'risidagi xabarni jamiyat kreditorga yuborgan sanadan boshlab uzog'i bilan 60 kun muddat ichida.

Bo'lish yoki ajratib chiqarish tarzida qayta tashkil etishda nisbatan uzoq muddatning o'rnatilishi qayta tashkil etishning ushbu shakllarining murakkabligi bilan izohlanadi. Bunday hollarda bo'linish balansini tuzish qo'shib yuborish, birlashtirish yoki qayta tuzish shaklida qo'llaniladigan o'tkazish dalolatnomasini tuzishga nisbatan ko'proq vaqtni oladi.

Agar bo'linish balansi qayta tashkil etilayotgan jamiyatning huquqiy vorisini aniqlash imkonini bermasa, yangi vujudga kelgan yuridik shaxslar qayta tashkil etilgan jamiyatning majburiyatlari yuzasidan uning kreditorlari oldida solidar javobgar bo'ladilar.

O'z faoliyatini tugatgan ikki yoki bir necha jamiyatning barcha huquqlari va majburiyatlarini o'tkazish yo'li bilan yangi jamiyatni vujudga keltirish **jamiyatlarning qo'shib yuborilishi** deb hisoblanadi. Qo'shib yuborishda ishtirok etayotgan jamiyat qo'shib yuborish haqida shartnoma tuzadi, unda birlashishning tartibi va shartlari, shuningdek, birlashtirilayotgan jamiyatning aksiyalarini birlashtirib olayotgan jamiyatning aksiyalari va (yoki) boshqa qimmatli qog'ozlariga ayirboshlash tartibi belgilab qo'yiladi.

Qo'shib yuborish shaklidagi qayta tashkil etishni amalga oshirish quyidagi asosiy bosqichlardan o'tish muhim bo'lib hisoblanadi:

1. Qo'shib yuborishda ishtirok etayotgan jamiyatlar o'rtasida qo'shilish to'g'risida shartnoma tuzish.

2. Qo'shilish to'g'risida shartnoma va o'tkazish dalolatnomasining qo'shib yuborishda ishtirok etayotgan jamiyatlar har birining umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlanganligi to'g'risidagi qarorning qabul qilinishi.

3. Qo'shib yuborishda ishtirok jamiyatlar aksiyadorlarining birgalikdagi umumiy yig'ilishida yangi paydo bo'lgan aksiyadorlik jamiyatining ustavini tasdiqlash va kuzatuv kengashiga saylov o'tkazish.

4. Qo'shib yuborish davrida joylashtiriladigan qimmatli qog'ozlar emissiyasi va qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risidagi hisobotni davlat ro'yxatidan o'tkazish.

Ushbu bosqichlarning har biri uchun me'yoriy hujjatlar bilan belgilangan majburiy qoidalar mavjud.

Qo'shib yuborilayotgan jamiyatning aksiyalarini qo'shib olayotgan jamiyatning aksiyalari va (yoki) boshqa qimmatli qog'ozlariga ayirboshlash tartibining belgilanishi shartnomaning muhim shartlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Qo'shib yuborilayotgan

jamiyatning aksiyalarini qo‘shib olayotgan jamiyatning aksiyalari va (yoki) boshqa qimmatli qog‘ozlariga ayirboshlash tartibi ushbu qimmatli qog‘ozlar egalarining huquqlarini cheklovchi talablarni o‘zida aks ettirishi mumkin emas. Bunda bir turdagi aksiyaga nisbatan barcha egalarga beriladigan huquqlar teng bo‘lishi kerak.

Bundan tashqari, tijorat tashkilotlarida ularning aksiyalari va (yoki) boshqa qimmatli qog‘ozlariga ayirboshlash tartibi aniqlanayotgan vaqtda tuziladigan shartnomada ayirboshlashning turi, shakli, nominal qiymati va nisbati ko‘rsatilishi kerak.

Shartnomani tayyorlash qo‘shib yuborilayotgan har bir jamiyatning kuzatuv kengashi tomonidan tayyorlanadi. Kelishilgan matn qo‘shib yuborishda ishtirok etayotgan har bir jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig‘ilishiga taqdim etiladi. Har bir jamiyatning kuzatuv kengashi qo‘shib yuborishda ishtirok etayotgan har bir jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig‘ilishi e‘tiboriga qo‘shib yuborish shaklidagi qayta tashkil etish, qo‘shib yuborish haqidagi shartnoma va o‘tkazish dalolatnomasini tasdiqlash kabi masalalarni hal etishni havola etadi.

Ikkinchi bosqichda qo‘shib yuborishda ishtirok etayotgan har bir jamiyat aksiyadorlari umumiy yig‘ilishining qayta tashkil etish va birlashish to‘g‘risidagi shartnomani tasdiqlash hamda o‘tkazish dalolatnomasini tasdiqlash to‘g‘risidagi qarori faqatgina kuzatuv kengashining taklifi bilan qabul qilinadi. Bunda jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig‘ilishining ushbu qarori umumiy yig‘ilishda ishtirok etgan ovoz beruvchi aksiya egalarining ko‘pchilik to‘rtidan uch qismi ovozi bilan qabul qilinadi.

Yangi paydo bo‘lgan jamiyatning ustavini tasdiqlash va uning kuzatuv kengashiga saylov o‘tkazish qo‘shib yuborishda ishtirok etayotgan jamiyatlar aksiyadorlarining qo‘shma umumiy yig‘ilishida amalga oshiriladi. Qo‘shma umumiy yig‘ilishda aksiyadorlarning ovoz berish tartibi, shuningdek, ushbu yig‘ilishni o‘tkazish tartibi jamiyatlarning qo‘shib yuborishi to‘g‘risidagi shartnomada nazarda tutilgan bo‘lishi mumkin. Jamiyatlar qo‘shib yuborilganda ularning har biriga tegishli huquq va majburiyatlar o‘tkazish dalolatnomasiga asosan yangi tashkil etilgan jamiyatga o‘tadi.

To‘rtinchi bosqichda qo‘shib yuborish natijasida paydo bo‘lgan jamiyat jamiyatlarni qayta tashkil etishning huquqiy tartibga solinishidagi ba’zi holatlarni istisno etgan holda qonunchilikda belgilangan yuridik shaxslarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazishga doir

umumiy qoidalarga asosan davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim. Ro'yxatdan o'tkazish uchun birinchi uchta bosqichda to'g'ri rasmiylashtirilgan hujjatlar (barcha shartlar ko'rsatilgan holda qo'shib yuborish to'g'risidagi shartnoma, o'tkazish dalolatnomalari, jamiyatlar umumiy yig'ilishining tegishli bayonnomalari kabilar) mavjud bo'lishi lozim.

Bir yoki bir nechta jamiyat faoliyatini to'xtatib, ularning huquqlari va majburiyatlarini boshqa jamiyatga o'tkazish – **jamiyatni birlashtirish** deb hisoblanadi. Qayta tashkil etishning bu shaklini o'tkazish jarayoni "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 97-moddasida belgilangan. U qo'shib olishda qo'llaniladigan jarayonni eslatadi, lekin bu yerda qo'shib olish to'g'risida emas, balki birlashish to'g'risidagi shartnoma imzolanaadi. Bunday shartnoma ham kuzatuv kengashi tomonidan ishlab chiqilib, qayta tashkil etilayotgan jamiyatlar aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlanadi. Jarayon qo'shib olishda bo'lgani kabi quyidagilardan iborat bo'ladi:

- 1) birlashish to'g'risidagi shartnomaning tuzilishi;
- 2) uning aksiyadorlar umumiy yig'ilishlarida tasdiqlanishi;
- 3) o'tkazish dalolatnomasining tasdiqlanishi;
- 4) qimmatli qog'ozlar ayirboshlanishi masalasini hal etish;
- 5) sodir bo'lgan o'zgarishlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish.

Birlashtirishda yangi subyekt vujudga kelmasligi sababli bunday shakldagi qayta tashkil etishda yangi ustavni tasdiqlashning zarurati bo'lmaydi. Bunda qayta tashkil etilayotgan jamiyatlar aksiyadorlarining birgalikdagi umumiy yig'ilishi saqlab qolinadigan jamiyatning ustaviga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi qarorni chiqaradi, xolos.

Birlashtirish to'g'risidagi shartnomada birlashishning tartibi va shartlari, shuningdek, birlashtirilayotgan jamiyatning aksiyalarini birlashtirib olayotgan jamiyatning aksiyalari va (yoki) boshqa qimmatli qog'ozlariga ayirboshlash tartibi belgilab qo'yiladi. Har bir jamiyatning kuzatuv kengashi birlashishda ishtirok etayotgan o'z jamiyatining umumiy yig'ilishi hukmiga birlashish tarzida qayta tashkil etish to'g'risidagi va birlashish shartnomasini tasdiqlash haqidagi masalani kiritadi. Birlashtirilayotgan jamiyat kuzatuv kengashi o'tkazish dalolatnomasini tasdiqlash to'g'risidagi masalani ham aksiyadorlar umumiy yig'ilishi hukmiga havola etadi.

Aksiyadorlarning qo'shma umumiy yig'ilishida ovoz berish tartibi birlashish to'g'risidagi shartnomada belgilab qo'yiladi.

Bir jamiyat boshqa jamiyatga birlashganda o'tkazish dalolatnomasiga muvofiq birlashtirilayotgan jamiyatning barcha huquq va majburiyatlari qo'shib olgan jamiyatga o'tadi.

Jamiyat faoliyatini to'xtatib, uning huquqlari va majburiyatlarini yangi tuzilayotgan jamiyatlarga o'tkazish – **jamiyatni bo'lish** deb hisoblanadi. Bunda mavjud jamiyatdan ikki yoki bir nechta jamiyatlar tashkil etilib, jamiyatning o'zi tugatiladi.

Bo'lishning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Jamiyatni bo'lish shaklida qayta tashkil etilayotgan jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi tomonidan jamiyatni bo'lish shaklida qayta tashkil etish, ushbu qayta tashkil etilishning tartibi va shartlari, yangi jamiyatlar tashkil etish va qayta tashkil etilayotgan jamiyat qimmatli qog'ozlarining ayirboshlanishi tartibi to'g'risidagi qaror qabul qilinishi.

2. Jamiyatni bo'lish shaklida qayta tashkil etilayotgan har bir jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi tomonidan uning ustavini tasdiqlash va kuzatuv kengashini saylash to'g'risidagi qarorning qabul qilinishi.

3. Bo'lish natijasida paydo bo'lgan yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazish.

4. Bo'lish natijasida paydo bo'lgan yuridik shaxslarning qimmatli qog'ozlar emissiyasini davlat ro'yxatidan o'tkazish.

Jamiyatni bo'lish haqidagi taklif kuzatuv kengashi tomonidan aksiyadorlar umumiy yig'ilishi muhokamasiga qo'yiladi. Taklifda bo'lishning tartibi va shartlari ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Unda jamiyat aksiyalarini tuzilayotgan jamiyatlar aksiyalariga va (yoki) boshqa qimmatli qog'ozlariga ayirboshlash tartibi belgilanadi. Shundan keyin bo'lish tarzida qayta tashkil etilayotgan jamiyat aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi bo'lish tarzida jamiyatni qayta tashkil etish to'g'risidagi, bu qayta tashkil etishning tartibi va shartlari xususidagi, yangi jamiyatlar tuzish hamda qayta tashkil etilayotgan jamiyat aksiyalarini tuzilayotgan jamiyatlar aksiyalariga va (yoki) boshqa qimmatli qog'ozlariga ayirboshlash tartibi to'g'risidagi qaror qabul qiladi. Yangi tuzilayotgan har bir jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi uning ustavini tasdiqlash hamda kuzatuv kengashini saylash to'g'risida qaror qabul qiladi. Bunda ko'rsatilgan qaror aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi tomonidan

umumiy yig'ilishda ishtirok etgan ovoz beruvchi aksiya egalarining ko'pchilik – to'rtidan uch qismi ovozi bilan qabul qilinadi.

Uchinchi bosqichda bo'linish natijasida paydo bo'lgan yuridik shaxslar davlat ro'yxatidan o'tkaziladi. Shuni ta'kidlash joizki, jamiyat aynan davlat ro'yxatidan o'tkazilgandan keyin tashkil etilgan hisoblanadi.

Jamiyat bo'linganda uning barcha huquqlari va majburiyatlari bo'lish balansiga muvofiq yangi tashkil etilayotgan ikki yoki bir necha jamiyatga o'tadi. Aksiyalarning ayirboshlanishi masalasi hal etilgandan keyin bo'linish natijasida paydo bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyadorlar umumiy yig'ilishlari ularning ustavlarini tasdiqlaydi va kuzatuv kengashini saylaydi.

Qayta tashkil etilayotgan jamiyatning faoliyatini to'xtatmagan holda, uning huquqlari va majburiyatlarining bir qismini o'tkazib bir yoki bir nechta jamiyat tuzish **jamiyatni ajratib chiqarish** deb hisoblanadi. Ko'rinib turganidek, ajratib chiqarishda qayta tashkil etilayotgan jamiyat saqlab qolinib, uning tarkibidan bir yoki bir nechta yangi jamiyatlar ajralib chiqadi.

Jamiyat tarkibidan bir yoki bir nechta jamiyat ajralib chiqqanda ajratib chiqarish tarzida qayta tashkil etilgan jamiyat huquqlari va majburiyatlarining bir qismi bo'lish balansiga muvofiq ularning har biriga o'tadi.

Ajratib chiqarishning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Ajratib chiqarish tarzida qayta tashkil etilayotgan jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi tomonidan jamiyatni ajratib chiqarish tarzida qayta tashkil etish, ajratib chiqarishning tartibi va shartlari, yangi jamiyatni tuzish, jamiyatning aksiyalarini ajralib chiqayotgan jamiyatning aksiyalariga va (yoki) boshqa qimmatli qog'ozlariga ayirboshlash imkoniyatlari va bunday ayirboshlashni o'tkazish tartibi, bo'lish balansini tasdiqlash haqida qaror qabul qilinishi.

2. Ajratib chiqarish tarzida qayta tashkil etilayotgan jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi tomonidan yangi tashkil etilayotgan jamiyatning ustavini tasdiqlash va uning kuzatuv kengashini saylash to'g'risidagi qarorning qabul qilinishi.

3. Ajratib chiqarish natijasida yangi tuzilgan jamiyatni va qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxsning (aksiyadorlik jamiyatining) ta'sis hujjatlariga kiritilgan tegishli o'zgartirish va qo'shimchalarni davlat ro'yxatidan o'tkazish.

4. Ajratib chiqarish natijasida paydo bo'lgan yuridik shaxsning qimmatli qog'ozlar emissiyasini davlat ro'yxatidan o'tkazish.

Qayta tashkil etishning yuqorida sanab o'tilgan usullari singari bunda ham ajratib chiqarish tarzida qayta tashkil etilayotgan jamiyatning kuzatuv kengashi aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi hukmiga ajratib chiqarish tarzida jamiyatni qayta tashkil etish, ajratib chiqarishni amalga oshirishning tartibi va shartlari, yangi jamiyatni tuzish, ajralib chiqayotgan jamiyatning aksiya va (yoki) boshqa qimmatli qog'ozlarini ayirboshlash imkoniyatlari va bunday ayirboshlash tartibi, bo'lish balansini tasdiqlash to'g'risidagi masalani havola etadi. Ushbu masala yuzasidan qaror qabul qilar ekan, umumiy yig'ilish ta'sischi funksiyasini bajaradi va kuzatuv kengashi tomonidan qo'yilgan barcha masalalarga javob beradi. Bunda qayta tashkil etilayotgan jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi jamiyatni ajratib chiqarish tarzida qayta tashkil etish, ajratib chiqarishning tartibi va shartlari, yangi jamiyatni tuzish, jamiyatning aksiyalarini ajralib chiqayotgan jamiyatning aksiyalariga va (yoki) boshqa qimmatli qog'ozlariga ayirboshlash imkoniyatlari va bunday ayirboshlashni o'tkazish tartibi, bo'lish balansini tasdiqlash haqida qaror qabul qiladi. Jamiyat tarkibidan bir yoki bir nechta jamiyat ajralib chiqqanda ajratib chiqarish tarzida qayta tashkil etilgan jamiyat huquqlari va majburiyatlarining bir qismi bo'lish balansiga muvofiq ularning har biriga o'tadi.

Qayta tashkil etish ham boshqa tashkiliy-huquqiy shakldagi yuridik shaxs tuziladigan qaytat tashkil etishning bir turi hisoblanadi. Jamiyat qonun hujjatlarida belgilangan talablarga rioya etgan holda boshqa har qanday xo'jalik jamiyati yoki shirkatiga (mas'uliyati cheklangan jamiyat yoki xo'jalik shirkati) aylanishga haqli.

Qayta tashkil etishning asosiy bosqichlari:

1. Qayta tuzilayotgan jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi tomonidan qayta tuzish to'g'risida, qayta tuzishni amalga oshirishning tartibi va shartlari, jamiyatning aksiyalarini mas'uliyati cheklangan jamiyat ishtirokchilari ulushlari yoki ishlab chiqarish kooperativi a'zolarining paylariga ayirboshlash tartibi haqidagi qarorning qabul qilinishi.

2. Qayta tuzish jarayonida vujudga keltirilayotgan yangi yuridik shaxsning qatnashchilari tomonidan ularning qo'shma majlislarida uning ta'sis hujjatlarini tasdiqlash hamda qonun hujjatlarining talablariga muvofiq boshqaruv organlarini saylash (tayinlash) to'g'risidagi qarorning qabul qilinishi.

3. Qayta tuzish natijasida yangi tuzilgan jamiyatni davlat ro'yxatidan o'tkazish.

4. Agar qayta tashkil etish jarayonida qimmatli qog'ozlar chiqarilgan bo'lsa, qayta tuzish natijasida paydo bo'lgan yuridik shaxsning qimmatli qog'ozlar emissiyasini davlat ro'yxatidan o'tkazish.

Aksiyadorlik jamiyatini qayta tashkil etish to'g'risidagi qaror qabul qilingan vaqtdan boshlab aksiyadorlar umumiy yig'ilishi ishtirokchilari yangi yuridik shaxsning (mas'uliyati cheklangan jamiyat yoki xo'jalik shirkati) ishtirokchilari – ta'sischilariga aylanadilar. Bunda jamiyatning aksiyalarini mas'uliyati cheklangan jamiyat ishtirokchilari ulushlari yoki ishlab chiqarish kooperativi a'zolarining paylariga ayirboshlash tartibi masalasini hal etish muhim ahamiyatga ega bo'lib hisoblanadi. Qayta tuzish jarayonida vujudga keltirilayotgan yangi yuridik shaxsning qatnashchilari o'zlarining qo'shma majlislarida uning ta'sis hujjatlarini tasdiqlash hamda qonun hujjatlarining talablariga muvofiq boshqaruv organlarini saylash (tayinlash) to'g'risida qaror qabul qiladilar.

Jamiyat qayta tuzilganida qayta tashkil etilgan jamiyatning barcha huquqlari va majburiyatlari o'tkazish dalolatnomasiga muvofiq yangi vujudga kelgan yuridik shaxsga o'tadi.

Qayta tashkil etishdan farqli ravishda **jamiyatni tugatish** uning huquq va majburiyatlari huquqiy vorislik tartibida boshqa shaxslarga o'tmagan holda jamiyat faoliyatining to'xtatilishiga olib keladi. Tugatish jamiyatning irodasiga ko'ra yoki majburiy tarzda sud qaroriga asosan amalga oshirilishi mumkin. Majburiy tugatishning asoslari turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, jamiyat litsenziya talab qilinadigan faoliyatni shunday litsenziyaga ega bo'lmay amalga oshirayotgan bo'lsa yoki jamiyat tomonidan amalga oshirilayotgan faoliyat qonun bilan ta'qiqlangan yoxud jamiyat bir necha marotaba qonunchilikni qo'pol ravishda buzayotgan bo'lsa va hokazolar.

O'z oldiga qo'yilgan maqsadga erishishi munosabati bilan faoliyatini tugatishda aksiyadorlar umumiy yig'ilishining qarori zarur bo'ladi, chunki bu yerda qo'yilgan maqsadga erishilganligini aniqlash lozim bo'ladi. Jamiyat faoliyatini kelajakda amalga oshirishning maqsadga muvofiq emasligi, xususan, uni tashkil etish vaqtida qo'yilgan maqsadga erishib bo'lmalikning ayon bo'lishi kabilar jamiyatni ixtiyoriy tugatishning asosi bo'lib hisoblanadi.

Jamiyat ixtiyoriy ravishda tugatilgan taqdirda, tugatilayotgan jamiyatning kuzatuv kengashi aksiyadorlar umumiy yig'ilishining

hukmiga jamiyatni tugatish va tugatish komissiyasini tayinlash to'g'risidagi masalani havola etadi. Ixtiyoriy ravishda tugatilayotgan jamiyat aksiyadorlarining umumiy yig'ilishini tugatish to'g'risida va ro'yxatga olishni amalga oshiruvchi organ bilan kelishgan holda tugatish komissiyasini tayinlash haqida qaror qabul qiladi.

Tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilinganidan keyin umumiy majlis yuridik shaxslarni ro'yxatga oluvchi organni yozma ravishda xabardor etadi va shundan keyin bu organ esa yuridik shaxslarning Yagona davlat reyestriga ushbu yuridik shaxs tugatilish arafasida turganligi haqidagi yozuvni kiritib qo'yadi.

Shundan keyin aksiyadorlik jamiyati ro'yxatga oluvchi organ bilan kelishgan holda tugatish komissiyasini tayinlaydi. Tugatish komissiyasi tayinlangan paytdan e'tiboran jamiyat ishlarini boshqarish bo'yicha barcha vakolatlar tugatish komissiyasiga o'tadi. Tugatish komissiyasi tugatilayotgan jamiyat nomidan sudda ishtirok etadi. Agar davlat tugatilayotgan jamiyatning aksiyadori bo'lsa, tugatish komissiyasi tarkibiga davlat mol-mulkini tasarruf etish vakolati berilgan organ vakili kiritiladi. Bu talab bajarilmagan taqdirda, jamiyatni davlat ro'yxatidan o'tkazgan organ tugatish komissiyasi tayinlanishiga rozilik berishga haqli emas. Aksiyadorlik jamiyati sudning qarori bilan tugatilganda tugatish komissiyasini tayinlash qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Tugatish komissiyasi yuridik shaxslarni ro'yxatga olish to'g'risidagi ma'lumotlar e'lon qilinadigan matbuot organlarida jamiyatning tugatilishi, uning kreditorlarining talab qo'yish tartibi va muddatlari to'g'risida xabar e'lon qiladi. Kreditorlarning talab qo'yish muddati jamiyat tugatilishi to'g'risida xabar e'lon qilingan sanadan e'tiboran ikki oydan kam bo'lmasligi lozim. Keyingi navbatda tugatilayotgan jamiyatning mol-mulkini taqsimlash masalasi hal etiladi. Tugatish komissiyasi kreditorlarni aniqlash va debitorlik qarzlarni olish chora-tadbirlarini ko'radi, shuningdek, kreditorlar o'zlarining mulklariga nisbatan talablarini bildirishlari uchun ularni jamiyatning tugatilishi to'g'risida yozma ravishda xabardor qiladi. Agar tugatish to'g'risida qaror qabul qilingan vaqtga kelib, jamiyat o'z kreditorlari oldida majburiyatlarga ega bo'lmasa, garchi bunday holat juda kam uchrasada, uning mol-mulki aksiyadorlar o'rtasida taqsimlanadi.

Kreditorlarning talab qo'yish muddati tugaganidan keyin tugatish komissiyasi oraliq tugatish balansini tuzadi. Mazkur balansda

tugatilyotgan jamiyat mol-mulking tarkibi, kreditorlar qo'yan talablar, shuningdek, ularni qarab chiqish natijalari to'g'risidagi ma'lumotlar bo'ladi. Oraliq tugatish balansi aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan tugatilyotgan jamiyatni davlat ro'yxatidan o'tkazgan organ bilan kelishilgan holda tasdiqlanadi.

Agar tugatilyotgan jamiyatning mavjud pul mablag'lari kreditorlarning talablarini qondirish uchun yetarli bo'lmasa, tugatish komissiyasi jamiyatning boshqa mol-mulkini kim oshdi savdosida sotishni amalga oshiradi.

Tugatilyotgan jamiyat kreditorlariga pul summalarini to'lash tugatish komissiyasi tomonidan oraliq tugatish balansiga muvofiq qonun hujjatlarida beigilangan navbat tartibida mazkur balans tasdiqlangan kundan e'tiboran amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga asosan, birinchi navbatda, fuqarolarning mehnatga oid huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan, alimentlarni undirishdan va mualliflik shartnomalari bo'yicha mukofot to'lash haqidagi talablari, shuningdek, hayotiga yoki sog'lig'iga zarar yetkazganligi uchun tugatilyotgan yuridik shaxs javobgar bo'lgan fuqarolarning talablari ham tegishli vaqtbay to'lovlarni kapitalashtirish yo'li bilan qanoatlantiriladi.

Kreditorlar bilan hisob-kitob qilib bo'linganidan keyin tugatish komissiyasi tugatish balansini tuzadi. Bu balans aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan tugatilyotgan jamiyatni davlat ro'yxatidan o'tkazgan organ bilan kelishilgan holda tasdiqlanadi.

Kreditorlar bilan hisob-kitob qilib bo'linganidan keyin tugatilyotgan jamiyatning qolgan mol-mulki tugatish komissiyasi tomonidan aksiyadorlar o'rtasida quyidagi navbat bo'yicha taqsimlanadi:

- birinchi navbatda, "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 44-moddasiga muvofiq qaytarib sotib olinishi lozim bo'lgan aksiyalar bo'yicha to'lovlar amalga oshiriladi;

- ikkinchi navbatda, imtiyozli aksiyalar bo'yicha yozilgan, biroq to'lanmagan dividendlarni va jamiyat ustavida imtiyozli aksiyalar bo'yicha belgilangan tugatish qiymatini to'lash amalga oshiriladi;

- uchinchi navbatda, tugatilyotgan jamiyatning mol-mulkini oddiy (odatdagi) aksiyalar va barcha turdagi imtiyozli aksiyalarning egalari bo'lmish aksiyadorlar o'rtasida taqsimlash amalga oshiriladi. Bunda agar jamiyat ustavida boshqacha qoida nazarda tutilmagan

bo'lsa, birinchi navbatda, imtiyozli aksiyalar egalarining, undan keyin oddiy aksiya egalarining talablari qondiriladi.

Tugatilayotgan jamiyatning mol-mulki imtiyozli aksiyalar egalari o'rtasida ham jamiyat ustavida belgilangan navbat asosida taqsimlanadi. Mol-mulk imtiyozli aksiyalarning egalari bo'lmish barcha aksiyadorlarga to'lash uchun yetarli bo'lmasa, mol-mulk ana shunday turdagi imtiyozli aksiyalar egalari bo'lmish aksiyadorlar o'rtasida ularga qarashli shu turdagi aksiyalarning soniga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Mol-mulknini har bir navbat tartibi bo'yicha taqsimlash avvalgi navbat tartibi bo'yicha mol-mulk to'liq taqsimlab bo'linganidan keyin amalga oshiriladi. Agar jamiyatning mavjud mol-mulki yozilgan, biroq to'lanmagan dividendlar va jamiyat ustavida belgilangan tugatish qiymatini bir turdagi imtiyozli aksiyalarning egalari bo'lmish barcha aksiyadorlarga to'lash uchun yetarli bo'lmasa, mol-mulk ana shunday turdagi imtiyozli aksiyalar egalari bo'lmish aksiyadorlar o'rtasida ularga qarashli shu turdagi aksiyalarning soniga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ yuridik shaxslarning yagona davlat reyestriga tegishli yozuvlarni kiritib qo'ygan paytdan e'tiboran jamiyatni tugatish tamomlangan, jamiyat esa faoliyatini tugatgan hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar

1. "Bankrotlik to'g'risida"gi qonunning asosiy qoidalarini tavsiflang.
2. Bankrotlik nima?
3. Bankrotlik taomillarini amalga oshirish tartibi qanday?
4. Aksiyadorlik jamiyatini reabilitatsiya qilish nimani bildiradi?
5. Sanatsiya (sudgacha va sud sanatsiyasi) nima?
6. Tashqi boshqaruvni tavsiflang.
7. AJ bankrot bo'lib qolganda kreditorlarning huquqlari qanday qilib ta'minlanadi?
8. AJ bankrot bo'lib qolganda aksiyadorlarning huquqlari qanday qilib ta'minlanadi?
9. Aksiyadorlik jamiyatini qayta tashkil etish qanday amalga oshiriladi?
10. Aksiyadorlik jamiyatini tugatish tartibi qanday?

KORPORATIV HUQUQ BO'YICHA TAVSIYA ETILADIGAN MANBALAR, ADABIYOTLAR VA INTERNET TARMOG'IDAGI MA'LUMOTLAR

Rahbariy adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. –T.: "O'zbekiston", 1996. -364 b.
2. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.2. –T.: "O'zbekiston", 1996. -380 b.
3. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3. –T.: "O'zbekiston", 1996. -366 b.
4. Karimov I.A. Bunyodkor yo'lidan. T.4. –T.: "O'zbekiston", 1996. -348 b.
5. Karimov I.A. Yangicha ishlash va fikrlash davr talabi. T.5. –T.: "O'zbekiston", 1997. -385 b.
6. Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.6. –T.: "O'zbekiston", 1998. -429 b.
7. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. –T.: "O'zbekiston", 1999. -410 b.
8. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. T.8. –T.: "O'zbekiston", 2000. -529 b.
9. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.9. –T.: "O'zbekiston", 2001. -432 b.
10. Karimov I.A. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. T.10. –T.: "O'zbekiston", 2002. -432 b.
11. Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. T.11. –T.: "O'zbekiston", 2003. -320 b.
12. Karimov I.A. Tinchlik va xavfsizligimiz kuch-qudratimizga, hamjihatligimizga va qat'iy irodamizga bog'liq. T.12. –T.: "O'zbekiston", 2004. -400 b.

Maxsus adabiyotlar

1. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации Части первой (постатейный). – М.: Изд. дом "ИНФРА-М", 1999.
2. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации

Федерации Части второй (постатейный). – М.: Изд. дом "ИНФРА-М", 1999.

3. Комментарий к Федеральному Закону об акционерных обществах/Под ред. Г.С.Шапкиной. – М., 1996.

4. Блэк Б., Крэкман Р., Тарасова А. Комментарий Федерального Закона об акционерных обществах. – М.: Colpi, 1999.

5. Постатейный комментарий к Федеральному Закону "Об акционерных обществах": Изд. второе, доп. и перераб. – М.: Изд. дом "ИНФРА-М", 2001.

6. Постатейный комментарий к Федеральному Закону от 19 июля 1998г. № 115-ФЗ "Об особенностях правового положения работников акционерного общества (народных предприятий)" /Под ред. О.М. Крапивина, В.И. Власова. – М.: Фонд "Правовая культура", 1999.

Darsliklar va o'quv qo'llanmalari

1. Бусыгин А.В. Предпринимательство: Основной курс: Учебник. – В 2 кн. – М.: Интерпрамс, 1994.

2. Гражданское право: Учебник. – Т.1/Под ред. М.М.Агаркова и Д.М. Генкина. – М., 1944.

3. Гражданское право: Учебник. – В 2 т. 2-е изд./Под ред. Е.А.Суханова. – М.: Изд. "БЕК", 1998.

4. Гражданское право: Учебник. – Ч. I. Изд. 3-е, перераб. и доп./ Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. – М.: Проспект, 1999.

5. Гражданское право: Общая часть: Учебное пособие/ В.А.Витушко и др. Под ред. В.А.Витушко. – Мн.: БГЭУ, 1998.

6. Гражданское право: Учебник. – В 2 т. 2-е изд., перераб. и доп. –М.: "БЕК", 2002.

7. Долинская В.В. Акционерное право: Учебник. – М.: "Юридическая литература", 1997.

8. Ивасенко А.Г. Основные понятия фондового рынка: Учебное пособие. – Новосибирск. –М.: "Вузовская книга", 1997.

9. Кашанина Т.В.Корпоративное право: Учебник. – М.: "ИНФРА-М.", 1999.

10. Киячков А.А., Чалдаева Л.А. Рынок ценных бумаг и биржевое дело: Учебное пособие. – М.: "Юрист", 2000.

11. Крупко С.И. Инвестиционные споры между государством и иностранным инвестором: Учебно-практическое пособие. – М.: "БЕК", 2002.
12. Рахманов Аъзамжон, Рахманов Абдумухтар. Исламское право: Учебник. – Т.: ТГЮИ, 2003.
13. Рынок ценных бумаг: Учебник. – М.: "Финансы и статистика", 1996.
14. Сverdлык Г.А., Страунинг Э.Л. Защита и самозащита гражданских прав: Учебное пособие. – М.: "Лекс-Книга", 2002.
15. Семенкова Е.В. Операции с ценными бумагами: Российская практика: Учебник. – М.: "Перспектива", 1997.
16. Тынель А., Функ Я., Хвалец В. Курс международного торгового права: Учебник. 2-е изд. – Мн.: "Амалфея", 2000.
17. Управление и корпоративный контроль в акционерном обществе: Практическое пособие. – М.: "Юристъ", 1999.
18. Ценные бумаги: Учебник. Изд. второе, перераб. и доп. – М.: "Финансы и статистика", 2000.
19. Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового права (по изд. 1914 г.). – М.: Фирма "Спарк", 1994.
20. Жамен С., Лакур Л. Торговое право: Учебное пособие/Пер. с франц. – М.: "Международные отношения", 1993.
21. Эннекцерус Л. Курс германского гражданского права. – Т.1. Полугом 1. – М., 1949.
22. Гавриленко В.Г., Ялевич Н.И. Объекты гражданских прав: Юридический справочник. – Мн., 1999.

Monografiyalar

1. Агарков М.М. Учение о ценных бумагах. – М.: "Финстатинформ", 1993.
2. Алексеев Г.В. и др. Корпоративные конфликты: причины возникновения и способы преодоления. – М.: УРСЕ, 2002.
3. Андреев В.К. Основы предпринимательского права России. – М., 1992.
4. Бандурин А.В., Зинатулин Л.Ф. Экономико-правовое регулирование деятельности корпораций в России. – М., 1999.
5. Баринов Э.А., Хмыз О.В. Рынки: валютные и ценных

бумаг. – М.: "Экзамен", 2001.

6. Белов В.А. Рынок ценных бумаг. – М.: "ИНФРА-М", 1996.

7. Белов В.А. Ценные бумаги в российском гражданском праве. – М.: "Юринформ", 1996.

8. Белов В.А., Пестерова Е.В. Хозяйственные общества. – М.: "Юринформ", 2002.

9. Богатых Е.А. Гражданское и торговое право. – М.: "ИНФРА-М", 1996.

10. Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве. – М., 1947.

11. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. – М.: "Статут", 2000.

12. Губана Е.Л. Управление и корпоративный контроль в АО. – М.: "Юристь", 1999.

13. Евтеева М.С. Международные двусторонние инвестиционные отношения. – М.: "Международные отношения", 2002.

14. Жужжоний А.Ш. Ислом хукукшунослиги. – Т.: Тошкент Ислом университети, 2002.

15. Ионцев М.Г. Акционерные общества. – М.: "Ось-89", 2002.

16. Карагузов Ф.С. Правовое положение акционерного общества в Казахстане. – Алматы, 2000.

17. Карагузов Ф.С. Ценные бумаги и деньги в системе объектов гражданских прав. – Алматы, 2002.

18. Козлова Н.В. Учредительный договор о создании коммерческих обществ и товариществ. – М., 1994.

19. Корпоративное управление: владельцы, директора и наемные работники/ Пер. с англ. Фордхемский ун-т./Под ред. М. Хесселя. – М.: Джон Уайли энд Санз, 1996.

20. Кулагин М.И. Избранные труды. – М.: "Статут", 1997.

21. Лаптев В.В. Акционерное право. – М.: "Контракт", 1999.

22. Ломакин Д.В. Акционерное правоотношение. – М., 1997.

23. Материалы к истории советского государства и права Узбекистана/Отв. ред. акад. АН УзССР Х.Сулайманова и д-р. юрид. наук А.И.Ишанов. – Т.: Изд-во АН УзССР, 1958.

24. Нерсесов Н.О. Избранные труды по представительству и ценным бумагам в гражданском праве. – М.: "Статут", 1998.
25. Николаева С.А., Шебек С.В. Корпоративные стандарты: от концепции до инструкции. Практика разработки. – М.: "Книжный мир", 2003.
26. Осинский А.Д. Акционер против. – М.: Изд-во ДНК, 2003.
27. Павлова Л.Н. Корпоративные ценные бумаги: эмиссия и операции предприятий и банков. – М.: ЗАО "Бухгалтерский бюллетень", 1998.
28. Писемский П.А. Акционерные компании с точки зрения гражданского права. – М., 1876.
29. Полковников Г.В. Английское право о компаниях: закон и практика. – М.: НИМП, 2002.
30. Правовое обеспечение деятельности акционерного общества /Под ред. Шиткиной И.С. – М.: Фонд "Правовая культура", 1997.
31. Руднева Е.В. Эмиссия корпоративных ценных бумаг: теория и практика. – М.: "Экзамен", 2001.
32. Саидов А.Х. Основы мусульманского права. – Т.: Академия МВД, 1994.
33. Семенов А.С., Сизов Ю.С. Корпоративные конфликты. – М.: "Едиториал – УРСС", 2002.
34. Сыродосва О.Н. Акционерное право США и России (сравнительный анализ). – М., 1996.
35. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право в правовых системах Арабского Востока: Государство и право в развивающихся странах. – М., 1976.
36. Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях. – М.: "Статут", 2000.
37. Чечерин Б.Н. Собственность и государство. – М., 1883.
38. Юлдашбаева Л.Р. Правовое регулирование оборота эмиссионных ценных бумаг (акций, облигаций). – М.: "Статут", 1999.
39. Ал-Марашдех Маджет Ахмед Халар. Хозяйственное товарищество по законодательству Иордании: Автореф. дис... канд.юр.наук. – Т., 1999.

40. Степанов П.В. Корпоративные отношения в коммерческих организациях как составная часть предмета гражданского права: Автореф. дис... канд.юр.наук. – М., 1999.

Maqolalar

1. Андреев Ю. Имущественные споры с участием акционеров //Российская юстиция. – 1998. – № 4.

2. Власов В.И., Крапивин О.М. Защита прав при продаже акций акционерного общества//Гражданин и право. – Май, июнь 2001г. – №№ 5, 6.

3. Зинченко С.А., Галлов В.В. Правовая природа имущественной основы корпоративных коммерческих организаций//Северо-Кавказский юридический вестник. – 2002. – № 3.

4. Зинченко С., Казаченский С., Зинченко О. Акционерное законодательство: испытание практикой//Хозяйство и право. – 1998. – № 10.

5. Кондратов Н. О некоторых особенностях практического применения Федерального Закона "Об акционерных обществах" //Хозяйство и право. – 1998. – № 9–10.

6. Ломакин Д.В. Право акционера на дивиденд: понятие, порядок осуществления//Законодательство. – 1998. – № 8.

7. Корман В.И. О согласовании правовых норм, регулирующих хозяйственные отношения//Антология уральской цивилистики. – М.: "Статут". 2001.

8. Корпоративное управление в России//Вестник 2001г. – М., 2001.

9. Лысихин И. Как защитить свои права: Корпоративная борьба//Рынок ценных бумаг. – 1999. – №4.

10. Макаров Д.А. О некоторых правовых вопросах, связанных с проведением общих собраний акционеров//Журнал российского права. – Сентябрь 2001г. – № 9.

11. Метелева Ю. Право акционера на дивиденд//Хозяйство и право. – 1998. – № 7.

12. Носов С.И. Вопросы совершенствования российского акционерного законодательства//Журнал российского права. – Январь 2001г. – №1.

13. Плахин А.А. Управление в акционерных обществах: Российское законодательство и зарубежная корпоративная практика // Законодательство. – 1997. – № 3.
14. Степанов П.В. Принципы регулирования корпоративных отношений // Хозяйство и право. – 2002. – № 4.
15. Суханов Е.А. О российском акционерном законодательстве // Законодательство. – 1998. – № 12.
16. Толстой Ю.К. Собственность и оперативное управление // Проблемы гражданского права. – Л., 1987.
17. Торкановский Е. Управление акционерным обществом // Хозяйство и право. – 1997. – № 6–7.
18. Шиткина И.С. Создание холдинговых компаний в России в условиях рыночной экономики // Гражданин и право. – Декабрь 2000г. – № 6; январь 2001г. – № 1.
19. Эрделевский А. О защите личных неимущественных прав акционеров // Хозяйство и право. – 1997. – № 6.
20. Ярков В. Защита прав акционеров по законодательству "Об акционерных обществах" с помощью косвенных исков // Хозяйство и право. – 1997. – № 12.

Xorijiy adabiyotlar

1. Alan R. Palmiter. Toward Disclosure Choice in Securities Offerings. 1999. Colum. Bus. L. Rev. 1 P. 96–97.
2. American Law Institute, Principles of Corporate Governance. St. Paul, MI, American Law Institute Publishers, 1994.
3. Arshat, Samuel S. A History of Delaware Corporation Law // Delaware Journal of Corporate Law. 1976.1 (1). P. 1–22.
4. Baird, D. and T.H. Jackson. The Uneasy Case for Corporate Reorganizations // Journal of Legal Studies. 1986. 127 p.
5. Bebchuk, L. A. A New Approach to Corporate Reorganizations // Harvard Law Review. 101. 1988. P.775–804.
6. Berle, Adolf A., and Gardiner C. Means. The Modern Corporation and Private Property. Macmillan, New York, 1932.
7. Black, Bernard S. Shareholder Activism and Corporate Governance in the United States // Peter Newman (ed). The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law. Vol. I. Basingstoke, Macmillan, 1998. 459 p.
8. Black, Bernard S. The Core Institutions that Support Strong

Securities Markets//55 Business Lawyer. 2000. 1565 p.

9. Black, Bernard S., Reinier Kraakman, and Anna S. Tarassova. Guide to the Russian Law on Joint Stock Companies. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 1998.

10. Botosan C.A. Disclosure Level and the Cost of Equity Capital//The Accounting Review (July 1997). P. 323–349.

11. Bradley, Michael, et al. The Purposes and Accountability of the Corporation in Contemporary Society: Corporate Governance at a Crossroads//62 Law & Contemporary Problems. 1999. № 9.

12. Cheffins, Brian R. Minority Shareholders and Corporate Governance //21 Company Lawyer. 2000. 41 p.

13. Coffee, John C. The Rise of Dispersed Ownership: The Role of Law in the Separation of Ownership and Control//Columbia Center for Law and Economic Studies. Working Paper No. 182. 2001.

14. Clarc R. Ch. Corporative Law.

15. Davies, Paul L. Gower's Principles of Modern Company Law. 6th ed. London, Sweet & Maxwell, 1997.

16. Eisenberg, Melvin Aron. Corporations and other Business Organizations. 8 ed. New York. Foundation Press, 2000.

17. Farrar, J.H., and Hannigan B.M. Farrar's Company Law. London, Butterworths. 1998.

18. Fletcher, Ian F. The Law of Insolvency. 2 nd ed. London, Sweet & Maxwell, 1996.

19. Goode, Roy M. Principles of Corporate Insolvency Law. 2nd ed. London, Sweet & Maxwell, 1997.

20. Gower, L.C.B. The Principles of Modern Company Law. London, Stevens, 1954.

21. Hansmann, Henry, and Kraakman. Reinier The End of History for Corporate Law//89 Georgetown Law Journal. 2001. 439 p.

22. Hessen, Robert. A New Concept of Corporations: A Contractual and Private Property Model//30 Hastings Law Journal. 1979. 1327 p.

23. Hoffman, Leonard H. H. Foreword to: Hollington, Robin. Minority Shareholders' Rights. London, Sweet and Maxwell, 1999.

24. Jackson, Thomas H. The Logic and Limits of Bankruptcy. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1986.

25. Klein, William, and Coffee. John C. Business

Organization and Finance. 6th ed. Westbury, NY, Foundation Press, 1996.

26. Paul D.A. Principles of Modern Company Law. London, 1997.

27. Roe, Mark J. Some Differences in Corporate Structure in Germany, Japan, and the United States//Yale Law Journal. 1993. № 102. P. 1927–2003.

28. Roe, Mark J. The Shareholder Wealth Maximization Norm and Industrial Organization//149 University of Pennsylvania Law Review. 2001. 2063 p.

29. Stigler, George J. Public Regulation of the Securities Markets //Journal of Business. 1964. XXVII (2). 117–142 p.

30. Schwabe, Walter S., and Branson G. A. H. A Treatise on the Laws of the Stock Exchange. London, Butterworth and Co. 1913 p.

KORPORATIV HUQUQ BO'YICHA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING ASOSIY QONUN HUIJATLARI

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. –T.: "Adolat", 2003. – 40 b.

2. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. –T.: Rasmiy nashr. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. 2003.

3. O'zbekiston Respublikasining Xo'jalik prosessual kodeksi. O'zR 1997-yil 30-avgustdagi 478-I-son Qonuni bilan tasdiqlangan. O'zR OM 1997 yil 30-avgustdagi 479-I-son Qaroriga muvofiq 01.01.1998-yildan amalga kiritilgan.

4. O'zbekiston Respublikasining "Mulkchilik to'g'risida"gi qonuni. 31.10.1990-yil. N 152-XII.

5. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi qonuni. 19.11.1991-yil. N 425-XII.

6. O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida"gi qonuni. 02.09.1993-yil. N 918-XII.

7. O'zbekiston Respublikasining "Bankrotlik to'g'risida"gi qonuni. 05.05.1994-yil. N 1054-XII. Yangi tahrir O'zR 24.04.2003-y. 474-II-son Qonuni bilan tasdiqlangan.

8. O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida" qonuni 26.04.1996-yil. N 223-I.

9. O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida"gi qonuni. 25.04.1996-yil. N 218-I.

10. O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozorida investorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonuni. 30.08.2001-yil. N 262-II.

11. O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozorida depozitariylar faoliyati to'g'risida"gi qonuni. 29.08.1998-yil. N 672-I.

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiy isloxlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni (21.01.1994-y. PF-745-sonli Farmon).

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mulknii davlat tasarrufidan chikarish va xususiylashtirish jarayonini yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi Farmoni (15.03.1994-y. PF-789-sonli Farmon).

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat mulki bo'lgan korxonalarni aksiyalashtirishni jadallashtirish va qimmatli qog'ozlar bozorini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" Farmoni. (12.06.1995-y. PF-1164-sonli Farmoni).

15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni (07.09.1995-y. PF-1270-sonli Farmon).

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Fond bozorini yanada rivojlantirish hamda davlat mulki negizida tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlarini qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 04.03.1998-yildagi PF-1939-sonli Farmoni.

17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni (24.01.2003-y. PF-3202-son Farmon).

18. "Toshkent" Respublika fond birjasining samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlash va qimmatli qog'ozlar bozori infrastrukturasi rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 08.06.1994-yilgi 285-sonli qarori.

19. "Mulrchilik va xo'jalik yuritishning barcha shakllardagi korxonalar va tashkilotlarning Yagona davlat reestri to'g'risida"gi

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 17.11.1994-yildagi 555-sonli qarori.

20. "Davlat mulki bo'lgan ob'ektlarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida" O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. 21.07.2006-y. N 145.

21. "O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi huzuridagi qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish Markazining faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 30.03.1996-yildagi № 126-sonli qarori.

22. "Aksiyalar paketlarini joylashtirishni takomillashtirish hamda davlat mulki negizida tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlarini boshqarishda aksiyadorlar rolini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 18.08.1997-yildagi 404-sonli qarori.

23. "Xususiylashtirilgan korxonalarni korporativ boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 19.04.2003-yildagi 189-son qarori.

24. "Qimmatli qog'ozlar ikkilamchi bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 29.04.2003-yildagi 196-son qarori.

25. "Qimmatli qog'ozlar bozorida kasbiy faoliyatni (investisiya institutlarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi faoliyatini) lisenziyalash to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 09.07.2003-yildagi 308-sonli qarori.

26. "Xo'jalik yurituvchi sub'ektning 35 foizdan ortiq aksiyalarini sotib olish ustidan nazorat qilish tartibi to'g'risida"gi Yo'riqnoma. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 06.11.2001-yildagi 1079-son bilan ro'yxatga olingan).

27. "Aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini chiqarish, davlat ro'yxatiga olish, bekor qilish tartibi to'g'risida" Nizom. O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi huzuridagi QQBFMNQM tomonidan 07.06.2002-yilda N 2002-11-son bilan tasdiqlangan.

28. "Qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilari tomonidan

axborotni ochish to'g'risida"gi Nizom. O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi huzuridagi QQBFMNQM tomonidan 27.03.2002-yilda 2002-06-son bilan tasdiqlangan.

29. "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi qonunini buzganlik uchun ishlarni ko'rib chiqish va sanksiyalarni qo'llash tartibi to'g'risida Nizom. O'zbekiston Respublikasining Adliya vazirligining 23.04.2002-yildagi 1131-son bilan ro'yxatga olingan, O'zR DMK huzuridagi QQBFMNQM 13.03.2002-yildagi 2002-04-son Buyrug'iga ilova.

30. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi va Oliy xo'jalik sudi qo'shma plenumining 31.03.2005-yildagi "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarini qo'llashning ayrim masalalari haqida"gi 02/124-sonli qarori.

31. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining va O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumning 28.04.2000-yildagi "Tadbikrorlik faoliyati bilan bog'liq qonunchilikni qo'llash sud amaliyoti to'g'risida"gi 2 va 84-sonli Qarori.

32. "Bankrotlik to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunini xo'jalik sudlari tomonidan qo'llashning ayrim masalalari haqida. O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik Sudi Plenumi qarori 27.01.2006-y. N 142

33. "Bankrot" deb e'tirof etilgan qarzdor – tashkilotni tugatishni amalga oshirish bo'yicha amaliyot Umumlashmasi (Oliy xo'jalik sudi Rayosatining 25.10.2001-yildagi qarori bilan tasdiqlangan).

34. Korxonani tugatilgani haqida yagona davlat reestriga yozuv kiritilgani etarli guvohlantirilmaganida sud ishni harakatini tugatishga haqli emas (ko'chirma) "O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining 30.11.2000-yildagi 2-891/4-99-sonli Qarori.

35. "Oldi-sotdi shartnomasi (ko'chirma)" O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining 07.09.1999-yildagi 529-sonli qarori.

INTERNET TARMOG'IDAGI MA'LUMOTLAR

1. AKSIYADOR AXBOROTNOMASI.

Korporativ huquq muammolarini o'rganish Instituti

<http://www.vestnikao.ru/>

2. KORPORATIV HUQUQ MASALALARI

<http://sibucor.ru/>

3. KORPORATIV HUQUQNI QO'LLASH MASALALARI.

<http://www.biznes-advokat.ru/>

4. "ChELTER". KOMPANIYASI GURUHI.

Korporativ huquq bo'yicha konsalting.

<http://www.chalter.ru/>

5. EVROPA KOMISSIYASI (TACIS).

G'arbiy evropa mamlakatlari va Rossiya Federasiyasidagi korporativ huquq.

<http://law.pp.ru/>

6. "AKSIONERNIY VESTNIK" JURNALI.

Korporativ huquq sohasidagi muammolarni hal etishning amaliy qo'llanmasi.

<http://www.iile.ru/>

7. KORPORATIV HUQUQLARNI HIMOYA QILISH.

Emitentlar va aksiyadorlarning korporativ huquqlarini himoya qilish.

<http://www.praga.kiev.ua/>

8. KORPORATIV HUQUQ INSTITUTI.

Xususiy tashabbuslar va korporativ boshqaruv hamda investorlar huquqlarini rivojlantirish choralari ko'mak berish vazifalari haqida. RF korporativ huquqi, reytinglarni tuzish usullari va kategoriyalari haqidagi axborot. Boshqaruv atamali lug'ati.

<http://www.islg.ru/>

9. KORPORATIV HUQUQ VA BOSHQARUV INSTITUTI.

<http://www.e-xecutive.ru/>

10. KORPORATIV HUQUQ VA BOSHQARUV INSTITUTI.

<http://distance-learning.ru/>

11. KORPORATIV HUQUQ MASALALARI BO'YICHA MASLAHATLAR.

<http://www.preiskurant.ru/>

12. "KORPORATIV HUQUQ" KONFERENSIYASI.
Korporativ huquq. Rossiya huquq tizimida korporativ huquq.
<http://www.fdp.ru/>
13. "YURKLUB" KONFERENSIYASI.
Korporativ huquq.
<http://forum.vurclub.ru/>
14. KORPORATIV HUQUQ.
<http://www.uis-mos.ru/>
15. KORPORATIV HUQUQ.
<http://aipet.kz/>
16. KORPORATIV HUQUQ.
<http://www.artlex.ru/>
17. XORIJIY MAMLAKATLAR KORPORATIV HUQUQI.
Korporativ huquq va korporativ boshqaruv masalalariga bag'ishlangan kitoblar, dissertasiyalar katalogi. Bibliografiya. Aksiyadorlar huquqlarini sud tartibida va suddan tashqari himoya qilish (AQShning korporativ qonunchiligi).
<http://www.lin.ru/>
18. KORPORATIV HUQUQ "YANGILIKLAR".
Mashg'ulot kompaniyalari. KBRA kompaniyasi (Kadrlar Boshqaruvi va Rekruting Agentligi).
<http://www.hrm.ru/>
19. KORPORATIV HUQUQ VA BOSHQARUV.
Rossiyada qabul qilingan yangi Korporativ boshqaruv Kodeksi.
<http://www.rci.org.uk/>
20. "BIZNES REJALASH TIRISH VA KORPORATIV HUQUQ" KURSI.
Jamiyat ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari.
<http://www.mibif.ru/>
21. HUQUQSHUNOSLAR UCHUN "KORPORATIV HUQUQ" KURSI.
<http://www.lawkiso.narod.ru>
22. KURS ISHLARI VA REFERATLAR.
Kurs ishlari va referatlar: Korporativ huquq (yuridik shaxslar).
<http://www.tarasei.narod.ru/>
23. "ЛЮДИ ДЕЛТА".
Rossiya tahliliy jurnali.
<http://www.ludidela.ru/>
24. "XALQARO VA KORPORATIV HUQUQ".

<http://www.virtualuk.ru/>

25. REFERATLAR TO'PLAMI

Korporativ huquq. Fuqarolik huquqi. Huquqiy fanlar.

<http://www.monax.ru/>

26. "НОВЫЙ КАНАЛ".

<http://www.novv.tv/>

27. "ОЛЕНА КИБЕНКО".

EI korporativ huquqining olamshumul islohoti.

<http://www.eclc.gov.ua/>

28. KORPORATIV HUQUQ PARADOKLARI.

<http://www.exclub.ru/>

29. "ПРАВО И ПОЛИТИКА".

RFning xalqaro ilmiy jurnali. Xorijiy korporativ huquq tizimida hosila da'volar. RF korporativ huquq tizimida hosila da'volar. Ular shaklining korporativ huquq tizimiga bog'liqliligi.

<http://www.law-and-politics.com/>

30. HUQUQIY MARKAZ.

Korporativ huquq – yurisprudensiyadagi yangi oqim.

<http://www.2m.ru/>

31. O'QUV DASTURI.

Aksiyadorlik jamiyatlaridagi korporativ huquq va boshqaruv.

<http://www.e-ducate.ru/>

32. KASBIY TA'LIM DASTURI

Aksiyadorlik jamiyatlaridagi korporativ huquq va boshqaruv.

<http://www.akdi.ru/>

33. "ПРОФКОЛСАНТ".

Siz korporativ huquq bo'yicha o'zingizni qiziqtirgan savollarni berishingiz mumkin.

<http://www.profconsalt.ru/>

34. RF PREZIDENTI QOSHIDAGI DAVLAT XIZMATI ROSSIYA AKADEMIYASI.

Aksiyadorlik jamiyatlaridagi korporativ huquq va boshqaruv. Korporativ bitimlar turlari. Korporativ harakatlarni amalga oshirish va RFning yangi qonunchiligiga asosan aksiyadorlar huquqlarini himoya qilishning amaliy masalalari.

<http://www.cdipravo.ru/>

35. KONFERENSIYALARDA MUHOKAMA QILINADIGAN MAVZULAR.

Korporativ huquq. Rossiya huquq tizimida korporativ huquq.

<http://vedelkin.annkiar.ru/>

36. МЕХНАТ KORPORATIV HUQUQI.

O'quv-uslubiy qo'llanma (Krapivin O.M., Vlasov V.I.).

<http://www.auditcenter.ru/>

37. "UAYT END KEYS".

Sharqiy Evropada korporativ huquq, birlashish va qo'shib olish sohasida "yil firmasi" deb tan olingan. "Chambers Global" nashriyoti.

<http://whitecase.ru/>

38. FORUM.

Korporativ huquq. Ulush huquqiga o'tish. Huquqiy masalalar.

<http://www.mosur.ru/>

39. KORPORATIV RIVOJLANISH MARKAZI.

"Korporativ huquq va amaliyot" kursi. Korporativ me'yorlar.

<http://company.cbs-mba.ru/>

40. "ОТКРЫТАЯ ЭКОНОМИКА" EKSPERT KANALI.

Korporativ huquq instituti RFda rossiyadagi korxonalar uchun korporativ boshqaruv reytingi sifati hisobidan boshlandi.

<http://www.оpec.ru/>

41. HUQUQIY AMALIYOT.

<http://www.yurpraktika.com/>

42. "ЛИНИЯ ПРАВА" HUQUQIY FIRMASI.

Korporativ huquq masalalari bo'yicha maslahat.

<http://www.lprava.ru/>

43. "ПАРСУ ЗАКОНА". HUQUQIY FIRMASI.

Korporativ huquq.

<http://www.paruszakona.ru/>

44. HUQUQIY SEMINAR.

Korporativ huquq kompaniyani boshkarish quroli sifatida.

<http://www.yurclub.ru/>

45. HUQUQIY SEMINAR.

Korporativ huquq usullarini qo'llagan holda korporativ boshqaruv bo'yicha mualliflik seminari.

<http://www.lawportal.ru/>

46. ANX YURIDIK FAKUL'TETI.

Seminarlar va konsalting. Korporativ huquq. Boshqaruv muammolarini hal qilish quroli sifatida korporativ huquq usullari.

<http://www.lawfaculty.ru/>

47. "CO@LIBRI".
Mehnat korporativ huquqi.
<http://www.colibri.ru/>
48. "ECONOMICS.EDU.RU".
Xalqaro va xorijiy, moliyaviy, savdo va korporativ huquq.
<http://www.economics.edu.ru/>
49. "GAMMAPRESTIGE" – KORPORATIV HUQUQ.
Kompaniya tuzilishini rejalashtirish.
<http://www.gammaprestige.ru/>
50. "KVANTEX" – KORPORATIV HUQUQ.
Korporativ huquq. Tijorat huquqi. Imtiyoz huquqi.
<http://www.kvantex.ru/>
51. "WWW.BRANDCOUNT.RU".
Korporativ huquqdan savol va javoblar.
<http://www.brandcount.ru/>
52. "WWW.SIA.RU".
Kitobxonlar savollariga RF korporativ huquq muammolarini
o'rganish Instituti yuridik bo'limi mutaxassisleri javob berishadi.
<http://www.sia.ru/>
53. WWW.SOVETNIK.ORG.RU.
"Aksiyadorlik jamiyati: korporativ boshqarish masalalari": jurnal-
ma'lumotnoma.
<http://www.sovetnik.org.ru/>

MUNDARIJA

Kirish	3
I BOB. Korporativ huquq tushunchasi va uning belgilari	7
1-§.Korporativ huquq tushunchasi va uning xususiy huquq tizimidagi o‘rni	7
2-§.Korporativ huquq fuqarolik huquqining tarmog‘i sifatida.....	13
3-§.Korporativ huquqning predmeti va tartibga solish usuli.....	18
4-§.Korporativ huquqning asosiy tamoyillari	23
II BOB. Korporativ huquq rivojlanishining qiyosiy va tarixiy jihatlari	34
1-§.Korporativ huquqning paydo bo‘lish va rivojlanish tarixi.....	34
2-§.Kontinental va anglosakson huquq tizimida korporatsiyalar	42
3-§.Turkistondagi korporatsiyalar.....	46
4-§.O‘zbekistondagi korporatsiyalar.....	59
III BOB. Musulmon mamlakatlaridagi korporativ tashkilotlar	68
1-§.Musulmon davlatlari korporativ tashkilotlarining huquqiy asoslari haqida.....	68
2-§.Arab mamlakatlari korporativ tashkilotlarining ba’zi o‘ziga xos xususiyatlari	74
3-§.To‘liq shirkat	77
4-§.To‘liq shirkat ishlarini boshqarish	81
5-§.Kommandit shirkat	85
6-§.Shirkat faoliyatini to‘xtatish	88
7-§.Shirkat faoliyatini tugatish.....	91
8-§.Tugatilayotgan shirkatning mol-mulkini taqsimlash	93
IV BOB. Korporativ huquqning subyektlari va obyektlari	98
1-§.Korporativ huquqning subyektlari. Ularning umumiy tavsifi.....	98
2-§.Xo‘jalik jamiyatlari.....	100
3-§.Xo‘jalik shirkatlari.....	105
4-§.Korporativ huquq obyektlari. Ularning umumiy tavsifi	107
5-§.Tadbirkorlik faoliyati turlari korporativ huquq obyekt sifatida.....	110
6-§.Tadbirkorlik faoliyatini yuritish uchun litsenziya tushunchasi, turlari va harakati	114

V BOB. Korporatsiyalarni ta'sis etish va ro'yxatdan o'tkazish	118
1-§.Korporatsiyalarni ta'sis etish: ishtirokchilar va ta'sischiilar, ta'sis hujjatlari.....	118
2-§.Korporatsiyaning ustav fondi, uni tashkil etish va miqdorini o'zgartirish	124
3-§.Korporatsiya mol-mulkining huquqiy holati	136
4-§.Davlat ro'yxatidan o'tkazish.....	141
VI BOB. Korporativ moliyalar	151
1-§.Korporatsiyaning moliyalari: tushunchasi va tasniflanishi	151
1.1.Moliyalar tushunchasi va turlari	151
1.2.Korporatsiyaning ustav kapitali	153
1.3.Korporatsiyaning jamg'armalari va zahiralari	163
2-§.Daromadni boshqarish va taqsimlash	167
2.1.Korxonaning moliyalarini boshqarish.....	167
2.2.Qimmatli qog'ozlar portfelini boshqarish.....	172
2.3.Moliyaviy boshqaruvchi: uning huquqiy maqomi va funksiyalari	178
2.4.Daromadlarni taqsimlash	186
3-§.Dividendlar: tushunchasi, turlari, siyosati	190
VII BOB. Korporativ qimmatli qog'ozlar va qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish.....	199
1-§.Korporativ qimmatli qog'ozlarning huquqiy tabiati va tasniflanishi.....	199
1.1.Qimmatli qog'ozlarning tasniflanishi	204
1.2.Korporativ qimmatli qog'ozlar turlari.....	207
1.2.1.Aksiyalar	208
1.2.2.Obligatsiyalar	215
2-§.Qimmatli qog'ozlar emissiyasi va ularni huquqiy tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari	220
3-§.Qimmatli qog'ozlar bozori: uning ishtirokchilari, turlari va tartibga solishning asosiy tamoyillari.....	233
3.1.Qimmatli qog'ozlar bozori: uning mohiyati va tutgan o'rni	233
3.2.Bozor ishtirokchilari	236
3.3.Bozor professionallari	239
VIII BOB. Korporativ boshqaruv	248
1-§.Korporativ boshqaruv tamoyillarining umumiy qoidalari	248
2-§.Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi.....	260
3-§.Kuzatuv kengashi (direktorlar kengashi).....	275
4-§.Jamiyatning ijro organi va mansabdor shaxslari.....	287
5-§.Taftish komissiyasi va audit	295

IX BOB. Aksiyadorlar huquqlari	300
1-§.Aksiyadorlar huquqlarining tasnifi, ularning qonunchilikda tartibga solinishi va ta'minlash usullari	300
2-§.Aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish borasidagi davlat organlarining vakolati	316
2.1.Aksiyadorlar huquqlarini ta'minlashda qimmatli qog'ozlar bozori ishlashini muvofiqlashtirish va nazorat qilish Markazining o'rni	316
2.2.Sud himoyasi.....	319
2.2.1.Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi va jamiyatning boshqa boshqaruv organlari qarorlari ustidan shikoyat qilish	321
2.2.2.Jamiyatni aksiyalarni qaytarib olishga majbur qilish to'g'risidagi da'volar	322
2.2.3.Yirik bitimlarning haqiqiy emasligi to'g'risidagi da'volar	324
2.2.4.Jamiyatni boshqarishga ta'sir etishi mumkin bo'lgan shaxslarning manfaatdorligi mavjud bo'lgan bitimlarni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi da'volar	324
2.2.5.Jamiyatdan dividendlar summasini undirish to'g'risidagi da'volar	325
2.2.6.Aksiyadorlar reyestrini saqlovchisining javobgarligi va reyestr saqlovchi tomonidan buzilgan aksiyadorlar huquqlarini sud orqali himoya qilish.....	326
3-§.Aksiyadorlar huquqlari	328
3.1.Aksiyadorning jamiyat ishlari haqidagi axborotga bo'lgan huquqlari	328
3.2.Aksiyadorlik jamiyati tomonidan aksiyalarga ayirboshlanadigan qimmatli qog'ozlar chiqarilganda aksiyadorning axborot olishga bo'lgan huquqi	329
3.3. Aksiyalar va aksiyalarga ayirboshlanadigan qimmatli qog'ozlar chiqarish jarayonida aksiyadorlarning huquqlari.....	331
4-§.Korporativ nizolar: ularning turlari, hal etish usullari va shakllari.....	333
4.1.Ta'sis hujjatlaridagi kamchiliklar bilan bog'liq nizolar	335
4.2.Aksiyadorlar reyestrini yuritish bilan bog'liq nizolar	336
4.3.Aksiyadorlar umumiy yig'ilishni o'tkazish bilan bog'liq korporativ nizolar.....	336
4.4.Aksiyalarni kuch ishlatish bilan sotib olish va do'stona bo'lmagan singishlar.....	338
4.5.Dividend siyosatining nuqsonlari.....	338
4.6.Korporativ nizolarni vujudga keltiruvchi omil sifatida aksiyadorlik jamiyatini qayta tashkil etish.....	340
4.7.Korporativ nizolarning boshqa turlari.....	342

X BOB. Axborotni oshkor etish (hisobdorlik).....	344
1-§.Axborotni oshkor etish tushunchasi, zarurati, turlari va shakllari.....	344
2-§.Korporatsiyaning hisobdorligi, tijorat siri va korporatsiyalarda axborotni oshkor etish	347
3-§.Korporatsiyaning bitimlari. Affillangan shaxslar bilan tuziladigan va manfaatdorlik asosidagi bitimlar. Yirik bitimlarni tuzish jarayonlari.....	357

XI BOB. Korporatsiyalarning to‘lovga qobiliyatsizligi, bankrotligi, qayta tashkil etilishi va tugatilishi	369
1-§.To‘lovga qobiliyatsizlik va bankrotlik to‘g‘risidagi asosiy qoidalar	369
2-§.Bankrotlik	385
3-§.Reabilitatsiya	395
4-§.Tashqi boshqaruv va kreditorlarning huquqlarini ta‘minlash	410
5-§.Qayta tashkil etish va tugatish	415

Korporativ huquq bo‘yicha tavsiya etiladigan manbalar, adabiyotlar va internet tarmog‘idagi ma’lumotlar	427
--	------------

H.R.Rahmonqulov, S.S.Gulyamov

KORPORATIV HUQUQ

Darslik

Mualliflar tahriri ostida

Texnik muharrir: *A.A. Boymamatov.*
Kompyuterda sahifalovchi: *A. Xudaybergenova.*
Kompyuterda teruvchi: *S.A.Ergashev.*

Bosishga ruxsat etildi: **19.06.2008-y.**
Hajmi: **28** b.t. Adadi: **600** nusxa. Buyurtma: № 46.
Narxi shartnoma asosida.

«MERIYUS» XMNK bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent, gen. Uzoqov ko'chasi 2 a-uy.